

81
Sh-72

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

T. F. SHODIYEV

ONA TILI

81
Sp-42

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI**

Shodiyev F. T.

ONA TILI

**Oliy o‘quv yurtlari pedagogika fakultetlarining boshlang‘ich
ta‘lim va sport-tarbiyaviy ish yo‘nalishi talabalari uchun
o‘quv qo‘llanma**

-5218-

Samarqand-2019

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

F.T. Shodiyev. Ona tili. O'quv qo'llanma. – Samarqand, SamDU nashri, 2020, 400 bet.

Mazkur o'quv qo'llanma uzluksiz ta'limning dastlabki bosqichidagi lisoniy ta'lim bo'yicha amaldagi o'quv rejasi asosida tuzilgan dastur mazmuniga muvofiq yaratilgan. Unda umumiy tilshunoslik fani haqida qisqacha ma'lumot, ona tilining fonetik xususiyatlari, talaffuz me'yorlari, imlo qoidalari, Ona tili leksikologiyasi, frazeologiyasi, leksikografiyasi, hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at tarkibi, fonetik tizimi, grafikasi, orfografiyasi, orfoepiyasi, grammatik qurilishi, morfologiyasi, sintaksisi, punktuatsiyasi, Ona tili uslublari yuzasidan nazariy bilimlari yoritildi hamda talabalarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish va savodxonligini oshirish, takomillashtirish haqidagi bilimlar yuzasidan amaliy malaka hosil qilish mazmuni ochib berildi. O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari pedagogika fakultetlari boshlang'ich sinf o'qituvchilari tayyorlash bo'limining talabalariga mo'ljallangan. Samarqand davlat universiteti kengashining 2019-yil 5-sentyabrdagi 1-sonli qaroriga asosan Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish yo'nalishi talabalariga uchun o'quv qo'llanmasifatida tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir:

Mardon Boltayev

Samarqand davlat universiteti dotsenti

Taqrizchilar:

U. Sanaqulov

filologiya fanlari doktori, professor

G. Fayzullayeva

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

G. Abdurahmonova

Samarqand shahri, 7-maktab boshlang'ich sinf o'qituvchisi

ISBN 978-9943-6429-5-9

© Samarqand davlat universiteti, 2020

MUNDARIJA

Kirish. Tilshunoslikdan umumiy ma'lumot	3
Fonetika va fonologiya.....	32
Fonologiya.....	43
Hozirgi o'zbek adabiy tili unli fonemalari.....	54
Hozirgi o'zbek adabiy tili undosh fonemalari.....	59
Fonetik hodisalar.....	71
Grafika va orfografiya.....	82
Orfoepiya.....	92
Leksikologiya.....	94
Frazeologiya.....	108
Leksikografiya haqida ma'lumot.....	115
Morfemika haqida ma'lumot.....	126
So'z yasalishi.....	134
Grammatika.....	146
Sintaksis haqida umumiy ma'lumot.....	227
Qo'shma gap.....	289
Dalubshunoslik. Nutq uslublari.....	331
Tilsh belgilarning ishlatilishi.....	341
Foydalanilgan adabiyotlar.....	347
Illovalar.1.1 Ona tilining asosiy imlo qoidalari.....	350
Illovalar. 1.2 Ona tili qo'shimchalari.....	361

KIRISH

Tilshunoslikdan umumiy ma'lumot

Ona tili – Bosh qomus kabi erkli millatning tarixiy va muqaddas hujjatidir. Darhaqiqat, har bir millat o'z ona tili orqali ajdodlardan avlodlariga milliy tajribasini, qaymoq va ibratli qaynoq tarixini, yangilangan hamda yuksalgan dunyoqarashini, olmos tafakkurini, tarbiya tutumini ulashadi. Shuning uchun ham til kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti jarayonida ijtimoiy ong mahsuli sifatida yuzaga kelgan moddiy, ma'naviy va madaniy boyliklarning ifodasi bo'lgan murakkab tizimdir. Tilning tabiati, mohiyati, jamiyatda tutgan o'rni, ichki mexanizmi va ishlash tamoyillarini ilmiy nazariy jihatdan idrok etishga intilish, uni ta'riflashdagi turlicha nuqtai nazarlar ifodasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Jumladan, 1) til ijtimoiy ahamiyati e'tiboriga ko'ra: kishilar o'rtasidagi eng muhim aloqa quroli bo'lib, xabar yetkazish, saqlash va qabul qilish vositasidir; 2) ichki qurilish nuqtai nazaridan: til turli unsurlar va ularning o'zaro munosabatini ta'minlovchi qoidalar kombinatsiyasidir; 3) doimiy barqarorligi, yashovchanligi jihatidan: til jamiyat a'zolarining umumiy faoliyati mahsuli bo'lib, nutq tovushlarining doimiy muayyan ma'no doirasida birlashuvi asosida yuzaga chiquvchi hosiladir; 4) aloqa almashuv (kommunikatsiya) nazariyasiga ko'ra: til ma'no tashuvchi kodlar majmuyidir. Yuqoridagilardan kelib chiqib, aytish mumkinki, til bevosita kuzatishda berilmagan ijtimoiy hodisadir. U jamiyat a'zolarining ongida yashovchi, ular uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan hamda fikrni shakllantirish va uni nutq jarayoni asosida ifodalashga xizmat qiladigan unsurlar va bu unsurlarni o'zaro birikishi, bog'lanishini belgilovchi qonun-qoidalar yig'indisidan iborat murakkab sistemadir.

Nutq esa til tizimida mavjud birliklar va qoidalarining so'zlash qobiliyati asosida yakka shaxs tomonidan muayyan kommunikativ (xabar berish, xabar olish) maqsadni amalga oshirish uchun ro'yobga chiqarilishidir. Tilning umri uni yaratgan xalq umridek uzoq muddatli, xizmat doirasi keng, doimiy rivojlanib boyib boruvchi, hajmi o'lchovsizdir. Nutq esa umri qisqa, hajman chegarali bo'lib, monolog, dialog, polilog holatda, og'zaki va yozma shaklda hamda turli badiiy janrlarda (roman, she'r, drama) yuzaga chiquvchi hosiladir. Shunday qilib, til va nutq orasidagi dialektik aloqa quyidagicha mazmun kasb etmoqda: Birinchidan, til bevosita kuzatishda berilmagan aloqa imkoniyati - nutq esa ushbu imkoniyatning voqelanishi, ro'yobga chiqishidir. Ikkinchidan, til barcha uchun umumiy – nutq esa har bir kishining xususiy faoliyatidir. Uchinchidan, tilning faoliyat muddati cheksiz, uzoq – nutqning faoliyat muddati esa cheklangan, qisqa. Tortinchidan, tildan foydalanish imkoniyati makon va zamon bilan bog'liq emas – nutq jarayoni esa muayyan makon va zamon bilan bog'langan bo'ladi. Shuningdek, til birliklari miqdoran chegaralangan – nutq birliklari esa cheklanmagan, davomiy bo'ladi. Shu bilan birga, til barqaror (statik) hodisa – nutq esa doimiy harakatlanuvchi (dinamik) hodisadir.

Til va nutqqa xos bu kabi umumiy va xususiyliklarning mohiyatini ilmiy asosda o'rganuvchi fan tilshunoslik fanidir. Tilshunoslik fani tarkiban fonetika, fonologiya, grafika, orfografiya, orfoepiya, leksikologiya, semasiologiya, leksikografiya, morfemika, grammatika kabi bir qancha mustaqil, ayni paytda, o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan bo'limlardan tashkil topadi.

Tilning tuzilishi

Til tuzilishiga ko'ra murakkab hodisa bo'lib, u bir-biri bilan uzviy bog'langan quyidagi qismlardan iborat:

1. Tovushlar tizimi.
2. Lug'at boyligi yoki leksika.
3. Grammatik qurilishi.

Ma'lumki, inson tili tovush tilidir. Har bir tilning o'z tovushlar tizimi mavjud. Tovushlar so'zlarni, iboralarni, grammatik shakl va ko'rsatkichlarni shakllantiradi.

Tovushlardan iborat bo'lgan so'z va iboralar yig'indisi tilning lug'at boyligini tashkil qiladi.

Lug'at boyligidagi so'z va iboralar fikrni ifodalovchi gap uchun qurilish materiali bo'lib xizmat qiladi. Gap, uni qurish qonun-qoidalarini tilning grammatik qurilishi belgilaydi.

Demak, tilning tarkibiy qismlari sanalmish tovushlar tizimi, lug'at boyligi, grammatik qurilishi o'zaro chambarchas bog'langan bo'lib, biri ikkinchisining bo'lishini talab qiladi. Har bir konkret til o'zining ana shu uzvlari bilan bir butun tizimni, sistemani, til tizimini tashkil etadi.

Til – kishilik jamiyatining kaliti

Til to'xtovsiz ravishda o'zgarib turuvchi, taraqqiy etib boruvchi ijtimoiy hodisadir. Til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq. Tilning taraqqiyoti birinchi navbatda uning lug'at boyligida o'z aksini topadi. Kishilar hayotidagi o'zgarishlar, ilm-fan va madaniyatning taraqqiyoti leksikani boyitib boradi. Tilning tovushlar tizimi va grammatik qurilishi esa juda sekinlik bilan o'zgaradi. Buni til tarixini o'rganish orqaligina sezish mumkin.

O'zbek tili - o'zbek millatining tili, o'zbek tili - O'zbekiston Respublikasining davlat tili. Davlat tili sifatida o'zbek adabiy tilining mavqei

beqiyos darajada o'sdi, xizmat doirasi kengaydi, lug'at tarkibi boyidi, fonetik tizimi, grammatik qurilishning takomillashuvida katta o'zgarishlar yuz berdi.

O'zbek milliy tili hozirgi o'zbek millatiga mansub bo'lgan barcha kishilarning umumiy va yagona tilidir. U o'zbek millatining shakllanishi bilan bevosita bog'liq. O'zbek millati shakllangunga qadar u urug' tili, qabila tili va xalq (elat) tili tarzida yashab, rivojlanib keldi.

O'zbek adabiy tili ijtimoiy vazifasining kengayishi natijasida uning lug'at tarkibida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Tilning leksikasi ichki imkoniyatlar bilan yangi yasalgan so'zlar va boshqa tillardan qabul qilingan so'zlar hisobiga boyib borishi ko'zga tashlanmoqda. Kishilar ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi, xalq xo'jaligidagi, madaniyat, fan-texnika sohasidagi ko'pgina o'zgarishlar yangi tushunchalarni, yangicha munosabatlarni keltirib chiqardi. Bularning hammasi o'zbek tili leksikasining ko'pgina yangi so'zlar hisobiga hamda boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar hisobiga boyishiga sabab bo'ldi. Masalan: *broker, diler, makler, kompyuter, menejer, fermer, biznes* va h. Ayrim o'zbekcha so'zlarning ma'nosida o'zgarishlar ro'y berib, ular boshqa ma'nolarda qo'llana boshladi. Masalan: *ishbilarmon* va *tadbirkor* so'zlari ilgari sifat turkumiga mansub bo'lib, belgi ifodalagan bo'lsa, hozirgi paytda bu so'zlar ot turkumiga o'tdi va shaxs ma'nosini ifodalaydigan bo'ldi. Bu jarayonlarning barchasi o'zbek tili lug'at boyligini yangi pog'onaga ko'tardi.

O'zbek tilining fonetik tizimida, grammatik qurilishida ham ma'lum o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Jumladan, fonetik tizimda, o'zlashma so'zlarda o'zbek tiliga xos bo'lmagan bo'g'inning yangi turlari (so'z boshida va so'z oxirida ikki yoki undan ortiq undoshning qator kelishi) paydo bo'ldi: *sport, stol, traktor, shkaf, magistr, kongress* kabi. Shuningdek, o'zlashma so'zlarda ikki unlining o'zbek tili uchun xos bo'lmagan ketma-ket kelish holatlari kuzatiladi: *aeroport, bionika, geologiya, teatr, poema* kabi.

Grammatik qurilishda kelishik shakllari, ayrim ko'makchilarning ma'nosi va vazifasi kengaydi, kelishikli boshqaruv va ko'makchili boshqaruv me'yorlari belgilandi. Ot boshqaruvi asosida tuzilgan so'z birikmalari ko'proq qo'llana boshladi.

O'zbek tilining bundan keyingi taraqqiyoti leksikaning yana ham boyishi, grammatik qurilishning ichki qonuniyatlar asosida takomillasha borishi bilan bog'liq ravishda davom etadi.

Milliy til va uning tarkibiy qismlari

Ma'lumki, o'zbek xalqi Markaziy Osiyoning qadimgi xalqlaridan biri bo'lib, uning tili XI-XII asrlarda ma'lum ijtimoiy-tarixiy sharoitlarga ko'ra xalq tili shaklida shakllana boshladi va asta-sekinlik bilan rivojlanib keldi.

Uzrda yashashidan qat'i nazar o'zbek millatiga mansub barcha odamlar tomondan ishlatiladigan til milliy (umumxalq) o'zbek tili deb yuritiladi. Milliy til o'z tarkibiga adabiy til, sheva, so'zlashuv nutqi, jargonlar, vulgarizm (so'kish, qo'zg'atish uslubi), varvarizm (tilda o'rinsiz ishlatilgan chet so'zlar) kabi guruh to'plamlarini qamrab oladi.

Jamiyatning muayyan tarixiy rivojlanish sharoitida xalqlar (elatlar) taraqqiy etib, millatga, xalq tillari esa milliy tillarga aylandi. Demak, milliy til millatning paydo bo'lishi bilan birga yuzaga keladi.

Milliy til millat uchun umumiy bo'lgan tildir. Milliy til tushunchasi juda keng bo'lib, o' mahalliy dialektlarni (lahja)larni va barcha shevalarni o'z ichiga oladi. Lahja bir millatga mansub bo'lib, lekin turli hududlarda yashaydigan odamlar tomondan ishlatiladigan milliy til ko'rinishidir. Sheva adabiy tildan quyidagi xususiyatlariga ko'ra farq qiladi:

1. Fonetik (ya'ni tovush) jihatdan: *yo`q - jo`q, keldi - geldi, bahor - bohor.*
2. Elokli (ya'ni so'z) jihatdan: *ota - ada, chumchuq - secha, sigir - inak.*
3. Grammatik (ya'ni, qo'shimchalar va gap qurilishi) jihatdan: *kelyapti (ad.) kelvoti - kelopti - kelutti.*

Xalq shevalarining faqat og'zaki shakli mavjud.

Shevalarning bir-biriga yaqin bo'lgan guruhlari lahja deb ataladi (dialekt so'zi sheva va lahja tushunchalarini birgalikda ifodalaydi).Jumladan, o'zbek milliy tilining uchta lahjalar (dialektlar) guruhi mavjud:

1. Qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh).
2. Diqchoq lahjasi (janubiy-g'arbiy guruh).
3. O'g'uz lahjasi (shimoliy-g'arbiy guruh).

Darluq lahjasi asosan shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Fergana, Samarqand, Buxoro). Bu shevalarning muhim fonetik va morfologik belgilari quyidagilar:

- 1) so'z oxiridagi *k* tovushi *y* tarzida aytiladi: *elak - elay, terak - teray*
- 2) o'lash yuz beradi: *aka - o'ka, nahor - nohor.*
- 3) Bu lahjada qaratqich kelishigining qo'shimchasi yo'q bo'lib, uning o'rniga ham tushum kelishi qo'shimchasi *-ni* ishlatiladi: *ukamni(ng) daftari.*

Diqchoq lahjasi shevalari O'zbekistonning hamma viloyatlarida mavjud, ular asosan qishloqlarda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston, shimoliy Xorazm viloyatlari, Turkmanistonning Toshovuz viloyati shevalari). Belgilari quyidagilar:

- 1) *y* o'rnida *j* ishlatiladi: *yo'l - jo'l, yo'q - jo'q.*
- 2) *g* o'rnida *v* ishlatiladi: *tog' - tov, sog' - sov* va b.

3) soʻz oxirida *k, q* tovushlari tushiriladi: *quru(q), sari(q)*.

Oʻgʻuz lahjasi Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qoʻshkoʻpir, Shovot tumanlari) bir qancha shevalarni oʻz ichiga oladi. Belgilari:

1) unlilar qisqa va choʻziq aytiladi: *at (hayvon), aad (ism)*.

2) *t* tovushi *d, k* esa *g* tarzida aytiladi: *togʻ - dogʻ, keldi - galdi*.

3) *-ning* qoʻshimchasi *-ing* tarzida, *-ga* qoʻshimchasi esa *-a, -na* tarzida aytiladi: *yoringa - yoring, alina (qoʻliga)*.

Hozirgi oʻzbek adabiy tili uchun qarluiq lahjasiga kiradigan Fargʻona-Toshkent shevalari asos qilib olingan. Olimlarning fikricha, Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Fargʻona shevasi morfologik jihatdan adabiy tilga asos boʻlgan. Umuman olganda, adabiy til barcha shevalarga tayanadi.

Milliy til va adabiy til tushunchalari bir xil emas. Milliy til millatning maydonga kelishi bilan paydo boʻlsa, adabiy til milliy tildan oldin, xalq tili mavjud boʻlganda ham yuzaga keladi.

Milliy tilning maʼlum qoidalarga boʻysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, sanʼatkorlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli **adabiy til** deb ataladi. Adabiy til shu tilda gaplashuvchilarning barchasi uchun tushunarli boʻlishi kerak. Umuman, millatning barcha vakillari uchun tushunarli boʻlish zarurati adabiy tilning yaratilishiga sabab boʻlgan. Milliy oʻzbek tilida shevalarning koʻpligi adabiy tilga boʻlgan ehtiyojni yuzaga keltirgan. Ayrim tillarda (misol uchun, fin tilida) shevalar kam boʻlgani uchun adabiy tilga ehtiyoj yoʻq.

Rasmiy hujjatlar, badiiy va ilmiy adabiyot, vaqtli matbuot adabiy tilda yaratiladi, ommaviy axborot vositalari adabiy tilda ish koʻradi. Adabiy tilning **ogʻzaki** va **yozma** shakllari mavjud.

Adabiy tilning ogʻzaki shakli nisbatan qadimiy boʻlib, u nutq tovushlari, urgʻu, intonatsiya (ohang) kabi fonetik vositalarga asoslanadi. Talaffuzga oid qoida va meʼyorlarni orfoepiya belgilab beradi.

Adabiy tilning yozma shakli grafik vositalarga asoslanadi. Yozuvga doir qoida va meʼyorlarni orfografiya (imlo) va punktuatsiya (ishorat) belgilaydi.

Tillarning tasnifi

Olimlarning taxmin qilishlaricha, er yuzida 5000 dan ortiq til bor. Bu tillar tarqalishi va ijtimoiy vazifalariga koʻra ham, fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga koʻra ham oʻzaro farq qiladi. Jahon tillarining koʻpchiligini milliy tillar va xalq tillari tashkil qiladi, tillarning ayrimlari esa qabila tillari, hatto urugʻ tillari hisoblanadi.

Milliy tillar oʻzining tarqalish hududi jihatidan hamda ulardan foydalanuvchi aholining miqdori, soni jihatdan bir xil emas: ayrim tillarda kichik xududdagi oz miqdorli aholi gaplashadi, baʼzi tillar esa juda katta xududlardagi koʻp sonli aholi

tasnifda tanqilgan. Hunday tillarga ingliz, frantsuz, nemis, ispan, xitoy, hind, arab, turk va shu kabi tillar kiradi.

Jahon tillarini tasniflash, ularning psixologiyasini ishlab chiqish umumiy tilschilikning vazifasiga kiradi.

Yer yuzidagi tillarni o'rganish XVIII asrdan boshlandi. XIX asrning birinchi yarimida tillarni bir-biriga qiyoslab tekshirish keng tus oldi. Natijada tillarni qiyoslashda qiyosiy usul vujudga keldi; bunda tillarning fonetik, morfologik, grammatik xususiyatlari bir-biriga solishtiriladi. Bu usul bilan tillarning faqat hozirgi holatiga emas, balki ularning tarixiy holati ham o'rganiladi. Shuning uchun ham qiyoslashning bir yo'li qiyosiy-tarixiy usul deb yuritiladi. Tillarni shu yo'l bilan o'rganish va o'zlarining ilmiy asoslari bilan jahonga tanilgan tilschunlar sifatida nomi bilan tanilgan Rasmus Raskni (1787-1832), olmoniyalik Frans Bopp (1791-1967) va Vebster Grimmi (1785-1863), rus olimi Aleksandr Vostokovni (1781-1864) kabi tilschunlar bo'ldi.

Tilschunlikda tillarning qator tasniflari mavjud:

- 1) tillarning genealogik tasnifi; 2) tillarning morfologik tasnifi;
- 3) tillarning areal (geografik) tasnifi; 4) tillarning funksional tasnifi.

Hozirgi vaqtda tarixi o'rganilib, bir-biri bilan qardosh ekanligi aniqlangan tillar oilasi quyidagilardan iborat.

1. *Hind-yevropa tillari oilasi.*
2. *Xom-som tillari oilasi.*
3. *Turk tillari oilasi.*
4. *Ugor-fin tillari oilasi.*
5. *Kavkaz tillari oilasi.*
6. *Xitoy-tibet tillari oilasi.*
7. *Dravid tillari oilasi.*
8. *Indonezi tillari oilasi kabilar.*

1. *Hind-evropa tillari oilasiga* hindiston, eron, slavyan, boltiq, german, roman, kel't, grek (yunon), alban, arman tillari kabi guruhlar kiradi.

I. Hindiston tillari guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *hind tili*. Bu tilda 450 milliondan ortiq kishi so‘zlashadi. Hind tili hozirgi Hindiston Respublikasining (poytaxti Yangi Dehli) davlat tili bo‘lib, eski hind yozuvi - devonagaridan foydalanadi.

b) *urdu tili*. Bu tilda 180 millioncha kishi so‘zlashadi. U hozirgi Pokistonning (poytaxti Islomobod) davlat tili bo‘lib, arab yozuvidan foydalanadi. Bundan tashqari Hindiston tillari guruhiga quyidagi tillar kiradi:

1. *Bengal tili*. Bu tilda 100 millionga yaqin kishi so‘zlashadi.

2. *Maratxi tili*. Bu tilda 40 milliondan oshiq kishi so‘zlashadi.

3. *Panjob tili*. Bu tilda 40 millionga yaqin kishi so‘zlashadi.

4. *Rajastoni tili*. Bu tilda 20 milliondan ortiq kishi so‘zlashadi.

5. *Gujarati tili*. Bu tilda 20 millionga yaqin kishi so‘zlashadi.

Bu tillarda so‘zlovchilarning aksariyati Hindistonda yashaydi.

Hind tillari guruhiga lo‘li, sindxi tillari, shuningdek, o‘lik tillardan sanskrit, pali, prokrit tillari kiradi. Sanskrit tili qadimgi hind mumtoz adabiy tili bo‘lib, bu tilda “**Mahabxarata**” (“Bxaratlarning buyuk jangi haqida doston”) hamda “Xito padasha” (“Yaxshi nasihat”) kabi bir qancha ajoyib epik asarlar yaratilgan. Bizning eramizdan oldingi IV asrda hind olimi Panini o‘zining mashhur “Sanskrit grammatikasi” asarini yaratgan.

2. Eron tillari guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *fors tili*. Bu tilda 30 millionga yaqin kishi so‘zlashadi, u Eronning (poytaxti Tehron) davlat tili bo‘lib, arab yozuvidan foydalanadi;

b) *pushtu-dari tillari*. Bu tillarda 15 millionga yaqin kishi so‘zlashadi. U Afg‘onistonning (poytaxti Kobul) davlat tili bo‘lib, u arab yozuvidan foydalaniladi;

v) *kurd tili*. 3 milliondan ortiq bo‘lgan kurd xalqi Eronda, Irokda, Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi mamlakatlarida va Turkiyada yashaydi;

g) *tojik tili*. Bu til Tojikiston respublikasining (poytaxti Dushanbe) davlat tili bo‘lib, bu tilda ikki milliondan ortiq kishi so‘zlashadi.

d) *osetin tili*. Bu til Osetiya respublikasining davlat tili bo‘lib, bu tilda 550 mingga yaqin kishi so‘zlashadi;

g) *kashub tili*. Bu tilda so'zlovchilar Pokistondan va Eronda yashaydi.

Uzun tillari guruhiga bulardan tashqari tolish tili, tog' tili, o'lik tillardan esa qadimgi litva, polshavi, sug'du, xorazmiy tillari kiradi.

3. Slavyan tillari guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *rus tili*. Bu til RSFSR ning (poytaxti Moskva) davlat tili bo'lib, bu tilda 100 million kishi so'zlashadi;

b) *ukrain tili*. Bu til Ukraina respublikasining (poytaxti Kiev) davlat tili bo'lib, bu tilda 40 milliondan ko'proq kishi so'zlashadi.

c) *belorus tili*. Bu til Belorussiya respublikasining (poytaxti Minsk) davlat tili bo'lib, bu tilda 10 millionga yaqin kishi so'zlashadi.

g) *bulg'oriya tili*. Bu til Bulg'oriya Respublikasining (poytaxti Sofiya) davlat tili bo'lib, bu tilda 9 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

d) *serb-xorvat tillari*. Bu tillar Yugoslaviya Federativ Respublikasining (poytaxti Belgrad) davlat tili bo'lib, bu tilda 10 milliondan ortiq kishi so'zlashadi;

e) *chex tili*. Bu til Chexoslovakiya Respublikasining (poytaxti Praga) davlat tili bo'lib, bu tilda 10 milliondan ortiq kishi so'zlashadi;

z) *sllovak tili*. Bu tilda 4 millionga yaqin kishi so'zlashadi. Bu til ham Chexoslovakiya respublikasining davlat tili hisoblanadi. Bu tilda so'zlashuvchilar Slovakiyada (poytaxti Bratislava) yashaydi;

o) *polshak tili*. Bu til Pol'sha Respublikasining (poytaxti Varshava) davlat tili bo'lib, bu tilda 40 milliondan ortiq kishi so'zlashadi.

Ulardan tashqari, kashub, serboluj tillari, o'lik tillardan qadimgi slavyan, polsh, pomor tillari ham slavyan tillari guruhiga kiradi.

4. Boltiq tillari guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *litva tili*. Bu til Litva respublikasining (poytaxti Vil'nyus) davlat tili bo'lib, bu tilda 2,2 million kishi so'zlashadi;

b) *latvish tili*. Bu til Latviya respublikasining (poytaxti Riga) davlat tili bo'lib, bu tilda 1,5 million kishi so'zlashadi.

O'lik tillardan prus tili ham boltiq tillari guruhiga kiradi.

5. German tillari guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *ingliz tili*. Bu tilda soʻzlashuvchilarning soni 400 millionga etadi. Bu tilda soʻzlashuvchilar Buyuk Britaniya, Irlandiya, Shimoliy Amerika Shtatlari, Kanada, Janubiy Amerika Ittifoqi va boshqa joylarda yashaydi. Ingliz tili buyuk Britaniya (Poytaxti London), Shimoliy Amerika Qoʻshma Shtatlari (poytaxti Vashington), Kanada (poytaxti Ottava) kabi bir qancha mamlakatlarning davlat tilidir;

b) *nemis tili*. Nemis tili Germaniya Federativ Respublikasining (poytaxti Berlin), Avstriya Respublikasining (poytaxti Vena davlat tili boʻlib, bu tilda soʻzlashuvchilarning soni 100 milliondan oshadi);

v) *daniya tili*. Bu til Daniyaning (poytaxti Kopengagen) davlat tili boʻlib, bu tilda soʻzlashuvchilarning soni 4 millionga yaqindir;

g) *shved tili*. Bu til Shvesiyaning (poytaxti Stokgolʻm) davlat tili boʻlib, bu tilda 7 milliondan ortiq kishi soʻzlashadi;

d) *norveg tili*. Bu til Norvegiyaning (poytaxti Oslo) davlat tili boʻlib, bu tilda 3,5 million kishi soʻzlashadi;

e) *golland tili*. Bu til Gollandiyaning (Niderlandiyaning) (poytaxti Amsterdam) davlat tili boʻlib, bu tilda 13 million kishi soʻzlashadi;

j) *island tili*. Bu til Islandiyaning (poytaxti Reykyavik) davlat tili boʻlib, bu tilda 250 ming kishi soʻzlashadi.

Oʻlik tillardan vesgod va ostgot tillari ham german tillari guruhiga kiradi.

6. Roman tillari guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *fransuz tili*. Bu til Fransiyaning (poytaxti Parij) davlat tili boʻlib, bu tilda 60 million kishi soʻzlashadi;

b) *italyan tili*. Bu til Italiyaning (poytaxti Rim) davlat tili boʻlib, bu tilda 50 millionga yaqin kishi soʻzlashadi;

v) *ispan tili*. Bu til Ispaniyaning (poytaxti Madrid) davlat tili boʻlib, bu tilda 95 millionga yaqin kishi soʻzlashadi;

g) *portugal tili*. Bu til Portugaliyaning (poytaxti Lissabon) davlat tili boʻlib, bu tilda 45 milliondan ortiq kishi soʻzlashadi;

d) *rumin tili*. Bu til Ruminiya Respublikasining (poytaxti Buxarest) davlat tili boʻlib, bu tilda 18 millionga yaqin kishi soʻzlashadi;

8) Rumol tili. Bu til Moldaviya respublikasining (poytaxti Kishinev) davlat tili bo'lib, bu tilda 3 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

9) Rossiyalik tili. Bu tilda so'zlashuvchilar 10 milliondan ko'p kishi bo'lib, ular Rossiyaning janubi-sharqida yashaydi;

10) Yerdan tili. Bu tilda so'zlashuvchilar bir milliondan ortiq bo'lib, ular Italiyaga qarashli Sardiniya orolida yashaydi;

11) Basak tili. Bu tilda so'zlashuvchilar besh milliondan oshiq kishi bo'lib, ular Shimoliy Ispaniyada yashaydi;

12) Roma-Roman tili. Bu tilda so'zlashuvchilar 550 ming kishi bo'lib, ularning aksariyati Italiyada yashaydi.

U'lik tillardan latin, osk, umbr tillari ham roman tillari guruhiga kiradi.

7. Kelt tillari guruhiga quyidagilar kiradi:

1) Irland tili. Bu til Irlandiya Respublikasining (poytaxti Dublin) davlat tili bo'lib, bu tilda 800 ming kishi so'zlashadi;

2) Shotland tili. Bu tilda so'zlashuvchilar 140 mingdan ko'p kishi bo'lib, ular Angliyada yashaydi;

3) Briton tili. Bu tilda so'zlashuvchilar bir milliondan ortiq kishi bo'lib, ular Fransiyaqa qarashli Bretan' yarim orolida yashaydi;

4) Gal' (walli) tili. Bu tilda so'zlashuvchilar bir milliondan ortiq kishi bo'lib, ular Angliyaning g'arbiy qismida yashaydi.

U'lik tillardan gal va kornoul tillari ham kelt tillari guruhiga kiradi.

8. Grek (yunon) tili guruhiga yangi grek (yangi yunon) tili kiradi:

Bu til Gretsiyaning (poytaxti Afina) davlat tili bo'lib, bu tilda 9 milliondan ortiq kishi so'zlashadi;

U'lik tillardan qadimgi yunon, o'rta yunon yoki Vizantiya tillari ham grek tili guruhiga kiradi.

9. Alban tili guruhiga alban tili kiradi. *Alban tili* Albaniya Xalq Respublikasining (poytaxti Tirana) davlat tili bo'lib, bu tilda 2 milliondan ortiq kishi so'zlashadi. Alban tilidagi yozuv yodgorliklari XV asrdan beri ma'lumdir.

10. Arman tili guruhiga hozirgi zamon arman tili kiradi. Bu til Armanistonning (poytaxti Erevan) davlat tili bo'lib, bu tilda 3 milliondan

ko'proq kishi so'zlashadi. O'lik tillardan qadimgi arman tili ham bu guruhga kiradi.

I. Hind-Evropa tillari oilasiga. yuqorida ko'rsatib o'tganlarimizdan tashqari, xett, toxar tillari singari o'li tillar guruhi ham kiradi.

11. Xom-som tillari oilasi. Bu tillar oilasi ikki katta guruhga: 1) som tillari guruhiga va 2) xom tillari guruhiga bo'linadi.

1) Som tillari guruhiga quvidagi tillar kiradi:

Arab tili. Bu tilda 50 milliondan ortiqroq kishi so'zlashadi. Arab tili Birlashgan Arab Respublikasi (poytaxti Qohira), Iroq respublikasi (poytaxti Bag'dod), Sudan (poytaxti Xartum), Marokash (poytaxti Rabat), Livan (poytaxti Bayrut), Tunis (poytaxti Tunis), Iordaniya (poytaxti Irlandiya), Liviya (poytaxti Tripoli), Jazoir Xalq respublikasi (poytaxti Jazoir), Yaman respublikasi (poytaxti Sana), Suriya arab respublikasi (poytaxti Damashq) kabi bir qancha arab mamlakatlarining davlat tilidir.

Afrika qit'asida yashovchi yana bir qancha xalqlar arab tilida so'zlashadi. Shuningdek, janubiy arab tili, amxar tili, aysar tili hamda o'lik tillardan asseriya, vavilon, xonaney, qadimgi yahudiy va aramay tillari ham som tillari guruhiga kiradi.

1. Xom tillari guruhiga: shilx, tuareg, kabil, amazirt tillari, o'lik tillardan esa liviya, numid, shtul, qadimgi misr tillari va boshqa tillar kiradi. Umuman, xom-som oilasiga kirgan tillar yaxshi tekshirilib o'rganilmagan.

III. Kavkaz tillari oilasi. Kavkaz tillari yana bir qancha guruhlarga chunonchi, g'arbiy guruhga, veynax guruhiga, Dog'iston guruhiga bo'linadi.

1. G'arbiy guruhga quvidagi tillar kiradi:

a) *abxaz tili.* Bu til Abxaziya Respublikasida yashovchilarning xalq tili bo'lib, bu tilda 80 mingga yaqin kishi so'zlashadi;

b) *abazin tili.* Bu til Cherkas Avtonom Respublikasida yashovchi xalqlarning davlat tili bo'lib, bu tilda 25 mingga yaqin kishi so'zlashadi;

v) *adigey tili.* Bu til Adigey Respublikasida yashovchi xalqning tili bo'lib, bu tilda 80 mingdan ortiq kishi so'zlashadi;

g) *kabardin-cherkes tili.* Bu til Kabarda-Balkar va Cherkas Respublikalarida yashovchi xalqlarning davlat tili bo'lib, bu tilda 250 mingdan ortiq kishi so'zlashadi.

1. Ug'ur guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *chekhen tili*. Bu til Chechen respublikasida yashovchi xalqlarning davlat tili bo'lib, unda 100 mingga yaqin kishi so'zlashadi;

b) *ingush tili* (bu tilda 100 mingdan ko'proq kishi so'zlashadi, ular Ingush respublikasida yashaydi);

g) *tsheti tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar Chechen va Ingush Respublikalarida yashaydi.

2. Dog'iston guruhiga Dog'iston respublikasida yashovchi xalqlarning tillari kiradi:

a) *avur tili*. Bu tilda 300 mingga yaqin kishi so'zlashadi;

b) *shargin tili*. Bu tilda 160 ming kishi so'zlashadi;

v) *toqta tili*. Bu tilda 230 mingga yaqin kishi so'zlashadi;

d) *kok tili*. Bu tilda 70 ming kishi so'zlashadi;

e) *tshaxarvan tili*. Bu tilda 34 ming kishi so'zlashadi.

Hobadon tashqari, nufuzi kam bo'lgan bir qancha tillar ham dog'iston guruhiga kiradi. Bu tillarda so'zlovchilarning aksariyati Dog'iston Avtonom Respublikasida yashaydi.

3. Janubiy guruhga gruzin tili kiradi. Gruzin tili Gruziya respublikasining (poytaxti Tbilisi) davlat tili bo'lib, bu tilda 2,5 milliondan ortiq kishi so'zlashadi.

Shuningdek, 110 ming kishi so'zlashadigan chan tili, 290 ming kishi so'zlashadigan migrel tili va 15 ming kishi so'zlashadigan svan tili ham janubiy guruhiga kiradi.

IV. Ugor-flu (llari) oilasi 2 guruhga: 1) ugor tillari; 2) fin tillari guruhiga bo'linadi.

1. Ugor tillariga quyidagilar kiradi:

a) *venger (mojar) tili*. Bu til Vengriya Respublikasining (poytaxti Budapesti) davlat tili bo'lib, bu tilda 13 milliondan ko'p kishi so'zlashadi;

b) *mansi tili*. Bu til Xanti-Mansi milliy okrugida yashovchi xalqlarning davlat tili bo'lib, bu tilda 7 mingga yaqin kishi so'zlashadi;

v) *sami tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 22 mingdan ko'p bo'lib, ular ham Xanti-Mansi milliy okrugida yashaydilar.

2. Fin tillariga quvidagilar kiradi:

a) *fin tili*. Bu til Finlandiyaning (poytaxti Xel'sinki) davlat tili bo'lib, bu tilda 4 millionga yaqin kishi so'zlashadi. Bu tilda so'zlovchilarning bir qismi Kareliya Respublikasida yashaydi;

b) *eston tili*. Bu til Estoniya respublikasining (poytaxti Tallin) davlat tili bo'lib, bu tilda bir milliondan ortiq kishi so'zlashadi.

3. Ming kishi so'zlashadigan veps tili, 15 ming kishi so'zlashadigan ijor tili ham fin tillari guruhiga kiradi. Bu tillarda so'zlashuvchilar Sankt-Peterburg viloyatida yashaydilar;

v) *komi-permyak tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 180 mingga yaqin kishi bo'lib, ular Rossiya Federasiyasining Komi-Permyak milliy okrugida yashaydilar.

g) *komi-ziryan tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 250 mingga yaqin kishi bo'lib, ular Komi Respublikasida yashaydilar;

d) *udmurd tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 580 ming kishi bo'lib, ular Udmurt Respublikasida yashaydilar.

e) *mari tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 500 mingga yaqin kishi bo'lib, ular asosan, Mari Respublikasida yashaydilar.

Bulardan tashqari, erzya va moksha-ijor tillari ham fin tillari guruhiga kiradi.

V. Turkiy tillar oilasiga quvidagi tillar kiradi:

a) *ozarbayjon tili*. Bu tilda so'zlashuvchilarning soni 15 milliondan oshadi. Bulardan 9 milliondan ko'prog'i Eronda, 6 milliondan ko'prog'i esa Ozarbayjonda yashaydi. Bu til Ozarbayjon Respublikasining (poytaxti Boku) davlat tilidir;

b) *turk (usmonli turk) tili*. Bu til Turkiyaning (poytaxti Anqara) davlat tili bo'lib, bu tilda 40 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

v) *turkman tili*. Bu til Turkmaniston Respublikasi (poytaxti Ashxobod) davlat tili bo'lib, bu tilda 2 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

g) *ona tili*. Bu til O'zbekiston Respublikasining (poytaxti Toshkent) davlat tili bo'lib, bu tilda 16 milliondan ortiq kishi so'zlashadi;

d) *qozog' tili*. Bu til Qozog'iston respublikasining (poytaxti Olma-Ota) davlat tili bo'lib, bu tilda 10 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

1) *qirg'iz tili*. Bu til Qirg'iziston Respublikasining (poytaxti Bishkek) davlat tili bo'lib, bu tilda 1,5 milliondan ortiq kishi so'zlashadi;

2) *tilim (tatarlar) tili*. Bu til Tatariston Respublikasining asosiy tili bo'lib, bu tilda so'zlashuvchilar 6,5 milliondan ortiqdir;

3) *uzbek tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 5 milliondan ortiqroq bo'lib, ular asosan Xitoy Xalq Respublikasining Sin'-szan-uyg'ur avtonom tumanida yashaydi;

4) *chuvash tili*. Bu til Chuvash Respublikasida yashovchi xalqning tili bo'lib, bu tilda 1,1 milliondan ko'proq kishi so'zlashadi;

5) *boshqird tili*. Bu til Boshqirdiston respublikasida yashovchi asosiy xalqning tili bo'lib, bu tilda 1 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

6) *yoqut tili*. Bu til Yoqutiston respublikasida yashovchi xalqning tili bo'lib, bu tilda 100 mingdan ko'p kishi so'zlashadi;

7) *qoraqalpog' tili*. Qoraqalpog'istonda yashovchi xalqlarning tili bo'lib, bu tilda 100 mingdan ortiq kishi so'zlashadi;

8) *tuya tili*. Tuya respublikasida yashovchi asosiy xalqning tili bo'lib, bu tilda 100 mingdan ko'proq kishi so'zlashadi.

Shundaydek, quniq tili (310 ming kishi so'zlashadi), qorachoy tili (100 ming kishi so'zlashadi), bulqar tili (50 ming kishi so'zlashadi), xakas tili (60 ming kishi so'zlashadi) va yana bir qancha boshqa tillar hamda o'lik tillardan qizil, qorachoy, qipchoq, qadimgi uyg'ur, bulg'or va hazar tillari ham turkiy tilla oilasiga kiradi.

14. Mo'g'ul tillari guruhiga quvidagi tillar kiradi:

a) *ulan-mo'g'ul tili*. Mo'g'uliston Respublikasining (poytaxti Ulan-Bator) davlat tili bo'lib, bu tilda 3,5 millionga yaqin kishi so'zlashadi. Bu tilda so'zlashuvchilarning bir qanchasi Xitoy Xalq Respublikasida (Ichki Mo'g'uliston avtonom tumanida) yashaydi;

b) *buriyat tili*. Burt respublikasida yashovchi asosiy xalqning tili bo'lib, bu tilda 170 mingdan ko'proq kishi so'zlashadi;

v) *qalmaq tili*. Qalmaq respublikasida yashovchi xalqlarning tili bo'lib, bu tilda 103 ko'proq kishi so'zlashadi.

VII. Tungus-manjur tillari.

1). Tungus guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *evenk tili*. Rossiya Federasiyasining Evenk milliy okrugida hamda mamlakatimizning shimoli-sharqiy tumanlarida yashovchi xalqning tili bo'lib, bu tilda 20 mingga yaqin kishi so'zlashadi;

b) *even tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 10 mingcha kishi bo'lib, ular asosan Rossiya Federasiyasining Even, Oxot, Chukotka, Koryak milliy okruglarida yashaydi.

3. Manjur guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *manjur tili*. Xitoy Xalq Respublikasining Shimoli-Sharqiy qismida yashovchi xalqning tili bo'lib, bu til hozir o'lik tillar qatoriga o'tyapti;

b) *nanay tili*. Rossiya Federasiyasining Quyi Amur milliy okrugida yashovchi xalqning tili bo'lib, bu tilda 8 ming kishi so'zlashadi.

Udey, ulq, oroch tillari ham manjur guruhidagi tillarga kiradi.

VIII. Xitoy-Tibet tillari oilasiga tay-xitoy va tibet tillari guruhlari kiradi.

1. Tay-xitoy guruhiga quyidagi tillar kiradi:

a) *xitoy tili*. Xitoy Xalq Respublikasining (poytaxti Pekin) davlat tili bo'lib, bu tilda bir milliarddan ko'p kishi so'zlashadi. Xitoy tili bir necha mustaqil dialektlarga bo'linadi. U juda qadimgi (eramizdan ikki yarim ming yil burungi) tillardan biri bo'lib, boy yozuv-yodgorliklariga egadir;

b) *dungan tili*. Bu tilda so'zlashuvchi xalqning soni 3,5 million kishidan ortiq bo'lib, ular asosan, Xitoy Xalq Respublikasida so'zlashadi;

g) *vetnam tili*. Vetnam Xalq demokratik Respublikasining (poytaxti Xanoy) davlat tili bo'lib, bu tilda 30 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

d) *tay (siam) tili*. Tailandning (poytaxti Bangkok) davlat tili bo'lib, bu tilda 46 millionga yaqin kishi so'zlashadi.

2. *Tibet tillari*. Bu tilda so'zlashuvchilar 4 milliondan ortiq kishi bo'lib, ular asosan, Xitoy Xalq Respublikasining Tibet avtonom tumanida va Hindistonda yashaydi;

b) *birma tili*. Birma Ittifoqining (poytaxti Rangun) davlat tili bo'lib, bu tilda 33 millionga yaqin kishi so'zlashadi. Assam tillari ham tibet tillari guruhiga kiradi.

IX. Dravid tillariga quyidagi tillar kiradi:

1) *kanit tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 3,5 millionga yaqin kishi bo'lib, ular Hindistonning Janubi-sharqida va Seylon orolining shimolida yashaydi;

2) *malayalam tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 13 milliondan ko'proq kishi bo'lib, ular Hindistonning Janubi-g'arbida yashaydi;

3) *kannara tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 14,5 million kishi bo'lib, ular Yangi Hindistonda yashaydi;

4) *telugu tili*. Bu tilda so'zlashuvchilar 31 million kishi bo'lib, ular Hindistonning Janubi-sharqida yashaydi;

5) *braxm tili* (260 mingga yaqin kishi so'zlashadi) va boshqa bir qancha kichik tillar dravid tillar oilasiga kiradi.

X. Malay-polineziya tillari. Bu tillarga malay yoki indoneziya tili kiradi. Indoneziya Respublikasining (poytaxti Jakarta) davlat tili. Shuningdek, madura tili, bali tili, yavao tili, tagalog tili, maori tili, samoa tili va uvea tili kabi bir qancha tillar ham shunga kirdi. Bu tillarda so'zlashuvchi kishilar soni hali yaxshi aniqlanmagan. Umuman, malay-polineziya tillarida 90 milliondan ortiq kishi so'zlashadi.

XI. Avstraliya guruhi tillari. Bu tillar oilasiga juda ko'p kichik tillari kiradi, lekin ular ham yaxshi o'rganilmagan.

XII. Papua tillari. Bu tillarda so'zlashuvchilar Yangi Gvineya orolida yashaydi. Bu tillar ham hali yaxshi o'rganilmagan.

XIII. Sudan tillari. Sudan tillarida so'zlashuvchilar Afrikada yashaydi. Bu tillar bir necha guruhlariga bo'linadi: chunonchi: nil-chad, nil-abissan, nil-ekvator, Eritriya, nil-kongo, ubang, shor niger-chad, niger-kamerun, quyi-niger, dagomey, niger-lagal, liberi va senegal gviney guruhlarini kabi.

XIV. Bantu tillari. Bu tillarda so'zlashuvchilar markaziy va Janubiy Afrikada yashaydi. Bu tillar: teke, songo, suaxeln, konde, makua va sotko kabi bir necha guruhlariga bo'linadi.

XV. Paleofrika tillari. Bu tillarda so'zlashuvchilar ham Afrikada yashaydi. Ular ikki guruhga ya'ni bushmen va gottentog tillari guruhiga bo'linadi.

XVI. Paleosiy tillari. Bu tillarda so'zlashuvchilar Rossiya Federatsiyasining Shimoli-Sharqida yashaydi. **Paleosiy tillari ikki guruhga:**

1. *Chukot guruhi* va 2) *Sibir' guruhiga* bo'lindi. Chukot guruhiga chukot tili (1,5 ming kishi so'zlashadi), koryak tili (7 ming kishi so'zlashadi), kamchadal tili (2,5 ming kishi so'zlashadi) kiradi. Sibir guruhiga odul tili (ming kishi so'zlashadi), nivx tili (4 ming kishi so'zlashadi), ket tili (2 ming kishi so'zlashadi) kiradi.

XVII. Eskimos tillari guruhi. Bu tillar guruhiga: eskimos tili (bu tilda so'zlashuvchilar Chukotka yarim orolida, Vrangel' orolida, alyaskaning shimolida, Kanadada. Grenlandiyada yashaydi) va aleut tili (bu tilda so'zlashuvchilar Komandor va Aleut orollarida yashaydi) kiradi.

XVIII. Amerika hindularining tillari. Amerika hindularining tillari 200 mdan oshiq bo'lib, ular uch guruhga:

1) *Shimoliy Amerika*; 2) *Markaziy Amerika*; 3) *Janubiy Amerika* guruhlariga bo'linadi.

XIX. Austr-Osiyo tillari. Bu tillarga: mon-kxmer (6 millionga yaqin kishi so'zlashadi), bunda (6 milliondan ko'p kishi so'zlashadi), malakk, markaziy va janubi-sharqiy tillar guruhi kiradi.

XX. Hech qanday tillar guruhiga kirmagan Uzoq Sharq tillari:

1) *yapon tili.* Yaponiyaning (poytaxti Tokio) davlat tili bo'lib, bu tilda 100 millionga yaqin kishi so'zlashadi;

2) *ryukyu tili.* Bu tilda so'zlashuvchilar Ryu-Kyu orolida yashaydi;

3) *quriya (koreya) tili.* Quriya Xalq Demokratik Respublikasining (poytaxti Pxen'yan) davlat tili va Janubiy Quriya Respublikasining (poytaxti Seul) davlat tili bo'lib, bu tilda 60 milliondan ortiq kishi so'zlashadi;

4) *ayn tili.* Bu tilda so'zlashuvchilar 18 mingga yaqin bo'lib, ular Yaponiyaning shimolidagi Xokkaydo orolida bulib, ular Hindistonning shimolida, Qorakorurum dovonlarida yashaydi.

XXI. Burijski tili. Bu til ham hech qanday guruhga kirmaydi. Bu tilda so'zlashuvchilar 30 mingga yaqin kishi bo'lib, ular Hindistonning shimolida, Qorakorurum dovonlarida yashaydi.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish kerakki, genealogik tasnif har bir tilning kelib chiqishini, tarixiy taraqqiyotini, tillarning o'zaro munosabatini hozirgi ahvolini va shu kabi qator masalalarni chuqur o'rganishni talab qiladi. Lekin anchagina tillar bu jihatdan ham chuqur teshirilib o'rganilmagan. Shuning uchun bu

ularning qaysi tillar bilan qarindosh ekanligi, qaysi til oilasiga, qaysi til guruhiga mansub ekanligi ham hali hal qilinmagan.

Tillarning morfologik tasnifi

Tilning morfologik tasnifi nisbatan keng tus olgan, chunki morfologik tilning eng barqaror sathi hisoblanadi. Morfologik tasnif so'zning tarkibidagi o'zak va qo'shimchalarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yishga imkon beradi.

Bu tasnifga ko'ra tillarning qarindoshligidan qat'i nazar, so'zlarning tuzilish shakli quyidagicha bo'ladi:

Morfologik tasnifga muvofiq jahon tillari to'rt guruhga bo'linadi:

1) amorf (so'z o'zgartuvchi qo'shimchasiz) tillar; 2) agglutinativ tillar; 3) polisintetik tillar; 4) polisintetik tillar.

Amorf tillarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularda gap tarkibidagi so'zlar hech qanday so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarsiz, to'g'ridan-to'g'ri birikib, gap tarkibi keladi. Bunday tillarda grammatik ma'no yordamchi so'zlar, so'z tarkibi, intonatsiya va intonatsiya (ohang) orqali ifodalanadi. Mazkur vositalar so'zlar tarkibidagi shakllik munosabatni o'rnatish uchun xizmat qiladi. Amorf tillarga tibet, tibet, birma, vietnam va xitoy-tibet oilasiga mansub bo'lgan boshqa tillar misol bo'la oladi.

Agglutinativ tillarda har bir grammatik ma'no odatda alohida affiks bilan, bir-biriga grammatik ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Masalan, *madrasalarga* so'z shakli tarkibidagi *-lar* qo'shimchasi ko'plik ko'rsatkichi, *-ga* affiksi jo'nalish ko'rsatkichidir. *Kelmadilar* so'z shakli *kel* - o'zak, *-ma* - bo'lishsizlik ko'rsatkichi, *-di* - yaqin o'tgan zamon shaklini yasovchi affiks, *-lar* - ko'plikni ifodalovchi affiksdan iborat. Bunda biror affiks o'zakka yoki ma'no bilan bir affiksqa qo'shiladi.

Agglutinativ tillarga turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tili, fin-ugor tillari, dravida, indonez, hindu tillari va boshqalar, shuningdek, alohida tillar hisoblanmish japon va koreys tillari kiradi.

Flektiv tillarda birdan ortiq grammatik ma'no odatda birgina grammatik ko'rsatkich orqali ifodalanadi. Masalan, *кнужа* so'z shakli tarkibidagi *-а* affiksi (so'zlanmasi) uch grammatik ma'noni: 1) jinsni (jenskiy rod), 2) bosh kelishikni (bosh kelishikni), 3) birlik sonni (edinstvennoe chislo) bildirib kelgan; *увы* so'z

shakli tarkibidagi **-u** affiksi ham uch grammatik ma'noni: 1) aniqlik, xabardorlik, maylini;

2) hozirgi zamoni; 3) 3-shaxs birlikni ko'rsatish uchun xizmat qilgan.

Flektiv tillardagi bunday grammatik ko'rsatkich, tugallanma **fleksiya** deb yuritiladi. Fleksiya ikki xil bo'ladi: **tashqi fleksiya va ichki fleksiya**.

Tashqi fleksiya so'z oxiriga qo'shilib kelsa, ichki fleksiya so'zning o'zagi bo'ladi. Fleksiyaning ikkala turi ham so'zni grammatik jihatdan o'zgartiradi. Tashqi fleksiyali tilga rus tili misol bo'la oladi: *zemi-ya, vod-a, pol-e, oblak-i, lyud-i, voln-ы* so'zlari oxiridagi unlilar, tugallanmalar so'zning grammatik ma'nosini ko'rsatib turadi.

So'z o'zagi ichidagi tovushni, unli tovushni o'zgartirish yo'li bilan grammatik ma'noni ifodalash ichki fleksiya sanaladi. Masalan, inglizcha *woman* (ayol) so'z shakli tarkibidagi **a** unlisi birlik sonni, *women* (ayollar) so'z shaklidagi **e** unlisi ko'plik sonni ko'rsatuvchi fleksiyadir.

Flektiv tillarga hind-evropa, semit, xamit tillari kiradi.

Polisintetik tillarning xususiyati shundan iboratki, ularda butun bir gap bo'lsa ham so'z holida yoziladi. Polisintetik tillarga chukot tili kiradi.

Tekshirish savollari

1. Tilshunoslik fani nimalarni o'rganadi?
2. Tilshunoslik fanining qanday turlari bor va ular o'zaro qanday farqlanadi?
3. Nima uchun til ijtimoiy hodisa sanaladi?
4. "Jamiyatsiz til, tilsiz jamiyat bo'lishi mumkin emas", degan fikrni qanday izohlaysiz?
5. Tilning tarkibiy qismlari deganda nimalar nazarda tutiladi?
6. Tilda yuz beradigan o'zgarishlar birinchi navbatda uning qaysi bo'limida (sathida) yuz beradi va nima uchun?
7. Keyingi paytlarda o'zbek tili sathlarida (leksika, fonetika, grammatikasida) qanday o'zgarishlar yuz berdi?
8. Milliy til nima va uning tarkibiga nimalar kiradi?
9. Shevalar adabiy tildan qaysi jihatlariga ko'ra farqlanadi?
10. O'zbek tilida qanday lahjalar mavjud va ular qanday belgilarga ega?
11. Tilshunoslikda tillarning qanday tasniflari mavjud?
12. Tillarning geneologik tasniflanishiga ko'ra yer yuzida qanday til oilalari bor?
13. Oltoy tillar oilasi va turkiy tillar guruhi haqida nimalarni bilasiz?
14. Morfologik tasnif bo'yicha bo'lingan amorf va agglyutinativ tillar guruhlari haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
15. Flektiv va polisintetik tillar haqida nimalarni bilasiz?

Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari

Hozirgi o'zbek fikr-mulohazalarini bir-birlariga til orqali bayon etadilar. Shu bilan ham til insonlar o'rtasidagi eng muhim aloqa vositasidir. Til jamiyat bilan bog'liq bo'ladi. Jamiyat bo'lmasa, til ham bo'lmaydi. Jamiyat taraqqiy etib borgan sari, til ham rivojlanib boradi. Tilning rivojlanib borishini, eng avvalo, tilning boyligi tarkibidagi o'zgarishlarda kuzatish mumkin. Chunki fan, madaniyat, iqtisodiy muntazam o'sib borar ekan, kundalik turmushimizga yangidan yangi so'zlar va tushunchalar kirib keladi. Tabiiyki, tilimizning lug'at tarkibi ham shu bilan bir qatorda, ayrim ayrim o'zgarib, iste'moldan chiqib ketadi.

Ushbarning ta'kidlashlaricha, hozir yer kurrasidagi 7 milliardga yaqin kishi dunyoda yaqin tilda gaplashadi. Bu tillarni tilshunoslar kelib chiqish tarixi, grammatik, leksik, grammatik xususiyatlariga qarab, katta til oilalariga ajratib, klassifikatsiya qiladilar. Hind-Yevropa tillari oilasi, xom-som, kelt, fin-ugor, Xitoy-tillari, avstronav, papuar, Afrika til oilalari mavjud. Ana shunday til oilalaridan biri turkiy tillar oilasidir. Turkiy tillar guruhi shu oilaga kiradi. Bu guruhga 24 til: turk, turkcha, qizil, qozoq, turkman, qoraqalpoq, ozarbayjon, uyg'ur, tatar, qrim-tatar, chechen, qabardin-bolqar, qorachoy, qabardin-bolqar, sho'r va boshqa tillar mansub.

Ushbu tilning taraqqiyot ildizlari uzoq asrlarga borib taqaladi. Tilshunoslarimiz bu tilni XI asrdan boshlab mustaqil til sifatida shakllangan deb hisoblaydilar. Bunga qadar ajdodlarimiz qadimgi turkiy tilda gaplashganlar. Yusuf Xos rudiyaning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim") asari qadimgi turkiy tilda yozilgan ilk badiiy asardir.

O'zbek tilshunosligi ham xuddi shu XI asrdan boshlab maydonga kelgan. Uning asoschisi taxminan 1028-1030 yillarda Bolasog'unda dunyoga kelgan Mahmud ibn ul Husayin ibn Muhammad-il Qoshg'ariydir. M. Qoshg'ariy o'zining "Devonu lug'atit turk" ("turk tili sintaksisi qoidalari") va "Devonu lug'atit turk" ("Turkiy tillar lug'ati") asarlarida qadimgi tilimizning lug'at boyligi, grammatik xususiyatlari haqida qimmatli fikrlarni bayon yetadi. 1074-1075 yillarda yozilgan "Devonu lug'atit turk" asarida olim 6 mingdan ziyodroq turkiy so'zlarning lug'aviy ma'nosini arabcha izohlab beradi hamda turkiylar grammatik xususiyatlari haqida ma'lumotlar beradi.

XI asrda yashagan mashhur vatandoshimiz, xorazmlik tilshunos olim Abulqosim Zamaxshariy (1075-1144) ham tilshunoslik taraqqiyotiga beqiyos hissa qo'shgan. Olim arab tilida tilshunoslikka oid 50 dan ortiq asarlar yozib qoldirgan. Ular orasida olimning 1137 yilda xorazmshoh Abdulmuzaffarxonga bag'ishlab yozgan "Muqaddimat ul-adab" ("Adabning boshlanishi") asari alohida ahamiyatga egaadir.

XIV asrga kelib, eski o'zbek adabiy tili shakllana boshladi. Uning tarqqiyotini ayniqsa Alisher Navoiysiz tasavvur yetib bo'lmaydi. A.Navoiy turkiy (o'zbek) tilining butun latofati, beqiyos go'zalligini, avvalo, o'z asarlarida yaqqol ko'rsatib berdi. A. Navoiy tilshunos olim sifatida "Muhokamat ul-lug'atayn" ("Ikki til muhokamasi") asarida forsiy va turkiy tillarni chog'ishtirib, turkiy tilning har tomonlama boy til ekanligini, forsiy tildan qolishmasligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

Ona tili asrlar davomida jamiyatimiz hayoti bilan bog'liq holda sayqallashib bordi. Bu jarayon XIX asrda Muqumiy, Furqat, Zavqiy, XX asrda yesa A. Fitrat, A. Cho'lpon, A. Qodiriy, G'. G'ulom, Oybek, A. Qahhor, Mirtemir singari o'nlab adiblar ijodi bilan uzviy bog'liqdir.

XX asr o'rtalariga kelib, o'zbek tilshunosligi ham fan sifatida taraqqiy yetdi. Bu sohada Muhammadkarimov, Ye. D. Polivanov, A. Borovkov, F. Kamolov, A. G'ulomov, G'. Abdurahmonov, M. Asqarova, U. Tursunov, Sh. Raxmatullayev va boshqa bir qator tilshunoslarimizning hissalarini bordir.

1989 yilning 21 oktyabrida Ona tiliga Davlat tili maqomining berilishi xalqimiz hayotida muhim voqea bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Mustaqillikka erishguniga qadar yaqin 130 yil davomida buyuk ajdodlarimiz so'zlagan boy va go'zal tilimiz kamsitilib kelindi, sho'rolar davrida bu til shunchaki maishiy-ro'zg'or tiliga aylandi-qoldi.

ONA TILI tarixini davrlashtirish

Adabiy til (aniqrog'i, adabiy nutq) - umumxalq tilining ishlov berilgan, sayqallangan va aniq bir me'yorga solingan shaklidir. Demak, Ona tili sheva va lahjalar bir butunligidan iborat bo'lgan o'zbek milliy tilidan farqlanadi. Ona tili o'zbek millatiga tegishli bo'lgan milliy tilning tarkibiy qismi hisoblanadi. Milliy til bilan adabiy til (nutq) orasidagi aloqa butun-qism, umumiylik-xususiylik munosabatidek bo'ladi. Adabiy til (nutq) olimlar tomonidan mantiqiy ishlab chiqarilgan qonun-qoidalarga moslashgan milliy tilning me'yorlashtirilgan shaklidir. U xalq shevalaridan ustun turadi va uning me'yorlariga qat'iy rioya qilish shu tilda (xalqqa) so'zlovchilar, turli sheva va lahja vakillari orasida rasmiy muloqot uchun shart. Adabiy til (nutq) umumxalq madaniyati saviyasining bir

ko'zganidir. Yozma va og'zaki nutqda adabiy me'yorga rioya qilish so'zlovchi (yozuvchi) madaniy saviyasini belgilaydi.

Ko'pgina xalqlar adabiy til (nutq) me'yoriga XIX-XX asrlarga ega bo'lgan bo'lsa, o'zbek xalqida adabiy til (nutq) an'anasi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Hozirgi o'zbek xalqi tarixiga mansub bo'lgan adabiy nutq me'yoriga rioya qilib yozilgan yozma yodgorlikdan katta va eng qadimiysi - YUSUF XOS HOJIBNING "Alifboda va bilig" asari, Mahmud Koshg'ariyning arab tilida yozilgan "Devonu lug'otit turk" qomusida berilgan IX-XI asrlar adabiy tili fonetik-leksik-grammatik me'yoringa ta'rifli XI asrga mansub. Mashhur turkiyshunos olimlar akademik V. Radlov va akademik A. Kononov (Rossiya), Mahmed Fuad Ko'prulu, Ahmad Arso, Ibrahim Atalay (Turkiya), Kari Brokkelman, Anna Mari fon Gaben (Hollandiya), Yilii Nemet (Mojariston), Karl Menges, Omelyan Pritsak (AQSH) hollarning umumiy fikriga ko'ra, adabiy-badiiy nutq "Qutadg'u bilig" yoki "Devonu lug'otit turk"da keltirilgan turkiy she'riy parchalarda aks ettirilgan holatga kelish uchun kamida 300-500 yillik badiiy ishlov an'anasiga ega bo'lmog'i zarur edi. Shuning uchun o'zbek xalqi uzluksiz ming yillik adabiy til an'anasini bitta bo'la ma'noda faxrlansa, arziydi.

Ona tili tarixini quyidagi asosiy taraqqiyot bosqichlariga ajratamiz:

1. X-XIV asrlar. Ona tilning ilk taraqqiyot davri.
2. XIV-XIX asrlar. Ona tilning takomillashish davri.
3. XIX-XX asrlar. Milliy adabiy tilning shakllana boshlashi.
4. XX-XXI asrlar. O'zbek milliy adabiy tili.

Doshqacha aytganda, hozirgi o'zbek adabiy tilining, ma'lumki, bir qator tarixiy ildizlari bor: a) eng qadimgi turkiy til (VII asrgacha bo'lgan davr); b) qadimgi turkiy til (VII-XI asrlar); v) eski turkiy til (XI-XIII asrlar); g) eski o'zbek adabiy tili (XIV-XIX asrlar); d) yangi o'zbek adabiy tili (XIX asrning oxiri - XX asrning 20-yillari). Hozirgi o'zbek adabiy tili ana shu tarixiy ildizlardan o'sib chiqib, o'zbek milliy tilining oliy formasi darajasiga ko'tarilgan.

Ona tilning taraqqiyot bosqichlarini ko'zdan kechirish qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan lisoniy taraqqiyot dinamikasini kuzatish, hozirgi o'zbek adabiy tilining qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek adabiy tillardan farqlarini aniqlash imkonini beradi. Bunday farqlarning paydo bo'lishi, odatda, ikki omilga asoslanadi: 1) muayyan tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlari - tilning o'zidagi sistemaviy va strukturaviy hodisalar oqibatiga; 2) ikki yoki undan ortiq tillar o'rtasidagi kontaktga (interstrat munosabatiga). Ona tili taraqqiyotida eng qadimgi turkiy til va qadimgi turkiy til substrat (asos til) vazifasini, arab, tojik-fors va rus tillari esa superstrat (ustama til) vazifasini o'tagan. Substrat va superstrat tillar o'rtasidagi aloqa odatda bilingvizm (bitta tillilik) yoki polilingvizm (ko'p tillilik) sharoitida yuzaga keladi va tillar munosabati deb ataladi: turkiy-arab, turkiy-fors, o'zbek-arab, o'zbek-tojik,

o'zbek-rus ikki tilliliklari sharoitida asos til bilan ustama tillar o'rtasida bog'langan aloqalar ana shunday substratsiyalar sanaladi. Ayni shu omillar (ichki taraqqiyot qonuniyatlari bilan birga) qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda til strukturasi qator o'zgarishlarni yuzaga keltirgan. Buni til sathlari va tizimlari bo'yicha keltirilgan quyidagi ma'lumotlardan anglab olsa bo'ladi:

1. Tilning fonetik-fonologik sathida: a) qadimgi turkiy til vokalizmida 8 unli bo'lgan (a, ɛ, o, u - orqa qator, yo'g'on unli; e, i, o, ʏ - old qator, ingichka unli); b) eski turkiy til va eski o'zbek tillarida ham shu 8 unli saqlangan, ammo eski Ona tilida old, qator lablanmagan e unlisi hisobiga vokalizm tizimi unli iborat bo'lgan; v) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida unli tovushlarning yo'g'onlik-ingichkalik ziddiyati (oppozitsiyasi) bo'lgan: i-ɛ, ā-a, ʏ-u, o'(o)-o'(o) kabi; g) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unli miqdori 6 taga tushib qolgan (i,e,a,u,o',o). Bu tizimda yo'g'onlik-ingichkalik oppozitsiyasi yo'q, ayrim tovushlarning sifat belgilari ham o'zgaragan. Masalan, orqa qator, lablanmagan a o'rnida kuchsiz lablangan o () unlisi paydo bo'lgan. Qiyos qiling, *ata-ota, at-ot* kabi; d) qadimgi turkiy til konsonantizmida b,m,p,v,s,z,t,d,n,l,r,ch,sh,y,q(k),g'(g),n undoshlari bo'lgan, bu undoshlarning ko'pchiligi palatal (ingichka yoki yumshoq) va velyar (qalin) variantlarga ega edi, e) eski o'zbek adabiy tilida undoshlar 24 taga etgan (b,m,p,v,f,s,z,t,d,n,l,r,ch,sh,j,j,y,q,k,g',g,n,x, h). Konsonantizm tarkibida undoshlar miqdorining ortishi o'sha davrdagi o'zbek-arab va o'zbek-fors ikki tilliligi (bilgizmi) ta'sirida, shuningdek, ayrim undoshlarning divergensiyasi (bu fonemaning ikki fonemaga ajralishi) natijasida sodir bo'lgan; j) hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmida yuqoridagi 24 undoshning barchasi bor. Ayrim tilshunoslarning (masalan, prof. A. Abduazizovning) fikricha, rus tilidan o'zlashgan so'zlarda uchraydigan qorishoq "s" ham Ona tili undosh fonemalaridan qatoridan o'rin olgan deb qaralishi kerak. Yuqoridagi ma'lumotlar tahlilidan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) qadimgi turkiy til konsonantizmida f,x,h,j,j undoshlari bo'lmagan. Ular eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tili davrida turli lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (ekstralingvistik) omillar ta'sirida paydo bo'lgan; b) qadimgi turkiy tilda q va k undoshlari bir fonemaning nutqdagi ikki ko'rinishi - ottenkalari bo'lgan, keyinchalik bu fonema divergensiyaga uchrab, ikki mustaqil fonemaga aylangan; g' va g undoshlari rivojida ham ayni shu jarayon (divergensiya) bo'lganligini - "g" ning "g'" va "g" ga parchalanganligini ko'ramiz.

2. Nutq tovushlarining pozitsion va sintagmatik xususiyatlaridagi o'zgarishlar: a) qadimgi turkiy tilda r,l,v,g'(g), z,d,n undoshlari so'z boshida qo'llanmagan. Eski o'zbek adabiy tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bu tovushlar ("n" dan boshqalari) so'z boshida ham ishlatiladi; b) m undoshi qadimgi so'z boshidagi "b" ning varianti sifatida qo'llangan, ammo so'z o'rtasida va oxirida mustaqil fonema bo'lgan. Uning mustaqil fonema sifatida so'z boshida qo'llanishi eski Ona tilida bir qadar uchrab turadi, hozirgi o'zbek adabiy tilida esa uning so'z boshida qo'llanishi ancha keng tarqalgan; v) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlar so'z boshida qatorlashib kelmagan. Bu xususiyat eski Ona tilida

hosi bo'lgan, ammo hozirgi o'zbek adabiy tilida esa undoshlarning so'z yoki bo'g'in boshida qatorlashib kelishi me'yoriy holatga aylangan; bu hodisa Ona tilidan o'zlashtirilgan so'zlarga xos (*brom, professor, shkaf, traktor, mashina, tramvay* kabi); g) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlarning so'z boshida qatorlashib kelishi juda kam uchraydi: *qirq, alp* ("mergan ovchi"), *art* ("to'rt") kabi. Eski Ona tilida undosh tovushlarning so'z oxirida qatorlashib kelishi ham bo'paygan (fors-tojik va arab tillaridan so'z o'zlashtirish hisobiga): *do'st* (arabcha o'zlashma), *hamd* (arabcha o'zlashma: "maqto'v"), *g'isht* (tojikcha o'zlashma), *go'sht* (tojikcha o'zlashma) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bo'g'in oxirida ikki undoshning qatorlashib kelishi rus tili orqali o'zlashgan ruscha hisobiga ancha ko'paygan: *boks, kodeks, kort, iks* kabi; d) qadimgi turkiy tilda bo'g'in oxirida ikkita bir xil undoshning qavatlanishi (grammatika) bo'lmagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ikkita bir xil undoshning bo'g'in oxirida qavatlanishi uchrab turadi: *gramm, klass, vatt, ball* kabi ruscha bayonlarni o'zlashtirish buning dalilidir; e) qadimgi turkiy tilda so'zning birinchi bo'g'inidan keyingi bo'g'inlari faqat undosh bilan boshlangan: *o-na, o-ta, o-g'a, o-til, bo-la* kabi. Bu hol so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon kela olmasligiga asos bo'lgan. Eski Ona tilida arab tili o'zlashtirish paydo bo'lishi bu qonuniyatga chek qo'ygan: *saodat, oila, maorif, soat, foiz, mutolaa* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ruscha-baynalmilal leksik o'zlashtirish hisobiga bu hodisa yanada kengaygan: *biologiya, zoologiya, geometriya, geografiya* kabi.

3. **Singarmonizm:** 1) qadimgi turkiy til va eski Ona tilida singarmonizm (so'z boshidagi o'zak va qo'shimchalarda unlilarning uyg'unlashuvi) mavjud bo'lgan. Qiyos qiling: *keldyyk* ("kel" dagi "e" - old qator, ingichka unli + "-dyk" dagi "y" - esa old qator, ingichka unli) va *barduk* ("bar" dagi "a" - orqa qator, yo'g'on unli + "-duk" dagi "u" ham orqa qator yo'g'on unli). Bu misollardagi unlilar til grammatikasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan. *Kelip* va *koryp* so'z shakllarining birinchi hisobida ("kel+ip" da) o'zak va qo'shimchadagi unlilar lablanmagan, ikkinchi hisobida ("kor+yp" da) esa o'zak va qo'shimchadagi unlilar lablangandir. Demak, ikkinchi misolda unlilar lab garmoniyasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan;

2) hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm o'z mavqei ni yo'qotgan. Qiyos qiling: *konlynyz* (eski Ona tilida) - *ko'nglingiz* (hozirgi o'zbek adabiy tilda), *koryp* (eski Ona tilida) - *ko'rib* (hozirgi o'zbek adabiy tilda) kabi.

3. **Lablana:** singarmonizm qonuniyati hozirgi paytda qipchoq va o'g'uz tushaklariga mansub o'zbek shevalarida saqlangan: *olgan* (adabiy tilda) - *alg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *borgan* (adabiy tilda) - *barg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *kelgan* (adabiy tilda) - *kelg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *ottiz* (adabiy tilda) - *ottuz* (qipchoq lahjasi shevalarida), *uyimga* (adabiy tilda) - *YyYmã* (qipchoq lahjasi shevalarida) kabi.

4. **Tilning lug'at boyligida:** 1) qadimgi turkiy tilda fors-tojik va arab so'zlari bo'lmagan. Eski turkiy tilda fors-tojik va arab so'zlari qo'llana boshlagan, eski

Ona tilida bunday o'zlashmalar ancha ko'paygan: *gul, gavhar, guruch, go'r* (fors-tojik so'zlari), *madrasa, oila, fikr, firoq, hosil* (arabcha so'zlar). Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday o'zlashma so'zlarning ayrimlari eskirgan (masalan, *muvalldulhamuza, handasa, tarh* kabilar), ularning o'rni bir qator ruscha o'zlashma termin va atamalar paydo bo'lgan (*kislorod, geometriya, avtobus, tramvay* va b.lar); 2) qadimgi turkiy tildagi ayrim so'zlarning eski Ona tilida tojikcha sinonimlari paydo bo'lgan: *chekak* (turkiy)- *gul* (tojikcha), *yog'och, yig'och* (turkiy) - *daraxt* (tojikcha), *oltin* (turkiy)- *tilla* (tojikcha), *buloq* (o'zbekcha)-*chashma* (tojikcha), *qirov* (o'zbekcha)- *shabnam* (tojikcha) kabi; 3) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida qisqartma so'zlar (abbreviaturalar) bo'lmagan. Hozirgi Ona tilida bunday qisqartmalar anchagina bor: BMT, TDP, SamDU kabi. Keyingi yillarda Ona tili leksikasida IIB (Ichki ishlar bo'limi), IBB (Ichki ishlar bo'limi boshqarmasi), IIV (Ichki ishlar vazirligi), DAN (Davlat avtoinspeksiya nazorati), O'zMU (O'zbekiston Milliy universiteti), BuxDU (Buxoro Davlat universiteti), QarMII (Qarshi Muhandislik-iqtisodiyot instituti) kabi yangi qisqartma nomlar ham paydo bo'ldi; 4) Ona tiliga davlat tili maqomining berilishi, shuningdek, mustaqil O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ma'rifiy islohotlar Ona tili leksikasida yana bir qator yangi so'zlarning yuzaga kelishiga yoki ayrim eskirgan so'zlarning qayta tiklanishiga sabab bo'lmoqda: *supermarket, fermer, aksiyador, vazirlik, nozir, devonxon, ta'til* kabilar shular jumlasidandir; 5) rus tili va rus yozuvi ta'sirida yuzaga kelgan *tok* ("elektor toki") va *tok* ("uzum toki") kabi omograflar, *to'rt* ("miqdor son") va *tort* ("konditer mahsuloti") kabi omofonlar ham ko'proq hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasiga xosdir.

5. Tilning grammatik qurilishida: 1) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish kabi mustaqil so'z turkumlari bo'lgan. Bunday mustaqil so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida ham bor; 2) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida yordamchi so'zlar – ko'makchilar, bog'lovchilar va yuklamalar bo'lgan. Bunday turkumlarga xos so'zlar hozirgi o'zbek

adabiy tilida ham mavjud; 3) qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida undovlar va modal so'zlar bo'lgan. Ular hozirgi o'zbek adabiy tilida ham bor; 4) qadimgi turkiy tilda ham, eski Ona tilida ham har bir so'z turkumining o'ziga xos grammatik kategoriyalari (otlarda-egalik, kelishik, son; sifatlarda- daraja; fe'llarda- shaxs-son, mayl, nisbat, zamon va b.lar) bo'lgan. Bu xususiyatlar hozirgi o'zbek adabiy tiliga ham xos. Biroq, hozirgi o'zbek adabiy tilida qadimgi turkiy va eski o'zbek tillaridan farq qiladigan yangi jihatlar ham uchraydi: 1) hozirgi o'zbek adabiy tilida morfemalar qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillaridagiga nisbatan miqdoran ko'p va mazmunan boydir. Masalan: qadimgi turkiy tilda o'zakdan oldin qo'shiluvchi affiks morfemalar (prefiksalar) bo'lmagan. Bu tipdagi morfemalar eski Ona tilida va hozirgi o'zbek adabiy tilida uchraydi: *bebosh, bevosita, bavosita (bilvosita), noo'rin, sersuv, sergap* kabi; b) eski o'zbek adabiy tilida "-ov", "-ev", "-ova", "-eva", "-ovna", "-evna", "-ovich", "-evich" kabi familiya va otchestvo yasovchi qo'shimchalar bo'lmagan. Hozirgi o'zbek

tilida bunday qo'shimchalar bor; v) eski o'zbek adabiy tilida "-lar" affiksi ko'pchilik (*odamlar, qishloqlar* kabi), birgalikni (*Karimlar kelishdi*), ma'no bildiruvchilik (*suvlar oqib yotibdi*), chama yoki taxminni (*qirq yillar bo'ldi*) bildirgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa "-lar" affiksining so'zlarni ko'rsatib berish funksiyasi ham paydo bo'lgan: *qirqquloqsimonlar, yomon-og'chilar...* kabi; 2) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida ko'pchilik mavjud bo'lganligidan ko'pchilik morfemalarning yo'g'on va yo'q bo'lish turlari saqlangan: "-mız" va "-miz" (*baramız va kelamiz* kabi), "-gan" va "-gan" (*kelgan va borg'on*), "-chı" va "-chi" (*yog'chı "azani boshqaruvchi" va boshq.*); "naqqosh" kabi). Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ulardan faqat ko'pchilik standart forma sifatida saqlangan (*boramiz, kelamiz, borgan, kelgan, borayotgani va ishchi* kabi), "-lıq" va "-lik" haqida ham shu fikrni aytish mumkin; 3) eski o'zbek adabiy tilidagi ba'zi affikslar hozirgi o'zbek adabiy tilida saqlanmaydi. Masalan, "-vul" affiksi eski o'zbek adabiy tilida *qorovul, yasovul* kabi so'zlarni yasagan, hozir esa bu affiks so'z yasash xususiyatini yo'qotgan; 4) qadimgi turkiy tilda bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, vosita kelishigi ("o", "-ı", "-in", "-ın", "-un", "-on", "-en"), jo'nalish kelishigi, o'ringat kelishigi, chiqish kelishigi bo'lgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida shulardan faqat vosita kelishigi yo'q. U qadimgi turkiy tilda "bilan" ko'makchisi bo'lganligiga teng bo'lgan: masalan, *tilin sozlep, qolqayın eshidip* ("tili bilan bo'lgan, qolqog'i bilan eshitib...") kabi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari. Ona tili bir qator shevalarni o'z ichiga oladi, bunday shevalar etnolingvistik nuqtai nazardan uchta guruhga bo'linadi: qarlulq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga birlashtiriladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib topishida ana shu uchta lahja shevalarining ishtirok etganligi asosiy bir holdir, ammo ulardan qaysi biri adabiy tilga ko'proq darajada asos bo'lganligi masalasida tilshunoslar orasida yakdillik yo'q. Ko'pchilik manbalarda hozirgi o'zbek adabiy tilining tayanch dialekti sifatida qarlulq lahjasi, xususan, Tashkent-Farg'ona tipidagi shahar shevalari ishtirok etganligi ko'rsatiladi. Ammo ayrim tilshunoslar (*masalan, prof. X. Doniyorov, dotsent B. B. Yuldashev*) adabiy tilning tayanch dialekti masalasiga boshqacharoq qaraydilar: ularning fikricha, hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib topishida qipchoq lahjasiga mansub shevalar ham faol qatnashgan, shunga ko'ra adabiy til asosiy yollariga oid ayrim masalalar (xususan, vokalizm tizimi, alifbo tuzilishi) qayta ko'rib chiqilishi kerak. Bu mualliflarning ta'kidlashicha, hozirgi o'zbek adabiy tili o'zbekizoida 6 ta emas, 8-9 ta unli fonema bor, ular *i/ı, ä/a, y/u, o'(o)/o'(o)* kabi kontrast juftliklarni hosil qiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining grammatik qurilishida otning jo'nalish, o'ringat va chiqish kelishiklaridagi shakllari Tashkent-Farg'ona gruppasi shevalariga ko'rsatiladi: "-ga"(j.k), "-da"

va "-dan"(ch.k) kabi. Boshqa shevalarda otning bu kelishiklaridagi shakllari quyidagicha bo'ladi: Samarqand shevasida "-ga" formanti jo'nalish va

o'rin-payt kelishiklari ma'nosini ifodalaydi: *Buxoroga ketopti* ("Buxoroga"- otning jo'nalish kelishigidagi shakli), *Buxoroga o'qopti* ("Buxoroga"—otning o'rin-payt kelishigidagi shakli) kabi. O'g'uz lahjasi shevalarida "-ga" o'rnida "-g'a" (qurvaqag'a), "-ye" (tangeye), "-ne" (erkine), "-na(yanyma)", "-e" (yyime) formantlari ishlatiladi. Bunday har xillik tushum va qaratqich kelishiklarida ham mavjud: "-ni"/"-ны", "-ning"/"-ның" (qipchoq lahjasi shevalarida), "-ning"/"-ing", "-ның"/"-ынг" (Iqon, Qorabuloq, Hazorasp shevalarida), "-ni"/"-ti"/"-pi"/"-yi"/"-mi" (Toshkent shevasida) kabi. Bunday ko'p variantlilik adabiy tilga ko'chirilmagan.

Suuni ham aytish kerakki, ko'pchilik shevalarda tushum va qaratqich kelishiklari deyarli farqlanmaydi. SHuning uchun ham kelishiklar soni Toshkent, Farg'ona, Xeva-Urganch shevalarida 5ta, Qarshi shevasida 4 tadir. Qipchoq lahjasining j-lovchi shevalarida, qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining Iqon-Qorabuloq dialektida esa ularning soni 6 taga etadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining 6 kelishikli tizimga asoslanishida ana shu lahjalarning morfologik xususiyati hisobga olingan.

"Ona tili" bo'limlari:

1.Fonetika va fonologiya. Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining fonetik-fonologik sathiga oid tizimlar (vokalizm, konsonantizm), segment va supersegment birliklar (fonema, bo'g'in, urg'u, intonatsiya, fraza, takt), prosodik elementlar (temp, tembr, ritm, melodika, pauza va b.lar), ularning til va nutqdagi roli haqida fikr yuritiladi.

2.Grafika va orfografiya. Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining yozuv tizimlari (kirillcha va lotincha o'zbek yozuvlari), ularning asosiy komponentlari va belgilari, orfografiya prinsiplari va qoidalari xususida bahs yuritiladi.

3.Orfoepiya. Bu bo'limda Ona tilining to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlari, ularni belgilovchi omillar haqida ma'lumot beriladi.

4.Leksikologiya va frazeologiya. Bu bo'limlarda Ona tilining lug'at boyligi uning rivojlanish qonuniyatlari, lug'aviy birliklarning qatlamlanishi, turlari, leksik-semantik va tematik guruhlari, leksema va frazemalarning semantik tarkibi, qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

5.Leksikografiya. Bu bo'limda lug'atchilik, lug'at tiplari va turlari, lug'atlarning tuzilish prinsiplari, lug'at maqolalarining sxemalari, lug'atlarning amaliy ahamiyati xususida bahs yuritiladi.

6.Morfemika. Bu bo'limda so'z yoki so'zning grammatik shakllari tarkibidagi ma'noli qismlar — morfemalar xususida, morfemalarning funksional-semantik strukturaviy va pozitsion tavsifi haqida ma'lumot beriladi.

7.So'z yasalishi. Bu bo'limda Ona tilining so'z yasash usullari, ularning so'z turkumlari bo'yicha tavsifi, tarixiy va hozirgi so'z yasalishi kabi masalalar yoritiladi.

0 Morfologiya. Bu bo'lim grammatikaning bir qismi bo'lib, unda grammatik ma'no va grammatik shakllar, shular orasidagi aloqadorlik asosida yuzaga kelgan grammatik kategoriyalar, so'zlarni turkumlarga birlashtirish prinsiplari, har bir turkumning ma'no turlari, morfologik belgilari, gapdagi funksional belgilarining ta'riflari haqida fikr yuritiladi.

0 Sintaksis. Bu bo'lim grammatikaning ikkinchi qismi bo'lib, unda so'z turlari va gap turlari, so'zlarning grammatik munosabatga kirishish yo'llari o'rganiladi.

0 Punktatsiya. Bu bo'limda yozuv sistemasining uchinchi komponenti (birinchi komponenti--grafika, ikkinchi komponenti--orfografiya) haqida ma'lumot beriladi. U sintaksis bilan parallel ravishda o'rganiladi, chunki belgilarining qo'llanishi, asosan, gap ichida va nutqda namoyon bo'ladi.

Tekshirish savollari

- 1 Hozirgi o'zbek adabiy tilining qanday tarixiy ildizlari bo'lgan?
- 2 Qanday tarixiy ildizlar va jarayonlardan xabardor bo'lishning amaliy ahamiyati nimada?
- 3 Qadimgi turkiy til vokalizmi qanday unlilardan tarkib topgan?
- 4 Eski turkiy va eski o'zbek adabiy tillari vokalizmi haqida nimalarni bilasiz?
- 5 Vokalizm tizimidagi kontrast juftliklarni qanday tushunasiz?
- 6 Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida nechta unli bor? Ular yo'g'onlik-bog'lanish belgisiga ko'ra kontrast juftliklarni hosil qiladimi?
- 7 Qadimgi turkiy til konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Eski o'zbek adabiy tili konsonantizmi-chi?
- 8 Hozirgi o'zbek adabiy tili va qadimgi turkiy til undoshlari tizimining asosiy farqlari nimada?
- 9 Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan tarixiy fonemalar jarayonida fonemalarning paradigmatic va sintagmatic xususiyatlarida qanday o'zgarishlar yuz bergan?
- 10 Singarmonizm haqida nimalarni bilasiz? Hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm bormi? Shevalarda-chi?
- 11 Qadimgi turkiy tildan hozirgi o'zbek adabiy tiligacha bo'lgan davrda tilning fonemalarida (lug'at boyligida) qanday o'zgarishlar bo'lgan?
- 12 Tilning grammatik qurilishida bo'lgan o'zgarishlar haqida nimalarni bilasiz?
- 13 Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari haqida qanday fikrlar bor?
- 14 Ona tili shevalari qanday lahjalarga birlashadi?
- 15 "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursining qanday bo'limlari bor?

FONETIKA VA FONOLOGIYA

Fonetikaning ob'ekti tilning tovush tomoni, fonetik qurilishidir. Tilning tovush tomoni nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u, ohang (intonatsiya, melodika) kabi birliklarni o'z ichiga oladi.

Fonetikaning maqsadi fonetik birliklarning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va lingvistik-funksional asoslarini o'rganish, ularning til mexanizmidagi rolini aniqlashdan iborat. Bunday maqsad uning quyidagi vazifalarini belgilaydi: a) tovush, urg'u, melodika kabi birliklarning yuzaga kelish qonuniyatlarini o'rganish; b) talabalarni yuqoridagi qonuniyatlar va shu qonuniyatlarga oid ilmiy-nazariy fikrlar bilan tanishtirish; v) adabiy tilning fonetik-fonologik tizimiga oid munozarali masalalarni aniqlash, ularga munosabat bildirish; g) talabalarda fonetik tahlil ko'nikmalarini shakllantirish; d) talabalarga shu sohada ishlagan fonetik-fonologlar haqida qisqacha ma'lumot berish.

Fonetik birliklarning turlari. Har qanday tilning fonetik birliklari dastlab ikki guruhga—segment va supersegment birliklarga bo'linadi: a) **segment birliklarga** nutq tovushlari va bo'g'in kiradi. Bunday birliklar so'z yoki morfemalar tarkibida birin-ketin keladi, yotiq (gorizontal) yo'nalishda bir-biriga ulanib, zanjirsimon tarzda joylashadi. Masalan: *kitob* so'zidagi 5ta tovush (k,i,t,o,b) va ikkita bo'g'in(*ki-tob*) segment birliklar, demak, shu so'z tarkibidagi qismlar sanaladi; b) **supersegment birliklarga** urg'u, ohang, melodika, pauzalar kiradi. Bunday birliklar so'zga, frazaga, gappa yoki nutqqa yaxlit aloqador bo'lib, ularni so'z, gap yoki nutqdan ajratilgan holda tasavvur qilib bo'lmaydi. SHuning uchun ularni ustama hodisa (M.Mirtojiev) deb nomlash hollari ham uchraydi.

Fonetik birliklarning tildagi vazifalari:

1) **shakllantiruvchi vazifa** (ruscha: *obrazuyuyaya funktsiya*). Bunda fonetik birliklarning so'z yoki morfemalar tarkibida yoxud gap va nutq tuzilishida qurilish materiali sifatida ishtirok etishi nazarda tutiladi. CHunonchi, *paxta* so'zining tarkib topishida 5ta tovush (p, a, x,t,a), ikkita bo'g'in (*pax-ta*) va bitta so'z urg'u (*pax'ta*) "qurilish materiali" vazifasida qatnashgan, bu birliklarning shu tartibda joylashtirilishidan *paxta* so'zining tovush qiyofasi - **fonetik so'z** shakllangan. Ohang, melodika, pauza kabi supersegment birliklar esa gap qurilishida yoxud nutqning tarkib topishida ustama hodisa sifatida qatnashadi: darak, so'roq va buyruq gaplarning o'ziga xos intonatsiyalari, she'riy misralardagi ohang, tovlanishlari bunga misol bo'ladi;

2) **tanituvchi vazifa** (ruscha: *opoznavatel'naya funktsiya*). Bunda fonetik so'z tarkibidagi fonetik birliklarning shu so'zni va uning ma'nosini "tanib olish" va "eslab qolish" uchun xizmat qilishi nazarda tutiladi: so'z va uning ma'nosi (yoxud morfema va uning ma'nosi) shu so'zning (yoki morfemaning) fonetik qobig' tufayligina inson xotirasida doimiy yashaydi. Masalan, inson *paxta* so'zini (fonetik so'zni) eshitganda yoki o'qiganda, uning xotirasida "g'o'za o'simligining oq tola yumshoq mahsuli", *taxta* so'zini eshitganda yoki o'qiganda esa "g'o'lada uzunasiga tilib olingan yassi yog'och bo'lagi" esga keladi, bu hol har bir so'zning

fonetik qobig'i bilan shu so'zning mazmun planidagi ma'nolar o'rtasida doimiy bog'lanishdan (shakl va mazmun birligidan) dalolat beradi. Ko'pchilik so'zlarning fonetik tarkibi o'zaro farqli bo'lishini hisobga olsak, bunday farqlar so'z ma'nolarini tafovutlash uchun xizmat qilishi ham ma'lum bo'ladi: "qishloq" va "qishloq" dan, "g'o'za"ni "ko'za"dan, "uy"ni "kuy"dan farqlash imkoni yaratiladi. Shunday qilib, so'z va grammatik formalar o'zining tovush materiyasi tufayligina nutqda mavjud abanoyat kasb etadi. Tovushgina so'z yoki so'z shaklini eshituvchi uchun ma'no tuziga kiritadi. (Bu haqda darslikning "Fonologiya" bo'limida to'laroq ma'lumot beriladi).

Fonetika fanining turlari

1. **Umumiy fonetika.** Fonetikaning bu turi barcha tillarning tovush tomoni uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlar va hodisalar bilan tanishtiradi. Masalan, barcha tillarda fonetik birliklarning fizik-akustik tabiati, anatomik-fiziologik tabiatidagi asosi va lingvistik-funksional jihatlari bor; barcha tillarda nutq birliklari fonema tiplariga birlashadi, barcha tillarda fonemalar fonologik qonuniyatlarga (ziddiyatlar) va korrelyasiyalarni yuzaga keltiradi, shular orqali fonetik sistemalar shakllanadi. Tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatiga bog'liq bo'lgan bunday nazariy masalalarni ko'rish umumiy fonetika predmeti hisoblanadi.

2. **Xususiy fonetika.** Fonetikaning bu turi konkret bir tilning fonetik tizimi haqida ma'lumot beradi: Ona tili fonetikasi, rus tili fonetikasi, ingliz tili fonetikasi kabi.

Xususiy fonetika ayrim olingan bir tilning fonetik tizimini o'rganishda umumiy fonetika xulosalariga, shuningdek, fonetikaning boshqa turlarida olingan tajribalarga tayanadi.

Tilning quyidagi ikki turi bor:

a) **tavsifiy fonetika.** Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar statik holatda (shu tilning oldingi tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lanmay) o'rganiladi. Xususan, "Hozirgi o'zbek adabiy tili fonetikasi" haqida tavsifiy fonetikadir, chunki unda Ona tilining fonetik tizimi, bu tizimda mavjud bo'lgan fonetik faktlar (unli va undosh tovushlarning miqdor va sifat holatlari, tasnifi, urg'u, bo'g'in va hokazolar) hozirgi Ona tilida qanday bo'lsa, shundayligicha (tarixiy jarayon va faktlarga bog'lanmay) o'rganiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining tavsifiy fonetikasi "Hozirgi o'zbek adabiy tili" nomi bo'yicha nashr etilgan ko'pchilik darsliklarda, shuningdek, "Uzbekskiy tili" (Reshetov V.V., 1959y.), "Основы фонетики и грамматики узбекского языка" (Reshetov V.V., 1965y.), "Общая характеристика особенностей узбекского вокализма" (Reshetov V. V., 1949y.), "Фонетическая система узбекского литературного языка." ADD(A. Mahmudov, 1980y.), "Hozirgi o'zbek adabiy tili" dan metodik ko'rsatmalar va konspektiv kurs: fonetika, orfoepiya, grafika va orfografiya (Tursunova T., Jamolxonov H., 1981y.), "Ona tili fonetikasi" (Mirtojiyev M.M., 1991y., 1-nashri; 1998y., 2-nashri), "Hozirgi o'zbek adabiy tili". Ma'ruzalar matni (Jamolxonov H., 2000 y.) kabi ishlarda hamda "Исследования гласных и согласных в современном узбекском литературном

yazyke" (A.Ishaev.,1985),"Reduksiya glasnykh v uzbekskom yazike: tip i funktsiya, programmirovaniye" (S.Atamirzaeva, X. YUldasheva, D. Mamatov, 1985) kabi maqolalarda bayon etilgan;

b)tarixiy fonetika. Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar shu tilning uzoq tarixiy taraqqiyoti bilan bog'lab o'rganiladi, shu asosda muayyan tilning fonetik- fonologik tizimida yuz bergan tarixiy o'zgarishlar (divergensiya, konvergensiya faktlari, fonologik tizimdagi eskirish va yangilanish jarayonlari) aniqlanadi. SHunga ko'ra u *diaxron fonetika* deb ham yuritiladi.

O'zbek tilshunosligida Ona tilining tarixiy fonetikasiga oid ma'lumotlar V.V. Reshetov, F.Abdullaev, G.Abdurahmonov, A. Rustamov, E. Fozilov, S.H. SHukurov, Q. Mahmudov, S. Ashirboev, H. Ne'matov, B. To'ychiboev kabi tadqiqotchilarning ishlarida berilgan: "Qadimgi turkiy tili" (Abdurahmonov G., Rustamov.A., 1982y.), "Fonetiko-morfologicheskie osobennosti yazyka Alishera Navai", ADD (Rustamov A., 1966 y.), "Nekotoryye voprosy istoricheskoy fonetiki uzbekskogo yazyka" (A. Rustamov, 1985), "Fonetiya i istorii utraty singarmonizma v uzbekskom yazыke" (F. Abdullaev, 1985), "Foneticheskie i morfologicheskie osobennosti yazyka "Xibatul xakaik", AKD (Mahmudov Q., 1964y.), "Ahmad YUgnakiyning "Hibatul haqoyiq" asari haqida" (Mahmudov Q., 1972y.), "Qadimgi obidalar va Alisher Navoiy tili" (Fozilov.E., 1969y.), "XIV asr Xorazm yodnomalari" (Fozilov E, 1973y.), "Qutbning "Xusrav va SHirin" dostoni va o'zbek adabiy tili" (Ashirboev S., 1997y.), "Ona tili tarixiy fonetikasi" (Ne'matov H., 1992y.), "Ona tili tarixiy fonetikasi" (To'ychiboev B., 1990y.), "Ona tilining taraqqiyot bosqichlari" (To'ychiboev.B., 1996y.), "O'zbek adabiy tili tarixi" (Muxtorov. A. Sanaqulov U., 1995y), "Alisher Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazyka" (A.K. Borovkov, 1946.), "A tovushining XV asrdagi sifat xususiyatlari haqida" (E. Umarov., 1982),"XV asr Ona tili unilari haqida" (E. Umarov, 1982), "Grammatika starouzbekskogo yazyka" (A.M. Щerbak,1962) kabi ishlar shular jumlasidandir.

3. Qiyosiy fonetika. Fonetikaning bu turi qardosh tillarning (masalan, o'zbek qozoq, qirg'iz, turkman va boshqa turkiy tillarning) fonetik tizimidagi umumiy va xususiy jihatlarni aniqlash imkonini beradi: "Sравnitelnaya fonetika tyurkskix yazыkov" (A.M. Щerbak, 1970), "Sравnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazыkov" (B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjieva, 1986) kabi ishlar shular jumlasidandir. O'zbek tilshunosligida noqardosh tillarning, xususan, o'zbek va rus tillarining fonetik tizimlarini qiyosiy o'rganishga ham alohida e'tibor berilmoqda. "Russkaya grammatika v sopostavlenii s uzbekskim yazыkom" (Polivanc E.D., 1933y.), "Kratkiy ocherk fonetiki russkogo yazыka v sopostavlenii s fonetikoy uzbekskogo yazыka" (Kissen I.A., 1952y.), "Kurs sopostavitelnoy grammatiki russkogo i uzbekskogo yazыkov" (Kissen I.A., 1966, 1969, 1971, 1973 yillar), "Sopostavlenie foneticheskix yavleniy russkogo i uzbekskogo yazыkov na rechevom potoke", AKD (Asfandiyarov I.U., 1968y.), "O'zbek va rus tillarini

grammatikasi" (Azizov O, Safaev A, Jamolxonov H, 1986y.) kabi ishlar foydali dalil.

O'zbek va rus tillari fonetikasini qiyosan o'rganish rus maktablarida Ona tili o'zbek maktablarida esa rus tilini o'qitish uslubiyatini takomillashtirish maqsadlaridan, shuningdek, o'zbek-rus bilingvizmi (ikki tilliligi) masalalarini, bunday bilingvizmning har ikkala til strukturasi va sistemasiga ta'sirini aniqlash maqsadlaridan foydalidir.

4. Eksperimental (instrumental) fonetika. Fonetikaning bu turida nutq vositalarining fizik-akustik va artikulyasion jihatlari maxsus asboblardan (akustograf, ostitlograf, fonograf, spektrograf va boshqalar) yordamida tadqiq qilindi, shu asosda tovushlarning sifat va miqdor belgilari (balandligi, kuchi, tezligi, spektri, cho'ziqlik darajasi), ularning artikulyasiyasi (hosil bo'lish o'rni, usuli) aniqlanadi. Bunday tadqiqot natijalaridan fonetik birliklarning fonologik xarakterini tavsiflashda foydalaniladi.

O'zbek tilshunosligida eksperimental fonetikaning rivojlantirilishida Mahmudov Ahmadjon va Otamirzaeva Sora kabi fonetistlarning xizmati katta. Bu olimlarning qator ishlarida Ona tili fonetik tizimining tovushlari, urg'u, o'zgarish kabi birliklari ayni shu usulda tadqiq qilingan: "Umlilar" (Mahmudov A., 1992y.), "Согласные узбекского литературного языка" (Mahmudov A., 1986y.), "Согласные узбекского языка" (Maxmudov, A., 1986y.), "Словесное ударение в узбекском языке" (Maxmudov, A., 1960y.), "Составная часть наманганского говора узбекского языка". "Экспериментальное исследование", АКД (Atamirzaeva, S., 1963y.), "Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка" (Atamirzaeva, S., 1974y.), "Акустико-артикуляционный анализ узбекского языка применительно к аудиометрии" (Atamirzaeva, S. v soavtorstve, 1979y.) kabi ishlar fikrimizning dalili.

Tekshirish savollari

1. Fonetikaning ob'ekti?
2. Fonetikaning maqsadi?
3. Fonetik birliklarga nimalar kiradi?
4. Segment va supersegment birliklar qanday farqlanadi?
5. Fonetik birliklarning shakllantiruvchi va tanituvchi vazifalarini qanday aniqlash?
6. Fonetik so'z nima?
7. Fonetikuning qanday turlari bor?
8. Umumiy fonetika nimani o'rganadi? Xususiy fonetika-chi?
9. Tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) fonetika-larning farqi nimada? Bu sohada ishlagan va ishlayotgan tilshunoslardan kimlarni bilasiz?
10. Qiyosiy va eksperimental fonetikalarda nimalar tadqiq qilindi? Bu sohaga oid ishlardan iaysilarini bilasiz?

Fonetikaning to'rt aspekti

Tilning tovush tomonini o'rganish aspektlari. Tilning tovush tomonini o'rganish ancha murakkab hodisadir: a) har qanday tovushning fizik-akustik tabiati bor; b) har qanday nutq tovushining biologik asosi (nutq a'zolarining harakati va holati bilan bog'liq jihatlari) mavjud; v) har qanday nutq tovushlari talaffuz etiladi va eshitaladi. Fonetik birliklarning ana shu jihatlari o'rganish fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik, perseptiv va lingvistik-funksional aspektlari deb qaraladi.

Fizik-akustik aspekt. Eksperimental fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning fizik tabiatini tadqiq qiladi. Fonetik birliklarning fizik tabiatini tovushning balandligi, kuchi, tembr, cho'ziqligi kiradi. Tovushning ovoz, shovqin, qo'shimcha (yordamchi) ton kabi komponentlari ham fizik-akustik omillar sifatida sanaladi.

1. Tovushning balandligi - tovushning un paychalari tebranishi chastotasi va bog'liq sifati. Ma'lum vaqt o'lchovida (masalan, bir sekundda) un paychalarining tebranish miqdori qancha ko'p bo'lsa, tovush shuncha baland bo'ladi yoki aksincha, shu vaqt o'lchovi hisobida un paychalari qancha kam (siyrak) tebransa, tovush shuncha past chiqadi. Tebranayotgan jismning, masalan, un paychalarining tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi bitta to'la tebranish sanaladi, ana shu bitta to'la tebranish *bir gers* hisoblanadi, demak baland ovozda gerslar miqdori ko'p (tebranish zich), past ovozda esa gerslar miqdori kam (tebranish siyrak) bo'ladi. Insonning eshitish qobiliyati 16 gersdan 20000 gersgachadir: 16 gers eshitishning eng quyi pog'onasi, 20000 gers eshitishning eng yuqori pog'onasi hisoblanadi. 16 gersdan kam chastotali tebranish *infratovush*, 20000 gersdan ortiq chastotali tebranish esa *ultratovush* sanaladi. Inson oddiy so'zlashuvda 100 gersdan 400 gersgacha balandlikdagi tovushni qo'llaydi. Insonning eng past tovushi *bas* (u 40 gersga teng), eng baland tovushi esa *sopranodir* (u 170 gersga teng).

Nutqda ovoznining (tonning) baland-past tarzda to'ldirilishi melodika yuzaga keltiradi, melodika esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka ko'ra turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish so'z yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. SHuni alohida ta'kidlash kerakki, tebranish chastotasi nutqda boshqa akustik vositalar (urg'u, intonatsiya, tembr, temp kabilari) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunda murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv-stilistik maqsadlarda, ayniqsa, she'riyatda misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib toptirishda foydalaniladi.

2. Tovushning kuchi (intensivligi) - 1 sm² maydondan 1 sekundda o'tadigan energiya miqdori. Bunday energiya miqdorining ko'p yoki oz bo'lishi tebranish amplitudasining (kengligining) katta yoki kichikligiga bog'liqdir: tebranish amplitudasining katta bo'lishi unga berilayotgan zarba darajasiga, masalan, o'pkadan kelayotgan havo oqimi kuchiga bog'liq. Masalan, zarb urg'usini

harakat urg'usini yuzaga keltirishda havo zarbi kuchli bo'ladi. Demak, tovush zarbi kuchli bo'ladi. Demak, tovush zarbi kuchli bo'ladi.

Tovush kuchli odatda *detsibel* bilan o'lchanadi. Masalan, soatning tovush kuchli - 20db, pichirlash - 40db, yarim ovoz bilan gapirish-60db, baland ovoz bilan gapirish - 80 db, simfonik orkestr ovozi-100dan 110detsibelgacha bo'ladi. 120detsibeldan ortiq kuchdagi tovush quloqqa og'riq beradi, insonni noxush qiladi.

1. *Tovush temбри* - tovushning asosiy ton va yordamchi tonlar (yordamchi tonlar) qo'shilmasidan tarkib topadigan sifati. Tovush tembrini tovushning va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar tarkibi deyiladi. Tovush formlari maxsus eksperimental apparat - fonogramma yordamida aniqlanadi.

Tovush tembrining turli xil formantlarga ega bo'lishida bo'g'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i va burun bo'shlig'i maxsus rezonatorlik (akustik filtrlik) xarakterini bajaradi; bunday bo'shliqlarning turli shaklga kirishi, hajmi, undagi havoning harakati-holati tovushning bo'yoqdorligini (sifat belgilarini) o'zgartirib beradi. Shu tariqa fonemalarning o'zaro farqlanishi ta'minlanadi. Odatda, tovush tembrining fonemalarda muhim rol o'ynaydi: hamma unli fonemalarda ovoz bor, hamma unli bir-biridan temбри bilan farq qiladi. Ayni paytda, tovush temбри ayrim fonemalarni, masalan, sonantlarni farqlashda ham qatnashadi. Bulardan tashqari, tovushning supersegment birligi, ovoz tovlanishlari tarzida ham namoyon bo'ladi. Ispinoq tembr, ma'yus tembr kabi. Tembrning bu turlari nutqning ma'nosini emotsional xususiyatlarini ta'minlaydi.

2. *Tovush cho'ziqligi* - tebranishning oz yoki ko'p vaqt davom etishi. *Tovush cho'ziqligi* ikki xil bo'ladi; a) fonologik cho'ziqlik (birlamchi cho'ziqlik). Bunday cho'ziqlik, odatda, ma'no ajratish uchun xizmat qiladi. Masalan, turkman tilida "yilq" ma'nosidagi "ot" so'zi bilan "ism" ma'nosidagi "ot" so'zining farqi shu so'zlar tarkibidagi "o" unlisining cho'ziqlik darajasi bilan farqlanadi; bunday cho'ziqlik "o:t (a:d-"ism") kabi; b) fonetik cho'ziqlik (ikkilamchi cho'ziqlik) - bu fonologik faktorga asoslangan (fonologik vazifa bajarmaydigan) cho'ziqlik. Masalan, urg'uli bo'g'indagi unli bir oz cho'ziladi, ammo u so'z ma'nosini har qanday uchun xizmat qilmaydi (atlas va atlas kabi ayrim holatlar bundan istisno). SHuningdek, *imon* so'zi boshidagi "i" cho'ziqroq talaffuz etilganidan, bunda bir "y" orttiriladi yoki *shahar, zahar* so'zlarida "h"ning tushib qolishi natijasida ikki "a" yonma-yon kelib, bir cho'ziq "a" tarzida talaffuz qilinadi (kabi ar, ar kabi), ammo bu holat so'z ma'nolarini o'zgartirmaydi.

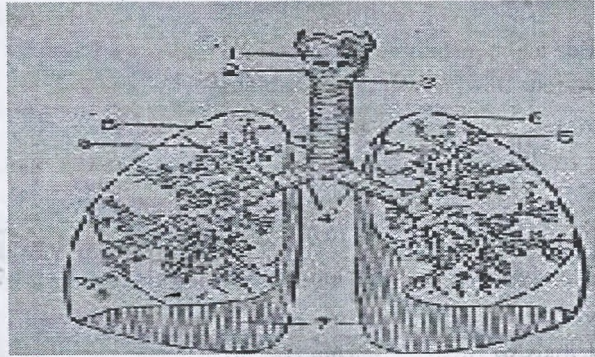
Elatma: Nutq tovushlarining balandligi, kuchi (intensivligi) va temбри sifati sifati belgilari sanaladi, tovushning cho'ziqligi esa miqdor belgisi hisoblanadi.

Anatomik-fiziologik aspekt. Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning biologik asosini - inson organizmidagi ayrim a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi rolini, ularning tuzilishi va faoliyatini o'rganadi.

Nutq tovushlarining biologik asosini quyidagi turlarga bo'lish mumkin: 1) nutq a'zolarining anatomiyasi; 2) nutq a'zolarining fiziologiyasi; 3) nutq a'zolarining ijro kechimi.

1. Nutq a'zolarining anatomiyasi deyilganda shu a'zolarining shakli, tuzilishi, o'rni nazarda tutiladi. Bunday a'zolar quyidagi apparatlarga birlashadi:

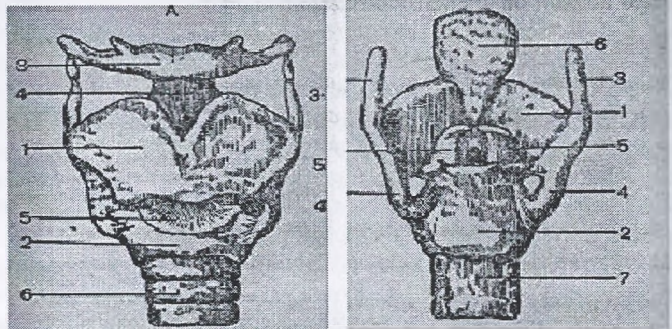
a) *nafas apparati* - o'pka, bronxlar, traxeya, diafragma, ko'krak qafasi. Ushbu apparat a'zolari tovush hosil qilish uchun zarur bo'lgan havo oqimini bosqichma-bosqich a'zolarga etkazib beradi, shu ma'noda havo manbai sanaladi;

1-rasm. Nafas apparati.

1-qalqonsimon tog'ay; 2-uzuksimon tog'ay 3-kekirdak (traxeya); 4-bronxlar; 5-bronxlarning uchki tarmoqlari; 6-o'pkaning tepa iismi; 7- o'pkaning tag (ost) qismi.

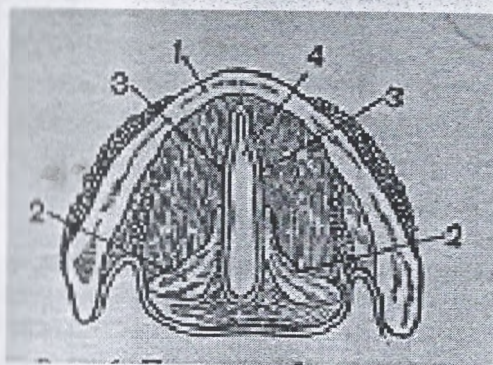
b) *bo'g'iz bo'shlig'i*- traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalar mavjud. Bu apparatdagi eng faol a'zolar un paychalaridir:

2-rasm Bo'g'iz (hiildoi).

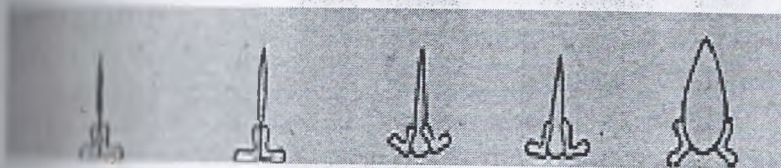
A) bo'g'izning old tomoni: 1- qalqonsimon tog'ay; 2-uzuksimon tog'ay; 3- til osti moyagi; 4-qalqonsimon tog'ayni til osti suyakka ulab turuvchi pay; 5- uzuksimon tog'ay bilan qalqonsimon tog'ay orasidagi pay; 6- kekirdak (traxeya).

B) bo'g'izning orqa tomoni: 1- qalqonsimon tog'ay; 2- uzuksimon tog'ay; 3- qalqonsimon tog'ayning yuqori shoxlari; 4- qalqonsimon tog'ayning quyi shoxlari; 5- cho'michsimon tog'aylar; 6- bo'g'iz qopqog'i; 7- traxeyaning orqa qismi.

1-rasm. Bo'g'izning ko'ndalang kesilgandagi ko'rinishi.

1- qalqonsimon tog'ay; 2- cho'michsimon tog'aylar; 3- un (ovoz) paychalarining qirralari; 4- ovoz paychalari orasidagi tirqish.

a b v g d

2-rasm. Ovoz paychalari orasidagi tirqish ko'rinishlari.

a) tinch holat; b) ovoz holati; v) shivirlash (pichirlash) holati; g) nafas chiqarish holati; d) nafas olish holati.

- un (ovoz) paychalari tinch holatda turganda, ularning oralig'i ochilgan bo'ladi, natijada nafas apparatidan kelayotgan havo oqimi shu oralikdan oqib ketadi. Bunday vaziyatda ovoz hosil bo'lmaydi;

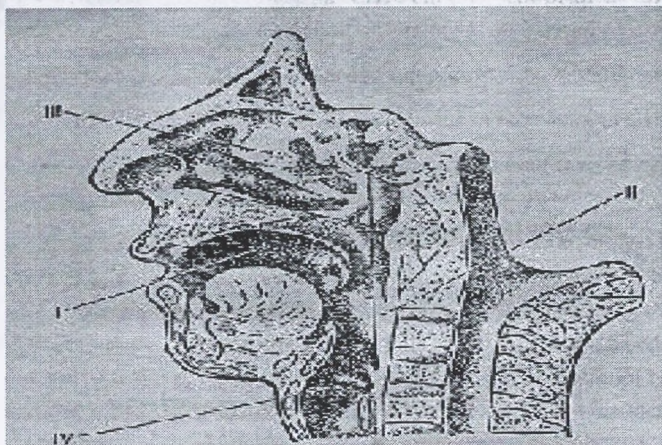
- ovoz paychalari tortilgan (taranglashgan) da, ular orasidagi ochiq bo'shliq yumuq holatga keladi, natijada havo oqimining yo'li to'siladi, havo oqimi taranglashgan un paychalariga urilib, uni tebratadi. Bunday tebranish ovoznin (asosiy tonni) yuzaga keltiradi. SHuning uchun bo'g'iz bo'shlig'i ovoz manbai hisoblanadi. Ovoz esa unli tovushlarni, jarangli va sonor undoshlarni hosil qilishda shakllantirishda fizik komponent sifatida qatnashadi.

-ovoz paychalari bo'shroq tortilgan holatda shu paychalar orasida tonning bo'shliq yuzaga keladi, havo oqimi shu bo'shliqdan sirg'alib, ishqalanib o'tadi, ammo un paychalarini tebratmaydi, natijada shovqin hosil bo'ladi, bu shovqin pichirlab yoki shivirlab gapirganda qo'llanadi;

v) *halqum*- bo'g'izdan yuqoriroqda joylashgan bo'shliq. U uch qismdan iborat: pastki qismi hiqildoq (bo'g'iz)ga tutashgan o'rni; o'rta qismi-halqumning og'zi. Bu qism og'iz bo'shlig'i tomonga ochilgan bo'ladi; yuqori qismi- burun bo'shlig'iga va eshitish paylariga birikkan (tutashgan) qismi;

g) *og'iz bo'shlig'i*- til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglay, til osti muskulidan iborat apparat. U orqa tomonidagi tomoq orqali halqumga tutashadi;

d) *burun bo'shlig'i* - qo'shimcha ton manbai. U yumshoq tanglay oxirida kichik tilning quyi tomon harakat qilishi natijasida rezonatorga aylanadi: havo oqimining bir qismi burun bo'shlig'idan o'tib, qo'shimcha tonlarni yuzaga keltiradi. Ona tilining m,n,ng undoshlari shu apparat ishtirokida yuzaga keladi.

5-rasm. Boshning bo'ylama kesmasi. YUmshoq tanglay pastga tomon siljigan

Fig. 1. Boshning bo'ylama kesmasi. YUmshoq tanglay yuqori tomon shiflangan.

Faol a'zolar: 1-lablar; 2-tilning old qismi; 3-tilning o'rta qismi; 4-tilning orqa qismi; 5-til o'zagi; 6-kichik til; 7-yumshoq tanglay; 8-yumshoq tanglayning orqa qismi.

Passiv a'zolar: 9-old tomondagi yuqori tishlarning uchi; 10-old tomondagi yuqori tishlarning orqa qismi; 11-12-qattiq tanglayning old qismi; 13-tanglayning orqa qismi; 14-yumshoq tanglayning old qismi; 15- yumshoq tanglayning orqa qismi.

Nutq a'zolarining fiziologiyasi deyilganda shu a'zolarining hayotiy faolligi, muhit bilan bo'ladigan munosabatlari nazarda tutiladi. Bunday kechimga nutq a'zolarining qabig'ining cho'zinchoq miya qismida joylashgan markaziy nerv tizimi tomonidan boshqariladi. Bu sistema maxsus funksiyalarni bajaradigan nerv hujayralari to'plamidan iboratdir. Uning *brok markazi* deb nomlanuvchi turi nutq yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv tizimiga hisoblanadi. *Eshituv markazi* nomli turi esa eshitish a'zolaridan keladigan signalni iborat etadigan nerv markazi sanaladi. Bu markaz faoliyatini o'rganish nutqning perseptiv (eshitib his etish) aspekti deb ham qaraladi. Demak, til harakati amalga oshiriladigan nutqiy aloqa bevosita shu markazlar ishtirokida amalga oshiriladi.

1. Nutq a'zolarining ijro kechimi - nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi ishtiroki (harakati va holati). Bunday kechimga, yuqorida aytib o'tilganidek, nutq a'zolarining fiziologiyasi bilan bog'liqdir. Odatda, nutq a'zolarining harakati va holati artikulyasiyani shakllantiradi. Artikulyasiya esa harakatli yukillarida psixologik va fiziologik ko'nikmalarga tayanadi. Bu holatda millat tilining *artikulyasiya bazasi* hisoblanadi. SHuning uchun bir millat

vakilida boshqa millat tiliga xos artikulyasiya bazasi (psixologik va fizik ko'nikmalar) bo'lmazligi mumkin. Demak, tillar bir-biridan artikulyasiya bazalaridagi ba'zi belgilari bilan o'zaro farq qiladi.

Har qanday nutq tovushining artikulyasiyasi uch bosqichdan tarkib topgan: birinchi bosqich-*ekskursiya* (hozirlanish), ikkinchi bosqich – o'рта holat (holati), uchinchi bosqich-*rekursiya* (talaffuzning qaytishi). Nutq jarayonidagi bosqichlarning chegarasi mavhumlashadi: odatda, bir tovushning artikulyasiya nihoyasiga etmay, ikkinchi tovush ekskursiyasi boshlanadi, natijada tovushlar biriga dinamik ravishda ulanib, ular orasidagi talaffuz chegaralari sezilmay keladi. Bunday chegaralarni yozuvda (harflar misolida) aniq sezish mumkin.

Eslatma. 1) nafas apparati tovush hosil qilish uchun kerak bo'lgan bosimni etkazib beradi; 2) bo'g'iz (hiqildoq) ovoz hosil qiladi; 3) halqum, qo'ng'irak va bo'shlig'i tovushni shakllantiradi; 4) burun bo'shlig'i qo'shimcha ton beradi.

Eshitib his etish aspekti (perseptiv aspekt). Fonetikaning bu aspekti fonetika birliklarning eshitish a'zolariga ta'sirini his etish orqali so'zning ma'nosini yozuv gap va nutq mazmunini idrok qilish qonuniyatlarini o'rganadi.

Ma'lumki, inson tashqi dunyoni o'zining sezgi a'zolari orqali his etib ko'radi, eshitadi, sezadi. Fonetik birliklar ham moddiy-material hodisa sifatida insonning eshitish a'zolariga ta'sir qiladi, ammo bu ta'sir shunchaki moddiy hodisaning ta'sirigina emas, balki fonetik so'zning (ma'noga ega bo'lgan formaning) yoxud gapning ta'siri bo'ladi. SHuning uchun har qanday so'zning shaklini yoki gapni eshitganimizda, ongimizda shu birliklarning ma'nosini yozuv mazmuni, aniqrog'i, ma'no yoki mazmun obrazi gavdalanadi. Bunday his etish idrok qilishsiz tilning birorta funksiyasi(nominativ funksiya, kommunikativ funksiya, emotiv funksiya va hokazolar) amalga oshirilmaydi.

Lingvistik-funksional aspekt. Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning mexanizmidagi rolini, demak, tilning ijtimoiy mohiyatini belgilashning ahamiyatini o'rganadi. Tilshunoslikda fonetikaning bu aspekti *fonologiya* ataladi (qarang: 19-§).

Tekshirish savollari

1. Tovushning fizik-akustik tabiatiga nimalar kiradi?
2. Tovushning balandligi nima?
3. Tovushning balandligi nima bilan o'lchanadi?
4. Tovushning baland-past tarzda to'liqlanishi nimani hosil qiladi?
5. Melodika nima? Uning nutqda qanday ahamiyati bor?
6. Murakkab tovushni qanday tushunasiz?
7. Tovush kuchi nima? U qanday o'lchov birligi bilan belgilanadi?
8. Tovush kuchining til va nutqda qanday ahamiyati bor?
9. Tovush tembrini qanday tushunasiz?
10. Formant nima? U qanday aniqlanadi?
11. Nutq apparatlaridan qaysilari rezonatorlik (akustik filtrlilik) funksiyani bajaradi?
12. Tovush tembrini vositasida nimalar farqlanadi?

10. Fonetik cho'ziqligi nima? Uning qanday turlari bor?
11. Fonetik va fonetik cho'ziqliklar nimasi bilan farqlanadi?
12. Fonetikning sifat va miqdor belgilariga nimalar kiradi?
13. Fonetik birliklarning biologik asosini qanday tushunasiz? Fonetikaning asosida "biologik asos" haqida ma'lumot beriladi?
14. "Biologik asos"ni o'rganishning qanday ahamiyati bor?
15. Fonetik asosining anatomiyasi, fiziologiyasi va ijro kechimlarini qanday tushunasiz?
16. Artikulyatsiya qanday bosqichlardan tarkib topadi? Ekskursiya, o'rta va oxiriy bosqichlarning xususiyatlarini qanday tushunasiz?
17. Artikulyatsiya rekursiya nima?
18. Fonetikaning perseptiv aspekti nimani o'rganadi?
19. Fonetikaning lingvistik-funksional aspekti deganda nimani tushunasiz?
20. Fonetikaning funksional aspekti fonologiya deb nomlanadi?

FONOLOGIYA

Fonologiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning tovush materiyasi asosida va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini o'rganadi. U tilning tabiiy va ijro tabiiy vazifalarini tadqiq qiladi. Bu sohanning o'ziga xos jihati shundaki, u fonetika semiotik aspektida (belgilar tizimi sifatida) o'rganadi. Tilshunoslikda fonologiya fonetikaning bir qismi sifatidagi maqomi xususida ikki xil fikr mavjud. *Birinchi fikrga* ko'ra fonologiya fonetikaning o'zi emas, chunki fonetika nutq tovushlarini, fonologiya esa til tovushlarini o'rganadi: nutq tovushlari haqidagi ta'limot (fonetika) aniq fizik hodisalarni, til tovushlari haqidagi ta'limot (fonologiya) esa tovushlarning lisoniy-vazifaviy xususiyatlarini tadqiq qiladi, shunga ko'ra fonologiya fonetika tadqiqot metodlari ham har xil: fonetika tabiiy fanlarning tadqiqot metodlariga, fonologiya esa lingvistik tadqiqot metodlariga, asoslanadi. *Ikkinchi fikrga* ko'ra, fonologiyani fonetikadan ajratib bo'lmaydi, chunki muayyan tilning fonemalik tizimini, bu tizimdagi har bir fonemaning "semantizatsiyalashgan" belgilarini (semantizatsiyalashgan) belgilarini shu tilning konkret talaffuz xususiyatlarini asosidan tadqiq qilib bo'lmaydi. Demak, fonologiya aslida fonetikaning o'zi, fonetika yuqori bosqichi, xolos. Binobarin, fonolog bir vaqtning o'zida fonetist ham bo'lishi kerak, ayni paytda fonetist ham doimo (shu jumladan, fonologiya asosida bo'lgan davrgacha ham) ma'lum darajada fonolog bo'lgan, chunki u fonemalik tizimni o'rganadi, buni fonemalik tizimni o'rganishni emas, balki til tovushlarini o'rganan.

Ma'lumki, fonetikada tovush va bo'g'in segment birliklar, urg'u va intonatsiya (ohang) esa supersegment birliklar tarzida tavsiflanadi. Fonologiyada fonemalik birliklar lisoniy-vazifaviy xususiyat taqozosi bilan fonema (tovush), sillabema (stavbu), aksentema (urg'u) va intonema (intonatsiya, ohang) deb nomlanadi, fonologiyaning o'zi esa segmental fonologiya va supersegmental fonologiya kabi turlarga ajratiladi (1,14-b.).

Segmental fonologiyaning asosiy predmeti fonemadir, shunga ko'ra u fonemalik tizim, fonemika nomlari bilan ham ataladi.

Supersegmental fonologiyaning predmeti esa sillabema, aksentning intonemadir, shunga ko'ra u prosodika deb ham yuritiladi.

Fonologiyaning xulosalari fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik perseptiv aspektlarida to'plangan tajriba va ma'lumotlarga asoslanadi. Bu holat fonologiya bilan akustik fonetika, artikulyasyon fonetika va perseptiv fonetika o'rtasida uzviy aloqa borligidan dalolat beradi.

Fonetik birliklarning lingvistik-funksional jihatlarini o'rganish, asosan XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bungacha «fonema» va «fonologiya» tushunchalari bo'lmagan, hatto «tovush» va «harf» tushunchalari bir hodisa sifatida tasavvur etilgan. Buni taniqli tilshunos Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'at al-turk» asarida ham kuzatish mumkin. «Devon»dan kiritilgan quyidagi misol fikrimizning dalilidir: «Turkiy tillarda qo'llanadigan asosiy harflar soni 10. Turkiy yozuvda shular qo'llaniladi...

Arabchada bu harflarning tengdosh sirasi ا ب ت ت singularidir. Bu harflardan boshqa talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana ettita harf bor: k, borki, turkiy so'zlar bu harflarsiz ishlatilmaydi. Bular qattiq talaffuz qilinadigan (p) harfi, arabcha ج harfi..., ز (z) bilan ش (sh) oraliq'ida talaffuz etiladigan (j)harfi; arabcha ق (f) harfi; nuqtali غ (g')harfi; ق (q) bilan ك(k)harfi oraliq'ida talaffuz etiladigan yumshoq گ(g), kofi g'unna bilan غ (g') oraliq'ida hamda ق bilan ن oraliq'ida talaffuz etiladigan (h)harflaridir».

Ko'rinib turibdiki, Mahmud Koshg'ariy tahlili va bayoni «...talaffuzdagina (yozuvda emas)ifodalanuvchi yana ettita harf bor...», «... bilan ن oraliq'ida talaffuz etiladigan (h) harfi...» ham mavjud.

Harf bilan tovushning qorishtirilishi Evropada Yunon-Rim tilshunoslik asarlarida ham kuzatiladi. Masalan, IV asrda yashagan Prissianusning grammatikasida harfga oid terminlar tovushga nisbatan qo'llanadi. Buning qorishtirilish XIX asrgacha davom etadi. Taniqli olim, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschilaridan biri bo'lgan Yakob Grimmning 1819 yilda yozilgan «Nemis grammatikasi» («Deutsche Grammatik», I. Göttingen, 1819) kitobining birinchi qismi «O'arflar xususida» («Von den Buchstaben») deb nomlangan ham shundan guvohlik beradi. YOSH grammatikachilar (mladogrammatikachilar) tillarning qadimgi tovush tizimlarini qayta tiklash va bu tizimlarning keyingi taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash ishlarida qadimgi yozma yodgorliklarning harflariga tayanib ish ko'rganlar. Bu ham yuqoridagi fikrimizning bir isboti.

Akademik L.V.SHcherba bunday holatning maktab darsliklarida ham kuzatilishini tanqid qilib, 1904 yilda shunday degan edi: «Tovush va harflarning qorishtirilishi mualliflarni morfologiyada ham noto'g'ri xulosalarga olib keladi». Prof.L.R.Zinder L.V.SHcherbaning bu tanqidiy fikrini maktab darsliklariga qaytirmas, ayrim ilmiy grammatikalarga ham xos deb hisoblaydi: uningcha «-a» va «-y»ning ikkita har xil qo'shimcha ekanligi faqat yozuvdagi holatdir, tilda esa ulardan aslida, bita qo'shimchani o'zi.

Yana bir faktorki, o'toishda harf va tovush sistemalari ko'pincha bir-biriga nisbatan. Biroq XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, tilshunoslikda og'zaki va yozma tildagi alohida-alohida yashash formalari ekanligi ta'kidlana boshladi. Xususan, tanqili rus va polyak tilshunosi I.A.Boduen de Kurtene o'zining "O'rta asrlarning rus tiliga munosabati" («Ob otnoshenii russkogo pisma i russkogo yazyka») kitobida nutqiy faoliyatning ikki turi – talaffuz va eshituvchi bo'lgan harf va ko'rishga asoslangan turlari borligini aytadi, ammo bu ikki tur harf va tovushga teng deb hisoblamaydi. Uningcha, nutqning talaffuzga va eshituvchi bo'lgan shakli yozma shaklga bog'liq bo'lmagan mustaqil ravishda mavjud bo'lishi mumkin, yozishga va ko'rishga asoslangan nutq shakli esa faqat harf va tovushga asoslangan nutqqa bog'liq ravishda anglashiladi.

Ushbu munoziraning keyingi taraqqiyoti shuni ko'rsatdiki, faqat tovush bo'lgan harf emas, balki tovushning fizik tabiati bilan uning til mexanizmidagi roli har harf uchun bir-biriga mos bo'lavermas ekan. Bu masala I.A.Boduen de Kurtene tomonidan 1870 yilda yozilgan «XIV asrgacha bo'lgan qadimgi polyak tili haqida» (O polskom yazyke do XIV stoletiya) nomli magistrlik dissertatsiyasida o'z ifodasini topadi: unda fonetikaning ikkita vazifasi borligi ta'kidlanadi: 1-vazifa--tovushning fizik tabiatini o'rganish. Bu vazifa tovushning akustik va fiziologik aspektlarini tashkil qiladi; 2-vazifa--tovushning til mexanizmidagi rolini, xalqning sezishi, his etishida tovushlarning o'zaro munosabatini o'rganish. Bunda tilning eng kichik (minimal) birligi haqidagi fikrlarga asos solinadi. Keyinroq bu birlik I.A.Boduen de Kurtene va uning davomchisi N.Krashevskiy tomonidan *fonema* deb nomlanadi. SHundan boshlab, harf bilan tovushning emas, balki tovush (fon) bilan fonemani ham qat'iy aloqada tutish zarurati paydo bo'ladi.

Ushbu ta'limotligida fonologiyaga asosan, so'nggi 15-20 yil ichida e'tibor berilgan. "Ona tili fonologiyasi va morfonologiyasi" (Nurmonov A.N., 1990 y.), "Ona tili fonologiyasi va morfonologiyasi" (Abduazizov A., 1992y.), "Umumiy fonologiya" (Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A., 1979y.), "Ona tilida tovush birliklarning invariant-variant munosabati (fonologik sath)", nomzodlik dissertatsiyasi (Nabieva Ditora Abduhamidovna, 1998y.), "Ona tilida paradigma birligi o'rtasidagi zidlanishlarning mo'tadillashuvi (fonologik sath), nomzodlik dissertatsiyasi (Nurmonova Dilfuza Abduhamidovna, 1998y.) kabi ishlar fonologiya haqidagi isbotidir.

Fonemaka, yuqorida aytib o'tilganidek, fonologiyaning bir qismidir, u harflarning fonemalarga birlashuvini o'rganadi.

Fonema so'zlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobig'ini birlashtiruvchi ularning ma'nolarini tafovutlash vazifasini bajaradigan eng kichik ma'noli birlikdir. Masalan, or so'zi tarkibida ikkita segment birlik ("o" va "r" harflari) bor, zor, ozor, bozor so'zlari tarkibida esa ularning soni ko'proq: 3ta ("ozor"da) 4ta ("ozor"da) va 5ta ("bozor"da) kabi. Bu holat yuqoridagi so'zlarning tovush qobig'ini (fonetik qiyofasini) va ma'nosini farqlash imkonini bermoqda.

Bunday holni "-man" va "-san" morfemalarida, boraman va borasan grammatik shakllarda ham ko'ramiz: ularda fonemalar miqdori ortma fonema fonema turlari o'zgarishda ("-man"da "m" fonemasi, "-san"da esa "s" fonema qo'llangan), natijada morfema va so'z shakllarining tovush qobig'i va ma'no farqlanmoqda.

Fonemalarning differensial belgilari ularni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan alomatlaridir. Masalan, "k" undoshi o'zining jarangsizligi bilan jarangli "g" dan ajralib turadi, demak, "k"ning jarangsizligi, "g"ning jaranglilikligi bu ikki fonemaning differensial (farqlanadigan) belgilari sanaladi. Differensial belgilar fonemalarning fonologik xususiyatini belgilaydi - so'zlarning fonetik qobig'i va shu orqali uning ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, "k" va "g"ning har ikkisi ham jarangli, ammo "k" jarangsiz, ikkinchisining esa jarangli ekanligi tufayli farqlanmoqda. Differensial belgilar faqat jaranglilik va jarangsizlik jihatidagina emas, balki fonemalar artikulyasiyasiga bog'liq holda tarkib topishi ham mumkin: "b" - lab-lab undoshi, "d" - til oldi(dental) undoshi. Artikulyasiya o'rnidagi bu tafovutlar bor va so'zlarining fonetik qiyofasini va ma'nolarini farqlamoqda; "q"- portlovchi, sirg'aluvchi. Artikulyasiya usulidagi bu tafovutlar qol va xol so'zlarining tovush tarkibi va ma'nolarini farqlash uchun xizmat qilmoqda.

Fonemalarning integral belgilari ularning o'zaro farqlanmaydigan alomatlaridir. Masalan, "k" va "g" undoshlarining har ikkalasi portlovchi, har ikkalasi sayoz til orqa fonemalardir. Demak, bu ikki fonema artikulyasiya usulida artikulyasiya o'rniga ko'ra farqlanmaydi.

Fonologik oppozitsiya va korrelyasiyalar. Fonologik oppozitsiya fonemaning bitta farqlanish belgisi asosida o'zaro zidlanish hosil qilishdir. Masalan, "p" (jarangsiz) va "b" (jarangli) undoshlari jarangsiz-jarangli belgisi asosida bir oppozitsiyaga birlashadi: p-b kabi. Ayni shu belgiga (jarangli-jaranglilik zidlanishiga) asoslangan(p-b)+(t-d)+(s-z)+(f-v)+ (k-g)+(sh-j)+(ch-dj)+(x-g') oppozitsiyalari ham bor. Demak, hozirgi o'zbek adabiy tilida jarangli-jaranglilik belgisi asosida shakllangan sakkizta oppozitsiya bitta korrelyasiya birlashadi: bunda oppozitsiyadagi integral belgilar korrelyasiyada differensial belgilarga aylanadi: p-b (lab-lab)+t-d (til oldi)+k-g (sayoz til orqa qo'lda b(portlovchi)+ f-v(sirg'aluvchi)... kabi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida unililar tilning uch darajali ko'tarilishi asosida ham oppozitsiya va korrelyasiya hosil qiladi: i (yuqori tor)-e (o'rta keng)-a (past keng)=i-e-a korrelyasiyasi; u(yuqori tor) -o'(o'rta keng)-o(quyi keng) u-o-o korrelyasiyasi kabi. Bu korrelyasiyalarning barchasi birlashib, hozirgi o'zbek adabiy tilining vokalizm sistemasini yuzaga keltiradi. Demak, oppozitsiya (zidlanish) fonologik sistemaning quyi bosqichi, korrelyasiya esa shu sistemaning yuqori bosqichi hisoblanadi.

Fonologik zidlanishlar hozirgi (amaldagi) tilning strukturaviy birliklari bo'lsa ham, ular birlanish o'zgarib turishi ham mumkin. Masalan, qadimgi turkiy va o'zbek tili uchun asosiy fonemalar tilning yotiq (gorizontal) harakatiga ko'ra oldi-sonant va titroq qator zidlanishiga ega bo'lgan; (i-ы)+(y-u)+(θ-o)+(ā-a) kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa bunday zidlanish o'zining fonologik xarakterini yo'qotgan. Fonemalar konvergentsiyasi natijasida i-ы unililari bitta "i" ga, y-u unililari "o" ga, θ-o unililari bitta o(o') ga, ā-a unililari esa bitta "a" ga birlanishgan.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining konsonantizmi (undoshlar sistemasi) o'zining qadimgi birlik oppozitsiyalar borligi adabiyotlarda qayd etilgan.

1. Labiallarda ishtirok etuvchi asosiy nutq a'zosi va to'siqning hosil bo'lishiga ko'ra: a) labial-til oldi (dental,alveolyar) undoshlar oppozitsiyasi: (p-t)+(b-t); b) labial-til o'rta undoshlari oppozitsiyasi: (f-h)+(v-l)+(v-r); c) labial-til orqa undoshlari oppozitsiyasi: (p-k)+(b-g); d) labial- bo'g'iz undoshlari oppozitsiyasi: (f-h)+(v-h); e) til oldi-sonant oppozitsiyalari: (t-k)+(t-q)+(d-g)+(s-x)+(z-g')+(n-ng); e) til orqa-sonant oppozitsiyalari: (s-h)+(z-h)+(sh-h)+(j-h)+(ch-h)+(j-h);

2. Artikulyatsiya usuli va to'siqning qanday hosil bo'lishiga ko'ra: a) sirtqalchi undoshlar oppozitsiyasi: (p-f)+(b-v)+(t-s)+(d-z)+(t-d)+(k-x)+(g-g')+(q-x)+(k-h)+(g-h); b) portlovchi-affrikatalar oppozitsiyasi: (t-sh)+(d-j); v) sirtqalchi-affrikatalar oppozitsiyasi (sh-ch)+(j-j); g) sirtqalchi burun sonanti oppozitsiyasi: (b-m)+(d-n)+(g-n); d) sirtqalchi - burun sonanti oppozitsiyasi: (z-l)+(j-r); e) shovqinli sonant - burun sonanti oppozitsiyasi: (v-m)+(l-n)+(r-n); j) yon sonant - titroq sonant oppozitsiyasi: (l-r).

3. Jarangsiz jaranglilik belgilariga ko'ra: (p-b)+(t-d)+(s-z)+(f-v)+(k-x)+(t-sh)+(g-g')+(q-x)+(k-h)+(g-h). Bu tizimdagi jaranglilikning barchasi markerli qatorni hosil qiladi. Jarangsiz undoshlar esa markersiz qatorni hosil qiladi. Un paychalari ishtirokiga ega jarangli undoshlar qatoriga kiruvchi m,n,n,l,r,y sonantlari yuqoridagi qatordagi jarangsiz undoshlarga birlanmaydi, chunki ularning jarangsiz juftlari yo'q (1,35-37;17,19-

4. Bitta bitta ta'kidlash kerakki, korrelyasiyalarda oppozitsiyalar miqdorining birlanishi ham zarur bo'lishi shart. Bitta oppozitsiyadan korrelyasiya tarkibi hosil bo'lmaydi. Masalan, hozirgi o'zbek adabiy tilidagi L va R sonantlari yon sonant (L) va titroq sonant (R) oppozitsiyasini hosil qiladi, ammo o'zbek adabiy tilining qadimgi tilida yon sonant-titroq sonant zidlanishiga asoslangan boshqa oppozitsiyalar yo'q, shuning uchun L-R zidlanishi yakkalangan oppozitsiya bo'lmaydi, korrelyasiya hosil qilmaydi.

5. Bitta bitta ta'kidlash kerakki, fonologik oppozitsiyalar o'z ichki xususiyatlariga ko'ra birlanishga bo'linadi:

a) *bir o'lchovli oppozitsiya*. Bunda farqlanish belgisi faqat bir oppozitsiyaning ikki a'zosiga xos bo'lib, bu sistemaning boshqa a'zolari uchramaydi. Masalan, jarangli-jarangsiz belgilari asosida tarkib topgan korrelyasiyadagi t-d oppozitsiyasi bir o'lchovlidir, chunki bu ikki fonemadagi "t" "oldi" va "portlovchi" belgilari shu sistemadagi boshqa oppozitsiyalarga xos emas.

b) *ko'p o'lchovli oppozitsiya*. Bunda bir oppozitsiyadagi belgilar bir sistemadagi boshqa oppozitsiyalarda ham uchraydi. Masalan, jarangli-jarangsiz belgilari asosida tarkib topgan oppozitsiyalarda "portlash" va "jaranglilik" belgilari bir necha oppozitsiya vakiliga xos bo'lishi mumkin; b (portlovchi, jarangli) (portlovchi, jarangli)-g (portlovchi, jarangli) kabi;

v) *proporsional oppozitsiyalar*. Bunda bir sistema ichidagi barcha oppozitsiyalarning a'zolari o'rtasidagi aloqalar o'zaro o'xshash bo'ladi. Masalan, Ona tilidagi p-b oppozitsiyasidagi jarangsiz-jaranglilik belgilari shu sistemadagi d, k-g, s-z, sh-j, ch-j, f-v, x-g' oppozitsiyalariga ham xos;

g) *"privativ" oppozitsiya*. Bunday oppozitsiyalarning bir a'zosida bo'lgan belgi shu oppozitsiyaning ikkinchi a'zosida bo'lmaydi: b-p oppozitsiyasida "b" da "jaranglilik belgisi" "p" da yo'q; t-d, k-g oppozitsiyalarida ham shunday;

d) *gradual (pog'onali) oppozitsiya*. Bunday oppozitsiyaning a'zolari o'rtasiga boshqa (uchinchi) fonemani kiritish mumkin bo'ladi. Masalan, Ona tilidagi p(lab-lab)-k (sayoz til orqa) undoshlari oppozitsiyasi orasiga t undoshi (uchinchi a'zoni) kiritish mumkin, chunki u ham portlovchi, jarangsiz bo'lgan artikulyasiya o'rniga ko'ra p (labial) va k (sayoz til orqa) qatorining o'rtasiga joylashadi: p-t-k kabi. Bunday holatni b-d-g sistemasida ham ko'ramiz.

Xulosa: a) fonemalar til mexanizmidagi muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mustaqil birliklardir: ular so'z va morfemalarning tovush qobig'ini (ifoda plani) farqlash bilan birga, shu so'z yoki morfemalarning ma'nolarini farqlash vazifasini ham bajaradi; b) fonemalarda differensial (farqlanadigan) va integral (farqlanmaydigan) belgilar mavjud bo'lib, ulardan birinchisi (differensial belgi) fonologik jihatdan *relevant belgi*, ikkinchisi (integral belgi) esa fonologik jihatdan *norelevant belgi* hisoblanadi; v) ikki fonemaning qarama-qarshi qo'yilayotgan differensial belgilari shu fonemalarni bitta oppozitsiyaga birlashtiradi, bu farqlanish belgisiga asoslangan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar ham korrelyasiyalarga uyushadi. Demak, oppozitsiyalardagi farqlovchi belgilar korrelyasiyada birlashtiruvchi belgiga aylanadi; g) korrelyasiyalar o'z navbatida bir-biri bilan ulanib, bir butun tizimni-fonologik sistemani hosil qiladi.

ESLATMA: tilning fonologik tizimida korrelyasiya hodisasi borligini aniqlagan olimlardan biri (ehtimol, birinchisi) bizning yurtdoshimiz Abu Ali Ibn Sino bo'lgan. U o'zining fonetika doir bir risolasida "dol" "to" ga qanday munosabatda bo'lsa, "zod" "sin" ga shunday munosabatda bo'ladi", - degan qiyos qiling: "dol" (jarangli "d") - "to" (jarangsiz "t"), "zod" (jarangli "z")

«jarangli "a"). Bunda jarangli va jarangsizlik belgilari asosida d-t, z-s qatoridagi bir korrelyatsiyaga uyushayotganligi nazarda tutilganligi shubhasiz.

Uzaro ziddanishida (oppozitsiyada) bo'lgan fonemalardan birini ikkinchisi bilan almashtirish qonuniyati Z.M. Boburning «Boburnoma»sida ham qayd etilgan. Ushbu shunday deyilgan: «So'ngra ma'lum bo'ldikim, turki lafzida mahal bilan to va dol, yuna layn va qof va kof bir-birlari bila mubaddal bo'lurlar».

Isob mubaddal - «almashingan», *iqtizo* - «taqozo», «talab», «istak», «qo'sh», «qo'shilish», «qo'shilish», «simkonsiz».

Fonema ottenkalari fonemalarning talaffuzdagi real ko'rinishlaridir. (L.V. Shcherba) Ushuncha, "a" fonemasi old qator unlidir. Bu belgi "a" fonemasi bilan tipik hisoblanadi, biroq shu tipik belgi *qaram* so'zida orqa qator unli fonemaga aylanadi. Demak, "a" fonemasi *qaram* so'zida ("q" bilan yondosh fonemada) orqa qator unli tarzida, *karam* so'zida ("k" bilan yondosh fonemada) esa old qator unli tarzida talaffuz qilinadi. Bu ikki xil talaffuz "a" fonemasining so'z tarkibidagi real ko'rinishlari - ottenkalari hisoblanadi. Ottenkalar fikr idrok va artikulyasion jihatdan o'zaro farqlansa-da, bir-biriga o'zaro qat'iy qo'yilmaydi, chunki shu ikki ottenkaning fonologik funksiyasi bitta fonema iboratida bitta "a" fonemasining vazifasini bajaradi). Demak, fonema bilan ottenkalar o'rtasida umumiylik va xususiylik munosabatlari bor.

Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'lmaydi: agar bir ottenkani almashtirgan fonetik pozitsiya yo'l qo'ymaydi. Masalan, *ko'l* so'zida faqat old qator "o", *qo'l* so'zida esa faqat orqa qator "o" qo'llanadi. Bir fonema ottenkalarining bitta pozitsiyadagi ko'rinishlari-ottenkalari fonema qatorini hosil qiladi. Masalan, "u" fonemasi *kul* so'zida old kator "y" tarzida, *qul* so'zida esa orqa qator "u" tarzida talaffuz etiladi, shunga ko'ra *y, u* qatorini yuzaga keltiradi.

Fonema ottenkalari tushunchasiga L.V. Shcherba asos solgan. Bu tushuncha va ushbu L. Petshburg (sohiq Leningrad) fonetistlari maktabi vakillari tomonidan qo'llaniladi.

Ottenkalar tasnifi. Ottenkalar tilshunoslikda majburiy, individual va fakultativ ottenkalarga ajratiladi.

1) *Majburiy ottenkalar* fonemaning so'z tarkibidagi yoki nutq oqimidagi fonemalar qat'iy ta'sirida yoki ma'lum fonetik pozitsiya talabi bilan o'zgargan fonemalardir. Ular o'z navbatida kombinotor ottenkalar va pozitsion ottenkalarga bo'linadi;

2) *Kombinator ottenkalar* so'z tarkibidagi tovushlarning bir-biriga ta'siri fonemaga yuzaga keladi. Masalan, jarangli "z" fonemasi *mazkur* so'zi tarkibida fonemaga "k" undoshi ta'siriga uchraydi va jarangsiz "s" tarzida (*maskur* deb) talaffuz qilinadi.

b) *pozitsion ottenkalar* undosh fonemalarning soʻz oxirida kelgan, undosh fonemalarning urgʻuli yoki urgʻusiz, ochiq yoki yopiq boʻgʻinlarda qoʻllanilgan koʻrinishlaridir. Masalan, jarangli "b" va "d" fonemalari soʻz oxirida jarangli "p" va "t" tarzida talaffuz qilinadi: *tartib > tartip, omad > omat* kabi. Bunday "p" va "t" tovushlari jarangli "b" va "d" fonemalarining pozitsion ottenkalari sanaladi. Masalan, unlisi *bilan* soʻzida qisqa va kuchsiz (urgʻusiz boʻgʻinda boʻlganligi uchun), oʻz soʻzida kuchliroq (urgʻuli boʻgʻinda boʻlganligi uchun), *bir* soʻzida tor (toʻla boʻgʻinda boʻlganligi uchun), *endi* soʻzida esa bir oz kengaygan holatda (toʻla boʻgʻinda boʻlganligi uchun) talaffuz etiladi. Masalan, *endi* shaklida (soʻz oxiridagi ochiq boʻgʻinda boʻlganligi uchun) talaffuz etiladi. Bunday koʻrinishlarning barchasi bitta "i" fonemasining turli pozitsion ottenkalari hisoblanadi;

v) fonema ottenkalarining yuzaga kelishida baʼzan kombinotor va pozitsion ottenkalar omillar birga qatnashadi, natijada fonemaning *kombinator-pozitsion ottenka* (aralash koʻrinishi) shakllanadi. Masalan old qator "i" fonemasi *qilich* soʻzida birinchi boʻgʻinida "q" ning taʼsiriga duch kelib, "ы" ga moyil talaffuz etiladi (kombinator ottenka), ayni paytda urgʻusiz boʻgʻinda boʻlganligi uchun fonema kuchsizlanadi (pozitsion ottenka).

Fonemalarning kombinotor va pozitsion ottenkalari tilshunoslikda fonemalarning *allofonlari* deb ham yuritiladi.

Har bir fonema nutq oqimida oʻzining yuqoridagi ottenkalaridan biri shaklida namoyon boʻladi, bunday ottenkalar ichida bittasi shu fonema uchun tipik boʻladi, boshqalari kam oʻzgaradi yoki butunlay oʻzgarmaydi: fonemalarning kuchli pozitsiyali koʻrinishlari bunga misol boʻladi. Masalan, *daraxt* soʻzi boshida yoki *bodom* soʻzi oʻrtasida qoʻllangan "d" fonemasining akustik- artikulyasion belgilari fonemaning alohida (nutqdan tashqarida) olingan belgilaridan deyarli farq qilmaydi. Fonemaning bunday koʻrinishi shu fonemaning *asosiy ottenkasi* yoki fonema qatoridagi *dominanta* deb qaraladi. Qolgan barcha koʻrinishlar esa ataylab boʻlmagan (notipik) ottenkalar sanaladi. Notipik ottenkalar fonetik qurshovchi tovushlarga koʻproq darajada qaram boʻladi;

g) majburiy ottenkalarining adabiy soʻzlashuvga va jonli soʻzlashuvga xoslangan *uslubiy ottenkalari* ham uchraydi: *koʻylak* ("l"-adabiy soʻzlashuvga xos) > *koʻynak* ("n"-jonli soʻzlashuvga xos), *qarmoq* ("r"-adabiy soʻzlashuvga xos) > *qalmoq* ("l"-jonli soʻzlashuvga xos) kabi.

Fonemalarning uslubiy ottenkalaridan uslubiy. (stilistik) maqsadli foydalaniladi.

Soʻzlovchi va tinglovchining xotirasida, odatda, fonemaning asosiy ottenkasi "oʻrnashib qolgan" boʻladi, shu bois inson nutq oqimida fonemaning oʻzgarishini sezmaydi, uni asosiy ottenka sifatida qabul qiladi: fonemaning lingvistik-funksional (fonologik) xususiyati shuni taqozo etadi. Masalan, *tub* va *tup* soʻzlari oxiridagi "b" va "p" fonemalari bir xil talaffuz etiladi; *tup(1)* va *tup(2)* kabi, ammo inson bu ikki soʻzning maʼnolarini farqlashi

shohi) pishidil *sh* so'zining oxiridagi fonemaning aslida "p" emas, "b" bo'lgan holatda mustahkam o'rnatib qolgan. Demak, fonemalarning til sharoitidagi tafovutchi funksiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari fonetik funksional belgilari muhim rol o'ynaydi. Bularni o'rganish fonemalarning vaftisi hisoblanadi.

Ushbu ottenkalar ayrim kishilarning talaffuzidagi o'ziga xosliklar (shohi) deb va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq a'zolaridagi fonemalarning tafovutchi funktsiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari fonetik funksional belgilari muhim rol o'ynaydi. Bularni o'rganish fonemalarning vaftisi hisoblanadi.

Ushbu ottenkalar fonemaning bir xil fonetik pozitsiyadagi ikki xil fonemalarning tafovutlari (shohi) deb va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq a'zolaridagi fonemalarning tafovutchi funktsiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari fonetik funksional belgilari muhim rol o'ynaydi. Bularni o'rganish fonemalarning vaftisi hisoblanadi.

Ushbu ottenkalar fonemaning bir xil fonetik pozitsiyadagi ikki xil fonemalarning tafovutlari (shohi) deb va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq a'zolaridagi fonemalarning tafovutchi funktsiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari fonetik funksional belgilari muhim rol o'ynaydi. Bularni o'rganish fonemalarning vaftisi hisoblanadi.

Ushbu ottenkalar fonemaning bir xil fonetik pozitsiyadagi ikki xil fonemalarning tafovutlari (shohi) deb va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq a'zolaridagi fonemalarning tafovutchi funktsiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari fonetik funksional belgilari muhim rol o'ynaydi. Bularni o'rganish fonemalarning vaftisi hisoblanadi.

Ushbu ottenkalar fonemaning bir xil fonetik pozitsiyadagi ikki xil fonemalarning tafovutlari (shohi) deb va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq a'zolaridagi fonemalarning tafovutchi funktsiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari fonetik funksional belgilari muhim rol o'ynaydi. Bularni o'rganish fonemalarning vaftisi hisoblanadi.

Ushbu ottenkalar fonemaning bir xil fonetik pozitsiyadagi ikki xil fonemalarning tafovutlari (shohi) deb va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq a'zolaridagi fonemalarning tafovutchi funktsiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari fonetik funksional belgilari muhim rol o'ynaydi. Bularni o'rganish fonemalarning vaftisi hisoblanadi.

Transkripsiyaning quyidagi ikki turi o'zaro farqlanadi:

1. Fonetik transkripsiya. Transkripsiyaning bu turi fonetik printsip asosida tuziladi- fonemaning talaffuzdagi har bir foniga alohida harf belgilanadi. CHunonchi, adabiy tildagi "o" (o'rta keng, lablangan, orqa qator unli) fonema ko'p va ko'l so'zlarida har xil talaffuz qilinsa-da, adabiy – orfografik yozuvda bu "o" harfi bilan ifodalanadi. Fonetik transkripsiyada esa bu ikki holat uchun ikki harf belgilangan: "o" (orqa qator "o" uchun, masalan, qol), θ old qator "o" uchun, masalan kθl).

Adabiy tildagi "i" fonemasining transkripsiyada i, 'ы, i: belgilari bilan "u"ning "u" va Y belgilari vositasida ifodalanishi ham shundan. O'zbek dialektologiyasida unli tovushlar uchun quyidagi transkripsion belgilar qabul qilingan:

Tilning ko'tarilish o'rniga ko'ra.		Oldingi qator (til oldi)		Indifferent (oraliq) tovushlar		Orqa qator (til orqa)	
Tilning Ko'tarilish Darajasiga ko'ra		Lablan-magan	Lablangan	Lablan-magan	Lablangan	Lablan-magan	Lablangan
YUqori ko'tarilish		I	Y	<>		ы	U
O'rta ko'tarilish	YUqori-o'rta ko'tarilish	E	θ		<o' >		O
	quyi-o'rta ko'tarilish	<u>E</u> e					
Quyi ko'tarilish		E				a()	

Demak, unilarning turli variantlarini berish uchun transkripsiyada 15 belgi olingan. Bu belgilar orqali o'zbek dialekt va shevalarida uchraydigan unli fonemalarni ifodalash mumkin.

Undoshlar uchun o'zbek alfavitidagi e, yo, yu, ya, grafemalaridan boshqa belgi bilan ishlatiladi: "e", "yo", "yu", "ya" lar esa transkripsiyada quyidagicha belgilanadi:

E - ye, yə, yē.

Yo - y.

Yu - y, Y, yu.

Ya - ye, ya.

Transkripsiyada undoshlarning yumshoqligi ham alohida belgi bilan belgilanadi. Masalan, "l'"(yumshoq "l") kabi.

1) Fonematik transkripsiya (fonologik transkripsiya). Transkripsiyaning bu turi undosh fonemalarni ifodalashga asoslangan, unda har bir fon (allofon) uchun bir belgi (harf) ishlatilmaydi. Masalan, *kir, qir* (fonematik transkripsiya) - *k'r, q'r* (fonetik transkripsiya), *karam, qaram* fonematik transkripsiya, *k r m, q a r a m* (fonetik transkripsiya). Fonematik transkripsiyada bir fonema uchun bir belgi bo'ladi, shuning bilan u adabiy-orfografik yozuvdan farqlanadi. Qiyos qiling; *qana, bayon, yulduz* (adabiy-orfografik yozuv) - *yana, bayon, yulduz* (fonematik transkripsiya). Fonetik transkripsiya faqat fonetik prinsipga asoslanadi, adabiy-orfografik yozuv qoidalarini esa fonetik, fonematik, morfologik, tarixiy-an'anaviy, grammatik (differensial) prinsiplarga asoslanadi. Fonetik transkripsiyada har bir alohida fonemalik belgilar miqdori ko'p bo'ladi.

Tekshirish savollari

1. Fonema nima?
2. Fonemalarning differensial va integral belgilarini qanday tushunasiz? Bu belgilarning tilda qanday roli bor?
3. Fonologik oppozitsiya (zidlanish) nima? Korrelyasiya-chi?
4. Korrelyasiyaning yadrosini nima tashkil qiladi?
5. Korrelyasiya hodisasini dastlab kim aniqlagan?
6. Ona tili konsonantizmida korrelyasiyaning qanday turlari bor?
7. Ona tili vokalizmida korrelyasiyaning qanday turlari mavjud?
8. Vokalizm sistemasining shakllanishida tilning ko'tarilishi, tilning yotiq belgisi va lablarning ishtiroki qanday rol o'ynaydi? Ulardan qaysilari unli fonemalarning fonologik belgilarini shakllantiradi?
9. Fonema ottenkallari va fonema qatori nima?
10. Fonema ottenkallari haqidagi tushunchaga kim asos solgan?

11. Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'ladimi?
12. Fonemalarning variatsiya va variantlari qanday farqlanadi?
13. Fonemalarning mo''tadillashuvi (neytrallashuvi) va arxifonema (giperfonema) tushunchalarini qanday izohlaysiz?

Hozirgi o'zbek adabiy tili unli fonemalari

Vokalizm o'zbek adabiy tilining unilari tizimidir. U 6 ta fonemani (i, e, a, u, o, o') tovushlarini o'z ichiga oladi. Hozirgi (kirillcha) o'zbek yozuvida bu 6 fonema uchun 10 ta harf (i, e, a, u, o, o', e, yo, yu, ya), yangi (lotincha) o'zbek yozuvida esa 6 ta harf (i, e, a, u, o, o') ishlatiladi. Fonemalar miqdori bilan harflar (grafemalar) miqdori o'rtasidagi bunday har xillik ularning boshqa-boshqa hodimalar bilan ekanligidan dalolat beradi. (Bu haqda darslikning "Grafika" bo'limiga qaralsin.)

Unli fonemalar undoshlardan quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi: a) fizik akustik jihatdan: unilar ovozdin tarkib topadi, unda shovqin qatnashmaydi. Undosh tovush tarkibida esa shovqinning bo'lishi shart; b) anatomik-fiziologik jihatdan: unli tovushlar talaffuzida nutq a'zolari to'siq (fokus) hosil qilmaydi, undosh hol o'pkadan kelayotgan havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchramasdan o'tishini ta'minlaydi. Undoshlar artikulyasiyasida esa albatta to'siq (fokus) hosil qilinadi, havo oqimi shu to'siqdan portlab, sirg'alib yoki titrab o'tadi, bu jarayon undosh tovush uchun kerak bo'lgan shovqinni yuzaga keltiradi; v) lingvistik funksional jihatdan: unililar ham, undoshlar ham so'z va morfema tarkibida "qurilish materiali" sifatida (shakllantiruvchi funksiyada) qatnashadi. Undoshlar shakllantirilgan fonetik so'z yoki morfemalarning tovush qobig'ini bir-biridan farqlaydi, shu orqali ularning ma'nolarini tafovutlash imkonini yaratadi. Yangi unililar bo'g'in hosil qiluvchi asosiy tovushdir, undosh fonemalar esa unli bilan birga qatnashadi, o'zicha bo'g'in hosil qilmaydi (sonantlar bundan mustasno, chunki ularda bo'g'in hosil qilish xususiyati bor). SHuning uchun bo'g'in tarkibidagi unli shu bo'g'inning cho'qqisi ("vershina sloga") sanaladi. Bunda unli bo'g'inning tashqari, unlining yolg'iz o'zi leksik yoki morfologik birlik statusiga ko'tarilishi mumkin: uchinchi shaxs, birlik ma'nosidagi "u" olmoshining, shuningdek "u" so'roq yuklamasining ifoda plani - moddiy-material asosi bir unli bilan iboratlik buning dalilidir. Undoshlarda esa bu xususiyat yo'q.

Unli fonemalar tasnifi. O'zbek tilshunosligida unli fonemalar quyidagi unli belgi asosida tasnif qilinadi:

1. Lablarning ishtirokiga ko'ra: a) lablashgan unililar (u, o, o). Bu unililarni talaffuz qilishda lablar doira shaklida bir oz cho'ziladi; b) lablashmagan unililar (i, e, a). Bu unililarni talaffuz qilishda lablar doira shakliga kirmaydi va cho'zilmaydi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi "lablanish-lablanmaslik oppozitsiyasi" talablaridan kelib chiqadi.

1) Tilning vertikal harakatiga ko'ra: a) yuqori tor unlilar (i,u). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz tor ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham tor bo'ladi; b) o'rta keng unlilar (e,o'). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz o'rta darajada ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham o'rtacha kenglikda (yuqori ko'tarilish bilan quyi kenglik mas'asida) bo'ladi; v) quyi keng unlilar (a,o). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz keng ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham yuqoridagi ikki kenglikda bo'ladi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi "tilning uchki ko'tarilishi" oppozitsiyasiga asoslanadi.

2) Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra: a) old qator unlilar (i,e,a). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tiraladi (demak, old qator bo'ladi); b) orqa qator unlilar (u,o',o). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tirlamaydi (demak, bir oz orqaga tortilgan bo'ladi).

Tasnifning birinchi va ikkinchi moddalaridagi belgilar (lablanish, tishdan tishga, tilning yuqori, o'rta va quyi ko'tarilishiga asoslangan alomatlar) tilning fonologik xususiyatlarini ifodalaydi. Uchinchi moddadagi belgilar (tilning gorizontal harakatidagi alomatlar) esa o'zicha fonologik rol o'ynamaydi, chunki tilning old qator yoki orqa qator bo'lishi lablarning ishtirokiga bog'liq: lablanish tilning tish tomon siljishini, lablanish esa tilning tishdan orqaga tortilishini taqozo qiladi. Demak, old qator (i.e.a.) va orqa qator (u,o',o) tilning fonologik xususiyati lablar ishtirokisiz namoyon bo'lmaydi.

Tasnifning bu turi quyidagi jadval shaklida berilishi mumkin;

№	Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra	Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga va lablarning ishtirokiga ko'ra.	
		Old qator, lablanmagan	Orqa qator, lablangan
1.	Yuqori tor unlilar	I	U
2.	O'rta keng unlilar	E	o'
3.	Quyi keng unlilar	A	O

O'zbek tilshunosligida unli fonemalarning boshqacharoq tasniflari ham bor. Hatto, "Ona tilning taraqqiyot bosqichlari" (B. To'chiboev) nomli asarida vokalizm tizimining qadimgi turkiy, eski o'zbek va hozirgi o'zbek unli harflaridagi holatlari diaxron (tarixiy) planda o'rganilib, hozirgi o'zbek unli harflarining vokalizmidagi ham, eski o'zbek adabiy tilida bo'lganidek, 9 ta unli bor,

degan xulosa beriladi (22,25-b.) Bu unilarning sifat belgilarini boshqacharoq baholanadi. Qo'llanmada keltirilgan quyidagi jadvalga o'ring bering:

Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi unlilar tizimi.

Lablarning ishtirokiga ko'ra		Lablanmagan		Lablangan	
Tilning tik harakatiga ko'ra	Tilning to'g'ri yo'nalishiga ko'ra	Til oldi	Til orqa	Til oldi	Til orqa
Tor		I	ы	Ī	U
O'rta keng		E		θ	O
Keng		E		a	

Yuqoridagi jadvaldan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unlilarning kontrast juftlari mavjud: i-ы, ĩ-u, θ-o, e-a b) lablanmagan unlilar 3 ta emas, 4ta (i, e, e, ы); v) lablanganlar esa 5 ta (i, e, θ, o, a);

Prof. O. Azizov hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmini quyidagicha ta'rif qiladi (4,20-21):

1. Tilning ko'tarilishi va uning tanglay tomon yaqinlashuviga ko'ra:

a) til oldi (oldingi qator) unlilari - i(i'), e;

b) til orqa (orqa qator) unlilari - ы(a, u, o);

2. Lablarning holati va ishtirokiga ko'ra:

a) lablangan - u, ĩ, o, θ;

b) lablanmagan - (ā), a, (a), i, ы.

3. Tilning ko'tarilishi va og'izning ochilish darajasiga ko'ra:

a) tor unlilar - i(i), ы, u, Ī

b) o'rta keng unlilar - e, o, o.

v) keng unlilar - (ā), a, (a).

Yuqoridagi tasnifni xulosalab, muallif shunday deydi: "Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida oltida unli fonema bo'lib, ularni belgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin (4,21-b):

Tilning kelishi va kelishiga ko'ra	Til oldi (oldingi qator)		Til orqa qator	
	Lablanmaganlar	Lablanganlar	Lablanmaganlar	Lablanganlar
Tilning kelishi va kelishiga ko'ra				
Tilning kelishi va kelishiga ko'ra				
Tilning kelishi va kelishiga ko'ra				
Tilning kelishi va kelishiga ko'ra	I	Y	ы	U
Tilning kelishi va kelishiga ko'ra	E	θ	-	O
Tilning kelishi va kelishiga ko'ra	e(u)	-	a, (a)	

Kiritilgan bu ma'lumotlarni (tasnif va jadvalni) quyidagicha tushuntirish kerak: o'zbek adabiy tili vokalizmi 6 unidan iborat, ammo ularning har biri uchta ko'rinishlari (demak, ottenkalari) ancha ko'p. "Ularni belgilariga qanday tarzda qanday ko'rsatish mumkin" deyilganda ayni shu ottenkalar nazarda tutilgan bo'lsa kerak.

Prof. M. Mirtojiyevning "Ona tili fonetikasi" o'quv qo'llanmasida ham bu mavzu ancha yoritilgan. Unda tor unilarga i, i, y, u, y, o'rtta keng unilarga e, e, a, a, a, , , tovushlari kiritilgan. Tilning yonlama unilari ham unilari old qator (i, i, y, e, θ, e) va orqa qator (ы, u, o, a) tiplarga, lablangan unilarga esa lablangan (y, u, θ, o) va lablanmagan (i, i, e, e) tiplarga kiritilgan. Bu tasnifda ruscha o'zlashmalarda qo'llanadigan i, y fonemalarining o'zbek vokalizmi tarkibida berilganini ko'ramiz (14, 16-20).

Shunday qilib, o'zbek adabiy tili vokalizmining tasnifi va tavsifi masalalari ancha qancha munozarali bo'lib qolayotganligini anglash qiyin emas. Bunday munozaralarga sabab bo'layotgan omillar qatorida quyidagilar bor: 1) eski o'zbek adabiy tili vokalizmiga xos 9 unilili tizimning hamda shu tizimga xos kontrast unilarning (i, i, y, u, e, a, θ, o) kabi oppozitsiyalarning) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmidagi ham saqlanganligini asoslashga intilish; 2) qipchoq lahjasi shevalari vokalizmiga xos fonologik xususiyatlarning hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmidagi saqlanish harakati; 3) fonemalar o'rtida ularning ottenkalarini (allofonlari, alofoniyatini) ko'rsatish holatlarining mavjudligi; 4) quyi keng " " fonemasining o'zbek adabiy tili vokalizmidagi belgisiga berilayotgan tavsiflarning har xilligi va boshqalar.

Ayrim unillar tavsifi:

I¹ fonema — yuqori tor, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema so'zning boshqa bo'g'ularida uchraydi; *ichki* (birinchi va oxirgi bo'g'ing'nlarda), *tirikchilik* (birinchi, ikkinchi, uchinchi va oxirgi bo'g'ing'nlarda) kabi. U chuqur til orqa q, g', x fonemalar bilan yonma-yon kelganda yo'g'on (orqa qator) unli tarzida, boshqa

barcha pozitsiyalarda esa ingichka (old qator) unli sifatida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kir* va *qir*, *tarkib* va *targ'ib*, *himmat* va *xilvat* kabi. Urg'usiz bo'g'ingichka kuchsizlanadi: *biroq*, *bilan* (*b'r q, b'len*) kabi. So'zning oxiridagi ochiq bo'g'ingichka bir oz kengayadi; *bordi* > *borde*, *ketdi* > *kette* kabi;

"e" fonemasi - o'rta keng, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema bo'g'inli so'zlarda (*men, sen, besh* kabi), ko'p bo'g'inli so'zlarning bosh bo'g'inida (*beshik, etik, telpak* kabi) ko'proq qo'llanadi.

Tobe, tole, voqe, foye, telefon, televizor kabi o'zlashma so'zlarda qo'llanilgan "e" unlisi etimologik jihatdan o'zbekcha "e" ning o'zi emas.

O'zbekcha "e" *ekin, eshik* so'zlarining boshidagi to'la ochiq bo'g'ingichka shuningdek, *ertak, ellik* kabi so'zlar boshidagi berkitilmagan bo'g'ingichka ochiq bo'g'ingichka talaffuz etiladi, *begzod, mergan* kabi so'zlar boshidagi to'la yopiq bo'g'ingichka yumuqroq bo'ladi; *xez, xezlamoq* kabi so'zlarda (chuqur til orqa x undoshi bilan yonma-yon kelganda) esa orqa qator, yo'g'on unli tarzida aytiladi;

"a" fonemasi - quyi keng, old qator, lablanmagan unli. So'zning bosh bo'g'inlarida kela oladi: *anor* (birinchi bo'g'ingichka), *telpak* (ikkinchi, o'rtinchi bo'g'ingichka), *nafaqa* (so'zning uchala bo'g'ingichka) kabi. Bu fonema ham, bosh bo'g'inlilarda bo'lganidek, chuqur til orqa q, g', x undoshlari bilan yonma-yon qo'llanganda orqa qator, yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi, sayoz til orqa k, g, ng til o'rta y va faringal h undoshlari bilan yondosh bo'lganda esa ingichka ottenka bilan aytiladi. Qiyos qiling: *kasal* va *qasam*, *kamar* va *qamar*, *taka* va *taqa*, *mahal* va *shag'al*, *so'gal* va *nag'al*, *nasihat* va *tilxat*, *dangal* va *dag'al* kabi;

"u" fonemasi - yuqori tor, orqa qator, lablashgan unli. So'zning bosh bo'g'inlarida qo'llanadi: *uka* (birinchi bo'g'ingichka), *uzum* (birinchi, ikkinchi bo'g'ingichka), *ko'zgu* (oxirgi ochiq bo'g'ingichka) kabi. Urg'uli bo'g'ingichka kuchli bo'g'ingichka oz cho'ziq; urg'usiz bo'g'ingichka esa qisqa, kuchsiz talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *butun, uchun, tuzuk* (birinchi bo'g'ingichka - urg'usiz, oxirgi bo'g'ingichka - urg'uli) kabi. Bu unli ham q, g', x bilan yondosh qo'llanganda yo'g'onlashadi (orqa qator ottenkaga aylanadi), k, g, ng, v, h undoshlari bilan yonma-yon kelganda esa old qator, ingichka ottenka tarzida aytiladi. Qiyos qiling: *kul* va *qul*, *tugun* va *tug'u*, *ko'zgu* va *qayg'u*, *buyuk* (buyuk) va *urug'*, *hukm* va *xulq*, *guv* va *g'uv*, *mangu* va *urg'u* kabi;

"o'" fonemasi - o'rta keng, orqa qator, lablashgan unli. Sodda so'zning birinchi bo'g'ingichka qo'llanadi: *o'n*, *bo'r* (bir bo'g'ingichka so'zlar), *o'tin*, *to'lqin* (ikkinchi bo'g'ingichka sodda so'zlar) kabi. Birinchi bo'g'ingichka keyin qo'llanish holatlari ayrim ayrim qo'shma so'zlarda (*gultojixo'roz*, *Go'rog'li* kabi) yoki tojikcha o'zlashmalar (*obro'* so'zida) uchraydi. Bu unli ham k, g, h, y undoshlari yonida ingichkalashgan (old qator ottenka bilan qo'llanadi), q, g', x undoshlari yonida esa yo'g'on talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *ko'l* va *qo'l*, *go'l* va *g'o'r*, *ho'l* va *xo'r* ("xo'r bo'lmoq" *yo'l* va *xo'sh* kabi);

Fonema - qayi keng, orqa qator, kuchsiz lablashgan unli. Bu fonema ko'pincha bo'g'larida uchraydi: *ota* (birinchi bo'g'ida), *bahodir* (birinchi bo'g'ida), *baha* (oxirgi bo'g'ida), *bobo* (har ikkala bo'g'ida) kabi; undoshlari yonida ingichka (old qator unli tarzida), q.g'x undoshlari (old qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *komil* (old qator unli tarzida), *yosh* (*yosh*) va *qosh*, *hol* va *xol* kabi.

Fonema *ot*, *bayon*, *tayoq*, *yaxshi*, *yurak* kabi so'zlar tarkibidagi unli qatorlari berilganda *e*, *yo*, *yu*, *ya* grafemalarining ikkitadan tovushni (*y+e*, *y+o*) fonemalarini ifodalayotganligi hisobga olinadi, shunga ko'ra "y" fonemasi "e", "o", "u", "a" unililari ham alohida tavsiflanadi.

Tekshirish savollari

1. Fonema nima?

2. Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmi qaysi fonemalarni o'z ichiga oladi?

3. Undoshlar undoshlardan qanday farqlanadi?

4. Undoshlar tanifi nimalarga asoslanadi?

5. Undoshlar shakliga ko'ra unililarning turlari?

6. Undoshlar harakatiga ko'ra unililarning turlari?

7. Undoshlar intonatsiyasiga ko'ra unililarning turlari?

8. Undoshlar qaysi belgilar fonologik xarakterda?

9. Undoshlar qaysi belgilar fonologik xususiyatga ega emas?

10. Hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmiga oid qanday fonemalarali bo'lib qolmoqda?

11. Undoshlarning kombinator va pozitsion ottenkalari qanday farqlanadi? Har biri alohida fonema deb qaraladimi?

Hozirgi o'zbek adabiy tili undosh fonemalari

Fonema - hozirgi o'zbek adabiy tili undosh fonemalari tizimidir. U 24 ta fonemaga ega: *t, k, v, g, d, j, l, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h* tovushlarini o'z ichiga oladi. Ayrin manbalarda qorishiq "s" undoshi ham Ona tili undoshlar tarkibiga kiritilgan, shunga ko'ra Ona tili undoshlari 24 ta emas, 25 ta bo'lgan.

Fonema - undosh tovushning shakllanishida albatta shovqin qatnashadi, u nutq uchun zarur (masalan, og'iz bo'shlig'idagi) aktiv va passiv a'zolarining bir-biriga o'zaro juda yaqinlashishi natijasida hosil bo'lgan to'siqdan havo oqimining o'tishi natijasida hosil bo'lgan (a'zolariga ishqalanib) o'tishidan paydo bo'ladi. Bunday o'tish natijasida fokus deyiladi. Demak, undoshlarda fokusning bo'lishi shart.

Undoshlar tasnifi. Bunda Ona tili konsonantizmi tizimiga xos fonologik jihatlar – artikulyasiya o‘rni (tovushning fokusi), artikulyasiya usuli (jarangli- jarangsizlik belgilari hisobga olinadi, shu belgilarni shakllantirishda ishtirok etadigan fizik-akustik va anatomik - fiziologik omillarga tayaniladi) va undoshlar bo‘linishi bo‘yicha Bunday tasnif quyidagi tartibda berilishi mumkin:

I. *Artikulyasiya o‘rniga ko‘ra.* Bunda nutq apparatining qaysi a‘zosi faol ishtirok etayotganligi va apparatning qayerida to‘siq (fokus) hosil qilinishi nazarda tutiladi. Bu jihatdan tovushlar labial, til va bo‘g‘iz undoshlariga bo‘linadi:

1. Labial undoshlar lablarning faol ishtirokida hosil qilinadi. Ular ikki bo‘ladi: a) lab-lab undoshlari (bilabial undoshlar)- p,b,m,v⁰. Bu undoshlarning fokusi ikki lab orasida bo‘ladi; b) lab-tish undoshlari (labio-dental undoshlar) - f,v. Bu undoshlarning fokusi pastki lab bilan yuqori tishlar orasida bo‘ladi.

Eslatma: lab-lab "v⁰" undoshi *ov,suv,qovun,sovuq* kabi turkiy so‘zlarda ko‘proq ishlatiladi. Bu tovushning lab-tish "v" dan o‘rib chiqqanligi, lab-lab "v"ning esa b,g‘,g undoshlarida sodir bo‘lgan o‘zgarish asosida shakllanganligi haqida ma‘lumotlar bor (22,51-b; 16,63-64-b.). Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi lab-tish "v" yuqorida keltirilgan turkiy "v" ning o‘zi emas, u etimologik jihatdan boshqa til birligidir, chunki bu tovush Ona tiliga arab va rus tillaridan o‘zlashib kelgan so‘zlarda qo‘llanadi; *vatan* (arab.), *vaqt* (arab.) va *da* (arab.), *vagon*(rus.), *aviator* (rus.) kabi.

Ayrim manbalarda hozirgi o‘zbek adabiy tilida lab-lab "f" va lab-tish "v" undoshlari borligi qayd etilgan (14,26-27-b). Bizningcha, hozirgi o‘zbek adabiy tilida bitta lab-tish "f"ning o‘zi bor, lab-lab "f" esa alohida mustaqil fonema emas, balki lab-tish "f"ning lablashgan unli ta‘sirida (akkomodatsiya qonuniyatiga ko‘ra) o‘zgargan ottenkasi, xolos. Qiyos qiling: *fasl* ("f"-lab-tish), *fusunkor* ("f"-lab-tish), *afv* ("f"-lab-tish), *ufq* ("f"- lab-lab) kabi.

2. Til undoshlari - tilning faol ishtirokida hosil bo‘ladigan undoshlar fonemalar. Ular tovush fokusi qayerda hosil bo‘lishiga ko‘ra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) til oldi undoshlari: a) til oldi-dorsal undoshlar –s,z. Bu undoshlar artikulyasiyasida tilning uchi pastki tishlarga tiraladi, tilning ikki yoni o‘zaro tarnovsimon bukilib, havo oqimi uchun bo‘shliq qoldiriladi; b) til oldi – alveolar undoshlar - t, d, l, n. Bu undoshlar artikulyasiyasida tilning uchi yuqori tishlar milkiga (alveolaga) taqalib, to‘siq (fokus) hosil qiladi; v) til oldi- tanglay (kakuminal) undoshlar- sh, j, ch, j, r. Bu undoshlar artikulyasiyasida tilning uchi yuqoriga ko‘tarilib, bir oz bukiladi, natijada to‘siq milkda emas, qattiq tanglayni old qismida (milikka etmay) paydo bo‘ladi. SH,j,ch,j undoshlari artikulyasiyasida ikkinchi fokus- tilning orqaroq qismi bilan yumshoq tanglay orasida yuz keladigan to‘siq ham ishtirok etadi, shunga ko‘ra sh,j,ch,j undoshlari ikki fokusli fonemalar sanaladi; 2) til o‘rta undoshi (palatal undosh)-y. Bu undosh talaffuzda tilning o‘rta qismi qattiq tanglay tomon ko‘tariladi, fokus shu ikki a‘zo oralig‘ida shakllanadi; 3) sayoz til orqa undoshlari - k,g,n. Bu undoshlarning talaffuzi

3) orqa qismi yumshoq tanglayga tegib, to'siq (fokus) hosil qiladi; 4) chuqur bo'shlikdan (fokusdan) q,g',x. Bu undoshlarning talaffuzida tilning eng orqa qismi bo'shlik bilan tegib, to'siq (fokus) hosil qiladi, shunga ko'ra ular *uvulyar* undoshlari deb ham ataladi (1, 64-b.).

1) Bo'shlik undoshi (faringal undosh)-h. Bu undoshning talaffuzida havo bo'shlikdan (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar bo'lgani Unga tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1) *Artikulyatsiya usuliga ko'ra*. Bunda o'pkadan kelayotgan havo oqimining bo'shlik (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar bo'lgani Unga tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1) *Portlovchilar* - havo oqimining to'siqdan portlab o'tishidan hosil bo'luvchi undoshlar. Bularga b,g,d,k,p,t,q fonemalari kiradi. Bu undoshlarning talaffuzida havo oqimining bo'shlik (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar bo'lgani Unga tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1) *Bo'shlik portlovchilar* (affrikatalar) - ch,j,s. Bu undoshlar talaffuzida havo oqimining bo'shlik (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar bo'lgani Unga tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1) *Sirg'aluvchilar* - v,j,z,y,l,s,f,x.sh,g',h. Bu undoshlarning talaffuzida nutq bo'shlikdan (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar bo'lgani Unga tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1) *Yumshoq fokasli burun tovushlari* (ruscha: *смычно-носовые согласные*). Bu undoshlar talaffuzida havo oqimining bo'shlik (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar bo'lgani Unga tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1) *Yumshoq fokasli burun tovushlari* (ruscha: *смычно-носовые согласные*). Bu undoshlar talaffuzida havo oqimining bo'shlik (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar bo'lgani Unga tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1) *Titroq undosh* - "r". Bu undoshning talaffuzida tilning uchi qattiq bo'shlikdan (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar bo'lgani Unga tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

III. *Un paychalari ishtirokiga ko'ra.* Tasnifning bu aspektida un (ovoz) paychalarning tovush hosil qilishda ishtirok etish-etmasligi nazarda tutiladi. Bu belgi asosida undoshlar quyidagi ikki turga bo'linadi:

1. Jarangsiz undoshlar - k,p,s,t,f,x,s,ch,sh,q,h. Jarangsiz undoshlarning talaffuzida havo oqimi bo'g'izdagi un paychalari orasidan to'siqqa uchramay o'tadi, natijada un paychalari tebranmaydi, ovoz hosil bo'lmaydi, tovush halqumga yoki og'iz bo'shlig'idagi to'siqda yuzaga kelgan shovqinning o'zidagina tarkib topadi.

2. Jarangli undoshlar- b,v,g,,d,j,j,z,y,l,m,n,n,r,g'. Jarangli undoshlarning talaffuzida bo'g'izdagi un paychalari tortilib, taranglashadi, ular oralig'ida bo'shliq yo'qoladi, natijada o'pkadan kelayotgan havo oqimi un paychalarga urilib, uni tebratadi, tebranish esa ovozni yuzaga keltiradi, ovoz o'z navbatida og'iz bo'shlig'idagi to'siqda paydo bo'lgan shovqinga qo'shilib, tovushning jaranglashuviga sabab bo'ladi.

IY. *Ovoz va shovqin munosabatlariga ko'ra.* Bunda tovush tarkibida ovoz shovqin va qo'shimcha ton kabi fizik-akustik omillarning ishtirok etish darajasi nazarda tutiladi. Bu belgiga ko'ra undoshlar sonorlar va shovqinlilarga bo'linadi.

1. Sonorlarda ovoz shovqinga nisbatan ustun bo'ladi (shovqin juda kam miqdorda qatnashadi). Hozirgi o'zbek adabiy tilida m,n,n,l,r,y undoshlari sonorlar (sonantlar) hisoblanadi. Sonorlar rezonator ton manbai nuqtai nazarida ikki guruhga bo'linadi: a) burun sonantlari- m,n,ng; b) og'iz sonantlari- r,l. Bularidan 1) "m"ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) ikki bor orasidagi to'siqqa urilib, orqaga qaytadi, shu tarzda yana halqum orqali burun bo'shlig'iga yo'l oladi. Bu jarayonda bo'g'iz, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i rezonator ton manbaiga aylanadi: shularida qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning shovqinga nisbatan ustun bo'lishi ta'minlanadi; 2) "n"ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) tilning uchki qismi bilan yuqori miqdordagi to'siqqa urilib, orqaga (halqumga) qaytadi, so'ng burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi). Natijada og'iz, halqum va burun bo'shliqlari rezonator ton manbai vazifasini bajaradi. Ammo og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik imkoniyati "m" dagi holatdan kamroq bo'ladi (chunki hajm va shakl o'zgaradi); 3) "ng"ni talaffuz qilishda kelayotgan un(ovoz) tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglayning boshlanish qismi orasidagi to'siqdan orqaga qaytib, yana halqum va bo'g'izga boradi, halqum orqali burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda ham burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi), natijada og'iz, bo'g'iz, halqum va burun bo'shliqlarida qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning ustun ta'minlanadi. Bunda shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, "ng"ni talaffuz qilishda artikulyasiyasida og'izning rezonatorlik imkoniyatlari "m"va"n" sonorlarida holatdan ancha cheklangan bo'ladi, chunki bo'g'izdan kelayotgan un tilning orqa qismidagi to'siqdanoq orqaga qaytganligi tufayli, og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik maydoni juda qisqaradi; 4) "l" ni talaffuz qilishda to'siq (fokus) tilning uchki qismida bilan ustki tish (milk) orasida yuzaga keladi, ammo tilning ikki yoni ochiq bo'ladi.

buvoq birgalab o'lgan un luj devoriga tegib, qo'shimcha tonlar hosil qiladi, tonlar qo'shimcha tonlar halqum va hiqildoqda (bo'g'izda) ham yuzaga keladi, ammo burun bo'shlig'i rezonator manbai sifatida ishtirok etmaydi, chunki qattiq tanglay oxiridagi kichik til burunga o'tadigan yo'lni to'sib qo'yadi. 4) "l"ning uchun "l" og'iz sonanti hisoblanadi; 5) "r"ni talaffuz qilishda tilning uchi burunga tenglayning old qismi tomon ko'tariladi, bo'g'izdan kelayotgan havo oqimi burunga o'tibga urilib, uni bir-ikki silkitadi, natijada havo tebranishi yuzaga keladi. 6) "n"ning bir qadar kengayishi rezonator tonning hosil bo'lishiga imkon yaratadi; 7) "ng" artikulyasiyasida ham burun bo'shlig'i ishtirok etmaydi, chunki havo qattiq burunga o'tadigan o'rni kichik til tomonidan to'silgan bo'ladi; 6) "y"ni talaffuz qilishda tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, tilning o'zi burunga siljiydi, uning ikki cheti yon tishlarga, uchi esa pastki tishlar milkiga uriladi. Bu sonorning hosil bo'lishida ham og'iz bo'shlig'i, halqum va bo'g'iz devoriga tonlar manbai bo'lib xizmat qiladi, ammo burun bo'shlig'i bu jarayonda ishtirok etmaydi (kichik til havo yo'lini to'sib turadi).

1. Talaffuz: 1) sonorlarning barcha turlarida: a) un paychalari faol qatnashadi; b) sonorlar ishtirok etadi; v) ovoz shovqindan ustun bo'ladi; g) sonorlarda bo'g'in hosil qilish xususiyati ham bor. Masalan: za-yl (za-yil), ma-yl (ma-yil), sha-lil (sha-lil), ha-jm (ha-jim), ba-zm (ba-zim), va-zn (va-zin), ze-hn (ze-hn), da-vir (da-vir), sa-yr (sa-yir), sa-br (sa-bir) kabi. Demak, sonorlarning bir qancha bo'g'in hosil qila olishi unililarga, boshqa jihatlar esa undoshlarga bog'liq. Bu holat ularni unililarga ham, undoshlarga ham zid qo'yish mumkin bo'lgan holatda guruhlarga birlashtirish imkonini beradi. Biroq bunday fikrga qo'shilgan tilshunoslar ham bor. Chunonchi, taniqli fonolog N. S. Sidorov bu haqda shunday deydi: "Unli", "undosh"lar tovushga oid bo'lgan sonorlar to'rtburchalardir. Ularni ta'riflashda akustik yoki artikulyasion hisobni hisobga olmaslik, albatta, muvaffaqiyatsizlikka olib keladi. Shunday qilib, ana tilidagi sonor tovushlarning tarkibi ham har xil ko'rsatilib kelmakta. Xususan, m,n,ng,l,r undoshlarining sonantligi fonetika va fonologiya oid adabiyotlarning deyarli barchasida qayd etilgan bo'lsa, "y" ning sonantligi yirik adabiyotlardagina ta'kidlangan, taniqli turkolog E. V. Sevortyan "y"ni unli sonorlari qatoriga v,g' undoshlarini ham kiritadi. M. Mirtojiev sayoz "y"ni unli sonorlardan tashqari, chuqur til orqa "r" ning borligini ham ko'rsatadi, ammo "y"ni unli sonorlar qatoriga kiritmaydi.

2. Shovqinlilarda ovoz shovqinga nisbatan kam bo'ladi yoki mutlaqo qatnashmaydi. Masalan: b,g,v,d,j,j,z undoshlarida ovoz kam,shovqin ko'p, ammo g,ng,ng,ng,ng,ng undoshlarida ovoz yo'q, bu undoshlar faqat shovqin hisobiga qatnashgan.

3. Talaffuz: "g" undoshi ko'pchilik adabiyotlarda shovqinlilarga qo'shiladi, ammo un sonant deb hisoblaydigan tilshunoslar ham bor.

4. Undoshlar taniqi quyidagi jadval tarzida ifodalanishi mumkin:

Ovoz bilan shovqinning munosabatiga	Artikulyasiya usuliga ko'ra	Artikulyasiya o'rniga ko'ra										
		Labial undoshlar		Til undoshlari								
		Lab-lab	Lab-Tish	Til oldi-tish	Til oldi-tang lay	Til o'rta	Sayo z til orqa	CHuq ur til orqa				
SHovqinlilar	Portlovchi	b P		d t			g k		q			
	Qorishiq portlovchi			s j c h								
	Sirg'aluvchi	V o	v f	z s j s h					ç x h			
Sonorlar	YUmuq fokusli burun tovushlari	m		n			n					
	Sirg'aluvchi-lar			l			y					
	Titroq				r							
		J-li J-siz	J-li J-siz	J-li J-siz	J-li J-siz	J-li J-siz	J-li J-siz	J-li J-siz	J-li J-siz	J-li J-siz	J-li J-siz	J-siz
Un paychalari ishtirokiga ko'ra												

Tekshirish savollari

1. Konsonantizm nima?
2. Hozirgi o'zbek adabiy tili konsonantizmi qanday undoshlardan topgan? Ularning soni nechta?
3. Tovush fokusi nima? Uning ahamiyati?
4. Ona tilining qaysi tovushlari ikki fokusli? Sababi?

1. Undosh fonemalar qaysi belgilar asosida tasnif qilinadi?
2. Artikulyasiya o'rniga ko'ra undoshlar tasnifi?
3. Artikulyasiya usuliga ko'ra undoshlar tasnifi?
4. Un paychalari ishtirokiga ko'ra undoshlar tasnifi?
5. Ona va shovqin munosabatiga ko'ra undoshlar tasnifi?
6. Ona tili konsonantizmidagi munozarali masalalar?

Undosh fonemalar tasnifi

Labial undoshlar tavsifi.

"b" fonemasi - lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. So'z boshida (*boshqir*), unli yoki jarangli undosh bilan yonma-yon qo'llanganda (*jarangli bo'ladi*), demak, bunday o'rin "b" undoshi uchun kuchli pozitsiya bo'ladi. Bu fonema so'z o'rtasida jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon kelganda assimilyatsiyaga uchrab, jarangsiz "n" tarzida talaffuz etiladi: *bo'shqa, ob'lash > opkash, jabha > japha* kabi. Bunday o'rin "b" fonemasi kuchli pozitsiya hisoblanadi, jarangsiz "n" esa jarangli "b"ning o'ttira o'ttenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish kombinator ta'sirida - yonma-yon kelgan tovushlar assimilyatsiyasi tufayli sodir bo'ladi. Jarangli "b" undoshi so'z oxirida ham jarangsizlashadi: *g'azab, g'azab > g'azap, asab > asap, qassob > qassop* kabi. Demak, so'z oxirida "b" fonemasi uchun kuchsiz pozitsiyadir. Bunday o'rin jarangsiz "p" fonemasi uchun kuchli pozitsiya bo'ladi. "b"ning pozitsion o'ttenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish ta'siridan tashqari tovushlar ta'sirida emas, "b"ning so'z oxirida kelishi (*bor ber, boraver > boru ber, Jo' ravoy > Jo' raboy, toshvaqa > toshbaqa* kabi).

"b" fonemasining kuchli pozitsiyadagi ko'rinishi asosiy o'ttenka hisoblanadi, chunki bu o'ttenka "b" fonemasi uchun tipikdir. Uning kuchsiz pozitsiyadagi ko'rinishi o'ttira o'ttenkalar (allofonlar) sanaladi, demak, "b" fonemasi so'z oxirida asosiy o'ttenka va allofonlar shaklida namoyon bo'ladi;

"p" fonemasi - lab-lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema so'zning barcha pozitsiyalarida - so'z boshida (*paxta*), o'rtasida (*opa*), oxirida (*top*) keladi. Deyarli barcha holatlarda asosiy o'ttenkasi saqlanadi. Jarangli undosh so'z oxirida jarangsizlanishi "b" va "p" fonemalarining ta'virlashuviga - neytralizatsiyaga olib keladi. Qiyos qiling: *kitob > kitop, top > top* kabi. Bunday paytda ikkala so'z oxiridagi "p" bir fonemaga ta'virlanadi, ulardagi fizik-akustik va artikulyasion belgilar neytrallashadi, xolos; bu holat (fonologik) jihatdan esa har ikkala so'z oxiridagi "p" boshqa-boshqa fonemalarning shu so'zlardagi real ko'rinishlari- o'ttenkalari hisoblanadi;

3. **"v^o" fonemasi** - lab-lab, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh (Sevortyan uni sonor tovushlar sirasiga kiritadi). So'z o'rtasida (*gavda*), oxirida (*ov,suv*) ishlatiladi. Ona tiliga tojik-fors va arab tillaridan o'zlashgan so'zlarda ham qo'llanadi: *navo*(toj), *navodir* (arabcha);

4. **"v" fonemasi** - lab-tish, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh. Bu fonema Ona tiliga arab va rus tillaridan o'zlashgan so'zlarda ko'proq qo'llaniladi. So'z boshida (*vaqt,va'da, vagon*), o'rtasida (*ovqat,aviatsiya*) va oxirida (*afsona, ustav*) uchraydi. Ruscha o'zlashmalarda lab-tish "v" undoshi jarangsiz undosh ta'bir yoki so'z oxirida jarangsiz "f" tarzida talaffuz etiladi: *avtomat>ustav>ustaf* kabi. Demak, ruscha lab-tish "v"ning kombinator (*avtomat* so'zida) va pozitsion (*ustav* so'zida) ottenkalari bo'lishi mumkin;

5. **"f" fonemasi** - lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh. Bu undosh turkiy so'zlarda qo'llanmaydi, fors, arab, rus tillaridan o'zlashgan so'zlarda uchraydi: *farzand* (toj), *farq* (arab.), *fabrika* (rus.) kabi. Lablashgan unililar to'g'ri yonma-yon qo'llanganda lab-tish "f" ning lab-lab ottenkasi yuzaga keladi: *fuzil-fuzalo; faqir-fuqaro* kabi. Bunday holat *firma* va *funksiya* kabi rus o'zlashmalarda ham uchraydi.

Jonli so'zlashuvda lab-tish "f"ning lab-lab, portlovchi, jarangsiz "p" talaffuz qilinish holatlari uchrab turadi: *faqat>paqat, qafas>qapas, ulfat* kabi. Bunday "p" undoshi sirg'aluvchi "f"ning kombinator yoki pozitsion ottenkasi emas, uslubiy ottenkasidir, u turkiy til vakillarida "f" ga xos artikulyatsiya bazasining (psixo-fiziologik ko'nikmaning) o'timishda bo'lmaganligi ta'sirida bo'ladi;

6. **"m" fonemasi** - lab-lab, sonor, burun tovushi. So'zning barcha qismlarida – so'z boshida (*moy,mana*), o'rtasida (*amaki, osmon*), oxirida (*qum, xum*) qo'llanadi. Qadimgi turkiy tilda so'z boshida "b"ning fakultativ ottenkasi sifatidagina uchragan (*ming<bing* so'zida), so'z o'rtasi va oxirida mustaqil fonemasi sifatida qo'llangan; *qamug'* (hamma), *qum* kabi.

Til oldi undoshlari tavsifi.

1) **"t" fonemasi** - til oldi-alveolyar, portlovchi (sof portolovchi), jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh so'zning barcha pozitsiyasida uchraydi: so'z boshida (*tosh,tog'*), so'z o'rtasida (*ota, botir*) va so'z oxirida (*ot, qavat*) kabi. Undosh tojik tilidan o'zlashgan *daraxt, do'st, go'sht, musht, mast, past* so'zlar oxirida (sirg'aluvchi x,s,sh undoshlaridan so'ng qo'llanganda) talaffuz etilmasligi ham mumkin. Bunday hodisa turkiy so'zlarda, shuningdek, rus baynalmilal o'zlashmalarda kamroq uchraydi; *yurist>yuris, aferist>avgust>avgus, artist>artis, to'rt>to'r* kabi. Ammo *ost, ust, tort* (*tortmoq*), *port, post, tort* ("konditer mahsuloti") kabi rus o'zlashmalarda so'z oxiridagi "t" tushirib qoldirilmaydi;

14 fonemasi - til oldi-alveolyar, sof portlovchi, jarangli, shovqinli undosh (*daryo*), o'rtasida (*odam*), oxirida (*ozod*) qo'llanadi. So'z boshida intervokal holat (*odat*), jarangli yoki sonor bilan yondosh holat (*so'z boshida onda-sonda*)bu undosh uchun kuchli pozitsiyadir. Bu undosh "d" undoshining asosiy ottenkasi qo'llanadi, boshqa holatlar "d" fonemasini hisoblanadi, bunda jarangli "d"ning jarangsizlashgan holati qatnashadi. Masalan: *ketdi>ketti* (d>t), *tushdi>tushti* (d>t), *asad>asat* (d>t), *asad>asot* (d>t) kabi. Bular jarangli "d"ning kombinator va pozitsion (intervokallari) sanaladi.

15 fonemasi qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan;

16 fonemasi - til oldi-dorsal, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh (*qasam*), o'rtasida (*qasam*), oxirida (*olmos*) qo'llanadi. Deyarli barcha qadimgi turkiy tildalarda o'zining asosiy ottenkasini saqlaydi: *asbob*, *asta*, *osdi*, *asba*, *asot* kabi.

17 fonemasi - til oldi-dorsal, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh (*zamon*, *zafar*), o'rtasida (*bozor*, *ozod*) va oxirida (*oz*, *aziz*, *mayiz*) jarangsiz undosh ta'sirida "s" ga o'tadi: *iztirob>istirob*, *zaxarab>axarab* kabi. Bundagi "s" jarangli "z" fonemasining jarangsizlashgan holati ottenkasi sanaladi ("t" va "k"ning ta'sirida bo'lganligi uchun). Ba'zan undosh ham bu oz jarangsizlashadi: *sakkiz>sakkis* (z>s), *tannoz>tannos* (z>s) kabi. Bundagi "s" jarangli "z" fonemasining pozitsion ottenkasi hisoblanadi (*zamon* bo'lganligi uchun). Demak, so'z boshi (*zamon*), ikki unli orasi (*zamon*) jarangli yoki sonor bilan yonma-yon bo'lgan holat (*jonzot*, *tuzdon*) "z" fonemi pozitsiya, boshqa holatlar esa kuchsiz pozitsiya sanaladi.

18 fonemasi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan;

19 fonemasi - til oldi-alveolyar, sirg'aluvchi jarangli, sonor tovush. So'z boshida (*olam*), o'rtasida (*olam*) va oxirida (*qamal*) qo'llanadi. Orqa qator undosh (*ol*, *bol*)ning qattiqroq (*ol*, *bol* kabi), old qator unidan so'ng esa yumshoqroq (*il*, *bol*) talaffuz etiladi. Fe'ning shart mayli va sifatdosh shakllarida ("-sa", "-sano") halaridan oldin qo'llanganda jonli so'zlashuv nutqida o'zak (*kelsa*) tashib qolishi ham mumkin: *kelsa>kesa*, *kelgan>kegan* kabi;

20 fonemasi turkiy tilda "l" fonemasi so'z boshida qo'llanmagan.

21 fonemasi - til oldi-alveolyar, jarangli, sonor, burun tovushi. So'z boshida (*ona*, *narxa*), o'rtasida (*ona*, *anor*) va oxirida (*burun*, *tutun*) ishlatiladi. So'z boshidan oldin qo'llanganda assimilyasiyaga uchrab, lab-lab "m" tarzida qilinadi: *shanba>shamba* (n>m), *tanbur>tambur* (n>m) kabi;

22 fonemasi - til oldi-tanglay, titroq, jarangli, sonor tovush. So'zning boshida (*darak*, *ro'mol*), o'rtasida (*darak*, *guruch*) va oxirida (*xabar*, *agar*, *zarar*) qo'llanadi. Toshkent shevasida otning "-lar" bilan qo'llangan shaklida shu

qo'shimcha oxiridagi "r"ning tushib qolishi keng tarqalgan: *kitoblar* > *kitoblar*, *bolalar* > *bolala*, *akamlar* > *akamla*, *oyimlar* > *oyimla* kabi. Talaffuzning bu adabiy til me'yorini sanalmaydi.

Qadimgi turkiy tilda "r" fonemasi so'z boshida qo'llanmagan.

8) **"sh" fonemasi** - til oldi-tanglay, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. So'zning boshida (*shamol, sholi*), o'rtasida (*tushuncha, o'sha*) va oxirida (*naqsh, ravish*) kela oladi. Deyarli barcha pozitsiyada asosiy ottenkasi (*naqsh, ravish, go'sht, g'isht, tovushlar, tovushni, tovushdan, tushgin, tushkinlik*) kabi;

9) **"j" fonemasi** - til oldi-tanglay, sirg'aluvchi, jarangli, shovqinli undosh. So'z boshida, o'rtasida va oxirida qo'llanish holatlari faqat ruscha-baynalmillat o'zlashmalarida uchraydi: *janr, jeton, jemper, jurnal* (so'z boshida); *majon, masjot, masjot* (o'rtasida); *blindaj, peyzaj, drenaj, ekipaj, personaj, garaj, tiraj, masjot, sabotaj, staj* (so'z oxirida) kabi. So'z o'rtasida qo'llanishi tojik tilidan o'zlashmalarida bir necha so'zda ham uchraydi: *mujda, gijda, ajdaho (ajdarho)* kabi. Hozirgi turkiy pozitsiyada sirg'aluvchi "j" qorishiq "j"ning "d" ta'sirida o'zgargan ottenkasi bo'lishi ham mumkin. Bu undosh so'z oxirida jarangsizlashadi: *massaj* > *massaj*, *drenaj* > *drenash*, *ekipaj* > *ekipash* kabi;

10) **"j" fonemasi** - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangli, shovqinli undosh. Bu fonema so'zning boshida (*joy, jiyda, jo'ra*), o'rtasida (*majlis, ojiz, ijozat*) va oxirida (*haj, avj, boj, toj, ilinj*) kela oladi. So'z oxirida qadar jarangsizlashib, "ch" ga yaqin talaffuz etiladi: *lunj* > *lunch*, *vaj* > *vaj*, *iloy* > *iloch*, *xiroj* > *xiroch*, *dilxiroj* > *dilxiroch* kabi. So'z ichida jarangsiz undosh bilan yonma-yon bo'lganda ham jarangsizlashadi (assimilyasiya qilinadi): *ijtimoiy* > *ishtimoiy* (j>sh) kabi. Demak, qorishiq "j" assimilyativ holatda yoki so'z oxirida o'zining asosiy bo'lmagan (notipik) ottenkasi bilan qatnashadi;

11) **"ch" fonemasi** - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangli, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh so'zning boshida (*choy, chega*), o'rtasida (*bechora, ko'cha*) va oxirida (*omoch, tilmoch, kech, soch*) kela oladi. Jarangsiz undosh ta'sirida ba'zan "sh" ga o'tadi: *uchta* > *ushta* (ch>sh) kabi.

Til o'rta undoshini tavsifi.

"y" fonemasi - til o'rta, sirg'aluvchi, jarangli, sonor undoshi (og'iz sonor). Bu undosh so'z boshida (*vil, yo'q*), o'rtasida (*bayram, vayrona*) va so'z oxirida (*boy, to'y*) qo'llanadi, "i" unlisidan so'ng qo'llanganda, shu unli bilan singuliy fonetik diftong hosil qiladi: *vodiy* > *vodi*.; *dohiy* > *dohi*: kabi.

"y" undoshi yumshoq (palatal) tovushdir, shuning uchun u bilan yondirilgan qo'llangan unlilar akkomodatsiyaga uchraydi- orqa qator unlilar oldi qator unlilarga (ingichka) ottenka bilan talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *qo'l* (*qol*)- *yo'l* (*yol*)- *quvmoq* (*quvm q*)- *yuvmoq* (*yuv-m q*) kabi.

1) "k" fonemasi - sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh.

"k" fonemasi so'z boshida (*katta, kiyim*), o'rtasida (*aka, tikan*) va oxirida (*o'rdak, katta*) bo'la oladi. Ko'p bo'g'inli so'zlarga egalik affiksi qo'shilganda, asosdagi "k" "g" ga o'tadi; *kovak > kovagi (k > g)*, *telpak > telpagim (k > g)*, *idrok > idroking (k > g)* kabi. Bir bo'ginli so'zlarda va ayrim o'zlashma so'zlarda "k" fonemasi bo'lmaydi: *yuk - yukim, yuking, yuki; ishtirok - ishtirokim, ishtiroki; idrok - idroking, idroki* kabi. Demak, ko'p bo'g'inli so'zlarda grammatik shakllarida jarangsiz "k" ning jaranglashgan bo'lmashadi, "k" dan so'ng unli tovushlarning faqat old qator ottenkalari bo'la oladi (*kθl*), *kul (k Y)*, *kitob (k' t p)* kabi;

2) "g" fonemasi - sayoz til orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. Bu fonema so'z boshida (*gul, go'zal*), o'rtasida (*tegirmon, agar*) va oxirida (*barg, g'ul*) bo'la oladi. Qadimgi turkiy tilda so'z boshida qo'llanmagan. So'z boshida ko'pincha o'zlashma so'zlarda uchraydi, bunday pozitsiyada u "k" fonemasi talaffuz etiladi: *barg > bark, pedagog > pedagogok* kabi; "g" dan so'ng unli tovushlarning faqat old qator ottenkasi qatnashadi: *go'zal (gθz l)*, *gul (gθl)* (*g'θm*) kabi;

3) "ŋ" fonemasi - sayoz til orqa, jarangli, burun sonanti. Bu fonema so'z boshida bo'lmaydi, so'z o'rtasida (*ko'ngil, singil*) va oxirida (*ong, ming*) bo'la oladi. Bu fonema bilan yonma-yon qo'llangan unililar doimo, ingichka bo'la oladi: *jang-jen, ko'ngil-kθn'l* kabi. Bu fonema qattiq o'zakli so'zlarda shakllarda chuqur til orqa ottenka bilan talaffuz etilishi ham mumkin; *xong (xŋ)*, *xo'ng-xo'ng (xong-xong)* kabi.

4) "q" fonemasi - chuqur til orqa undoshlari tavsifi.

"q" fonemasi - chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema so'z boshida (*qozon, qor*), o'rtasida (*to'qay, soqol*) va oxirida (*qozi, qozi*) bo'la oladi. Ko'p bo'g'inli so'zlarga unli bilan boshlangan affiks bo'lmashadi, asos oxiridagi "q" undoshi "g" ga o'tadi: *tarog- tarog'im, tarog- tarog'i* kabi. Bir bo'g'inli so'zlarda (*yoq, yo'q* so'zlaridan tashqari), shuningdek, ayrim ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarda asos oxiridagi "q" "g" ga o'tmasligi mumkin: *haq- haqim, haqing, haqi; ittifoq- ittifoqingiz, ittifoqi* kabi. Jonli so'zlashuvda "q"ning dissimilyasiyaga uchramoq (*maxtanmoq*) yoki assimilyasiyaga (*to'qson > to'xson*) uchrash bo'la tuzatiladi. Ko'p bo'g'inli so'zlarning oxiridagi "q" jonli so'zlashuvda shovqinli "g" tarzida talaffuz etiladi: *baliq > balig', taroq > tarog'* kabi. Demak, turkiy tilda q-k tovushlari bitta fonemaning ikki ko'rinishi bo'lgan, shuning uchun bu fonema divergensiyaga uchrab, ikkita fonemaga aylangan. Demak, "q"ni "k" ning divergenti deyish mumkin;

2) "g" fonemasi - chuqur til orqa (uvulyar), sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli (ayrim tilshunoslar fikricha - sonor) undosh. Bu fonema so'z boshida (*g'or, g'alvir*), o'rtasida (*tog'ora, sog'inch*) va oxirida (*tog', yog', mablag'*) uchraydi. Qadimgi turkiy tilda "g" ning variatsiyasi bo'lgan va so'z boshida qo'llanmagan. Demak, tarixan "g"ning divergensiyaga uchrashi natijasi sifatida yuzaga kelgan, shuning uchun uni "g"ning divergenti deyish mumkin. Hozirgi o'zbek adabiy tilida "g" bilan tugagan so'zlarga "g" bilan boshlangan allokativlar qo'shilganda "g" va "g" larning "q" ga ko'chish holatlari uchraydi: *tog'+ga>toqqa, bog'+ga>boqqa, og'gan>oqqan, sog'+gani>soqqani*. SHEvalarda so'z oxirida "g" o'rnida "v" ning qo'llanish hollari uchraydi: *tog'>tov, to'g'ri>tuvri, og'iz>ovuz* kabi. Bunday holatlar adabiy tilimizda me'yor hisoblanmaydi;

3) "x" fonemasi - chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema so'z boshida (*xalq, xabar*), o'rtasida (*maxsus, maxfiy*) va oxirida (*do'zax, mix, tarix*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda "x" undoshi bo'lmagan. Eski turkiy til davrida paydo bo'lgan: *xan (xon), xayu(qaysi), yaxsaq (oqsoq)* (22, 52- b.)

Qipchoq lahjasi shevalarida "x"ning o'rnida "q" ning qo'llanish holatlari uchraydi: *xabar>qabar, xalq>qalq, xalta>qalta* kabi. "X" undoshidan iborat bo'lgan qo'llangan unlilar, odatda, orqa qator ottenka bilan talaffuz qilinadi (akkomodatsiya hodisasi sodir bo'ladi): *xulq, xavf, xato* kabi.

Bo'g'iz undoshi tavsifi.

"h" fonemasi - bo'g'iz undoshi, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema so'z boshida (*ham, hozir*), o'rtasida (*qahramon, mahsulot*) va oxirida (*shoh, guruh*) kela oladi. Asosan, arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlar yoki shu so'zlardan yasalgan o'zbekcha so'zlarda qo'llanadi: *hammol, hamon, huquq, humo* ("humo qushi"), *hunar, hurriyat, jumhuriyat* kabi. Hozirgi turkiy tilida "h"ning "y"ga o'tish holatlari uchraydi: *shohi>shoyi (h>y), Rahim>Rahimiy (h>y), Sohib>Soyib (h>y), Mohira>Moyira (h>y)* kabi. "H"ning bu xususiyati ba'zan uning so'z tarkibidan tushib qolishiga ham olib keladi: *shahar>shohar, Solih>Soli, Tohir>Toir* kabi. Hatto *Muhammad Rahim> Muhammad Rahimiy, Mamaraim> Maraim* kabi fonetik jarayonlarda ham "h"ning yuqori xususiyatlari ta'siri bor.

Qorishiq "S" undoshi tavsifi.

"s" fonemasi - til oldi-alveolyar, qorishiq-portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema faqat ruscha leksik o'zlashmalarda qo'llanadi. Dastlabki o'rnida "ch" va "s" tovushlari ishlatilgan: *Sarizm>CHorizm, sirk>sirk* kabi. Keyingi 50-60 yil davomida o'zbek-rus ikki tilliligining shakllanishi natijasida mustahkamlanishi tufayli ko'pchilik o'zbek ziyolilarida "s" ning artikulyatsiya bazasi (talaffuz ko'nikmasi) ham shakllangan: *konstitutsiya>konstitutsiya, evolyusiy>evolyusiy, inflyatsiya>inflyatsiya* kabi so'zlarning o'zbeklar nutqidagi qo'llanishi

lablab beradi, ammo Ona tilida "s" bilan qoʻllanadigan birorta soʻzga qoʻshib qoʻyishi mumkin boʻlgan boshqa soʻzning (kvaziomonimning) qoʻshib yozilishi Ona tilidagi fonologik funksiyasini munozarali qilib koʻrish kerak.

Ukubirish ayvollar

1) *Ukubirish* va *lavaf* qanday farqlanadi?

2) *Ukubirish* undoshlardan qaysilarining qanday fonetik pozitsiyada asosiy oʻzgarishlari qatnashadi?

3) *Ukubirish* ayvoshlarning qaysilari intervokal holatda sirgʻaluvchiga

1) *Ukubirish* undoshlarning qaysilari qanday pozitsiyada jarangsizlashadi?

2) Lab-tish "v" va lab-tish "v" qanday farqlanadi?

3) Qanday pozitsiyada lab-tish "f" ning lab-lab ottenkasi shakllanadi? Bu ottenkani qandaylab deb ataladi?

4) Qanday soʻzlar oxiridagi "t" talaffuz etilmaydi?

5) Qanday holatlarda "l" undoshi tushib qolishi mumkin?

6) Qanday pozitsiyada til oldi "n" lab-lab "m" ga oʻtadi? Sababi?

7) Qanday undoshlari qanday farqlanadi? Qanday pozitsiyalarda bu undoshlarning yuzaga keladi?

8) Qanday holatda "ch"ning "sh"ga oʻtishi uchraydi? Bu hodisa nima deb

1) Qanday til omi "k", "g" undoshlari qanday pozitsiyada oʻzgaradi? CHuqur undoshlari qanday?

2) "k" undoshi talaffuzida qanday oʻzgarishlar kuzatiladi?

3) "g" undoshining qaysi jihatlari oʻzbek tilshunosligida munozaraga sabab boʻladi?

4) *Ukubirish* nima?

FONETIK HODISALAR

1) *Ukubirish* maʼlumot. Fonemaning nutq oqimida turli ottenkalarda namoyon boʻlgan bunday ottenkalarining yuzaga kelishida kombinator, pozitsion yoki intonatsion (pozitsion) va b. omillarning ishtiroki borligi yuqorida aytib oʻtilgan. Fonetik hodisalar ham aslida ana shu omillar mahsuli sifatida sodir boʻladi. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

1) **Kombinator omillar taʼsirida sodir boʻladigan hodisalar:** 1) *Ukubirish* - bir xil kategoriyadagi tovushlarning (mas, undosh bilan undosh) oʻzaro moslashuvidir. Bunday moslashuvning quyidagi turlari bor: a) *Ukubirish* - *oldingi tovushning keyingi tovushni oʻziga oʻzgartirishi* (*ketti*>*ketti* (td>tt), *ekgan*>*ekkan* (kg>kk), *qishloqqa*>*qishloqqa* (qsh>qqsh)).

b) *regressiv assimilyasiya*. Keyingi tovushning oldingi tovushni moslashtirishi: *tuzsiz>tussiz* (zs>ss), *birta>bitta* (rt>tt) kabi;

v) *to'liq assimilyasiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar biriga aynan moslashadi (ular o'rtasida neytrallashuv sodir bo'ladi): *nonvoy>novvoy* (nv>vv), *terakga>terakka* (kg>kk) kabi;

g) *to'liqsiz assimilyasiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga qisman moslashadi: *tanbur>tambur* (nb>mb), *shanba>shamba* (nb>mb) kabi. Bu so'zlarda "n" (til-tish undoshi) lab-lab "b"ga faqat artikulyasiya o'zgarishi jihatdan moslashgan (lab-lab "m"ga o'tgan), ammo boshqa belgilar moslashmagan. Qiyos qiling: "m"-sonor, "b"- shovqinli; "m"- yumuq fokushli belgi, "n"- tovushi (nazal tovushi), "b"- sof portlovchi kabi;

d) *kontakt assimilyasiya* - ketma-ket joylashgan tovushlarning o'zaro moslashuvi (q. yuqoridagi misollar);

e) *distant assimilyasiya* - so'z tarkibida bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o'zaro moslashuvi: *sichqon>chichqon*, *soch>choch* kabi.

Ona tilida o'zak bilan affiksdagi unililar assimilyasiyasi ham uchraydi. Assimilyasiyaning bu turi singarmonizm (unililar uyg'unlashuvi) deb ham nomlanadi. Bunda unililarning uyg'unlashuvi lab garmoniyasi va til garmoniyasi (lingval garmoniya) shaklida namoyon bo'ladi. Masalan: *keldi-"e"* (old qator) va *qoldi-"o"* (old qator). Bunda o'zak va affikslar tarkibidagi har ikkala unli old qator (old qator) garmoniyasi); *qoldi-* "o" (orqa qator), "i" (orqa qator). Bunda affiksdagi old qator "i" o'zadagi orqa qator "o"ga moslashgan- "i"ning orqa qator ottenkasi yuzaga kelgan (bu ham til garmoniyasi hisoblanadi); lab garmoniyasi ko'proq shevalarda uchraydi: *o'g'lim* (adabiy tilda)- *ulum* (qipchoq lahjasi shevalarida). *ko'zim* (adabiy tilda)- *ko'zum* (kθzYm: qipchoq lahjasida) Bunda o'zak va affiks o'zaro qo'shimchalardagi unililarning lablanish jihatdan moslashuvi sodir bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida assimilyasiyaning bu turi deyarli uchramaydi.

Assimilyasiyada fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi (o'zaro moslashuv) tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida bo'lganligi uchun).

2. Akkomodatsiya – turli kategoriyalardagi tovushlarning, masalan, lab bilan undoshning o'zaro ta'siri tufayli yuzaga keladigan moslashuv. Masalan, lab (k'sht: "i"ning old qator ottenkasi, u sayoz til orqa "k" undoshiga moslashgan) *qish* (q'ish: "i"ning orqa qator ottenkasi, u chuqur til orqa "q" undoshiga moslashgan). Ba'zan unli undoshga emas, aksincha, undosh unliga moslashadi. Masalan, lab-tish (labio-dental) "f" undoshi lablashgan "u" unlisi ta'sirida lab (lab) "f"ga aylanishi mumkin. Qiyos qiling: *faqat* ("f"- lab-tish), *nufuz* ("f"- lab-lab) ("f"- lab-tish)- *ufq* ("f"- lab-lab), *saf* ("f"- lab-tish)- tuf ("f"- lab-lab) kabi.

O'zaro ta'sirda bo'lgan tovushlarning bir-biriga nisbatan oldin yoki keyin kelishiga ko'ra akkomodatsiya quyidagi ikki turga bo'linadi:

a) *progressiv akkomodatsiya*. Bunda oldingi tovush keyingi tovushga ta'sir qiladi: *kulmoq* so'zida sayoz til orqa "k" undoshi orqa qator "u"ni old qator "i"ga

1. **Qiyos qiling:** *qul* ("u"- orqa qator unli)- *kul* ("Y"- old qator unli),
oq ("o"- orqa qator "o" unlisi)- *ko'l* ("o"- old qator "o" unlisi);

2. **regressiv akkomodatsiya.** Bunda keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qiladi. Masalan: *to'k* so'zida sayoz til orqa "k" undoshi orqa qator "o" unlisini oldingi tovushga aylantiradi. Assimilyasiyada bo'lganidek, akkomodatsiyada ham fonemalar kombinatori ottenkasi yuzaga keladi.

3. **Assimilyatsiya** - so'z tarkibidagi bir xil (yoki o'xshash) tovushlardan iborat bo'lgan tovushga ko'chishi: *birorta*>*bironta* (ror>ron), *kissa-kista* (ss>st) kabi. Bunda assimilyasiyaning aksi deyish mumkin.

4. **Assimilyatsiya hodisasi** yo'nalishiga qarab ikki xil bo'ladi:

1) **progressiv dissimilyatsiya.** Bunda keyingi tovush o'zgaradi: *zarur*>*zaril*

2) **regressiv dissimilyatsiya.** Bunda oldingi tovush o'zgaradi: *maxsus*>*maxsusmoq* kabi.

5. **Progressiv dissimilyatsiya** o'zgarish darajasiga ko'ra dissimilyatsiya yana ikki turga bo'linadi:

1) **to'liq dissimilyatsiya.** Bunda ikkita bir xil tovushdan biri noo'xshash bo'lib qoladi: *kizza*>*kista* (ss>st) kabi;

2) **qisman dissimilyatsiya (qisman dissimilyatsiya).** Bunda tovushning xususiyatlaridan ayrimlarigina o'zgaradi. Masalan, *uchta*>*ushta* kabi. "ch" va "t" undoshlarining ikkalasi ham portlovchi, ammo "t"ning "ch" g'alg'uluvchi "sh" ga o'tgan.

6. **Qisman dissimilyatsiya** o'zgarish darajasiga nisbatan ham dissimilyatsiya ikki xil bo'ladi:

1) **to'liq qisman dissimilyatsiya.** Bunda yonma-yon turgan tovushlardan biri o'zgaradi: *kissa-kista* kabi;

2) **qisman qisman dissimilyatsiya.** Bunda dissimilyatsiyaga uchrayotgan tovushlar bir-biri bilan qo'shilgan bo'ladi. Masalan: *birorta*>*bironta* kabi.

7. **Harakatsizlik** - so'z tarkibidagi burun sonantlari ta'sirida shu sonantlar harakatsiz bo'lgan unlining rezonator ton bilan aytilishi; *non*, *nok*, *men*, *meng* kabi. Bunda ham fonemaning kombinatori ottenkasi (unlining ko'rinishi) bo'ladi.

8. **Harakatsizlik omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar:**

1) **Harakatsizlik** - unli fonemaning urg'usiz bo'g'ida kuchsizlanishi: *bilan* (b>v), *bilan* (b>v) kabi. Bunda "i" unlisining kuchsizlangan, qisqa (bilinar) bo'lgan ottenkasi yuzaga keladi;

2) **Harakatsizlik** - unli fonemaning urg'usiz bo'g'ida kuchsizlanishi: *bilan* (b>v) kabi. Bunda ham tor "i" unlisining bir oz kengaygan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi;

3) **Harakatsizlik** - unli fonemaning urg'usiz bo'g'ida kuchsizlanishi: *bilan* (b>v), *savod*>*savot* (d>t) kabi. Bunday holat jarangli j,j,z kabi ottenkalar yuzaga keladi; *massaj*>*massash* (j>sh), *dilxiroj*>*dilxiroch* (j>ch),

sakkiz>sakkis (z>s) kabi. YUqoridagi barcha holatlarda b,d,j,j,z fonemalar jarangsizlashgan pozitsion ottenkalari qo'llangan. Ona tilida ko'p hollarda so'zlarda portlovchi, jarangsiz "q" ning so'z oxirida sirg'aluvchi, jarangsiz tarzida talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *balig>balig'*, *o'rtoq>o'rtoq'*, *tarog>tarog'* kabi.

III. Turkiy so'zlarning an'anaviy fonetik tarkibiga moslashish. Ushbu bunday moslashishning quyidagi turlari uchraydi:

1. Proteza – so'z boshida tovush orttilishi: a) *rus>o'ris*, *ro'za>ro'mol>o'ramol* kabi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda sonor "r" tovushi boshida qo'llanmagan, demak, uni so'z boshida qo'llash ko'nikmasi bo'lmagan, bu hol boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar boshidagi sonor oldin bir unlining orttirilishiga olib kelgan, shu tariqa olinma so'zning tarkibi turkiy so'zning fonetik tarkibiga moslashtirilgan;

b) *shkaf>ishkop*, *stakan>istakan* kabi: turkiy tillarda so'z yoki bo'g'in boshida (pozitsion omil) undoshlar o'zaro birika olmaydi (sintagmatik omil), ayta qonuniyat yuqorida keltirilgan ruscha o'zlashmalar boshida bir undosh orttirilishiga, demak, shu so'zlarning turkiy til qonuniyatiga moslashtirilish shaklining yaratilishiga olib kelgan.

2. Epenteza – so'z o'rtasida tovush orttirilishi. Bu hodisa ham asosan boshqarilgan tillardan o'zlashtirilgan so'zlar tarkibida yuz beradi – ularning fonetik tarkibi turkiy til qonuniyatlariga moslashtiriladi (so'z yoki bo'g'in boshida qatorlash kelgan ikki undosh orasida bir unli orttiriladi: *plan>pilon*, *klubnika>klubnik*, *traktor>tiraktir* kabi).

Ma'lumki, turkiy so'zlar tarkibida ikki unli ham yonma-yon qo'llaniladi. Bu hol *Said*, *oila*, *soat* kabi arabcha o'zlashmalarning jonli tilda *Sayid*, *oil*, *sog'at* deb (ikki unli orasida bir undoshning orttirilib) talaffuz qilinishiga olib bo'ladi.

3. Epiteza (austeza)- so'z oxirida tovush orttirilishi: Bu hodisa ko'pincha so'z oxirida qatorlashib kelgan *sk*, *nk* undoshlaridan so'ng yuz beradi: *otpusk>otpusk'*, *kiosk>kioska*, *tank>tanka*, *blank>blanka* kabi. Bunda ham pozitsion-sintagmatik omil (turkiy so'z oxirida *sk*, *nk* undoshlari birikmasining uchramasligi) ko'pincha darajada asos bo'lgan.

IV. Fonetik hodisalarning boshqa turlari:

1. Tovush tushishi. So'z o'zagidagi yoki unga qo'shilgan qo'shimcha tarkibidagi ayrim tovushlarning ma'lum fonetik qurshov yoki pozitsiya ta'rifida talaffuz etilmasligi. Bu hodisaning quyidagi turlari bor:

a) **prokopa**, **ankopa** - so'z boshidagi tovushning tushib qolishi: *yilon>yag'och>ag'och>og'och*, *yigna>igna* kabi. Bunda til o'rta "y"da ovoq ustunligi, demak, uning unliga yaqinligi, o'zidan keyingi unliga singib ketishi

1. *o'zdek* - Protokola, ataman, tarixiy jarayon mahsuli bo'lib, hozirgi o'zbek tili uchun zarur bo'lgan.

2. *o'zdek* - so'z o'rtasidagi tovushning tushib qolishi. Bu hodisa tovushning asosiy sifatida ko'proq uchraydi- o'zak morfemaga affiks morfema qo'shilgan so'zning bo'g'iga ko'chib, o'zakdagi unli kuchsizlanadi va tovushning o'zgarishi kabi. Masalan: *burnim>burnim, burning, burni*; *o'g'il>o'g'lim, o'g'ling, o'g'li* kabi. Ushbu hodisa tovushning tushib qolishi ba'zan tarixiy (diaxron) planda sodir bo'lgan bo'lsa ham, hozirgi davrdagi ham mumkin: *olcha<olicha, kelyapti<kelayapti* kabi. Ushbu hodisa tovushlar sinkopasi ham uchraydi: *pastqam>pasqam, metropoliten>metro* kabi. Ularning bu'zi turlari tarixiy plandagina qaralishi mumkin:

1. *o'zdek* - so'z oxiridagi tovushning yoki qo'shma so'z komponentining tushib qolishi: *baland>balan, xursand>xursan, g'isht>g'ish, go'sht>go'sh, padshah>padsho* kabi. Qo'shma so'z komponentining tushirib qolinishi asosan tushba leksik o'zlashmalarda uchraydi: *metropoliten>metro, taksi>taksi, taksimotor>taksi* kabi.

2. *o'zdek* yoki komponentning tushib qolishiga olib keladigan sabablari fonetsion (arg'uniz bo'g'indagi reduksiya) va sintagmatik (yonma-yon tovushlarning singishib ketishi) bilan birga fonatsion energiyani tejash, tovushning o'zgarishi kabi omillar ham qatnashadi;

3. *o'zdek* - unli tovush bilan tugagan so'zga unli bilan boshlangan so'zning qo'shilishi natijasida bir unli tovushning tushishi (112, 133). Masalan, *ayta>ayta, Dilorom>Dilorom* kabi. Bu hodisa unlilar singishuvining bir turi bo'lib, unli qo'shilishi kabi.

4. *o'zdek* - analitik shakllarning ixchamlashuvi natijasida sodir bo'lgan fonetik o'zgarishlar. Masalan: *ishlar edi>ishlardi, borgan>borgan, borganim>borganim* kabi. Bu hodisa o'z tabiatiga ko'ra eliziyaga juda yaqin turadi;

5. *o'zdek* - oldingi so'zning so'nggi tovushi (yoki tovushlari) ta'sirida so'zning boshidagi tovushning (yoki tovushlarning) tushishi: *ne>ne, mulla aka>mullaka* kabi (14, 85-86). Bu hodisa sandxining bir turi bo'lib, unli qo'shilishi kabi.

6. *o'zdek* - yasama so'z tarkibida birin-ketin kelgan ikkita bir xil tovushning birining tushirib qoldirilishi. Bu hodisa ham ko'proq ixchamlashtirish, tovushning tejash asosida sodir bo'ladi. Masalan, *tragikomediya<tragikokomediya*: *tragikokomediya* tarkibida ikkita bir xil bo'g'in ("ko"- uchinchi bo'g'in va "ko"- to'rtinchi bo'g'in) birin-ketin kelganligidan talaffuzda ulardan biri tushirib qoldirilgan va so'zning ana shu ixchamlashtirilgan shakli adabiy til uchun me'yor bo'lib qolgan. Bunday hodisa *mineralogiya<mineralologiya, morfologiya<morfologiya* so'zlarida ham kuzatiladi.

7. *o'zdek* - *o'rin almashinuvi (metateza)*. Bu hodisa ko'proq jonli so'zlarda, ayniqsa, shevalarga xos bo'lib, adabiy tilda kam uchraydi:

tuproq>turpoq (Toshkent shevasida), *daryo>dayro* (qipchoq lahjasi shevalarida), *to'g'ramoq>to'rg'amoq* (ayrim shevalarda) kabi.

O'rin almashinuviga uchragan tovushlar so'z tarkibida bir-biriga yaqin joylashgan bo'lishi mumkin, shunga ko'ra metatezaning ikki turi farqlanadi:

a) *kontakt metateza*- yonma-yon joylashgan tovushlarning o'rin almashinuvi: *tuproq>turpoq* (p>rp), *ahvol>avhol* (hv>vh) kabi;

b) *distant metateza* - bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning almashinuvi: *aylanayin>aynalayin* (bunda ikkinchi bo'g'in boshidagi "l" uchinchi bo'g'in boshidagi "n" tovushlari orasida "a" unlisi bor).

Tarkibida metateza hodisasi yuz bergan ayrim so'zlar hozirgi adabiy me'yor darajasiga ko'tarilgan: *yog'mir* (etimologik shakli)->*yomg'ir* (adabiy tildagi shakli) kabi.

7. **Geminatsiya** - ikkita bir xil undoshning so'z tarkibida qavatlashish *muddat*, *izzat* kabi. Bunday qavatlanish ma'lum uslubiy maqsadlarda keltirilishi ham mumkin: Masalan, *maza'*, (bitta "z", bunda uslubiy bo'yog' *mazza* (ikkita "z". So'zning bu shaklida ma'no kuchaytirilgan). Yana qiyosiy *yashamagur>yashshamagur*, *uchalasi>uchchalasi*, *rosa>rossa*, *juda>judda* kabi. Geminatsiya hodisasi so'z yasashida ham uchraydi: *achimoq* (fe'l) - *achim* (sifat), *isimoq* (fe'l) - *issiq* (sifat), *qotmoq* (fe'l) - *qattiq* (sifat) kabi. Sifat kuchaytiruv (intensiv) formalarida ham geminatsiya hodisasi uchraydi: *oq>oqqoq*, *sog'>soppa-sog'* kabi.

Degeminatsiya- so'z tarkibidagi geminatsiyaning yo'qolishi: *men+ning>mening*, *sizni>sizzi>sizi*; *qayer>qaer* kabi.

8. **Sinerezis**-so'z tarkibida yondosh qo'llangan ikki unlining diftonglashishi bir cho'ziq unli holiga kelishi: *mutolaa>mutola*; *matbaa>matba*; *saoduu>saodat* kabi. Bu hodisa ikki unli orasidagi undoshning tushib qolishi hisobiga yuz berishi ham mumkin: *zahar>za:r*, *shahar>sha:r* kabi.

9. **Spirantizatsiya** - ayrim portlovchi undoshlarning ikki unli holatga (intervokal pozitsiyada) sirg'aluvchi undoshga o'tishi: *bora ber>boraver* (b>v), *kabob>kavob* (b>v), *po'stloq>po'stlog'i* (q>g'), *taroq>tarog'i* (q>g') kabi. Bu hodisada pozitsion omil (intervokal holat) bilan birga kombinator omil (unli undoshga ta'siri) ham ishtirok etgan.

Tekshirish savollari

1. Fonetik hodisalar deganda nimani tushunasiz?
2. Kombinator omillar nima? Ular fonemaning qanday ottenkasini yuz keltiradi?
3. Assimilyasiya, akkomodatsiya va dissimilyasiya qanday farqlanadi? Ularning qanday turlari bor?
4. Pozitsion omillarga nimalar kiradi? Ular fonemaning qanday ottenka shakllantiradi?
5. Pozitsion o'zgarishlarning qanday turlari bor?
6. Kombinator va pozitsion omillar fonetik jarayonda aralash ishtirok etishi mumkinmi?
7. Spirantizatsiya nima?

...omillarga nimalar kiradi? Bu omil ta'sirida qanday fonetik holat bo'ladi?

...holatlarda va nima sababdan so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida qanday ishlatiladi?

...epiteza va epiteza nima?

...holatlarda va nima sababdan so'z tarkibidagi ayrim tovushlar qanday o'zgaradi?

...bushibining qanday turlari bor?

...nima?

...nima? Degeminatsiya-chi?

...nima? U qanday omillar ta'sirida yuz beradi?

...qanday hodisa? Aferezis-chi?

...nima? U qanday holatda yuz beradi?

Qo'sh tovushlar va ularning qo'llanilishi

...unli tovushlar so'zlarni shakllantirishda yakka holda, qo'sh holatda qo'llaniladi. Unlilarning yakka holatda kelishi ona tili tabiatiga bog'liq. Ular o'zaro ketma-ket bir o'rinda kelishi yoki bir xil unlining bir qo'sh holda qo'llanilishi (*poema, doim, sanoat, taajjub, matbaa*) turkiy tildagi qo'sh tovushlarning davrlarida boshqa tillarning ta'siri, xalqlarning o'zaro ta'assurov natijasida bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida *ao, oa, oi, ia, io* kabi turli unli ketma-ket bir o'rinda kelish hollari mavjud: *jamoat, faol, doira, ...*

...unlilarning *aa, uu, ii, oo* kabi qo'sh kelish hollari uchraydi: *taalluqli, katta, inhisob*. Deyarli barcha undoshlar qo'sh holatda (*g, x, h, g'* kabi hundan mustasno) qo'llaniladi: *qubba, avval, sodda, mijja, lazzat, alla, omma, anneksiya, oppoq, burro, issiq, o'ttiz, iffat, achchiq, qattiq, qatqat*. Bu undoshlar talaffuzda ham qo'sh tarzda aytiladi. Bu hodisa undoshlarning ko'payishi tufayli yangi so'zlar hisobiga boyimoqda: *musson, Anna, qimmat, afiks*. Qo'sh unlilar so'zning o'rtasida (*manfaat*), so'z oxirida (*qattiq*) qo'sh undoshlar esa so'z boshida (*ssenariy*), o'rtasida (*qattiq*) va oxirida (*qattiq*) qo'llaniladi.

...tilga turli tipdagi undoshlarning so'z oxirida ketma-ket (qator) kelishi undoshlarga nisbatan ancha ilgari o'zlashdi: *daraxt, g'isht, payvand, qattiq, bast, xursand* kabi.

...tilda oldin so'z boshida undoshlarning ketma-ket kelish hollari yo'q. Bu holat boshqa tillarning ta'sirida adabiy tilimizda bu holat ham paydo bo'ladi: *traktor, dromada, flor, grek, krem, stol, traktor, xrom, shkakf* kabi.

Nutqning asosiy fonetik birliklari

Inson nutqi uzluksiz va to'xtovsiz davom etadigan tovushlar oqimidan iborat emas. U turlicha hajmdagi intonatsion birliklarni o'z ichiga oladi. Frazalar fonetik so'z, bo'g'in, tovush ana shunday fonetik birliklardir.

1. **Fraza** nutq oqimida kattaroq pauza bilan ajratib aytiladigan birlikdir. U ohang va fikriy tugallikka ega bo'lganligi uchun ko'pincha gapni tugatib keladi. Masalan: *Dunyoda boladan aziz narsa yo'q // Bo'lmaydi // Hech kelajagimiz // (O'. Hakimali)*. Bu nutqiy parchada uchta fraza bor. Frazalar jihatidan har xil bo'lib, ular bir, ikki, uch va undan ortiq so'zdan tashkil topgan. Masalan, yuqorida keltirilgan misoldagi birinchi fraza beshta, ikkinchi bitta, uchinchi ikkita so'zdan tashkil topgan. Yana qiyoslang: *Ular o'z qishloqning eng chekkasida, hovlilari baland tog'ning shundoqqina chiqib Bahavo. // Bog'larining ortidan shovullab soy o'tadi. (To'lqin)*.

2. **Takt** frazaning bir qismi bo'lib, qisqa pauza bilan ajratib aytiladigan tarkibidagi so'z yoki so'zlar bir bosh urg'u (bir havo oqimi) bilan talaffuz qilinadi. Masalan: *Dunyoda / xushfe'l, / olijanob, / hamisha ezgu niyat bilan ish qiladigan odamlar / juda ko'p (O.Husanov)*. Bu fraza tarkibida 6 ta takt bo'lib, birinchi, ikkinchi, uchinchi, beshinchi taktlar bir so'zdan, to'rtinchi takt olti, oltinchi esa ikki so'zdan tashkil topgan.

Fraza ba'zan bir taktga teng bo'ladi. Masalan, *Kech kuz edi. // Qo'ng'ir qorasovuq boshlanib, / cho'ponlarni tashvishga solib qo'ydi (M.Qoriyev)*. Bu birinchi fraza – *Kech kuz edi* bir taktga tengdir.

3. **Fonetik so'z** o'z urg'usiga ega bo'lgan so'z yoki bir nechta so'z birlashadigan (bir urg'u bilan talaffuz etiladigan), ikki va undan ortiq so'zdan tashkil topgan. Takt tarkibidagi fonetik so'zlar soni undagi so'zlarning umumiy miqdoriga teng emas, urg'uli so'zlar miqdori bilan belgilanadi, ya'ni takt ichida urg'u bo'lsa, fonetik so'z ham shuncha bo'ladi: *Dashtda / odam aqli shoshilinch / buyuk ishlar / qilinadi // (Y.Shamsharov)*. Bu fraza tarkibida to'rtta takt bo'lib, birinchi takt bitta, ikkinchi takt uchta, uchinchi takt ikkita, to'rtinchi takt esa bitta fonetik so'z qatnashgan. Bu frazadagi so'zlarning umumiy soni to'rt, fonetik so'zlarning soni esa to'rt, ya'ni fonetik so'zlarning umumiy soniga teng.

Mustaqil urg'uga ega bo'lmagan yordamchi so'zlar o'zlari tobe bo'lgan mustaqil so'z bilan birga bir urg'uga ega bo'ladi va bir fonetik so'zni tashkil topadi. Masalan: *Dilda saqlangan adovat temir zangiga o'xshaydi, zang temirni yegani kabi, qalbni azob va iztirob bilan yemiradi (Oz-oz o'rganib dono bo'lur)*. Bunda

soʻz boʻlib, bularning ikkitasi (*yegani kabi, iztirob bilan*) ning tarkibida qatnashib qatnashgan.

Bir tovushdan ifodalaydigan qoʻshma soʻzlar ham, tarkibidagi soʻzlarning har biri uchun qatʼi nazar, bir fonetik soʻz sanaladi: *Qoʻpol va dagʻal* (qoʻpol va dagʻal shunday chertar ediki, oddiygina qildan taralayotgan bu ohang qoʻshma qilib olgandi. (Toʻlqin) Frazta tarkibidagi *rom qilib olgandi* boʻlagi *rom* soʻz deb qaraladi.

Boʻgʻin oʻpkadan chiqib kelayotgan havo oqimiga berilgan bir zarb bilan tovushlar yoki ayrim bir tovushdir. Unli tovush boʻgʻin hosil qiluvchi tovushlar bilan unli tovush boʻlsa, boʻgʻinlar soni ham unli boʻladi. Masalan, *adolat* soʻzida uch boʻgʻin bor: *a-do-lat*. Birinchi boʻgʻin *a* tovushdan, ikkinchi boʻgʻin *do* tovushdan, uchinchi boʻgʻin *lat* tovushdan iborat. Demak, boʻgʻinlar bir tovushli, ikki tovushli va koʻp tovushli boʻladi. Masalan, *Chunonchi* soʻzida, *o-ta, o-na, a-ka* soʻzlarining birinchi boʻgʻini bir tovushli boʻgʻin, *o-ta* boʻgʻini ikki tovushdan, *a-dir, o-qil, e-shit, i-dish* soʻzlarining birinchi boʻgʻini uch tovushdan, *a-van-gard, ak-sent, e-le-ment, an-ti-fa-shist, ar-istokrat* soʻzlarining oxirgi boʻgʻini toʻrt tovushdan, *a-le-bastr, a-git-punkt* soʻzlarining oxirgi boʻgʻini besh tovushdan iborat. Boʻgʻinning tuzilishi unli boʻlganida *ona: V – C*. Bunda *V* belgisi lotincha *vokalis* soʻzidan olinib, *o* tovush (*o*) degan maʼnoni bildiradi. *C* belgisi esa inglizcha *consonant* atalgan boʻlib, *undosh* degan maʼnoni bildiradi. Bir tovushli boʻgʻin uchun uchun tovushlangina iborat boʻlsa, ikki tovushli va koʻp tovushli boʻgʻin uchun uchun undosh tovushlardan tuziladi. Boʻgʻinlar qanday tovushlar bilan tuzilganiga qarab quyidagidek tovushlar bilan tugashiga qarab turlarga ajratiladi. Qanday boʻgʻin tugashiga koʻra ikki xil: 1) **ochiq boʻgʻin** – bir tovushli yoki oxiri unli boʻlgan tugagan boʻgʻin: *o-vo-za, o-i-la, ba-ho, bi-no, de-le-ga-tsi-ya, ja-zi-ri-ya* va boshqalar. 2) **yopiq boʻgʻin** undosh tovush bilan tugagan boʻgʻin: *zarb-berish, oʻqish*. Boʻgʻinlari qanday tovush bilan boshlanishiga koʻra ham ikki xil: 1) **berkitilgan boʻgʻin** undosh bilan boshlanadi: *ta-lab, tinch-lik* va boshqalar. 2) **berkitilmagan boʻgʻin** unli bilan boshlanadi: *oʻqish, aʻlo*.

Tarkibidagi boʻgʻinlar soniga koʻra soʻzlar bir boʻgʻinli (*ish, koʻk, kam, oz, qoʻshma, qichk* va boshqalar), ikki boʻgʻinli (*da-la, qush-cha, yax-shi, shar-bat, qi-lyon, oʻqish, ni-ma, ham-ma, oʻqi, ish-la, bor-di, bu-gun, se-kin, bi-lan, qoʻshma*) va koʻp boʻgʻinli (*qoʻgʻir-choq, a-ra-va-cha, pla-ne-ta-riy, ...*) boʻladi.

Boʻgʻinlar boʻgʻinlarga toʻgʻri ajrata bilish muhim amaliy ahamiyat kasb qiladi. Masalan, 1) yozuvda soʻzning bir qatorga sigʻmay qolgan qismi ikkinchi

qatorga bo'g'in asosida ko'chiriladi; 2) barmoq vaznida yoziladigan shu bo'g'in sonining teng bo'lishiga asoslanadi; 3) birinchi sinf o'quvchilari o'rgatish davrida ham asosiy diqqat so'zlarni bo'g'inlab o'qish va qaratiladi.

5. **Tovush** nutqning bo'g'in (yoki so'z) tarkibidagi eng kichik jihatdan bo'linmaydigan birligidir: **bola** so'zi 4 ta tovushdan (*b,o,l,a*) iborat.

Urg'u

So'z bo'g'inlaridan birining yoki gap tarkibidagi so'zlardan boshqalariga nisbatan kuchliroq yoki cho'ziqroq talaffuz qilinishi urg'u ataladi.

Urg'u, odatda, bo'g'indagi unli tovushga tushadi. So'z nechta bo'g'in tuzilganligidan qat'i nazar, unda bitta urg'u bo'ladi (gap bo'laklarida ajratib ko'rsatish ham xuddi shunday xususiyatga ega). So'z tarkibidagi bo'g'in bo'g'in **urg'uli bo'g'in**, urg'u olmagan bo'g'inlar esa **urg'ust** deyiladi. Masalan: *Sizlarning matonatli mehnatlaringiz Ulug' Vatanimiz yillaridagi muqaddas g'alabamizni yaqinlashtirdi.* (*S. Karomatov*) Bu gapda bir so'z o'z urg'usiga ega (chunonchi, «*sizlarning*» so'zida uchta bo'g'in oxirgi bo'g'in (-ning) urg'u olgan; «*matonatli*» so'zida to'rtta bo'g'in oxirgi bo'g'in (-li) urg'u olgan va hokazo). Bundan tashqari, shu gapda *sizlarning* so'zi boshqa so'zlarga nisbatan kuchliroq talaffuz qilinadi. Demak, urg'u obyekti – so'z tarkibidagi biror bo'g'inga ham, gap tarkibidagi ayrim bo'g'in ham urg'u tushishi mumkin. Shunga ko'ra, urg'u ikki turga ajratiladi:

1) so'z **urg'usi** (yoki **leksik urg'u**) so'z bo'g'inlaridan biriga tushgan urg'udir. Yozuvda urg'u bo'g'indagi unli ustiga qo'yiladigan maxsus belgi orqali ko'rsatiladi. Masalan: *Aslida inson tabiatning oltindan ham ko'ringan mo'jizasi -ku! Dunyoda insondan aziz, insondan qimmatli narsa bor.* (*O.Husanov*). Leksik urg'u so'zning qaysi bo'g'iniga tushishiga ko'ra bo'linadi: a) **bog'liq urg'u**; b) **erkin urg'u**.

Ona tilida so'z urg'usi asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga (masalan, *ovoz, sariq, burin* kabi) tushadi. Shuning uchun so'zlarga qo'shimchalar qo'yilishi bilan urg'u ham so'z oxiridagi bo'g'inga ko'cha boradi. Masalan *imzola- imzolamoq, paxta -paxtakor- paxtakorlar*. So'zning biror bo'g'iniga (masalan, oxirgi) bilan bog'liq bo'lgan urg'u **bog'liq urg'u** deyiladi.

Ona tilining so'z urg'usi, asosan, bog'liq urg'u hisoblanadi. So'zning bo'g'inlariga tushishi mumkin bo'lgan urg'u esa **erkin urg'u** deyiladi. Bu

...masalan, *vitamin, abzás, avangárd, batón,* ...
...*professor,* ...
...*áriya, vánna, nóta, máksimum, váxta,* ...
...*batón* (batónchi bo'g'inda).

...Ona tilida urg'usi birinchi bo'g'inga (*bárcha, hámma,* ...
...*hamísha, afsúski, albátta*) tushadigan ...
...Ona tilida bog'liq urg'u bilan bir qatorda, qisman erkin ...

...Ona tilida urg'u olmaydigan elementlar ham bor. ...
...*da, mi, -chi, -dir, gina, -oq(-yoq)* yuklamalari; o'xshatish ...
...*dek*); *-cha* shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar; *-dir,* ...
...*ni* tabii kesimlik qo'shimchalari; bo'lishsizlik ma'nosini ...
...qo'shimchasi shular jumlasiga kiradi. Leksik urg'u muhim ...
...Chunki u, birinchidan, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish ...
...ikkinchidan, so'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladi: ...
...qismini, *orgán* – cholg'u asbobi; uchinchidan, so'z ...
...yordam beradi: *qushchá* – kichraytish oti, *qúshcha* – ...
...*tarbiyachimíz* (bizning tarbiyachi) – ...
...*tarbiyachi*).

...adabiy talaffuz (orfoepiya) bilan bog'liq. Chunki ...
...bo'g'inini buzilgan, so'zni tushunish qiyinlashadi.

...**urg'u**, **ma'no urg'usi**) gap bo'laklaridan ...
...nisbatan kuchliroq ohang bilan aytilishidir. Bu urg'u, odatda, ...
...so'zlovchi o'zicha muhim sanagan so'zni ...
...bilan talaffuz qiladi va bu bilan tinglovchining e'tiborini shu ...
...ma'noga tortadi, yoki o'sha bo'lakning ma'nosini ...
...ko'rsatadi. Masalan: *Ilmda ko'p narsani bilish – olimlik* ...
...gapi) mantiqiy urg'u quyidagicha tus olishi mumkin: ...
...1) *Ilmda ko'p narsani bilish – olimlik fazilati.* 2) *Ilmda ko'p* ...
...3) *Ilmda ko'p narsani bilish – olimlik fazilati.* 4) *Ilmda ko'p narsani bilish – olimlik fazilati* ...
...).

...**urg'u** ko'm ikki turga bo'linadi: 1) **dinamik urg'u** so'z ...
...kuchli aytilishi: o'zbek va rus tili urg'usi kiradi;

2) **musiqail urg'u** so'z bo'g'inlaridan birining balandroq aytilishida xitoy tillari urg'usi shunday xususiyatga ega.

Tekshirish savollari

1. Qo'sh tovushlar va ularning qo'llanilishini tushuntiring.
2. Nutqning asosiy fonetik birliklari
3. Bo'gin va uning turlarini tahlil qiling.
4. Urg'u nima? Uning qanday turlari bor?
5. Leksik urg'u nima? Uning qanday turlari bor? Ular o'zaro qanday farq qiladi?
6. Leksik urg'uning qanday amaliy ahamiyati bor?
7. Mantiqiy urg'u nima? U leksik urg'udan qanday farq qiladi?

Grafika va orfografiya

Grafika haqida umumiy ma'lumot

Tilshunoslik lug'atlarida grafika tushunchasiga ikki xil ta'rif berilgan.

“1. Grafika (*yun. graphike* - yozma). 1. Nutq tovushlarini yozib olish vositalarining muayyan tizimi. 2. Tilshunoslikning alifbodagi harflar shaklini, harf va nutq tovushlari orasidagi munosabatni belgilash shug'ullanuvchi amaliy sohasi”.

Grafika grekcha *grafikos* so'zidan olingan bo'lib, *yozuv* degan ma'noda bo'ladi.

Grafika og'zaki nutqni turli shakllar, belgilar, raqamlar va yordamida aks ettiruvchi tilshunoslik sohasi hisoblanadi. Grafika harflar, belgilar va tinish belgilari kiradi. Harf – tovush ifoda etuvchi shakl.

Til va yozuv

Til va yozuv o'zaro uzviy bog'liq va aloqador hodisadir. Til jamiyatning bir vaqtda yuzaga kelgan. U jamiyatning bo'lishida muhim omillardir. Tilsiz jamiyat bo'lmaydi.

Yozuv – jamiyatning madaniy yutuqlaridan biri. U jamiyat taraqqiyoti keyingi bosqichlarida hayotiy zarurat natijasi sifatida yuzaga keladi. Yozuv ham til kabi jamiyat a'zolarining aloqa-aralashuvida asosiy vosita xizmat qiladi. Ko'p hollarda yozuv tilning o'rnini bosadi. Lekin til va yozuv o'ziga xos ahamiyatli tomonlari bor. Yozuv fikrni yetkazishda ma'noli chegaraga bilmaydi. Til esa vaqt va makon jihatdan chegaralangan va masofada turgan suhbatdoshiga eshutiladi.

Yozuv madaniy, ma'rifiy va adabiy boyliklarni keyingi avlodlarga o'tkazish sifatida qoldirish imkoniyatiga ega. Og'zaki nutq esa aytilayotgan paytda

Ushbu yozuv maʼnosig yozuv qurollari, sharoit, vaqt va shartli belgi bilan taʼminlanadi. U ilmi barcha nozikliklari bilan aks ettira olmaydi. Shunga qaramay, yozuvning oʻz oʻrni bor; yozuv masofa bilan ajralgan odamlar oʻz maʼnolarini taʼminlashda, barcha uchun tushunarli boʻlgan adabiy asarlarni yaratishda, madaniy-adabiy boyliklarni keyingi avlodlarga oʻzlashtirishda muvaffaqiyatlarga ega.

Yozuvning aniqlashicha, yozuv dastlab Messopotamiya degan joyda yaratilgan. Bu yozuv tarixiga **mixxat** nomi bilan kirgan. Bu xat eramizdan avvalgi 3000 yildan boshlab Oʻrta Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida ishlatilgan. Hozirgi eramizdan boshlab taxminan VI asrgacha **soʻgʻd** yozuvi ishlatilgan. V-VIII asrlar davomida turkiy xalqlar **runik** yozuvidan foydalanishni boshlagan.

Hozirgi turkiy yozuv yodgorliklari dastlab Janubiy Sibirning janubiy qismlarida va Moʻgʻulistonning Oʻrxun vodiysida topilgan. Hozirgi qadimgi turkiy yozuv Oʻrxun-Enasoy obidalarining yozuvi deb ataladi. 1893 yil daniyalik olim N. Tomsen va rus olimi V. V. Radlov bu yozuvni oʻqishga muvaffaq boʻldilar. Oʻrxun-enasoy yozuvlari hozirgi arabshoh kitobxonligi uchun **run** (**runik**) yozuvlari yoki **dulbarchin** yozuvi deb ataladi.

Oʻrxun-Enasoyning bizga maʼlum boʻlgan eng qadimgi mahalliy xalqi sak va koxanlar boʻlib, ularning ham oʻz yozuvlari mavjud edi. Ana shu yozuvni xorazmiy va soʻgʻd yozuvlari yaratilgan. **Xorazmiy** yozuvi hozirgi arabshoh tomonidan qoʻllanilgan yozuv boʻlib, bu yozuv II asrdan boshlab arabshoh tomonidan xorazmshoh chiqargan pullarda uchraydi.

Hozirgi turkiy yozuv eramizning VI-VII asrlarida shakllangan degan fikr hozirgi topilmalar turkiy yozuvning ildizlarini ikki yarim ming yil oldin yaratilgan kerak, degan xulosani chiqarishga asos boʻldi. 1988-yil Oʻzbekistonning Marhamat tumanidagi Loʻmbitepa yodgorligidan koʻza koʻringan birinchi qadimgi turkiy bitik oʻyib tushirilgan ekan. Bu bitik hozirgi arabshoh oʻz turkiy obidalaridan yosh jihatidan qariyb I-II asrcha boʻlgan.

III asrdan to XV asrlargacha turkiylar va moʻgʻullar uygʻur yozuvini ishlatishgan. Bu yozuvda bitilgan yodgorliklarning eng qadimgisi hozirgi Oʻzbekistonning "Qutadgʻu bilig" asarining Vena kutubxonasidagi nusxasi boʻlib, bu asarning "Hibat-ul-haqoyiq" ("Haqiqatlar armugʻoni"), "Mushabhatnoma", Lutfiy va boshqa shoirlarning ayrim sheʼrlari ham bitilgan. Uygʻur yozuvi X-XV asrlarda mavjud boʻlib, arab yozuvi bilan birga davrgacha baravar ishlatilgan.

Hozirgi arabshoh bitilgan arab yozuvi tarqala boshlagan. Arab yozuvida bitilgan turkiy yodgorliklar XI asrga taalluqlidir. Bular Yusuf Xos Hojibning "Qutadgʻu bilig" asarining Namangan va Qohira nusxalaridir. Mahmud Gʻaznaviyning "Devon-lugʻotil-turk" nomli asari ham arab yozuvida yozilgan.

Xalqlarimiz taxminan 1200 yildan ko'proq vaqt davomida arab alifbosini foydalangan. 1929-yildan lotin alifbosi asosidagi yangi yozuvga o'tilgan. 1940-yildan boshlab esa rus (kirill) grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosini o'tildi.

Bizning davrimizda jahondagi xalqlar 220 xil yozuvdan foydalanadigan yozuvlardan juda keng tarqalgani lotin yozuvi bo'lib, jahon xalqlarining foizidan ziyodi shu yozuvni qo'llaydilar. 1993 yil 2-3 sentyabrda bo'lib Oliy Kengash yig'ilishida o'zbek yozuvini lotin alifbosiga o'tkazish to'g'risida qonun qabul qilindi. 1995-yil 6-maydagi Oliy Majlis sessiyasida bu alifbosiga o'zgarishlar kiritildi va bu yozuvga to'liq o'tish muddati 2005-yil sentabr oyiga belgilandi. 2004-yilda chiqarilgan qonunga ko'ra esa lotin yozuviga to'liq o'tish muddati 2010-yil sentabriga qadar cho'zildi. Isloh qilingan yangi alifbosida 29 ta harf bor. Shulardan 3 tasi harfiy birikma: sh, ch, ng:
Aa(1) Bb(2) Dd(3) Ee(4) Ff(5) Gg(6) Hh(7) Ii(8) Jj(9) Kk(10) Ll(11) Mm(12) Nn(13) Oo(14) Pp(15) Qq(16) Rr(17) Ss(18) Tt(19) Uu(20) Vv(21) Xx(22) Yy(23) Zz(24) O'o' (25) G'g' (26) Sh sh(27) Ch ch(28) Ng ng(29).

Muayyan tartibda joylashtirilgan shakllar yig'indisi alfavit deyiladi.

Kirill grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi

Kirill yozuviga asoslangan alfavitda 35 ta shakl bo'lib, bu shakllardan 29 tasi harf, 2 tasi belgidir. Har bir harfning bosh va kichik shakli (Aa), bosh va kichik yozma shakllari bor. Har bir harf o'z nomiga ega. Harf nomini bilish va uni to'g'ri talaffuz qilish muhim amaliy orfoepik ahamiyat kasb etadi, chunki bu qisqartma so'zlarni to'g'ri o'qish uchun harf nomlarini bilish zarur. Masalan: *BMT - be - em - te.*

Kirill grafikasi asosidagi alifbo quyidagicha tartiblashtirilgan:

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Ъъ, Ьь, Ээ, Юю, Яя, Ўў, Ққ, Ғғ, ҔҔ, Җҗ, ҘҘ.

Bu alifboda 10 ta unli harf (*a, o, u, y, ё, э, е, ё, ю, я*) bo'lib, ular o'z tovushni ifodalaydi. Bulardan to'rttasi (*е, ё, ю, я*) yolashgan (grafema) bo'lib, ularning 2 holati farqlanadi:

1. Ba'zi so'zlarda undoshdan keyin kelib, u bilan birga bitta bo'g'um qiladigan va bir tovushni (*a, u, e, o*) ifoda etadigan holati: *ter-ter, sentyabr-sentyabr, rejissyor-rejissor* kabi.

2. So'z boshida va bo'g'in boshida kelib, ikki tovushni (*уэ, уу, уа, уо*) ifoda etadigan holati: *yostiq - yostiq, yurak - yurak, quyosh - quyosh, yanvar - yanvar* va hokazo.

Yozuvdagi alfavitga Ona tilining tovushlari tabiatidan kelib chiqib, 4 ta harf (*o, o', u, e*) qo'shilgan. Kirill yozuvida 2 ta belgi (*ъ, ы*) bo'lib, ular tovushlar (*o, o', u, e*) uchun ishlatilgan. Ayrish belgisi (*'*) unidan keyin kelganda o'sha unlining cho'ziq (*o'cha va o'lon* kabi), undoshdan keyin kelganda bo'g'inlarni ajratib (*o'chi va o'chi'at* kabi); yumshatish (*ь*) belgisi esa ruscha-internatsional yozuvda undoshning yumshoq aytilishi uchun (*альбом, циркуль*) ishlatilgan.

Undoshdagi j harfi 2 tovushni, portlovchi *j* (*jayron*) va sirg'aluvchi *j* (*jurnal*) tovushlarini ifodalaydi. Alfavitdagi *n* va *g* harflari alohida *n* va *g* tovushlarini ifodalash bilan birga, birikma shaklida sayoz til orqa burun tovushini (*ng*) ifodalash bilan xizmat qiladi (*tong, bodring* kabi).

Hozirgi yozuv va uni ifoda etuvchi vositalar

1928-yildan boshlab lotin alifbosi asosidagi o'zbek yozuvi joriy etildi. Bu yozuvda 2 ta shakl bo'lib, ular 30 ta tovushni ifodalash uchun xizmat qiladi. Hozirgi yozuvdagi undosh harflar bir tovushni ifoda etadi. (*Jj* harfi bundan tashqari ikkita tovushni ifodalash uchun *Jj* ishlatiladi: 1) qorishiq, portlovchi *j* (*jayron*) (*ja'ja, jayron, avj* kabi) va 2) sirg'aluvchi *j* tovushini (*jurnal, jayron*).

Hozirgi yozuvda uchta harf birikmasi mavjud: *ng, sh, ch*. Ular so'z tarkibida *ng* va *ch* bo'limmas bir tovushni ifoda etadi: *ng* sayoz til orqa, portlovchi-undosh, sonor undosh tovushini (*tong, ohang, chang, manglay*), *ch* til oldi, portlovchi, jarangsiz undosh tovushni (*charos, tinch, sinch, choynak*), *sh* til oldi, portlovchi, jarangsiz undoshni (*shabada, shar, shahar, toshqin, bosh*).

Tovushlar ikki turga bo'linadi: 1) unli tovushlar, 2) undosh tovushlar. Ular harflar bilan belgilanadi. Hozirgi o'zbek alifbosida 6 unli tovush va 24 ta undosh harf bor (*o, o', u, i, o', e*). 24 ta undosh tovush 23 ta undosh harf bilan ifodalash uchun ishlatiladi (*b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, v, x, y, z, sh, ch, ng*). Har bir undosh harf kichik va kichik, bosma va yozma shakllari bor.

Hozirgi yozuvning alfavit taritibini bilish muhim amaliy ahamiyatga ega. Chunki hozirgi yozuv, davlat idora organlarida, arxivlarda saqlanadigan hujjatlar, ro'yxatlar va boshqalarda tuziladi.

Yozuvda harflar bilan birga tinish belgilar: (.) (,) (?) (!) (:) (;) (...) («») (-) (') ishlatiladi. Uyg'un (') belgisi so'z bo'g'inlaridan birining boshqalariga nisbatan tinish ifodalama qilish uchun unli harf ustiga qo'yiladi. Yozuvda harflar bilan

birga tinish belgilarning ham roli katta. Tinish belgilari yordamida fikr yanada aniq, ravshan va tushunarli qilib beriladi. Og'zaki nutqning fikrini to'liq ifodalash uchun xizmat qiladigan ohang va pauzalari yozuvda tinish belgilari orqali ifodalantiriladi.

Tutuq belgisi (') ham grafik vositalardan biri sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) so'zda unli tovushdan keyin kelib, uning cho'ziq aytilishini bildiradi (*e'tibor, iste'mol*); 2) so'zda undoshdan keyin kelib, oldingi bo'g'in bilan bo'g'inning ajratib aytilishini bildiradi; 3) so'z ma'nolarini farqlab beradi (*malomat, tana – organism*); 4) s va h tovushlarini sh tovushidan farqlaydi.

Orfografiya (imlo)

Orfografiya grekcha *orphos* (to'g'ri) va *grapho* (yozaman) so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, «to'g'ri yozaman» degan ma'noni bildiradi.

Jamiyatning har bir a'zosidan to'g'ri so'zlay olish va savodli yozma talab etiladi. O'quv muassasalari oldida turgan asosiy vazifa ham shu talabni qondirish kelib chiqadi. Adabiy tilning ikki shakli bo'lib, ulardan biri yozma nutq bo'lib, nutq orfografiya qonun-qoidalariga asoslanadi. Demak, **orfografiya** adabiy tilning yozma shakliga xos bo'lib, u tildagi o'zak-negiz va qo'shimchalarni yozma shaklida to'g'ri yozish haqidagi qoidalar yig'indisidir. Kirill grafikasi asosidagi orfografiya qoidalari 1956-yilda tasdiqlangan. Bu imlo qoidalari quyidagi bo'limlarga ajratilgan:

1. Ayrim harflar imlosi;
2. O'zak-negiz va qo'shimchalar imlosi;
3. Qo'shma so'z va so'z birikmalari imlosi;
4. Bo'g'in ko'chirilishi;
5. Bosh harflarning yozilishi.

1995-yil 24-avgustda lotin grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining imlo qoidalari tasdiqlandi. Bu imlo qoidalari quyidagi bo'limlardan iborat:

1. Ayrim harflar imlosi: unililar imlosi, undoshlar imlosi.
2. Asos va qo'shimchalar imlosi.
3. Qo'shib yozish.
4. Ajratib yozish.
5. Chiziqcha bilan yozish.
6. Bosh harflar bilan yozish.
7. Ko'chirish qoidalari.

Oldingi imlo qoidalari bilan hozirgi imlo qoidalari o'rtasida quyidagi o'zgarishlar mavjud:

bu o'zida asosida bog'lovchi bo'lib kelgan yuklamalar o'zi bog'langan
shaklda bilan ajratiladi: *dost-u dushman, kecha-yu kunduz*;

bu o'zida ko'rsatuvchi raqamlardan keyin ham chiziqcha qo'yiladi: *1995-yil
1991-yil 2-sentabr*;

bu o'zida *sh* harfi so'z boshida va oxirida *s* harfi bilan beriladi: *шурк* –
shurk; *sho*: so'z o'rtasida unidan keyin *ts* harfiy birikmasi, undoshdan
keyin *ts* harfi bilan beriladi: *лицей – litsey, акция – aksiya*.

bu o'zida shimchasi *g'* tovushi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda
qo'shimcha bo'yicha asliga muvofiq yoziladi: *bog'+ga= bog'ga, tog'+ga=*

bu o'zida shakliy yozuv qoidasiga muvofiq yozib kelingan juda ko'p chet tili
so'zlarida fonetik yozuv bo'yicha yoziladigan bo'ldi (bu o'zgarish asosan
1990-yil *sh* harflari qatnashgan so'zlarga tegishlidir): *sentabr (сентябрь),
byudjet (бюджет), rejissor (режиссёр), likor (ликёр)*.

bu o'zida esa oldin fonetik yozuv bo'yicha yozilgan bo'lsa, yangi alifboda
shimchasiga ko'ra yoziladigan bo'ldi: *ertalabki* emas *ertalabgi*.

bu o'zida qoidalar orfografiyaning fonetik, morfologik, shakliy, an'anaviy va
tamoyil tamoyillari asosida ishlab chiqilgan. Fonetik va morfologik
tamoyil shakl orfografiyasining asosiy tamoyillaridir.

Fonetik tamoyil (fonetik usul). Bu tamoyil bo'yicha so'zlar, so'z tarkibidagi
shimcha qanday talaffuz etilsa, xuddi o'shanday yoziladi. Bu tamoyil asosida
shimcha undasi, asos va qo'shimchalar imlosidagi ayrim qoidalar ishlab
chiquvchi. Masalan, 1) *xon* so'ziga fe'l yasovchi *-a* qo'shimchasi qo'shish bilan
shimcha hosil bo'ladi, *sana* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. *Yosh*,
shimcha fe'l yasovchi *-a* qo'shimchasi qo'shilishi bilan yasalgan *yosha, ota*
shimcha *o* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. *Ong* so'ziga fe'l
yasovchi *-a* qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan so'z *ongla* emas, *angla*
talaffuz qilinadi va yoziladi. 2) *o'yin* so'ziga *-a* fe'l yasovchi qo'shimcha
bilan yasalgan so'z *o'yna* tarzida (*i* tovushi tushirilib) aytiladi va
shunday yoziladi. 3) *sariq, ulug'* so'zlariga fe'l yasovchi *-ay* qo'shimchasi
bilan yasalgan so'z *sarg'ay, ulg'ay* tarzida aytiladi va shunday yoziladi;
4) *o'qim, tash* kabi fe'l formalari *-v* qo'shimchasini qo'shish bilan hosil
bo'ladi, *o'qov, tanuv* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi;
5) *o'qim* so'zlariga ot yasovchi *-q* qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan
so'z *o'qov* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi; 6) *q* va *k* tovushi
bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda *q* tovushi
bilan tugagan *g* tovushiga almashadi va shunday yoziladi: *taroq+i= tarog'i*,
istag+i=istagi, o'rtoq+i=o'rtog'i.

Eslatma: 6) *q* va *k* undoshi bilan tugagan ayrim soʻzlarga qoʻshimchasi qoʻshilganda *q* va *k* tovushlari asliga muvofiq aytiladi va *ishtiroki, ishtiyoqi, zavqi, shavqi, choki, cheki*.

7) *ogʻiz, qorin, oʻrin, singil, koʻngil, burun, shahar* kabi soʻzlarga qoʻshimchalari qoʻshilganda, ikkinchi boʻgʻindagi *i, u, a* unilari talaffuz qoladi va shunday yoziladi: *ogʻiz+im=ogʻzim, qorin+im=qorinim, oʻrin+im=oʻrnim, singil+im=singlim, koʻngil+im=koʻnglim, burun+im=burunim, shahar+im=shahrim* (bu soʻz *shaharim* tarzida aytilishi va yozilishi ham). Bu ikki holat tilda parallel ishlatiladi.);

8) adabiy tilda joʻnalish kelishigining *-ga* qoʻshimchasi shakl qilingan. Baʼzan bu shakl *-ka, -qa* tarzida eshitiladi. Masalan: *bilakka, qishloqqa, toqqa* kabi. Koʻrinib turibdiki, soʻz *q* yoki *k* undoshi bilan joʻnalish kelishigi *-qa, -ka* shaklini olyapti. Ogʻzaki talaffuzda soʻz tovushlardan tashkil topgan boʻlsa, bu tovushlar yozuvda ham shu tovush harflar bilan aks ettirilyapti.

9) *q* va *k* undoshi bilan tugagan feʼl shakllariga ravishdosh hozirgi *-gach* qoʻshimchasining *-qach* va *-kach* variantlari qoʻshilib, *chiqqach* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi;

10) rus tilidan oʻzlashgan *kiosk, disk* soʻzlari Ona tilida *kioska, diska* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi;

11) oʻzlashma *rama, para, minuta, sekunda, konfeta* kabi soʻzlarning oxiridagi *a* unlisi Ona tili ogʻzaki nutqida talaffuz etilmaydi va yozuvda ham ettirilmaydi (*rom, par, sekund, minut, konfet* kabi).

12) oʻzlashma *shyotka, podnos* soʻzlari esa *choʻtka, patnis* tarzida aytilib yoziladi.

13) *u, bu, shu, oʻsha* olmoshlariga *-da, -dan, -ga, -gacha* qoʻshimchalari qoʻshilganda *i* tovushi qoʻshib aytiladi va shunday yoziladi (*undan, ungacha* va hokazo).

14) *zachyot, syujet, sentyabr* soʻzlari ogʻzaki nutqda *zachot, sujet* tarzida talaffuz qilinadi va talaffuzga mos shaklda yoziladi.

Fonetik tamoyil yozuvni jonli talaffuzga yaqinlashtiradi, ulni umumiylikni vujudga keltiradi.

3) *oʻz* tamoyiliga koʻra yozuvda talaffuzdagi tovushga muvofiq qoʻshilgan harf qoʻllanadi.

4) *oʻz* tamoyil. Bu tamoyilga koʻra soʻzlarning tarkibiy qismlari: a) qoʻshimchalari ogʻzaki nutqda qanday talaffuz qilinishidan qatʼi nazar qanday talaffuz shakliga qarab emas, asliga muvofiq yoziladi. Bu tamoyil asosan unga qoʻshiladigan qoʻshimchalarni muayyan bir sistema boʻyicha tanlangan variantlilikka, har xillikka barham beradi. Bu tamoyilga muvofiq bir tadanib, yozuvda tanlangan variant asos qilib olinadi. *oʻz* tamoyilning asosiy imlo qoidalari, yaʼni ayrim unli harflar imlosi, *oʻz* tamoyilga muvofiq imlo hamda asos va qoʻshimchalar imlosi shu tamoyilga muvofiq: 1) *uzum, uzuk, tugun, turmush* kabi soʻzlarning oldingi boʻgʻinida, keyingi boʻgʻinida *u* unlisi *ı* tarzida aytilsa ham, *u* yoziladi; 2) *bu* harf jarangli undoshlar (*b, d, v, g, j(jim), j(juri), gʻ, z*) soʻz oxirida *gʻ, z, k, k, k, k, k, k* tarzida talaffuz qilinsa ham, asliga muvofiq yoziladi; 3) *shahar, shamol, manba, vatanparvar* kabi soʻzlar oʻrtasida kelgan *sh, sh* harflari bilan kelgan *b, n, m* undoshlari bilan yonma-yon kelganda, *sh* harflari *shamba, shumol, mamba* kabi *m* tarzida aytilsa ham, *n* shaklida *shamba, shumol, mamba* kabi soʻzlarda soʻz oxirida yonma-yon kelgan *sh* harflari oxirigisi talaffuz qilinmaydi, ammo yozuvda saqlanadi; 4) *st* undoshida ketma-ket kelgan ikki undoshning (*st*) keyingisi talaffuz qilinmaydi, ammo yozuvda saqlanadi; 5) *-lar* koʻplik qoʻshimchasi soʻz oxirida ogʻzaki nutqda *-la* tarzida aytilsa ham, yozuvda *-lar* shaklida yoziladi; 6) *uchta* qoʻshimchasi *-ta, -sala* qoʻshimchalari qoʻshilganda, *ushta, uchchala,* *uchchala* aytiladi, lekin yozuv uchun tanlangan varianti yoziladi: *uchta, uchchala*.

5) *oʻz* tamoyiliga koʻra qoʻshimchalarning asosiy qismi morfologik tamoyil asosida yoziladi. *oʻz* tamoyilga muvofiq qoʻshimchalari ogʻzaki nutqda *maktabta, ishtan* tarzida kelgan *maktabda, ishtan*; feʼllardagi *-di* shaxs-son hamda yaqin oʻtgan vaqtda *-di* tarzida (*aytipti, aytti*) aytilsa ham, *aytibdi, aytdi* kabi yoziladi.

6) *oʻz* tamoyil oʻzbek orfografiyasining asosiy va yetakchi tamoyili boʻlib, yozuvda bir xillikni taʼminlaydi.

7) *oʻz* tamoyilga koʻra soʻzning tovush tarkibi ogʻzaki nutqda qanday talaffuz qilinishidan qatʼi nazar oʻzining morfologik shaklini oʻzgartirmagan holda

Shakliy an'anaviy tamoyil (tarixiy-an'anaviy tamoyil deb ham yoziladi). Bu tamoyilga ko'ra boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar hozir ham o'zbek shakliga muvofiq yoki o'zi mansub bo'lgan tildagi shaklini o'zbek imlosi bilan saqlagan holda yoziladi. Bu tamoyil asosida quyidagi kabi imlo qoidalarini chiqilgan:

1. *Manfaat, matbaa, mutolaa, taajjub, taassurot* kabi arab tilidan o'zlashgan so'zlarda bitta cho'ziq *a* talaffuz qilinsa ham, arab imlosini saqlagan holda yozuvda ikkita *a* yoziladi.

2. *Mubolag'a, muzokara, munosabat, muhokama* kabi arabcha so'zlarda urg'usiz bo'g'inida *a* og'zaki nutqda qisqa *i* tarzida aytilsa ham, ko'ra *a* yoziladi.

3. *Tadbir, tatbiq* so'zlarining birinchi bo'g'ini oxiridagi *d* va *t* undosh xil *t* tovushi tarzida talaffuz qilinsa ham, yozuvda *d* va *t* undosh saqlanadi.

4. *Dorboz, torozibon* kabi so'zlardagi fors-tojik tilidan o'zlashgan qo'shimchalari og'zaki nutqda *-voz, -von* tarzida aytilsa ham, an'anaviy shakli yozuvda saqlanadi.

5. An'anaviy tamoyil *taqozo, hokazo* kabi so'zlarning tovush nisbatan ham tatbiq etiladi. Bu so'zlarning ikkinchi bo'g'inidagi *o* unililari ba'zan *a*, ba'zan *o* unlisi kabi talaffuz qilinadi. Tarixan *o* unlisi (*hokazo*) yozib kelingani uchun hozir ham yoziladi.

6. *Ocherk, tonna* kabi so'zlarining urg'uli bo'g'inida *o* unlisi Ona tilidagi unlisi kabi aytilsa ham, rus tilidagi shakliga muvofiq yoziladi.

7. *Direktor, traktor, ekspeditor* kabi so'zlarning urg'usiz bo'g'inidagi *o* unlisi og'zaki nutqda qisqa *i* unlisi tarzida aytilsa ham, rus tilidagi shakliga saqlanadi.

8. *Motor, otryad, limonad, konsert, konspekt* kabi so'zlarning bo'g'inida kelgan *o* unlisi talaffuzda *a* unlisi kabi aytilsa ham, ko'ra kabi *o* unlisi bilan yoziladi.

9. *Zachyot, syujet, rejissyor, sentyabr* so'zlari og'zaki nutqda *zachyot, rejissor, sentabr* tarzida talaffuz qilinsa ham, kirill alifbosida *zachyot, rejissor, sentabr* shakli saqlanadi.

1. *yo* harfiy birikmasi og'zaki nutqda talaffuz qilinsa ham, yozuvda o'sha tildagi an'ana saqlanadi.

2. *ur* harfiy birikmasi adabiyot tiliga ham tatbiq etiladi. Qadimda hozirgi *ur* qo'shimchasi *-r (-ar)* ning *-ur* shakli ishlatilgan. Bu shakl ba'zan talaffuzda ham saqlanadi.

*Ba'zim tirnoqlar bezagi uchun
bahardun shomgacha qilursiz toqat,*

dimmo eringizni kutgali nechun

Tuguboz tirnoqcha sabr-u qanoat. (A.Oripov)

3. *-gani* shakli maqsad ma'nosini ifodalovchi *-gani* qo'shimchasi *-gali* shakliga o'tiriladi.

4. *-din* shakli *-din* qo'shimchasi kelishigi *-din* ba'zan hozirgi o'zbek adabiy tilidagi *-din* shakliga o'tiriladi. Masalan: *Sendin o'zgani desam...*

5. *-mi* ma'nosini ifodalash uchun *-mi* yuklamasi ba'zan *-mu* tarzida, ya'ni *-mu* shakliga o'tiriladi. Masalan:

6. *-mu* ma'nosini ifodalash uchun *-mu* yuklamasi ba'zan *-mu* tarzida, ya'ni *-mu* shakliga o'tiriladi. Masalan:

7. *-mu* ma'nosini ifodalash uchun *-mu* yuklamasi ba'zan *-mu* tarzida, ya'ni *-mu* shakliga o'tiriladi. Masalan:

8. *-mu* ma'nosini ifodalash uchun *-mu* yuklamasi ba'zan *-mu* tarzida, ya'ni *-mu* shakliga o'tiriladi. Masalan:

9. *-mu* ma'nosini ifodalash uchun *-mu* yuklamasi ba'zan *-mu* tarzida, ya'ni *-mu* shakliga o'tiriladi. Masalan:

10. *-mu* ma'nosini ifodalash uchun *-mu* yuklamasi ba'zan *-mu* tarzida, ya'ni *-mu* shakliga o'tiriladi. Masalan:

11. *-mu* ma'nosini ifodalash uchun *-mu* yuklamasi ba'zan *-mu* tarzida, ya'ni *-mu* shakliga o'tiriladi. Masalan:

harflar birikmasi *ng* hamda *n* va *g* tovushlarini ifodalovchi *n* va *g* harflari yonma-yan kelganda ham *n* va *g* talaffuz etilishi grafik tamoyil asosida belgilanadi. Masalan, *ko'ngil* – bitta tovush, *senga* - ikkita tovush.

Tekshiruv savollari

1. Yozuv nima?
2. Kishilik tarixida qanday yozuvlar qo'llanilgan?
3. O'zbek xalqi ajdodlari qaysi yozuvlardan foydalangan?
4. Orfografiya nima? Orfografiyaning asosiy imlo qoidalarini ayting.
5. Imlo qoidalari qanday tamoyillar asosida ishlab chiqiladi?
6. Harf va belgining farqini ayting. O'zbek alifbosida nechta harf va belgi bor?
7. Alfavit nima? Uning ahamiyatini ayting. O'zbek yozuvining o'ziga xususiyatlarini ayting.
8. Fonetik tamoyil asosida ishlab chiqilgan asosiy imlo qoidalarini va imlo qoidalarining qaysi turiga kirishini ayting.
9. Morfologik tamoyilga asoslanadigan imlo qoidalarini ayting.
10. Shakliy an'anaviy (tarixiy an'anaviy) tamoyilga asoslanadigan imlo qoidalarini ayting.
11. Grafik tamoyil nimani belgilab beradi?
12. Bosh harflar qanday hollarda qo'llanadi?
13. Qo'shib, ajratib, chiziqcha bilan yoziladigan so'zlar imlo qoidalarini tushuntiring.

ORFOEPIYA

Orfoepiya (grekcha "orfo- to'g'ri, epos-nutq") talaffuz me'yorlari haqqida bo'lim. Talaffuz jarayonining o'ziga xos xususiyatlari orfoepiyada o'rganiladi. Orfoepiya me'yorlari tilning fonemalar tizimi, fonemalarning ma'lum o'zgarishlari bilan bog'liq. Orfoepik talaffuz me'yorlari adabiy til bilan birgalikda shakllanadi. Jonli so'zlashuv va mahalliy shevalar orfoepik me'yorning buzilishi hisoblanadi. Ona tilidagi asosiy orfoepik me'yorlar quyidagilardan iborat.

Unlilar orfoepiyasi:

1. So'zning yopiq bo'g'inlarida *i* unlisi juda qisqa talaffuz etiladi: *biz, ko'p, birikma, mis*.
2. *oi* unlilari yonma-yan kelgan so'zlarda ular orasiga *y* qo'shib talaffuz etiladi: *oid-oyid; qoida-qoyida; foiz-foyiz*.
3. Ko'p bo'g'inli arabcha so'zlarda *a* unlisi *i* tovushiga monand talaffuz etiladi: *mulohaza-mulohiza; muhokama-muhokima; muomala-momila*.
4. *a* unlisi *i* bilan yonma-yan kelgan so'zlarda qisqa *y* qo'shib talaffuz qilinadi: *zaif-zayif; maishat-mayishat*.

1. 2. boshida *a* tovushi *y* tarzida talaffuz etiladi: *aeroport-ayraport*;

3. 4. boshida

1. 2. boshida til oldi undoshlari bilan yonma-yon kelsa yumshoq (*malika*),
3. 4. boshida undoshlari bilan yonma-yon kelsa qattiq talaffuz etiladi (*qatiq*).

5. 6. boshida

1. 2. boshida soʻg oxirida jarangsizlashib *p* tarzida talaffuz etiladi: *istirob-*
3. 4. boshida *y* bilan almashadi: *kabob-kavob*; *qaboq-qovoq*.

5. 6. boshida soʻg oxirida va jarangsiz undoshlardan oldin *f* tarzida talaffuz
etiladi: *afobad*; *Hakimov-Hakimof*.

7. 8. boshida meʼyorning buzilishi natijasida paronimlar yuzaga keladi. Aytilishi
9. 10. boshida oʻxshash, ammo yozilishi va maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlar
11. 12. boshida aytiladi.

13. 14. boshida talaffuzi orfoepik meʼyorga kirmaydi.

Orfoepiya meʼyorlari asosidagi tovush oʻzgarishlari

1. 2. boshida birinchi tovushlarining oʻzaro taʼsiri, birining ikkinchisini oʻziga
3. 4. boshida *let di letti*, *aytti*, *uch-soʻm-ussoʻm*, *tuz-sin-tussin*.

5. 6. boshida ikkita bir xil (oʻxshash) tovushdan birining boshqa
7. 8. boshida tovushga aylanishi: *zarar-zaral*; *zarur-zaril*, *birorta-bironta*; *kissa-*
9. 10. boshida *kolidar*.

11. 12. boshida undoshlarning oʻrin almashish hodisasi: *daryo-dayro*;
13. 14. boshida *tebratmoq-terbatmoq*; *yamlamoq-yalmamoq*; *tuproq-turpoq*;
15. 16. boshida *ramamoq*; *toʻgʻramoq-toʻrgʻamoq*.

17. 18. boshida bir unlining orttirilishi: *roʻmol-oʻramol*; *stol-istol*; *shtraf-*

19. 20. boshida ikki undosh yonma-yon kelganda ular orasida talaffuzda *i* yoki *u*
21. 22. boshida *hukm-hukun*.

23. 24. boshida boshida undoshning tushishi: *yiroq-iroq*; *yigina-igna*; *yagʻoch-*

25. 26. boshida unilarning qisqa talaffuz etilishi: *direktor-direktir*.

27. 28. boshida soʻg oxiridagi tovush tushishi: *doʻst-doʻs*; *xursand-xursan*.

29. 30. boshida unli bilan tugagan va unli bilan boshlangan ikki soʻzning qoʻshilishi
31. 32. boshida undoshlardan birining tushishi: *bora oladi-boroladi*; *qora ot-qorot*; *borar*
33. 34. boshida *borar*.

35. 36. boshida moslashuvi: bir tovush boshqa tovushni oʻziga moslashtiradi: *manba-*
37. 38. boshida *shamba-shamba*, *yonbosh-yombosh*, *sunbula-sumbula*, *tanbur-tambur*.

Tekshirish savollari:

1. Orfoepiya meʼyori nima?

2. Undalar orfoepiyasi haqida gapiring.

3. Undoshlar orfoepiyasi haqida gapiring.

4. Orfoepiya meʼyorlari asosidagi tovush oʻzgarishlarini tushuntiring.

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiya va uning asosiy vazifalari. Tildagi soʻzlarning jamoat leksikasini, yaʼni lugʻat boyligini tashkil etadi. Leksikologiya (yunoncha lugʻatga oid va logos-taʼlimot) tilshunoslikning lugʻaviy birliklarini tekshiradigan boʻlimidir.

Tilning lugʻat tarkibi va uni tashkil etuvchi soʻzlar bir qator umumiyliklarga ega. Ular quyidagilarda koʻzga tashlanadi: 1) tildagi soʻzlar muayyan maʼno ifodalash xususiyatiga ega boʻladi. Soʻzning maʼno xususiyatlari leksikologiya semasiologiya boʻlimida oʻrganiladi; 2) har qaday tilning taraqqiyoti jihatidan yuz beradigan oʻzgarishlar avvalo uning leksikasida oʻz aksini topadi. Chegaralar jamiyat taraqqiyoti davomida yangi-yangi soʻzlar hisobiga boyib boradi. Chegaralar paytda baʼzi soʻzlar eskiradi va isteʼmoldan chiqadi; 3) tilning lugʻat tarkibi tashkil soʻzlar isteʼmol darajasiga koʻra chegaralangan yoki chegaralanmaganlik jihatidan ham farqlanadi. Xususan, baʼzi soʻzlar umumxalq isteʼmolida boʻlsa (*olma, yurmoq, men, sen*), ayrim soʻzlarning isteʼmol darajasi chegaralangan boʻladi. Masalan, shevaga oid soʻzlarning hududiy chegaralanishi, shular jumlasida baʼzi soʻzlar nutq uslubiga boʻlgan munosabatiga koʻra ham farqlanadi. Jumladan baʼzi soʻzlar uslubiy betaraf boʻlsa, baʼzilari esa nutq uslubining maʼlum mansubligi bilan farqlanadi; 5) har bir soʻz tovush qiyofasi va maʼnoga oʻziga xos shakl va mazmunga ega. Shunga koʻra, soʻzlar omonim, paronim, sinonim va antonim munosabatlarni yuzaga keltiradi. Tilning eng muhim birliklaridan biri boʻlgan soʻzlarga xos bu umumiyliklar leksikologiyaning asosiy tekshirish obʼyektlaridir.

Soʻz va uning belgilari. Soʻz tilning muhim unsurlaridan biri boʻlib, maʼno doirasida birlashgan tovush va tovushlar majmuyidan tashkil topadi, har qanday tovushlar birligi soʻz yoki uning maʼnosini shakllantiradi. Masalan, *olma* soʻzidagi tovushlar birligi meva tushunchasini ifodalagan boʻlsa, shu soʻzdagi tovushlarning *mloa, oalm* shaklidagi yigʻindisi hech qanday maʼno ifoda ega emas. Ayni paytda, tovushlarning bunday birligini soʻz deyish ham mumkin emas. Shunday ekan, har qanday tovush va tovushlar yigʻindisi maʼno ifodalovchi vosita sifatida emas, maʼno tovush va tovushlar majmuyini shakllantiruvchi vosita sifatida muhim ahamiyatga egadir. Muayyan maʼnoning tovush yoki tovushlar birligi vositasida belgilanishi esa soʻzni shakllantiradi. Soʻzning tovush tarkibi oʻzgarish yuz bersa ham baʼzan maʼno saqlanishi mumkin. Lekin bu har doim birdaniga emas, tilning uzoq asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida roʻy beradi. Masalan *oʻgrat-oʻrgat, yogʻmir-yomgʻir, qoʻnshi-qoʻshni* kabi soʻzlar tarkibi oʻzgarish metateza hodisasi ana shunday uzoq asrlik tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Lekin bunday tarixiy oʻzgarish soʻz maʼnosining yoʻqolishiga olib kelmaydi. Lekin bunday tarixiy oʻzgarishlar tilda yangi maʼno tashuvchi belgining, yaʼni

So'zning ma'no ko'chish usullari. Ona tilida polisemantik so'zlar ko'chishning to'rt xil usuli mavjud: 1) metafora; 2) metonimiya; 3) sinchilik va vazifadoshlik.

Metafora (yunoncha «ko'chirma» so'zidan olingan) biror narsa, belgi yoki harakatning nomi o'zaro o'xshashligi bo'lgan boshqa narsa, belgi yoki harakatga ko'chishidir. Masalan: *U tarozining ikki pallasini ko'zdan kechirdi* (L. Nizomiy); *Yormat tarvuzni kesdi. Bir pallasini o'zi olib, ikkinchi pallasini Yo'lchi va Ustoz oldiga qo'ydi* (Oybek). Birinchi misoldagi *palla* so'zining o'z ma'nosi ta'rifga nisbatan qo'llaniladi. Uning tashqi ko'rinishiga ko'ra o'xshashligi ikkinchi narsa va harakatga tarvuz bo'laklariga nisbatan ham qo'llanishga sabab bo'lgan.

Metafora asosida nom ko'chish aniq narsalar doirasida bo'lganda o'rtasidagi o'xshashlikni ilg'ash uncha qiyin bo'lmaydi. Mavhum narsalar doirasida esa bu bir oz qiyin kechadi: *Bir qarichlikdan dutorni sevumiga qo'shni kelinchakdan o'rgangan edim* (Oybek). *Yigit yalt etib qo'shni qo'ldan qaradi, u yerda xotin-xalajlar, bola-chaqalar chuvillashib paxta terishayotgan edi* (M. Ismoiliy).

Metafora asosida nom ko'chish birgina narsa nomi bo'lgan otlarga doir bo'lmay, boshqa turkumga mansub so'zlarda ham uchraydi. Masalan: *taqir taqir bosh, taqir sholcha; o'tkir pichoq-o'tkir hid, o'tkir odam* kabi sifat dalalarda qushlar uchadi – *uning jahldan lablari pir-pir uchardi* kabi fe'llarda metafora asosida ma'no ko'chishi uchraydi.

Metonimiya (yunoncha «qayta nomlash», «nomini almashtirish») narsa va hodisalarning makon va zamonda o'zaro bog'liqligi, doimiy aloqadorligi asosida birining nomi ikkinchisiga ko'chishidir. Bunda narsa, harakat va belgi o'rtasidagi o'zaro o'xshashlik emas, balki doimiy aloqadorlikning mavjudligi birining nomi aytganda ikkinchisini anglash, nazarda tutish imkonini beradi. Metonimiya asosida nom ko'chishda narsalar (otlar) o'rtasidagi quyidagicha aloqadorliklar asos bo'lishi mumkin: 1) narsa yasalgan materialning uning aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko'chadi: *Moyi tugab piliql bo'lgan chiroq bir lip etib so'ndi* (S. Ahmad). *Sochini mayda o'rib uchiga piliql taqqan edi* (S. Ahmad); 2) narsalarning o'ziga xos harakat-holati, xususan, harakat-jihatdan umumiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko'chadi: *beshik-maktab ta'lim va tarbiya beshigidir, qaldirg'och-litseyimiz qaldirg'och* (S. Ahmad); 3) o'rinning unda joylashgan narsa bilan doimiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko'chadi: *kosa, qoshiq, tovoq-ovqat, zal-zal kulib yubordi, sinf oyoqqa qalqdi* ma'nolarida ishlatiladi; 4) harakat-hodisaning nomi harakat-hodisaning bajarilgan vaqtiga ko'chiriladi: *Machitdan shom eshitildi...* (Sh. Toshmatov). *Azongayaqin bir iloj qilib qochibdi* (P. Tursunov); 5) narsaning nomi shu narsaga xos bo'lgan belgi aloqadorligi asosida ko'chadi: *ayyor, mug'ombir odam, iflos-betayin, jirkanch kishi*; 6) harakat, o'yin obyektining o'yinning nomi sifatida ko'chadi: *uloq-uloq chopmoq* va boshqalar.

Sifat va fe'l turkumiga mansub so'zlar doirasida ham metonimiya hodisasi mavjud bo'lib, ularda ko'chma ma'no belgining yoki harakatning aloqadorligi asoslanadi. Masalan: *qisqa yo'l - qisqa nutq, qisqa ovoz, beg'ubor odam*.

... bilan, *bog'ubor ko'ngil*; *bola boqmoq*-kishini hunar boqadi, *bog'ni bog' bo'lar*.

... noma va hodisaning nomi bilan uning qismini atash yoki qismining nomi bilan mansub bo'lgan butunni atash orqali yangi ma'no hosil qilish. Masalan, *Tirnoq* so'zining *farzand* ma'nosida ishlatilishi (*U tirnoqqazor*) nomi bilan butunni ifodalashni hisoblaymiz. *Qo'l* so'zi bilan uning bir qismini, qo'lning atilishi esa (*Qo'ligauzuk taqdi*) butun nomi bilan qismning nomi bilan. Ayratib ko'rsatilgan so'zlarning quyidagi gaplardagi ma'nolariga e'tibor: *Rux samovar*. *Egamberdi*, *Sen darrov o't sol!* (*A.Qodiriy*) *Mirzo Samovorga chiqdi*, *ikkita choy ichdi* (*A.Qahhor*). *Devorlarda Tamara* *o'zining ikkan kashtalar osilgan edi* (*M.Muhammedov*). *U yenglariga* *kashtalar tikilgan ukraincha oq shoyi kofta kiygan edi* (*P.Tursun*).

... noma va hodisalarning bajaradigan vazifasidagi birlik, o'xshashlik nomi ko'chirishidir. Masalan, *chiroq* so'zi o'tmishda moy shimdirilgan pilik ko'chirish beruvchi moslamani anglatgan. Hozirda esa elektor nomi bilan chiroq deb yuritiladi. Yoki tarixan qamish yoki patdan yasalgan chiroq qalam deb atalgan. Hozir esa grafitli maxsus yasalgan yozuv quroli nomi bilan yuritiladi. Vazifadoshlik asosida nom ko'chirish so'zning ko'p ma'no bo'qqiyoti bilan bog'liq bo'lgani uchun ma'no ko'chirishning boshqa munosabat ancha kam uchraydi.

... noli so'zlarning yuzaga kelishida polisemantik so'z va yasovchi bog'lam alohida o'rni bor. Masalan, *tuzsiz taom*, *tuzsiz gap* birikmalari ko'p ma'no affiksi va o'zak birligi ko'p ma'no so'zning yuzaga kelishida muhim rol o'ynagan. Polisemantik so'zlar, qancha ma'noga ega bo'lsa, ma'nolar o'zaro bog'langan bo'ladi. Agar ular o'rtasidagi ma'no munosabatlari o'tishi bilan uzilib qolsa, u holda bunday so'zlar o'zaro bog'lanmaydi. Masalan, *gap-fikr*, *mulohaza*; *gap-tengdoshlar*, *hamkasblar* munosabati; *ko'k-rang*, *ko'k-osmon* kabilar. Keltirilgan misollarda ma'no munosabati o'zaro bog'lanish ancha qiyin. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, polisemantik so'zlar fonetik qobiqqa ega bo'lgan so'zlar takrori nuqtai nazaridan bog'lanishga o'xshasa ham, ko'p ma'nolilik, avvalo bir turkum doirasida yuzaga keladi qancha ma'noga ega bo'lmasin, o'zaro bog'liq bo'lishi bilan bog'lanmaydi. Ko'p ma'no so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari, ma'noli lug'atlarda, shakldosh so'zlar esa omonim so'zlarning izohli bog'lanishi bo'ladi.

4.3. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari

... so'zlarning ma'lum qismi shakl yoki ma'nosiga ko'ra o'zaro aloqador bog'lanish tashkil etadi. Bunday butunliklardagi so'zlar ana shu xususiyatlariga bog'lanish tashkil qiladi: 1) omonimlar, omoshakllar, omofonlar, ko'p ma'no yoki sinonimlar shakliga ko'ra; 2) sinonimlar, antonimlar esa o'zaro bog'lanish yoki zidligiga ko'ra alohida guruhga mansub bo'ladi.

... noma yunoncha *homos-bir xil*, *onoma-nom* so'zlaridan olingan bo'lib, ma'no yozilishi bir xil, ammo alohida ma'nolarga ega bo'lgan so'zlardir.

Bunday soʻzlar **leksik omonimlar** deyiladi. Masalan: *kuya* - hushyor qozonning kuyasi. Omonimlar bir va bir necha turkumga mansub boʻladi. Masalan: *chang* - gard va cholgʻu asbobi maʼnolari bilan ot turkumiga oʻt-olov, koʻkat kabi maʼnolari bilan ot soʻz turkumiga mansub, buyruq-istak mayli ekanligi kabilar shular jumlasidandir.

Bir xil soʻz turkumiga mansub omonimlar turli grammatik qoʻshimchalar shakllanganda ham ularda omonimlik saqlanib qoladi. Masalan: ot hayvoni maʼnolaridagi omonim soʻzlarga egalik, kelib qoʻshimchalarini qoʻshish bilan omonimlikning saqlanib qolganligi mumkin: *otlar, otning, otlarim*. Bunday omonimlarni mutlaq omonim atash mumkin.

Omonimlarni vujudgaga keltiruvchi hodisalar turlicha boʻlib, asosiylari qoʻyidagilardir:

1. Oʻz qatlamga mansub boʻlgan baʼzi soʻzlar tarixan fonetik taʼsir bilan xil boʻlsa ham talaffuzda shakldoshlik kasb etishi asosida omonimlarga oʻt (ism) - ot (hayvon) - ot (harakat); oʻt (oʻt-oʻlan) - oʻt (olov) - oʻt (harakat) omonim soʻzlardagi o va oʻ unilari tarixan oʻzining til oldi va shakllariga (allafonlariga) ega boʻlgan. Biroq, hozirgi adabiy tilda farqlanmaydi.

2. Koʻp maʼnoli soʻzlar oʻrtasidagi maʼno bogʻlanishning uzilishi, asosida ham omonimlar shakllanadi. Masalan, *koʻk* soʻzi, dastlab, rang (sifat) tushunchasiga ega boʻlgan. Keyinchalik bu soʻz metafora (oʻz maʼnosida osmon tushunchasiga nisbatan ham ishlatila boshlagan. Hozir oʻrtasidagi bunday maʼno bogʻlanish yoʻqolib, omonim soʻz hosil boʻlgan shunday holatni *dam* soʻzining nafas, hordiq, harorat, bosqon maʼnosini ishlatilishi misolida ham kuzatish mumkin.

3. Umumturkiy yoki asl oʻzbekcha soʻzlar oʻzga tillardan soʻz oʻzlashtirish asosida ham shakldoshlikka ega boʻlib qolishi mumkin. Masalan, *mevazor* (mevazor) va *bogʻ* (bogʻlangan narsa, beda bogʻi); *tok* (uzum novdasi) (elektor toki), *tom* (uy tomi) va *tom* (kitob jildi) soʻzlari oʻzbekcha tili hamda oʻzbekcha-rus va yevropa tillaridan oʻzlashgan soʻzlarning fonetik qiyofasi asosida yuzaga kelgan omonim soʻzlardir.

4. Maʼlum bir soʻzning oʻzak-negizidan qoʻshimchalar orqali yangi soʻz yasalishi natijasida shakldosh soʻzlar hosil boʻladi. Masalan: *oylikolmoq*, oʻz maʼnosidagi oylik soʻziga qoʻshilgan -lik qoʻshimchasi asosida shakldosh hosil boʻlgan.

Baʼzan shakldoshlik nisbiy boʻlib, soʻzlarning maʼnolari har xil boʻlsa ham holda aytilishi bir xil, ammo yozilishida bir oz farq boʻlishi yoki baʼzan maʼnolari qismlariga shakldosh boʻlsa ham, grammatik maʼnosi oʻzgacha boʻlishi mumkin. Shunga koʻra shakldosh soʻzlarning uch xil turi farqlanadi: 1) omofonlar, 2) omofonlar, 3) omograflar.

Omoformalar maʼnolari har xil boʻlib, baʼzi grammatik shakllariga koʻz xillikka ega boʻladigan shakldosh soʻzdir. Omoformalar ayni bir soʻz turkumiga ham, boshqa-boshqa soʻz turkumlariga ham mansub boʻlishi mumkin. Masalan:

Paronimiya ba'zi til hodisalariga yaqin bo'lib, ulardan quyidagi xususiyat bilan farqlanadi:

1. Paronimlar so'z variantlari (leksik dubletlar) bilan yondosh hodisadir. Ulardan ayrim tovush orqaligina farqlanib, talaffuz o'xshashligiga ega bo'ladi. Ba'zan ba'zan paronimlar mazkur hodisa bilan chalkashtirilishi mumkin. Masalan, *tomosha* tildagi *tomosha* so'zining ba'zan *tomosho*, *tamosho* tarzda ikki xil variant fonetik jihatdan buzib ishlatilishi orqali uning talaffuz dubleti hosil bo'ladi. Shuningdek, ayrim so'zlarning turlicha variantlarda ishlatilishi adabiy asarlarda sifatida qabul qilingan: *gado-gadoy*, *demak-demoq*, *obro'-obro'y*, *noqah-yiqilabermoq-yiqilavermoq* kabi juftliklar, shular jumlasidandir. Paronimlar talshunoslikda variantlilik, so'z variantlari va leksik dubletlar kabi terminlar asosida nomlangan bu hodisa, paronimlardan farqli ravishda so'zning og'zaki va yozma nutqda turlicha shakllarda qo'llanishidir.

2. Paronimlar bilan yondosh hodisalardan yana biri omofonlardir. Bu hodisaning asosiy o'xshash va farqli tomonlari quyidagilarda ko'zga tashkil topgan monosillabik (bir bo'g'inli) o'zlashma so'zlardan tarkib topgan paronimlardagi undoshlarning talaffuz o'rni va usuliga ko'ra bir xillik omofonlarga yaqinlashtiradi. Masalan: *burch-burj*, *dars-darz*, *qars-qar* aksariyat paronimlarda bunday undoshlar jarangli-jarangsiz juftlik bo'lishi o'rniga ko'ra o'xshashlikka asoslanadi. Masalan *fakt-pakt*, *ahil-ahil* Omofonlarda esa artikulyatsiya o'rni va usuliga ko'ra bir xil bo'lgan undosh doim so'z oxirida uchraydi va talaffuzda aynan ana shu juftliklar omofon yuzaga keltiradi. Masalan: *top-tob tub-tup*, *mard-mart*, *yod-yot* kabi juftliklar jumlasidandir; b) ko'p bo'g'inli so'zlardan tarkib topgan paronimlar omofon paronim juftliklar o'zaro noo'xshash fonema vositasida ajralib turishi jihatiga ko'ra omofonlardan farqlanadi: *ahil-ahl*, *otalik-otaliq*, *yortiq-qurut-qurit* kabilar shular jumlasidandir.

Sinonimlar (yunoncha *synonimon* - bir xil nomli so'zidan olingan) tarkibi har xil, ma'nolari bir xil yoki bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlardir. Ma'nodoshlikning so'zlar asosida yuzaga kelgan turi leksik (lug'aviy) sinonim deyiladi. Masalan, *nomus* - *vijdon*, *dangasa* - *yalqov* - *ishyoqmas* - *tanbul* leksik sinonimlardir. Bunday so'zlar, odatda, bir xil so'z turkumiga mansub bo'ladi. Ularning bir umumiy ma'no doirasida bog'lanishi esa, sinonimlik deb yuritiladi. Masalan, *vaqt* - *payt* - *zamon* - *fursat* - *mahal* - *chog'* - *kez* - *qat'* - *palla* - *muddat* - *dam* so'zlari o'zaro sinonimik qator hosil qilgan. Sinonimlik tuzishda asos qilib olingan so'z **dominanta** (bosh so'z) deb yuritiladi. Dominanta odatda uslubiy jihatdan betaraf va umumiste'mol so'zlaridan bo'lib, boshqa so'zlar lug'atida birinchi o'rinda beriladi. Masalan, *yuz* - *bet* - *aft* - *bashara* - *chehra* - *oraz* - *ruxsor* sinonimik qatoridagi *yuz* so'zi betaraf - dominanta bo'lib, *aft*, *bashara* turq salbiy, *oraz*, *chehra*, *ruxsor* esa ijobiy munosabat ifodalash uchun xizmat qiladi.

Sinonimlarni yuzaga kelishida polisemantik so'zlarning ishtiroki ham muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, polisemantik so'z o'zining har bir ma'nosini boshqa - boshqa sinonim qatorda ishtirok etib, uni boyitadi. Masalan

1. *ba'alo - uddaburon - bilog'on- ishbilarmon* kabi ma'nodoshlik bo'lib, *ba'alo* so'zi o'z va ko'chma ma'nosi bilan ishtirok etgan.

2. *ba'alo* qatoridagi so'zlar quyidagi xususiyatlariga ko'ra o'zaro

3. *ba'alo* qatoridagi so'zlar nutqning biror uslubiga xoslanganligi bilan ham bog'lanadi. Masalan, *doim, hamisha, nuqul, birday* so'zlari ko'pincha adabiy uslubda, mazkur sinonim qatorga mansub bo'lgan *yakkash, mudom* so'zlari kunduziy uslubda ko'proq ishlatilishi bilan boshqa ma'nodoshlardan

4. *ba'alo* qatoridagi ba'zi so'zlar hozirgi tilga nisbatan eskirgan bo'lishi ham bog'lanadi. Shuningdek, ulardan ba'zilari shevalarga xosligi bilan ham ajralib turadi. Masalan, *maro, jasur, botir, yovqur, jaysan*. Bu sinonimlardan *yovqur* so'zi hozirgi *jasur* esa tarixiy - dialektalligi bilan farqlanadi.

5. *ba'alo* qatoridagi so'zlar o'zaro adabiy tilga yoki shevaga xosligi bilan bog'lanadi. Masalan, *qidirmoq, axtarmoq, izlamoq, istamoq* sinonimik qatoridagi *izlamoq* so'zi shevaga xosdir.

6. *ba'alo* fikri aniq, maqsadga muvofiq tarzda ifodalash vositalari bo'lib, *ba'alo* so'zlarining ma'nosini yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Sinonimlar yuzaga kelishiga ko'ra quyidagi turlarni tashkil qiladi:

1. *ba'alo* (to'g'ri) sinonimlar. Aynan bir tushunchani anglatish va nutq jarayonida, *ba'alo* so'zlarini ishlatish mumkinligi bilan ajralib turadi. Ular ko'pincha *ba'alo* qatoridagi kiritib kelgan o'zlashma so'zlarning o'zbekcha so'zlar bilan taqqoslanganida hosil bo'ladi: *kuch* (o'zb.) - *qudrat* (ar.), *ot* (o'zb.) - *ism* (rus.), *bahor* (toj.), *tuman* (o'zb.)-*rayon* (rus). Shuningdek, *fazo-* *muhandis, redaktor* kabi faqat o'zlashma so'zlardan tuzilgan sinonimlar *ba'alo* qatoridagidir.

2. *ba'alo* (salbiy) sinonimlar. Bir-biridan nozik ma'nolari ya'ni ijobiy, salbiyligi bilan va boshqa jihatdan farqlanuvchi ma'nodosh so'zlardan tashkil topadi.

3. *ba'alo* (ijobiy) sinonimlar. *ba'alo* qatoridagi *ba'alo* kabi ma'nodosh so'zlar kulish va zarafatiga hamda ijobiy va salbiy bo'yoqdorligiga ko'ra *chiroyli, xushbaho, ko'hli, ko'rkam, barno, suluv, zebo, latif* kabi sinonimlar esa *ba'alo* qatoridagi darajasiga ko'ra farqlanadi.

4. *ba'alo* (shartli) sinonimlar. Muayyan matndagina ma'nodoshlikka ega bo'ladigan *ba'alo* qatoridagi *ba'alo*. Ular ko'pincha she'riyatda kuchli his-tuyg'u ifodalovchi *ba'alo* qatoridagi qo'llaniladi: *Nega kerak shu chiroy, shu o't, Shu yoniq yulduzni* (H.O.) Parchadagi *chiroy, o't, yoniq yulduz* o'zaro ma'nodosh *ba'alo* qatoridagi ishlatilgan shartli sinonimlardir. Bunday sinonimlar mumtoz *ba'alo* qatoridagi *qad'ary, kub-la'l, yuz-oy, hilol* kabi tashbehtar asosida ham keng

5. *ba'alo* (qiyosiy) sinonimlar. *ba'alo* qatoridagi *ba'alo* kabi ma'nodoshlikka ega bo'ladigan *ba'alo* qatoridagi *ba'alo*. Ular ko'pincha she'riyatda kuchli his-tuyg'u ifodalovchi *ba'alo* qatoridagi qo'llaniladi: *Nega kerak shu chiroy, shu o't, Shu yoniq yulduzni* (H.O.) Parchadagi *chiroy, o't, yoniq yulduz* o'zaro ma'nodosh *ba'alo* qatoridagi ishlatilgan shartli sinonimlardir. Bunday sinonimlar mumtoz *ba'alo* qatoridagi *qad'ary, kub-la'l, yuz-oy, hilol* kabi tashbehtar asosida ham keng

6. *ba'alo* (frazologik) sinonimlar. *ba'alo* qatoridagi *ba'alo* kabi ma'nodoshlikka ega bo'ladigan *ba'alo* qatoridagi *ba'alo*. Ular ko'pincha she'riyatda kuchli his-tuyg'u ifodalovchi *ba'alo* qatoridagi qo'llaniladi: *Nega kerak shu chiroy, shu o't, Shu yoniq yulduzni* (H.O.) Parchadagi *chiroy, o't, yoniq yulduz* o'zaro ma'nodosh *ba'alo* qatoridagi ishlatilgan shartli sinonimlardir. Bunday sinonimlar mumtoz *ba'alo* qatoridagi *qad'ary, kub-la'l, yuz-oy, hilol* kabi tashbehtar asosida ham keng

Sinonimlarni deyarli barcha soʻz turkumlarida uchratish mumkin. Masalan: 1) sinonimlar: *baxt, saodat, tole, iqbol*; 2) sifat sinonimlar: *goʻzal, chiroyli, koʻk, koʻhlik, suluv*; 3) olmosh sinonimlar: *barcha, bari, hamma, butun*; 4) sinonimlar: *oʻsmoq, ulgʻaymoq, voyaga yetmoq*; 5) ravish sinonimlar: *tez, chabildam*; 6) aralash sinonimlar: *besh, aʻlo, muvaffaqiyatli* (son va sifat turkumlarida asosida); 7) koʻmakchi sinonimlar: *kabi, singari*; 8) bogʻlovchi sinonimlar: *lekin, biroq*; 9) modal soʻzli sinonimlar: *shubhasiz, shaksiz, soʻzsiz*.

Xullas, sinonimlar tilning lugʻaviy boyligini, koʻrkamligini belgilovchi vositalardan biri boʻlib, ular nutq jarayonida oʻrinsiz takrordan, taʼsirsizliklardan saqlanishda muhim ahamiyatga ega boʻladi.

Antonimlar (yunoncha anti-zid, onoma-nom soʻzidan olingan boʻlib) zid tushunchalarni ifodalaydigan soʻzlardir. Soʻzlarning zid maʼnoligi boʻlishi kabi hodisadan farqli ravishda leksik (lugʻaviy) antonimlar deyiladi. Masalan: *qora, kun - tun*. Antonimlar ham odatda bir soʻz turkumi doirasida yuzaga keladi va zid maʼnolilik, odatda, faqat ikkita soʻz doirasida sodir boʻladi: *uzun - qisqa* (sifat), *kelmoq - ketmoq* (feʼl) kabi. Antonimlar bir xil va har xil oʻzakli soʻzlarda ham tarkib topishi mumkin. Oʻzakkodosh soʻzlarning antonimligi, asosan, maʼnoli soʻz yasovchi qoʻshimchalar vositasida yuzaga keladi: *suvli - quruq, xabardor - bexabar* kabi. Har xil oʻzakli soʻzlardan tarkib topgan antonimlar tub shaklda boʻladi: *katta - kichik, rost - yolgʻon*.

Koʻp maʼnoli soʻzlar oʻz va koʻchma maʼnolari bilan bir necha antonimik juftliklar tarkibida ishtirok etishi mumkin: *ogʻir yuk - yengil yuk, ogʻir maʼnoli - oson masala* kabi.

Bir soʻz oʻzaro sinonim soʻzlar bilan yoki oʻzaro sinonim soʻzlar bilan antonimlar bilan ham antonimik munosabat hosil qilishi mumkin. Masalan: *soʻzi xursand, shod xushnud* kabi soʻzlar bilan oʻzaro antonim munosabatga kirisha oladi.

Antonimlar nutqda belgi-xususiyat, miqdor, oʻrin, payt ifodolovchi boʻlgan koʻp boʻlib, aniq tushuncha ifodalaydigan lugʻaviy birliklarda kam uchraydigan hol antonimlarning asosan belgi, xususiyat negizida (sifat va ravishlarda) boʻlishidan darak beradi. Antonimlarga soʻz turkumlari nuqtai nazaridan qaralganda ularning quyidagi turkumlarda uchrashini kuzatish mumkin: 1) oʻzakli antonimlar: *ota-ona, yigit-qiz, kelin-kuyov*; 2) sifat antonimlar: *shirin - achir, katta-kichik, baland-past*; 3) feʼl antonimlar: *kulmoq-yigʻlamoq, turmoq-oʻtmoq*; 4) ravish antonimlar: *uzoq-yaqin, oz-koʻp, sekin-tez*; 5) baʼzan nutqda maʼnoli soʻz boʻlgan besh va ikki sonlari ham zidlikka ega boʻladi.

Antonimlar nutqda juft holda qoʻllanilib, maʼno koʻchgan holda yolgʻon tushuncha ifodalash vositasi boʻladi. Masalan: *bordi - keldi, keldi - ketdi, yomon, oq - qora* kabi antonimik juftliklar aslida feʼl va sifatlar boʻlib, jarayonida otga koʻchishi mumkin: *bordi-keldi uzildi, keldi-ketdi koʻp boʻlgan qoranitanigan* kabi.

Antonimlar asosida anglashilgan maʼno zidligi kuchli va kuchsizligi bilan farqlanadi. Masalan, *oq-qora, issiq-sovuq* kabi belgi anglatuvchi soʻzlarga nisbatan *ota-ona, chol-kampir* singari nom bildiruvchi soʻzlarda maʼno

bu qatnig'ida ilmingu ko'ra ularni **sof** va **yarimantonimlar** sifatida ajratish mumkin. Bundan tashqari, muayyan matndagina o'zaro ziddlik kasb etuvchi o'tin o'tinlik, mushuk-sichqon kabi **matniy antonimlar** ham mavjud.

Umunosaboti faqat so'zlar doirasida mavjud bo'lmay, so'z bilan iboralar ham uchraydi: *qo'rqoq-yuragida yoli bor, botir-chumchuq pirr etsa, qo'ng'ir chiqqan* kabilar shular jumlasidandir. Budnay antonimlar **leksik-grammatik antonimlar** deyiladi.

Umunosaboti tildagi kuchli uslubiy vositalardan biri bo'lib, badiiy ijodda tazod yaratishda keltiradi.

Savol va topshiriqlar

1. Grammatik jihatdan nimalar o'rganiladi?

2. Grammatik so'zlar qanday so'zlar?

3. Grammatik so'zlar deb nimaga aytiladi?

4. Grammatik o'z va ko'chma ma'nolarini izohlang.

5. Grammatik ko'chma ma'nolarini bilasiz?

6. Grammatik va metonimiya hodisalari asosida ma'no ko'chishini misollar yordamida izohlang.

7. Grammatik hodisalarida ma'no ko'chishini qanday tushunasiz?

8. Grammatik hodisalar va ma'no munosabatiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?

9. Grammatik va ko'p ma'noli so'zlar haqida ma'lumot bering.

10. Grammatik so'zlar va ularning turlari haqida nimalarni bilasiz?

11. Grammatik so'zlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?

Uzbek tili leksikasining tarixiy - etimologik qatlamlari

Uzbek tili qatlam. Ma'lumki, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, uyg'ur qoraqalpoq tillar o'zaro qarindosh tillar bo'lib, ular birligi turkiy tillar guruhini tashkil etadi. Ular faol qo'llanadigan *oyoq, qo'l, ikki, uch, ol, kel, yaxshi, men, sen* kabi ko'pchilik turkiy tillar uchun ham faol so'zlar hisoblanadi. Barcha tilla uchun umumiy iste'molda bo'lgan bunday so'zlar **umumturkiy so'zlar** deyiladi. Ona tili leksikasining katta qismini umumturkiy qatlamga kiradigan tashkil etadi.

Umunosaboti umumturkiy so'zlarning quyidagi leksik-tematik guruhlari faol ishlatiladi: 1) inson tushunchasi bilan bog'liq so'zlar: *kishi, el, yurt*; 2) oila a'zolari tushunchalari bilan bog'liq so'zlar: *ota, ona, opa, enaga, aka, uka, qiz, qiziq, qayinag'a, yanga* va boshqalar; 3) odam va hayvon tana a'zolari tushunchalari bilan bog'liq so'zlar: *barmaq, bag'ir, bel, bo'g'iz, biqin, milk, miya, og'iz* va boshqalar. Umunosaboti tashkiliy doirasida birlashuvchi bunday so'zlar guruhi **uyadosh so'zlar** deyiladi.

Umunosaboti tashkiliy, ilimiy lug'at boyligining ma'lum bir qismi Ona tilining milliy leksikasining tarixiy jarayonida tilning ichki imkoniyatlari, o'ziga xos qonun - qoidalar asosida hosil qilingan so'zlardan iborat. Ular quyidagi uch holatda hosil bo'ladi:

1) shaklida o'zgarish va qo'shimcha asosida hosil qilingan so'zlar:

qatnashchi, terimchi, og'machi, birlashma, qotma, o'tkazgich, tug'un va boshqalar yoqilg'i.

2. O'zlashma o'zak (so'z) va o'zbekcha yasovchi qo'shimchalardan hosil qilingan so'zlar: a) tojikcha so'zlardan: *jangchi, marvlik, xastalanmoq, do'stlik*; b) arabcha so'zlardan: *rahbarlik, qimmatli, nomusli*; v) ruscha va boshqa xorijiy tillardan o'zlashgan so'zlar: *sportchi, shofyorlik, betonchi*.

3. O'zbekcha o'zak va o'zlashma qo'shimchalardan hosil bo'lgan so'zlar: *tug'ruqxona, so'rovnoma*.

4. Boshqa tillardan kirib kelgan o'zak va yasovchi qo'shimchalardan hosil bo'lgan so'zlar: *madadkor, mehnatkash, vagonsiz, ilmiy, gazetxon*.

Qayd etib o'tilgan umumturkiy so'zlar va Ona tilining o'z ichki tarkibidagi asosida shakllangan so'zlar tilning o'z qatlamini tashkil etadi. Shuningdek, tilimiz o'zbek lahja va shevalaridan, qardosh turkiy milliy tillardan ham o'z so'zlar hisobiga ham boyib boradiki, bu ham uning o'z qatlami tarkibiga oshiradi.

O'zlashma qatlam. Tilimizning lug'at tarkibida boshqa xalqlar tillaridan kelgan so'zlar ham mavjud. Bunday so'zlar tilning lug'at boyligidagi o'z qatlamni tashkil etadi. Ular quyidagi tillardan tarixning eng qadimgi bosqichida o'zlashtirilgan:

1. Hind tildan o'zlashgan so'zlar: *barcha, bibi, paysa, tovu, chaqmoq*.

2. Xitoy tilidan o'zlashgan so'zlar: *choy, lag'mon, shiypon*.

3. Qadimgi yunon tilidan: *iqlim, marvarid, marmar, ark, billur*.

O'zbek adabiy tili leksikasining o'zlashma so'zlar qatlami asosini keyingi bosqichlar mobaynida yaqin munosabatda bo'lgan fors-tojik, arab, rus va boshqa xorijiy tillardan o'zlashgan so'zlar tashkil etadi. Ular quyidagilar misolida tashlanadi:

1. Fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlar: *osmon, ofto, bahor, baho, burgul, xona, shamol, dasta, mehribon, agar, ham* va boshqalar. Bulardan fors-tojik tilidan *-kor, -kash, -dor, -gar, -zoda, -soz, -goh, -gir, -boz, -xona, -go'y, -no, -be, -dor, -bod, -bon* singari yasovchi affiksalar ham kirib kelgan.

2. Arabcha so'zlar: *kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, ma'no, ilhom, kashf, hayot, haqiqat, hisob, hurmat, musobaqa, qonun, san'at, savdo* va boshqalar.

3. Rus va boshqa xorijiy tillardan o'zlashgan so'zlar: *brigada, zveno, agrotexnika, kosmos, radio, televizor, vrach, bank, telefon* va boshqalar.

Tilimiz, aynan o'zlashtirilgan so'zlardan tashqari kalkalash (tarjima) orqali ham boshqa tillar bilan munosabatda bo'lib turadi. Masalan: *nalalar, usqurma, vozzreniye - dunyoqarash, vzglyad - nigoh* kabilar shular jumlasidandir.

Ona tili leksikasining ijtimoiy - dialektal tarkibi

Tilimizda so'zlashuvchi barcha kishilar nutqida birdek ishlatiladigan umumxalq leksikasi deb yuritiladi. Masalan; *non, osh, qor, yo'l, yulduz, iloh, yemoq, olmoq, men, sen* kabi so'zlar shular jumlasidandir. Bulardan to

shahar aholisining, shevalarga, kasb- hunarga, ma'lum ijtimoiy guruhga va boshqalar vakillari nutqiga xos so'zlar ham mavjudki, ular shahar chegaralangan leksikani tashkil etadi. Ularning quyidagi turlari

1. Dialektizmlar. Ma'lum bir hududda yashovchi kishilar nutqida ishlatiladigan, boshqa hududlarda kirmaydigan so'zlar dialektizmlar deyiladi. Dialektizmlar adabiy tilga ko'sma yor'iy so'zlardan farqlari quyidagicha:

1.1. Geografiy dialektizmlar. Adabiy tilda o'z shakldoshiga ega, biroq adabiy tildan foydalaniladigan dialektizmlar: *qalin* - adabiy tilda: qiz uzatishda qizni chaqiradigan ma'lag', shevada: gilam turi; *g'ayir*- adabiy tilda: qiz shevada: qopqag'on it.

1.2. Dialektizmlar. Muayyan dialekt vakillari tilida qo'llanilib, adabiy tildan foydalaniladigan so'zlar: *ko'ma-yerto'la*, *makka* - *sho'x*, *bichqi* - *qo'l arra*, *qo'ng'ir* kabi so'zlar.

1.3. Dialektizmlar. Adabiy tildan fonetik jihatdan farqlanadigan so'zlar: *qo'moq* - *qummoq*, *kelmoq* - *galmoq*.

1.4. Dialektizmlar. Adabiy tildagi grammatik shakllaridan foydalaniladigan so'zlar: *keluvchi* - *kelyapti*, *uya* - *uyga*, *nonnan*-*nondan*.

1.5. Dialektizmlar. Dialekt vakillari ham adabiy tilga nisbatan chegaralangan so'zlar ham mavjudki ular ham ma'lum bir kasb-hunar vakillari nutqidagina ko'p ishlatiladi. Dialekt vakillari uchun tushunarsiz bo'ladi. Masalan: *zebgardan*, *sandon*, *qo'ng'ir*, *zarbup* kabi zargarlikka oid so'zlar shular jumlasidandir.

1.6. Dialektizmlar. Ilm, texnika, san'at sohasidagi aniq bir tushunchani ifodalovchi ma'noli so'zlardir. Masalan: *morfema*, *fonema*, *morfologiya*, *atom*, *matematika*, *o'tkazgich*, *tebranish*, *mayatnik* kabi fizikaga oid so'zlar jumlasidandir.

1.7. Dialektizmlar. Ma'lum ijtimoiy sinf, tabaqa, guruh vakillari nutqida ishlatiladigan, boshqalar yashirin ma'noli bo'lgan so'zlardir. Bu so'zlar ham adabiy tildan foydalaniladigan birliklar qatoriga mansub bo'lib, jargonlar yuqori sinf adabiy tilda qo'llanilib kelingan *dorulmulk*, *dorulbaqo*, *shaxriyori falak*, *qo'ng'ir*, *to'rtinchi* kabi so'zlarni o'z ichiga oladi. Argolar esa, *yakan*, *qo'ng'ir*, *to'rtinchi*, *karamcha* - *pul*, *bedana* - *to'pponcha* kabi yashirin ma'noli so'zlar jumlasidandir.

1.8. Dialektizmlar. Ma'lum ijtimoiy qatlamiga mansub so'zlar badiiy adabiyotda voqelikni ifodalovchi uchun personajlar nutqini individuallashtirish vositasi sifatida foydalaniladi.

Uchinchi bo'lim. Leksikaning tarixiy - funksional xususiyatlari

Uchinchi bo'lim tarkibi tashkil etadigan so'zlarning hayotiyligi faol yoki nafaol bo'lishi. Zero, tildagi ba'zi so'zlar kundalik hayotda iste'mol etilish uchun foydalaniladi, boshqa bir guruh so'zlar kundalik aloqada juda kam ishlatiladi. Uchinchi bo'lim so'zlar tarixiy-funksional xususiyatiga ko'ra faol va nafaol

soʻzlarga ajraladi. Faol soʻzlar adabiy tilning zamonaviy meʼyoriga ega boʻlib, ular kundalik aloqada eng koʻp ishlatilishi bilan ajralib turadi. Soʻzlar qatlami esa quyidagi uch turga boʻlinadi: 1) tarixiy soʻzlar (istorizmlar), 2) eskirgan soʻzlar (arxaizmlar), 3) yangi soʻzlar (neologizmlar).

1. Tarixiy soʻzlar (istorizmlar). Oʻtmishga oid narsa, hodisalarni ifodalovchi boʻlgan soʻzlar. Biroq hozirgi tilimizda oʻz sinonimiga ega boʻlmagan soʻzlardir. Masalan: *paqir*, (*pul birliklari*) *qozi*, *qushbegi*, *yasovul*, *xalifa* (*mansab nomlari*) *yorgʻichoq*, *charx* kabilar.

2. Eskirgan soʻzlar (arxaizmlar). Hozirgi kunda mavjud boʻlgan hodisalarning eskirib qolgan nomlaridir. Eskirgan soʻzlarning hammasi sinonimi mavjud boʻladi.

Masalan: *budun*, *ulus*, *raiya* – *xalq*; *handasa* – *geometriya*; *muarri* – *tarixchi*; *dudoq* – *lab*; *lang* – *choʻloq*, *oqsoq*.

3. Yangi soʻzlar (neologizmlar). Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va bilimning natijasida vujudga kelgan narsa – hodisalarning yangi nomi boʻlgan soʻzlar. Oʻzbekiston mustaqil boʻlgandan soʻng tilimizda paydo boʻlgan *fasrlar*, *noib* – *deputat*, *tuman* – *rayon*, *tayyora* – *samolyot* kabi soʻzlar yangi boʻlgan. Yangi soʻzlarning neofol soʻzlar qatoridan oʻrin egallashi sababi barcha soʻzlar paydo boʻlgandan keng isteʼmoldagi soʻzlar singari barchaning oʻzgarishiga ishlalilavermay-di. Biroq vaqtlar oʻtishi bilan yangi soʻzlar ham keng isteʼmol soʻzlar qatoridan oʻrin egallashi mumkin. Masalan, 60-yillarda yangi hisoblangan *kosmos*, *kosmonavt*, *kosmik* kema kabilar hozirgi kunda keng isteʼmol hisoblanmaydi. Shuni ham qayd etish lozimki, taraqqiyotning natijasida tarixiy yoki eskirgan soʻzlar qatoriga oʻtgan soʻzlar hisobidan ham yangi soʻzlar paydo boʻlishi mumkin. Masalan, hozirgi tilimizda *tuman*, *hokim*, *vazir*, *noib* kabi soʻzlarning sifatida qoʻllanila-yotgan soʻzlar aslida tarixiy va eskirgan soʻzlar sifatida yangilashgan holda qayta isteʼmolga kirib kelishidan dalolat beradi.

Uslubiy jihatdan Ona tili leksikasi

Tilning lugʻat tarkibidagi soʻzlar nutqning biror uslubiga xoslangan boʻlgan boʻlsa, nutq uslublariga betaraf boʻlishi mumkin. Shunga koʻra lugʻaviy katta guruhga boʻlinadi: uslubiy betaraf soʻzlar va uslubiy xoslangan soʻzlar.

Uslubiy betaraf soʻzlar nutq uslublarining birortasiga xoslangan boʻlgan boʻlsa, uslublarda birdek qoʻllanilaveradigan lugʻaviy birliklardan tashkil topadi. Masalan: *suv*, *daraxt*, *bir*, *ikki*, *hamma*, *biz*, *siz*, *turmoq*, *yugurmoq* kabilar jumlasidandir.

Nutqning ayrim-ayrim ulushlarida xizmat qiladigan soʻzlar uslubiy xoslangan soʻzlar deyiladi. Masalan, *qoʻshimcha* maxsus soʻzlar dastavval ogʻz yoki yozma nutqda qoʻllanishga koʻra ikkiga ajraladi. Masalan, *qoʻshimcha*, *birlashmoq*, *hunar*, *oʻrin*, *arzimagan* (*kichik*) soʻzlari koʻproq ogʻzda qoʻllansa, ularning sinonimlari boʻlgan *jirkanmoq*, *uyushmoq*, *kash* kabilar soʻzlari koʻproq yozma nutqda qoʻllanadi.

Ogʻzaki nutqning uslubiy chegaralangan leksikasi. Ogʻzaki nutqning xarakterli boʻlgan oddiy muomaladagi soʻzlar oʻzining soddaligi bilan

bu bilan yozma nutqdagi soʻzlardan ajralib turadi. Ogʻzaki boʻyoq boʻyoqlar soʻzlar koʻp ishlatiladi, unlarda soddalik, taʼsirchanlik, shakillilik asoslab turadi. Ogʻzaki nutq leksikasiga dialektal soʻzlar, oddiy soʻzlar, zarur-garal, zarur-zaril, dasturxon-dastarxon, devor-duvol, uch-hech nima-hechtima, goʻzal-ketvorgan, ajoyib-quling oʻrgilsin; qandayki, asalim, shakarim, girgitton, qoqindiq; dagʻal soʻzlar qopqopcha, mamulya, oke, xarasho, ladno, patom; haqorat soʻzlar qizitaloq, qizitaloq; jargonlar: mullajiring, xit, xarif kabi boʻladi. Ogʻzaki nutqqa oid leksika badiiy asarlarda personajlarning soʻzlarida ham uchraydi. Masalan, Nima qilib bu ezmachurukni sudrab yuribsiz, beti qizitaloq qizitaloq, qoʻllaring nuqul baraka ekan. (O.) Boy qizitaloq qizitaloq, davlat yiqqan ekan. (Gʻ.Gʻ.)

Uslubiy chegarlangan leksikasi kitob, jurnal, gazeta va boshqa qoʻllanmalar, umuman, yozma asarlar uchun xarakterli boʻlgan boʻyoqlar, barqaror, uslubiy boʻyoq boʻlgan yoki boʻlmagan boʻyoqlar, jumladan, rasmiy uslubga, poetik leksikaga, xalq uslubiga, uslubga oid soʻzlar maʼlum darajada qoʻshimcha boʻladi. Shu bois mazkur uslublariga xos soʻzlar ogʻzaki nutqqa oid boʻladi. Masalan, saylamoq, majburiyat, modda, farmon, jarima, shaytan, cheksiz, buyuk, asl, dargoh; ijizat, burch, bevosita, zangori, ajoyib, sokin, mayin, chehra, jamol, ishq; kapital, ozodlik, ilgʻor, qoloq, qardoshlik, doʻstlik, kichik, qorincha, miya, umurtqa kabi boʻyoqlar shular jumlasidandir. Ana shu "ilmiylik", "kitobiylik", "ilmiylik" va kasb-hunar soʻzlarini uslubiy chegarlangan boʻyoqlar boshqa soʻzlardan farqlanishiga va qoʻllanishiga asoslab olib keladi.

Savol va topshiriqlar

1. Uslubiy chegarlangan leksikaning grammatik-etimologik qatlamlarini tavsiflang.

2. Uslubiy chegarlangan soʻzlar haqida nimalarni bilasiz?

3. Uslubiy chegarlangan soʻzlar oʻzlashtirilgan?

4. Uslubiy chegarlangan leksikaning belgilarini jamlab tasniflang.

5. Uslubiy chegarlangan soʻzlardan isteʼmol doirasi chegaralangan

6. Uslubiy chegarlangan leksikaning

7. Uslubiy chegarlangan leksikaning adabiy tilidagi meʼyoriy soʻzlardan qaysi jihatlarga

8. Uslubiy chegarlangan leksikaning

9. Uslubiy chegarlangan soʻzlarni tavsiflang.

10. Uslubiy chegarlangan soʻzlarni guruhlab izohlang.

9. Og'zaki nutqning uslubiy chegaralangan leksikasini tushuntirib berish
10. Yozma nutqning uslubiy chegaralangan leksikasini sharhlash

FRAZELOGIYA

Frazeologiya haqida umumiy ma'lumot

Frazeologiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning tarkibidagi frazemalar haqida ma'lumot beradi.

Frazema ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyadir. Masalan, *(leksema)-avj olmoq* (frazema), *qiynalmoq* (leksema)-*azob chekmoq* (leksema) kabi. Demak, frazema ham leksema kabi luG'aviy birlik sanaladi, ammo uning ifoda va mazmun planlaridagi qator belgilari bilan leksemadan farqlanadi.

Frazemaning ifoda plani deganda uning tovush tomoni, leksema bilan birikmaga yoki gapga teng konstruksiyasi nazarda tutiladi. Masalan, *avj olmoq* (birikmaga teng), *ko'zlari qinidan chiqib ketdi* (gapga teng), *qiynalmoq* (gapga teng), *ensasi qotdi* (gapga teng) kabi. Frazemalar orasida qator frazemalar teng qurilishli turG'un konstruksiyalar ham uchraydi: *"Qor yog'ib tushdi"* kabi.

Frazemalar tarkibidagi so'zlarning bog'lanishi erkin birikma tarkibidagi so'zlarning boG'lanishidan farq qilmaydi: ularning barchasi tobelanish asosida bog'lanadi, biroq: a) erkin birikmadagi yoki gapdagi boG'lanish nutq jarayonida, nutq bilan bir paytda sodir bo'ladi; frazemadagi boG'lanish nutq paytidan ancha avval yuzaga kelib, turg'unlashib qoladi, inson yodida tilda yaxlitligicha saqlanadi; b) erkin birikmadagi yoki gapdagi boG'lanish so'zlovchi o'z ixtiyori bilan almashtira oladi: *"keng ko'cha"* birikmasi o'rnida *ko'cha* birikmasini, *"men o'qiyman"* gapi o'rnida *men ishlayman* gapi qo'llashi mumkin, ammo *"yulduzni benarvon urmoq"* birikmasi o'rnida *narvonsiz urmoq*, *"yulduzni shotisiz urmoq"*, *"yulduzni beshak urmoq"* birikmalari qo'llanmaydi.

SHuni ham ta'kidlash lozimki, har qanday turg'un birikma bo'lavermaydi. Masalan, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti* birikmasi konstruksiyadir, ammo to'g'ri ma'noli turg'un konstruksiya bo'lmaydi, frazema hisoblanmaydi. Frazema yaxlit holda ko'chma ma'no ifodalaydi.

Frazemalarning ifoda planida leksemalardan tashqari, yordamchi leksema (ko'makchilar) va turli forma yasovchi morfemalar qatnashishi mumkin. Masalan, *ochiq yuz bilan* (bu frazemaning ifoda planida *"bilan"* ko'makchisi qatnashadi), *dam olmoq* (bu frazemaning ifoda planida *"-moq"* morfemasi ishlatiladi). Keltirilgan misollarda ko'makchi va affiksial morfema frazemalarning ifoda plani belgilari hisoblanadi, chunki ular shu frazemalarning ichki grammatik tarkibi mansubdir, ammo *dam oldim*, *dam olgin*, *dam olsin* kabi bog'lanish qo'llangan *"-di+m"*, *"-gin"*, *"-sin"* morfemalari (zamon, shaxs va

bu frazemalarning ifoda planiga kirmaydi, chunki bu morfemalar
... qo'ldiriladi.

... mazmun plani uning nimanidir nomlashi, ifodalashi,
... og'ri-qulog'ida frazemasining mazmun planida "xursand"

... mazmun plani albatta ko'chma ma'noga asoslanadi, aks holda
... bog'un birikmalardan (*elektron hisoblash mashinasi, kvadrat*
... terminlardan) farqi qolmaydi.

... mazmun planidagi ma'no frazeologik ma'no hisoblanadi. Qiyos
... mazmun planida-"leksik ma'no"; frazemaning mazmun
... ma'no". Frazeologik ma'no leksik ma'nodan murakkabroqdir,
... tarkibidagi so'zlar bog'lanishidan kelib chiqadi va umumlashgan

... semantik tarkibida frazeologik ma'nodan tashqari, uslubiy
... bo'ladi. Masalan, *to'nini teskari kiyimoq* frazemasining
... "o'chakishmoq" (frazeologik ma'no) bilan birga "qaysarlik"
... ham bor. *To'rt tomoni qibla* frazemasida "qayoqqa"
... bilan birga salbiy baho (uslubiy bo'yoq) ham
... *ochiq* frazemasining semantik tarkibida esa "xushtabiat"
... (uslubiy bo'yoq) semasi bilan qoplangan.

... baho semalari, odatda, frazemalarning mazmun planida
... frazemalardan nutqiy ta'sirchanlikni ta'minlovchi uslubiy
... imkonini beradi, ayniqsa, badiiy asar tilida bunday
... M i s o l l a r: *Bir umr qulingiz bo'lmasam, kalomullo*
... *Rangi quv o'chib, yupqa lablari titrab,*
... *chiqib ketdi.* (H.N)

... qonun hujjatlari tiliga ixtisoslashish, terminlashish ham
... frazema ma'nosida neytrallashish yuz beradi, uslubiy
... tushib qoladi. Buni jinoyat-protsessual kodeksida
... *qo'ymiga qo'ymoq, aybiga iqror bo'lmoq* kabi termin
... mumkin.

... semantik tarkibidagi turkum semalari. Bu semalar
... tayyanadi. Masalan: *aravani quruq olib qochmoq* (fe'l
... *o'rmoq* (fe'l frazema), *ammamning buzog'iday* (sifat
... *qung* (sifat frazema), *bir og'iz* (ravish frazema), *bir og'izdan*
... *to'rt ko'z bilan* (ravish frazema), *tomdan tarasha tushganday*
... badii.

Frazeologik monosemiya va polisemiya Frazemalarning semantik turlari

... monosemiya – frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik
... *Chunonchi, ko'ngliga qo'l solmoq* frazemasining semantik

tarkibida "yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq" ma'nosidan fazeologik ma'no yo'q: "Rizaning yuragiga qo'l solib ko'rgan Muhiddin javobidan xursand bo'ldi." (R.F.). "Kechagi ishdan maqsadim u xotinalarning ko'ngliga qo'l solib ko'rish, undan keyin o'zimga bo'lgan ishonchliroqlarini tanlab olish edi." (S.Z.). Keltirilgan pap birinчисida ko'ngliga qo'l solmoq frazemasining variatsiyasi – "yuragimni solib ko'rmoq" ishlatilgan, har ikki holda ham bitta frazeologik ma'no fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq" nazarda tutilgan.

Frazeologik polisemiya – frazemaning semantik tarkibida ikki yoki ortiq frazeologik ma'noning bo'lishi. Masalan: *boshi(m) aylandi* frazeologik ma'nosini semantik tarkibida ikkita frazeologik ma'no bor: 1) "Behud bo'lmoq" ma'nosini ifodalaydi: "stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi. "Muncha dard bo'lmasam",- o'yladi u". (S.Z.); 2) "Esankiramoq" ma'nosi: "...muloyim bo'lgan qo'yishlarini, ...jilmayib gapirishlarini sezardim, buning hammasidan hayran bo'lgan aylandi". (O.Yo.)

Leksemalarda bo'lganidek, frazemalarda ham polisemiya hodisasi ko'chish qonuniyatlariga asoslanadi.

Frazemalarning semantik turlari. Frazema ma'nosi bilan uning tarkibidagi qo'llangan leksemalar ma'nosi o'rtasidagi munosabat asosida frazemaning semantik turi farqlanadi:

1. **Frazeologik butunlik.** Bunday frazemaning umumiy ma'nosini ko'chma ma'nosi frazema tarkibidagi leksemalar ma'nosi bilan ifodalaydi. Masalan, *tepa sochi tikka bo'lmoq* frazemasini yaxlit holda "g'azablanish" ma'nosini –umumlashgan ko'chma ma'noni anglatadi. Bunday ko'chma ma'nosini esa kishi darg'azab bo'lganida uning badanidagi tuklarning seziluvchan harakatga kelishi (psixo-fiziologik holat) asos bo'lgan, demak, frazema ko'chma ma'nosini frazema tarkibidagi so'zlarning o'z ma'nolari bilan ifodalaydi. YA n a: *Ona suti og'zida* frazemasini yaxlit holda "hali yosh", "tashvishli" ma'nosini anglatadi, bunday ko'chma ma'noni esa frazema tarkibidagi leksemalar ma'nosi bilan izohlash mumkin: "*Mahmadona, shumsan-da. Ona og'zingda-yu, soqolimning oqiga qaramay aql o'rgataman deysan*". (O.Yo.)

2. **Frazeologik chatishma.** Bunday frazema ifodalagan ma'nosini ko'chma ma'no frazema tarkibidagi so'zlar anglatgan leksik ma'nolar bilan izohlaydi. Masalan, *ikki qo'lini burniga tiqib* frazemasini "quruqdan quruq, evaziga bosh og'riq olmay" ma'nosini ifodalaydi, bu ma'noni frazema tarkibidagi leksemalar ma'nolari bilan izohlab bo'lmaydi: "*Kelmagandan keyin, domlaga "ozod bo'lgan kelish kerak-da. Bu bo'lsa shumshayib, ikki qo'lini burniga tiqib ketdi". "...Senga ish yo'q!"-deb, bizni quvib yubordi. Katta o'g'lim bilan ikki qo'lini burnimizga suqib o'z uyimizga bordik*". (S.A.)

Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma orasida ma'lum munosabat va tafovutlar bor. Ularni quyidagicha izohlash mumkin:

Umumiylik: 1) ikkalasi ham turg'un konstruksiya sanaladi; 2) ikkalasi ham umumlashgan yaxlit bir ma'no (ko'chma ma'no) ifodalanaadi; 3) ikkalasi ham uslubiy bo'yoq (uslubiy sema) bo'ladi, chunki frazemalarning tarkibidagi leksemalar ma'nolari uslubiy bo'yoq bo'lgan.

II. Frazeologik paronimiya - tarkibidagi biror leksik komponent bitta farq qiluvchi frazemalar. Bunday leksik komponentlar bir-biriga o'xshash bo'lsa kerak: 1. *Etti uxlab tushiga kirmaslik* – «mutlaqo o'ylamaslik, kutmaslik» kabi. Bu frazemaning tarkibidagi «kirmaslik» va "ko'rmaslik" so'zlari talaffuz (ma'nosida emas, albatta) o'xshashlik bor, bunday frazemalar tilshunoslikda parafrazemalar deb nomlanadi. (12, 142 - b).

Frazemalarning ma'no munosabatiga ko'ra turlari. Bunday munosabat asosida frazeologik sinonimiya va frazeologik antonimiya hodisalari yuzaga keladi.

I. Frazeologik sinonimiya bir necha frazemaning bitta frazeologik ma'no atrofida birlashishidir. Masalan: 1) *pixini yorgan* – «ayyor», 2) *ilonning otini yalagan* – «ayyor» kabi. YA'ni: 1) *er bilan osmoncha* – «Juda katta farq», 2) *ot bilan tuyacha* – «Juda katta farq» kabi.

Leksik sinonimiyada bo'lganidek, frazeologik sinonimiyada ham sinonim qatorlar yuzaga keladi: birinchi misoldagi *pixini yorgan* va *ilonning otini yalagan* frazemalari «ayyor» ma'nosi bilan bitta sinonimik qatorni hosil qiladi; ikkinchi misoldagi *er bilan osmoncha* va *ot bilan tuyacha* frazemalari esa «juda katta farq» ma'nosi bilan bir sinonimik qatorni hosil qilmoqda.

Frazeologik sinonimlarda uslubiy bo'yoq, odatda, bo'rtib turadi. Antonomaziyalar frazeologik birliklar (frazemalar) xuddi shu maqsadda – voqelikni nomlashda qisqartirish o'tkir baholab berish uchun, shu voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalash uchun yaratiladi, shuning uchun ular nutqning ta'sirchan, obrazli bo'lishi uchun ta'minlovchi muhim uslubiy vosita sanaladi. Misollar: 1. *Bunga ilonning achchiG'i keldi, buni Bo'ston sezdi* (S.N.). 2) *Keyingi nasihatomuz gapini qaynatib yubordi*. (S. An.).

Frazeologik sinonimiya hodisasi ko'proq har bir tilning o'z frazeologik doirasida uchraydi: *Qilidan quyrug'igacha*. – *Ipidan ignasigacha*; *Quldan olamga siG'maydi*. – *Sevinchi ichiga sig'maydi* kabi. Boshqa tildan frazeologik o'zlashtirish juda passiv bo'lganligidan, o'zlashma iboralarning frazeologik sinonimiya doirasiga tortilishi juda kam uchraydi.

Frazeologik sinonimiya hodisasini *frazeologik variatsiyadan* farqlash bo'lsa, frazeologik sinonimiyada bir necha frazema bir ma'no atrofida birlashadi, bunda bitta sinonimik qatorni hosil qiladi; frazeologik variatsiyada esa bitta frazeologik ma'no ichki ko'rinishlari nazarda tutiladi, bunday ko'rinishlar sinonimik qator

1) *ko'zini yummoq*; 2) *bandalikni bajo keltirmoq*; 3) *jon bo'lish*. Bu uch frazema bitta ma'noni – «vafot etmoq» ni bildiradi, shunga ko'ra sinonimik qatorga birlashadi. *Qo'lini bigiz qilmoq va barmog'ini bigiz qilmoq* variantlari esa ikkita frazema emas: ular bitta frazemaning ikkita ko'rinishi, ya'ni bu frazema tarkibidagi "qo'l" va "barmog'" so'zlari o'rtasida sinekdoxa yo'li bo'yicha ko'rinishi (butun va qism munosabati) bor, bu hol "qo'l" so'zi o'rnida barmog'ni qo'lining qo'llanishiga yo'l ochgan, ammo bir frazema o'rnida butunlay bitta frazema yuzaga kelmagan, shunga ko'ra ular bitta frazemaning ichki variantlari – variatsiyalari sanaladi. Demak, variatsiyalar bir obrazga asoslanadi. Misol uchun *Kiprik qoqmaslik*.- *Mijja qoqmaslik* (bir frazemaning ikki varianti, ya'ni "kiprik" va "mijja" so'zlarida bitta obraz mujassam).

3) Leksema bilan frazema bir sinonimik qatorga birlashadi: *qaramoq* (leksema) – *to'z qirini tashlamoq* (frazema), *xursand* (leksema) – *boshi osmonda bo'lish* (frazema). Bular leksik-frazeologik sinonimlardir. Leksik-frazeologik sinonimik qatorida leksema dominanta sanaladi. Demak, lug'aviy sinonimlar uch xil bo'ladi: 1) leksik sinonimlar (sinonimik qatorda faqat so'zlar birlashadi); 2) frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorda faqat frazemalar birlashadi); 3) leksik-frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorda so'z va frazemalar birlashadi).

4) Frazeologik **antonimiya** ikki frazemaning o'zaro zid ma'no bildirishi: *ohig'i olchi va ishi o'ngidan kelmaslik*; *boshi ko'kka etmoq va boshi ko'kka chiqmoq* kabi.

5) Leksema bilan frazema o'rtasidagina emas, leksema bilan frazema bilan ham yuzaga kelishi mumkin: *xursand* (leksema)-*dili siyoh* (frazema), *xursand* (leksema)-*yulduzni benarvon uradigan* (frazema) kabi. Bular lug'aviy sinonimik leksik-frazeologik turi sanaladi. Demak, lug'aviy birliklar o'zaro sinonimik bo'lishiga ko'ra leksik antonimlar (so'z bilan so'z o'rtasida), frazeologik antonimlar (frazema bilan frazema o'rtasida) va leksik-frazeologik antonimlar (so'z bilan frazema o'rtasida) kabi mikrosistemalarni hosil qilishlari mumkin.

O'z va o'zlashgan qatlam frazemalari

Ona tili frazemalari tarixan ikki qatlamga ajratilishi mumkin: o'z qatlam frazemalari va o'zlashgan qatlam frazemalari.

1) **O'z qatlam frazemalari** Ona tilining o'zini bo'lgan yoki umumturkiy tilga xos frazemalardir. Bunday frazemalar asosida bevosita o'zbek xalqi (yoki xalqlar) hayotiga xos voqelik va shunga suyangan obraz yotadi: *ikki ko'z bo'lmoq* (varianti: *ko'zi to'rt bo'lmoq*)-ma'nosi: "intizor bo'lmoq"; *bel bo'lmoq* (varianti: *bel(i)ni bog'lamoq*)-ma'nosi: "shaylanmoq", "otlanmoq";

2) **O'zlashgan qatlam frazemalari** - Ona tiliga boshqa tillardan o'tib, o'zbek tiliga kelgan frazemalar. Bunday frazemalarning aksariyati kalka usulida hosil bo'lgan bo'lsa ham, boshqalari *pashshaga ozor bermaslik* (ruscha *muxi ne obidet* frazemasining

kalkasi)-ma'nosi: "beozor"; *pashshadan fil yasamoq* (ruscha *iz muxi deba*) frazemasining ijodiy kalkasi)-ma'nosi: "bo'rttirib yubormoq", "oshirib yubormoq", "mubolag'a qilmoq".

Boshqa tillardan frazemalarning o'zicha (o'zgarishsiz) o'zlashtirilishi O'zbek tilida juda kam uchraydi: *dardi bedavo* (tojik tilidan); *sukut-alomati rizo* (tojik tilidan) kabi.

Frazemalarning ishlatilish doirasi va zamoniyligi

Frazemalarning ishlatilish doirasiga ko'ra tavsifi. O'zbek frazemalarining ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan bo'lishi mumkin.

1. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan frazemalar millat vakillari barchasi uchun umumiydir, ular barchaning nutqida bir xil darajada qo'llaniladi. Barchaga tushunarli bo'ladi: *ikki gapning birida*, *ko'ngliga qil sig'maydi*, *to'kmoq*, *g'azabi kelmoq* kabilar shular jumlasidandir.

2. Ishlatilish doirasi chegaralangan frazemalar, asosan, muayyan dialekt yoki sheva birligi bo'lib, umumtil va adabiy til doiralari qo'llanmaydi. Masalan: qipchoq lahjasi shevalarida *qo'lini moylab kelmoq* (ma'nosi: "xohlamay, barmay ishlamoq"), *ayroni achimas* (ma'nosi: "loqayd", "beparvo"), *jiydaning o'ymoq* (ma'nosi: "esini yo'qotmoq", "miyasi aynimoq"), *qulog'i ostida qotmoq* (ma'nosi: "o'lmoq", "vafot etmoq") frazemalari uchraydi.

Ba'zan, umumtil frazemalarining u yoki bu shevadagi varianti (ko'pincha ham uchraydi): *Qo'yniga qo'l solib ko'rmoq* (umumtil frazemasini) - *ichiga qo'l solib ko'rmoq* (dialektal variant), *chillaki chillakini ko'rib chumak uradi* (umumtil frazema) - *chilgini ko'rib chumak uradi* (dialektal variant) kabi.

Ishlatilishi kasb-hunarga ko'ra chegaralanish frazemalarga xos bo'lgan ammo frazemalarning kelib chiqishi va shakllanishida ijtimoiy mehnatning u yoki bu turi nolisoniy omil sifatida ishtirok etganligi shubhasiz: ko'pchilik frazemalar ijtimoiy mehnat bilan bog'liq voqeliklarga tayangan holda yuzaga kelgan. Masalan: *arpasini xom o'rmoq* (dehqonchilikka tayanilgan), *astar armoq* (tikuvchilikka tayanilgan), *bo'zchining mokisiday* (to'quvchilikka tayanilgan), *temirni qizig'ida bosmoq* (temirchilikka tayanilgan), *misi chiqmoq* (zargarlikka tayanilgan) kabi.

Zamoniylilik belgisiga ko'ra frazemalarning turlari.

1. Istorizm-frazemalar o'tmish voqeligiga xos iboralardir: *qo'sh qilib qingga sig'mas* (DLT, I,340), *taqdirga tan bermoq* kabi. Istorizm-frazemalar juda kamdir.

2. Arxaizm-frazemalar - hozirgi tilda leksik yoki frazeologik sinonim bo'lgan eskirgan frazemalar. Masalan: *tengri rahmatig'a bormoq* (arxaizm-frazema) - *dunyodan o'tmoq*, *vafot etmoq*, *ko'z yummoq*, *o'lmoq* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo'llanayotgan sinonimlari); *daqvon qolgan*, varianti: *doqiyunusdan qolgan* (arxaizm-frazema) - *almisoqdan qolgan*

Yangi (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo'llanayotgan) kabi.

Neologizm-frazemalar – yangilik bo'yog'ini yo'qotmagan iboralar. *mani kelgan* (ma'nosi: "aqldan ozgan", "esi past"), *yangi o'zbeklar* ("hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida yuzaga kelgan yangi nalar") kabi.

Tekshirish savollari

1. Tilning semantik tarkibiga nimalar kiradi?

2. Frazeologik monosemiya va polisemiya hodisalari qanday farqlanadi?

3. Tilning qanday semantik turlari bor?

4. Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma qanday farqlanadi?

5. Semantik frazemalarning uslubiy xususiyatlarini qanday tushunasiz?

6. Frazemalarning shakl munosabatini qanday tushunasiz? Ma'no qanday?

7. Frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya qanday farqlanadi?

8. Frazeologik sinonimiya va frazeologik variatsiyaning farqlarini tushunasiz?

9. Frazeologik antonimlar haqida ma'lumot bering.

10. Qanday frazemalari tarixan qanday qatlamlarga ajratiladi?

11. O'z va o'zlashgan frazemalar haqida ma'lumot bering.

12. Boshqa tillardan frazema o'zlashtirishning qanday usullari bor?

13. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan?

14. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralangan?

15. Neologizm-frazema haqida ma'lumot bering.

16. Frazemalarning yuzaga kelishida kasb-hunar bilan bog'liq omillar ta'siri qanday?

17. Omoniylik belgisiga ko'ra frazemalarning qanday turlari o'zaro farqlanadi?

18. Hozirgi frazema, arxaizm-frazema, neologizm-frazema haqida ma'lumot bering.

Leksikografiya haqida ma'lumot

Leksikografiya tilshunoslikning lug'atchilik bilan bog'liq bo'limidir.

1. Tilning so'zlarni, iboralar, maqol-matalar va turli nomlarni ma'lumot uchun to'plash va ularni tashkil qilish uchun ishlatilgan kitoblardir. Bunday lug'atlar o'tmishda qo'l yozma ham bo'lgan.

2. Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

1) lug'at tuzish prinsiplari va metodikasini ishlab chiqish;

2) lug'at tiplari va turlarini aniqlash;

3) lug'atshunoslarning ishini tashkil qilish;

- g) lug'at tuzish uchun asos bo'ladigan kartoteka fondini yaratish;
- d) lug'atchilik tarixini o'rganish;
- e) lug'at tuzish bilan shug'ullanish.

Lug'atlar ko'zlangan maqsadga ko'ra dastlab ikki tipga bo'linadi. 1. Ensiklopedik (qomusiy) lug'atlar; 2. Lisoniy (lingvistik) lug'atlar.

1. Ensiklopedik lug'atlarda tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar, voqea-jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi kashfiyotlar, davlatlar, shaharlar haqida ma'lumot beriladi. Demak, bu tipdagi lug'atlarda asosiy e'tibor tabiiy so'zlarga emas, balki shu so'zlar yoki so'z birikmalari vositasida nomdagi hodisalarga qaratiladi.

Ensiklopedik lug'atlar o'z navbatida ikki turga bo'linadi.

U n i v e r s a l e n s i k l o p e d i y a l a r. Bunday lug'atlarda bilim chiqarishning, fan, adabiyot, tabiat, jamiyat va hokazolarning barchasiga muhim tushunchalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarida tanilgan buyuk shaxslar (olimlar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qaltnomachilar, san'atkorlar) haqida ma'lumot beriladi. "O'zbek milliy ensiklopediyasi" (o'n jildidan iborat) bunga misol bo'ladi.

S o h a e n s i k l o p e d i y a l a r i. Bunday ensiklopediya-larda bilim sohaga oid materiallar beriladi: "Zoologiya ensiklopediyasi" (3-jildlik, I. Zohidov, 1960-1969), "Botanikadan ruscha-o'zbekcha ensiklopedik lug'at" (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov, 1973) shular jumlasidandir.

2. Lisoniy lug'atlarda so'z ma'nolari, imlosi, talaffuzi, ibtidoiylik (frazemalar), xalq maqollari, xullas, til birliklari va filologik tushunchalarga ma'lumotlar beriladi. Demak, lisoniy lug'atlarda til va nutq birliklari, grammatik kategoriyalari haqida ma'lumot berish, maqol va matal kabi janr boyligini to'plash maqsad qilinadi.

Lisoniy lug'atlar ham dastlab ikki turga – umumiy va xususiy (ma'lumot) lug'atlarga bo'linadi.

U m u m i y l u g ' a t l a r d a umumtil birliklari, ularning ma'nolarini ko'rsatish xususiyatlari izohlanadi. Bunday lug'atlar bir tilli, ikki tilli, ko'p tilli, izohli, izohsiz bo'lishi mumkin. "Ona tilining izohli lug'ati" (ikki tomli, 1981), "O'zbekcha-ruscha lug'at" (1959), "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (besh tomli, 1955) va boshqalar shular jumlasidandir.

X u s u s i y (m a x s u s) l u g ' a t l a r d a tilning lug'at boyligini, grammatik birliklar ma'lum sohalar bo'yicha yoki shu tildagi ma'lum mikrosistemalar guruhlar bo'yicha tanlab izohlanadi. "Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati" (M.D.YAgudev, R.X.Mallin, 1952), "Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati" (M.Sobirov, 1952), "Ona tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A.Hojiev, 1974), "Lingvistik terminlarning izohli lug'ati" (A.Hojiev, 1985), "Ona tilining izohli frazeologik lug'ati" (SH.Rahmatullaev, 1978), "Imlo lug'ati" (Olimjonov, 1949), "Ona tilining imlo lug'ati" (S.Ibrohimov, E.Begmatov, A.A.Ahmedov, 1976), "O'zbek ismlari" (E.Begmatov, 1991), "Ona tili omonimlarining izohli lug'ati" (SH.Rahmatullaev, 1984), "Ona tili antonimlarining izohli lug'ati" (SH.Rahmatullaev, N.Mamatov, R.SHukurov, 1980), "Ruscha-o'zbekcha bitimlar lug'ati" (SH.Rahmatullaev, 1984).

ning qisqacha izohli lug'ati" (Q.Zokirov, M.M.Nabiev, O'.Pratov, Hotamov, 1963) va boshqalar shular jumlasidandir.

Keyingi yillarda Ona tilida yana bir qator yangi lug'atlar yuzaga keldi: "Lotincha o'zbekcha qisqacha lug'at-ma'lumotnoma" (N.Mahmudov, 1990), "O'zbekcha ruscha lug'ati" (O.Begmatov, 1991), "Ona tilining etimologik lug'ati" (SH.Rahmatullaev, 1991), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, A. Hojiyev, 1995), "Lotincha o'zbekcha qisqacha lug'ati" (R.Rasulov, I.Umirov, 1997), Hozirgi kunda faol so'zlarining izohli lug'ati (A.Hojiyev, A.Nurmonov, M.Hidolatov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov, 2001), "Lotincha o'zbekcha, o'zbekcha-turkcha lug'at" (Nizomiddin Mahmud, Ertug'ul, 1994) shular jumlasidandir.

Tanlangan tillar miqdoriga ko'ra lug'atlar bir tilli, ikki tilli va ko'p tilli lug'atlar: "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati" (H.Homidiy, SH.Abdullaeva, M.Hidolatov, 1967) bir tilli; "Ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha geografiya terminlari lug'ati" (H.H.Xasanov, 1964), "Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha terminologik lug'at" (N.T.Hotamov, 1969), "Ruscha-o'zbekcha terminlarining qisqacha izohli lug'ati" (Q.Z.Zokirov, M.N.Nabiev, M.Hidolatov, H.A.Jamolxonov, 1963), "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (V.V.Reshetovning tahrirlashida, 1972) kabilar ikki tilli; "Lotincha-o'zbekcha-ruscha normal lug'ati" (A.A.Asqarov, H.Z.Zohidov, 1964). "Botanikadan ruscha o'zbekcha ensiklopedik lug'at"ga (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov) ilova qilingan "Botanika va terminlarning o'zbekcha-ruscha-lotincha so'zligi" (201-226 betlar) hamda "Botanik nom va terminlarning lotincha-ruscha-o'zbekcha lug'ati" (155-294 betlar), "Zoologiya ensiklopediyasi"ga (T.Z.Zohidov) ilova qilingan "Sot emizuvchilarning o'zbekcha-lotincha-ruscha nomlari" (16-228 betlar) hamda "Suvda va quruqlikda yashovchilar va sudralib yuruvchilarning o'zbekcha-lotincha-ruscha nomlari" (1969, 195-226 betlar) hamda "Lotincha o'zbekcha lug'atlaridir.

Lotincha va ko'p tilli lug'atlardan asosan tarjimachilikda foydalaniladi. SHu lug'atlar asosida lug'atlar deb ham yuritiladi.

Lotincha yoki atuma ma'nolarining yoritilishiga ko'ra lug'atlar izohli va lotincha bo'linadi: so'z yoki terminlarning imlosini, tushunchalarning lotincha o'zbekcha yoki o'zbekcha-ruscha nomlarini berish bilan cheklangan lotincha lug'atlar deb, shunday so'z yoki terminlarning ma'nolariga izoh qilingan lug'atlar izohli lug'atlar deb ataladi. CHunonchi: "Ona tilining qisqacha lug'ati" (O.Kamolov va Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1962), "Ona tilining chappa lug'ati" (B.Chu'urov, A.Tixonov, 1968) kabilar izohsiz lug'atlar, "Ona tili terminlari izohli lug'ati" (Azim Hojiev, 1974), "O'zbekcha-ruscha lug'at" (M.Hidolatov, prof.A.K.Borovkov, 1959), "Ona tilining izohli lug'ati", ikki tomli lug'atlar izohli lug'atlaridir.

Lotincha (materiallarning qaysi sohaga yoki nimaga oidligi) jihatidan ham lotincha tiliga qaratilgan bo'ladi. CHunonchi:

Lotincha terminologik lug'atlar: "Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati" (M.Hidolatov, R.X.Mallin, 1952). "Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar

lug'ati" (M.Sobirov, 1952), "Pedagogikadan qisqacha ruscha terminologiya lug'ati" (SH.Boyburova, N.Takanaev, 1963), "Qisqacha o'zbekcha iqtisodiy terminlar lug'ati" (O.Aminov, J.Do'stovich, A.Usmonov, 1971), "Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari" (1966) va h.k;

b)**frazeologik lug'atlar**: "Ona tilining qisqacha frazeologik lug'ati" (SH.Rahmatullaev, 1964); "Ona tilining izohli frazeologik lug'ati" (SH.Rahmatullaev, 1978); "Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at" (M.Usmonov, 1972); "Frazeologicheskiy slovar "Hazoyin-ul Maoniy" Alisher Navoiy" (E.A.Umarov, 1971)

v)**orfografik lug'atlar**: "O'zbek adabiy tilining orfografik lug'ati" (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1940), "Imlo lug'ati" (Olim Usmonov, 1941), "O'zbek adabiy tilining imlo lug'ati" (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1946), "O'zbek adabiy tilining imlo lug'ati" (F.Kamolov, Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1963), "O'zbek adabiy tilining imlo lug'ati" (Y.Abdullaev, M.Omilxonova, S.Zufarova, 1970-1976), "Ona tili imlo lug'ati" (S.I.Ibrohimov, E.A.Begmatov, A.A.Ahmedov, 1976); "Ona tili imlo lug'ati" (SH.Rahmatullaev, A.Hojiev, 1995);

g)**orfoepik lug'atlar**: "Talaffuz madaniyati" (O'.Usmonova, 1970) risolaning 29-58-betlarida ayrim so'zlar talaffuzi (lug'ati) berilgan;

d)**antroponimik lug'atlar**: "O'zbek ismlari imlosi" (E.A.Begmatov, 1991); "O'zbek ismlari" (E.A.Begmatov, 1991);

e)**toponimik lug'atlar**: "Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?" (1970);

yo)**sinonimlar lug'ati**: "Ona tili sinonimlarining qisqacha lug'ati" (A.Hojiev, 1963), "Ona tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A.Hojiev, 1974)

j)**chastota lug'ati**: "Slovar naibolee upotrebitelnykh slov sovremennoy uzbekskogo literaturnogo yazyka" (I.A.Kissen, 1972). Bu tipdagi lug'atlar tilidagi so'zlarning faollik darajasi ko'rsatiladi;

z)**dialektologik lug'atlar**: "Xorazm shevalari", 1-kitob, (F.Abdullaev, 1951), "O'zbek shevalari leksikasi" (kollektiv, 1966). Bu kitoblarda dialektologik tadqiqotlar natijasi bilan birga, sheva so'zlarining lug'atlari ham berilgan.

i)**tarixiy lug'atlar**: "O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun lug'at" (P.SHamsiev, S.Ibrohimov, 1953), "Navoiy asarlari lug'ati" (P.SHamsiev, S.Ibrohimov, 1972), "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati", 4 tom (O'zbekiston Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi (hozir-akademik) E.I.Fozilov tahriri ostida. -Toshkent, 1983 (I-II tomlar), 1984 (III tom), 1985 (IVtom); "Zohir Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug'at" (X.Nazarova, 1972), "Drevnyuryurkskiy slovar" (kollektiv, 1969);

y)**internatsional so'zlar lug'ati** "Internatsional so'zlar lug'ati" (Olim Usmonov, 1959). "Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati" (Olim Usmonov, 1965);

k)**teskari lug'at**: "Ona tilining chappa lug'ati" (R.Qo'ng'irov, A.Ibrohimov, 1968). Bu tipdagi lug'atlarda so'zlar tartibi so'z boshidagi birinchi harf emas, balki so'z oxiridagi harflarning alfavitdagi tartibi asosida joylashgan.

lug'at bir xil tovush yoki bir xil bo'g'in bilan tugagan qo'fiyadosh so'zlarni juda qulay praktik qo'llanma hisoblanadi;

Etimologik lug'atlar: "Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazykov" (1974). Bu tipdagi lug'atlarda so'zlarning kelib chiqishi ilmiy asosda "Ona tilining qisqa etimologik lug'ati" (SH.Rahmatullaev, M.G'alilov, 1997); "Ona tilining etimologik lug'ati" (S.H.Rahmatullaev, 2000);

Maqolalar va maqollur lug'ati: "O'zbek xalq maqollari" (To'plovchi va Mamon Alzalov, Saidahmad Xudoyberganov, Malik Rahmonov, Huseynov, Husayn SHams va Rustam Komilovlar, 1958, 1965); "Keng maqollur" (SH.Homaqasudov, S.Dolimov, 1961).

Tekshirish savollari

1. Etimologiya nima?

2. Etimologiyaning vazifa doirasiga nimalar kiradi?

3. Ushbu ta'riflangan maqsadga ko'ra qanday tiplarga bo'linadi?

4. Etimologik va lisoniy lug'atlar qanday farqlanadi?

5. Umumiy va maxsus (maxsus) lug'atlar qanday farqlanadi?

6. Lug'atning yana qanday turlarini bilasiz?

Lug'at maqolalarining joylashtirilish tartibi va maqola sxemalari

1. Lug'atlarda so'zlar (maqola nomlari)ni joylashtirish tartibi quyidagi tartibda bo'ladi:

1) asosiy tartib;

2) asosiy tartib;

3) asosiy tartib;

4) ma'no tartibi (semantik prinsip).

2. Asosiy tartib so'zning (yoki maqola nomining) birinchi harfiga – shu maqoladagi o'rniga qarab belgilanadi

Arpa

Banoras

Faqr

Qaychi

3. Asosiy tartib so'zning (yoki maqola nomining) birinchi harfidan keyingi harflariga (yoki harflari va h.k.) harflariga – shu harflarning alfavtdagi o'rniga qarab belgilanadi.

4. Asosiy tartibga birinchi harfi bir xil bo'lgan so'zlarni joylashtirishda amal

Arpa

Arpa

Arpa

Astar

Banoras

Baraban

3.Ma'no tartibi omonim yoki polisemantik so'zlarni (yoxud omonim birikmalarni) joylashtirishda ishlatiladi. Bu tartibga ko'proq qomusiy (ensiklopedik) lug'atlarda va shunga yaqin turgan lug'atlar-spravochniklarda kelinadi. CHunonchi:

a) *Ohangaron* – daryo...

Ohangaron- shahar...

CHirchiq-daryo...

CHirchiq-shahar...

I z o h: **Ohangaron** va **CHirchiq** so'zlari dastlab daryo nomi bo'lgan hol keyinchalik shu daryolar yoqasida yuzaga kelgan shaharlarni atay boshlangan hol daryo nomini oldin, shahar nomini esa keyin qo'yishga asos bo'lgan;

b) ba'zan bir nom bilan atalgan bir necha ob'ekt yoki predmet o'rtasida yuqoridagi singari bog'lanish bo'lmaydi yoki bunday bog'lanish aniqlanmay bo'ladi. Bunday paytda ularning xo'jalikda, ilmda, umuman jamiyatda taqdim o'rni, mavqei hisobga olinadi:

Andijon – shahar...

Andijon – Andijon viloyatidagi posyolka

I z o h: SHahar viloyatning ma'muriy, ilmiy va madaniy markaz bo'lganligidan birinchi o'rinda berilgan:

v) shahar nomi bilan kishi nomi bir bo'lganda, kishi nomi oldin beriladi

Beruniy – xorazmlik buyuk olim. (Q.: Abu Rayhon Beruniy).

Beruniy - Qoraqalpog'istondagi shahar...;

g) ixtirochining nomi o'zi ixtiro qilgan kashfiyot nomidan oldin yoziladi

Veber Vilgelm Eduard (1804-1891)-nemis fizigi...

Veber Ernst Genrix (1795-1878)-nemis anatomi va fiziologi...

Veber - ...o'lchov birligi. V.E.Veber nomi bilan atalgan;

d) shahar yoki boshqa biror geografik ob'ekt nomi bilan shahar o'rtasida bog'lanish bo'lmagan taqdirda ham, shaxs nomi oldin yoziladi:

Volta Alessandro (1745-1827)-italyan fizigi...

Volta -qarbiy Afrikadagi daryo...;

e) o'simlik nomi bilan hayvon nomi bir xil bo'lganda, hayvon nomi qo'yiladi:

Kanna - hayvon...

Kanna - o'simlik...;

yo) juft so'zlar bir so'zdek alfavit tartibiga solinadi:

SHonalash

SHonli

SHon-shavkat

SHon-sharaf

SHon-shuhrat;

j) izohli va qomusiy lug'atlarda omonimik xarakterdagi so'zlar yoki birikmalari alohida-alohida maqola nomi sifatida beriladi. Ammo ko'p...

ning (yoki shunga yaqin bo'lgan ba'zi lug'aviy birliklarning) barcha
bi bir maqola ichida izohlanadi:

Burun (1) – a) odamning burni (to'g'ri ma'noda);
b) choynakning burni (ko'chma ma'noda).

Burun (2) - a) payt ravishi ("ilgari", "avval")
b) ko'makchi so'z

7) maqol va matallarni tematik gruppalariga birlashtirib, so'ng har bir
oid maqollarning o'zini alohida alfavit tartibida joylashtirish prinsipi

Masalan:

Vatan va vatanparvarlik haqida

Bulbul chamanni sevar,
Odam – Vatanni.

Bo'l Vatanga paxtakor,
Vatan sendan minnatdor.

Mehnat va mehnatsevarlik haqida

Barvaqt qilingan harakat,
Hosilga berar barakat.

Bahorgi beg'amlik – kuzgi pushaymonlik.

Bekor turguncha, bekor ishla! ○

Belni peshlagan bilar,
Erni ishlagan bilar.

Tekshirish savollari

1) Maqolalarda maqolalarning tashqi tartib asosida joylashtirilishida nimalar
foida?

2) Maqolalarda maqolalarning ichki tartib asosida joylashtirilishida nimalar
foida?

3) Bu tartibini qanday tushunasiz?

4) Maqolalar asoslarini haqida nimalarni bilasiz?

U'zbek lug'atchiligi tarixidan qisqacha ma'lumot

U'zbek lug'atchiligi tarixi, aslida, eski turkiy til lug'atchiligi va arab tili
lug'atchiligi bilan uzviy bog'liqdir: "Devonu lug'otit turk" (1073-1074y.),
"Mushaf adab" (1137y.), "Kitob ul-idrok li lisanul atrak" (1312y.),
"U'zbek tili lug'atit turkiya" (XIII asr) kabi asarlar arab tilida va arab

tilshunosligi an'analari yozilgan bo'lsa-da, ularning barchasida qadimgi turk til va eski turkiy til lug'ati o'z ifodasini topgan.

"Devonu lug'otit turk" (1073-1074y.)-Mahmud Koshg'ariyning turkiy tilla haqidagi qomusiy asari. Unda Markaziy Osiyodan Qora dengiz bo'yidagi turkcho'zilgan hududda yashovchi turkiy urug'lar, qabilalar, elatlar, ularning lug'atlariga haqida ma'lumot beriladi. Xalq og'zaki ijodidan namunalar keltiriladi. Lug'atning bizgacha bitta qo'lyozmasi etib kelgan. Bu qo'l yozma, ta'kidlashicha, Mahmud Koshg'ariyning o'z qo'li bilan yozilgan bo'lib, 1914 yilda Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan va hozir Istanbulda saqlanmoqda.

"Devonu lug'otit turk" arab tilidan nemis, usmonli turk va o'zbek tillariga tarjima qilingan.

"Muqaddimatul adab" (1137y.)-Mahmud az-Zamaxshariyning Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga bag'ishlab yozgan usmonli turk tili haqida besh qismdan iborat bo'lib, ularda otlar, fe'llar, bog'lovchilar, ot o'zgarishi, fe'l o'zgartishlari haqida bahs yuritiladi. Arabcha so'zlarning ostida turkcha so'zlar haqida ma'ba'zilarida turkiy, hatto mo'g'ulcha tarjimalari berilgan. Asar 1706 yilda Ishaq Afandi tomonidan usmonli turk tiliga, keyinchalik fransuz va nemis tiliga ham tarjima qilinib, Parij, Leypsig, Vena, Leyden, Qozon shaharlarida, Hama, Misr va Hindistonda bir necha marta nashr etilgan. Manbalarda ta'kidlanishicha, "Muqaddimatul adab"ning chig'atoy tilidagi tarjimasida az-Zamaxshariyning turk tomonidan amalga oshirilgan.

«Attuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya» («Turkiy til haqida qisqartirib olingan tuhfa», XIII asrning oxirida yozilgan).-Muallifi noma'lum. Bizgacha bu qo'lyozma bitta nusxasi etib kelgan, u Turkiyadagi shaxsiy kutubxonalardan birida saqlanmoqda.

Lug'at arab tilida yozilgan, uni turkshunos Besim Atalay turkcha izoh bilan nashr ettirgan. Lug'atda qipchoq o'zbeklari tili tavsiflangan. U 1968 yilda turkshunos Solih Mutallibov tarjimasida Ona tilida nashr ettirilgan.

«Kitob ul-idrok li Lison il-atrok» («Turkiy tillarni bilish kitobi», XIII asr) Abu Hayyan Andalusiyning turkiy tillarning leksikasi va grammatikasiga oid asari. Unda o'z davrining turkiy lahja va shevalari haqida ma'lumot berilgan.

«Kitobu bulg'atul mushtaqori lug'atit turk val qifchoq» («Turkiy qipchoq tilini bilishni istaganlar uchun qo'llanma», XIV asr)-Jamoliddin Muhammad Abdulahad Turkiy tomonidan yaratilgan lug'at. Asarning asl matni qora, turk so'zlari esa qizil siyohda yozilgan. Lug'atning leksikografiya materiallari 4 bo'limga ajratilgan: 1) xudo va osmon, unga bo'ysunuvchi mavjudotlar haqida; 2) er, uning usti va ostida bor bo'lgan narsalar haqida; 3) ravishdoshlar; 4) fe'llar.

... tokiy tillar tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Uning ... kutubxonasida saqlanadi.

Lug'at biligi tarixining chig'atoy (eski Ona tili) davri. O'zbek ... chig'atoy tili deb nomlangan eski o'zbek adabiy tili davri ... o'rin tutadi.

... boshlab Alisher Navoiy ijodiga qiziqishning ortib borishi ... yaratilishiga olib keladi. Quyida shulardan ayrimlari haqida ... beriladi:

Lug'at. Bu lug'at XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida ... to'pshirig'iga binoan Hirotik Tole Hiraviy tomonidan tuzilgan. ... lug'at» harakterida bo'lib, mingga yaqin so'z va iborani o'z ... Lug'atda ta'kidlanishicha, unda Alisher Navoiy she'riyati tilini ... qilingan.

... Sankt-Peterburgdagi M.E.Saltikov-SHchedrin nomli ... U 1961 yilda prof.A.K.Borovkov tomonidan maxsus ... nashr qilingan.

Lug'at (XVI asr)- chig'atoycha-turkcha izohli lug'at. Muallifi noma'lum. ... izoh bilan boshlanganligi uchun, lug'at shu so'z bilan ... Bu so'z eski Ona tilida kekxa, qari, nuroniy chol ma'nolariga ... Lug'at Alisher Navoiy asarlari leksikasini izohlashga asoslangan, ... Navoiy zamondoshlari asarlaridan ham misollar keltirilgan.

... 1862 yilda vengr sharqshunosi G.Vamberi tomonidan vengr tilida, ... V.V.Velyaminov-Zernov tomonidan 1868 yilda nashr

Lug'at turki-chig'atoycha-forscha lug'at. (Tuzuvchi -Fazlullaxon). Bu ... 1825 yilda Kalkuttada nashr ... Ona tilining lug'ati va grammatikasiga oid ma'lumotlar bor.

Lug'at chig'atoycha-forscha lug'at. (Tuzuvchi-Muhammad YOqub ... 15 bobdan iborat, shundan 14 ... alifbo tartibida berilgan; 15-bobi 9 qismdan tarkib topgan, ... mavzuga bag'ishlangan: 1-qismda kosmografiyaga oid so'z va ... geografiyaga oid so'zlar, 3-qismda hayvon nomlari, 4- ... qishlar va uy parrandalari nomlari, 5-qismda insonning ichki va

tashqi a'zolari nomlari, 6-qismda ota-ona, qarindosh nomlari, 7-qismda terminlar, 8-qismda sonlar, 9-qismda esa grammatik shakllar berilgan.

Lug'atning qo'lyozma nusxalaridan biri O'zbekiston Fanlar akademiyasining Rayhon Beruniy nomidagi SHarqshunoslik institutida, ikkinchisi esa muzeyida saqlanadi.

«Sanglah»-Mahdixon Muhammad Nizomiddin Muhammad II Husayniyning chig'atoycha-forscha lug'ati. U 1760 yilda yozib tugatilgan "Xulosai Abbosiy"deb nomlangan qisqartirilgan varianti ham bor. Lug'at manba (bob)dan tarkib topgan. Ularda fe'llar, fe'l qo'shimchalari, uyg'unlashuvi, kishilik va ko'rsatish olmoshlari, kelishik qo'shimchalari, olmoshlari, sifatlarning qiyosiy darajalari, so'z yasalish modellari, qo'shma frazeologizmlar, fonetikaga oid kuzatuvlar, imlo, turkiy va fors tillari o'rtasidagi aloqalar haqida ma'lumot beriladi.

Lug'atning materiali Alisher Navoiyning 12 ta she'riy va 9ta nasriy asarlariga tiliga asoslangan, ammo unda Bobur, Fuzuliy, Husayin Mirza, Lutfiy, Safoyi, Rumi, Ali Usmon asarlari tilidan foydalanilgan o'rinlar ham bor.

Asarda muallif yoshligidan Alisher Navoiy she'rlarini o'qishga qiziqqanligini, shu bois buyuk so'z sultoni Alisher Navoiy asarlari tilini o'rganishga yordam beradigan kitob yozishni maqsad qilganini aytadi.

"Sanglah"ning bir necha qo'l yozmalari bizgacha etib kelgan. Bular London, Londondagi Britaniya muzeyida, Stanbuldagi Sulaymoniy kutubxonasi, Kalkuttadagi kutubxonada saqlanadi.

"Lug'ati chig'atoy va turki usmoniy"- SHayx Sulaymon Butun 1882 yilda Stanbulda nashr etilgan ikki jildli lug'ati (ikkinchi jildi topilmagan). Lug'atning birinchi jildida 8 mingga yaqin so'zning ma'nolari Ona tili sharihi Alisher Navoiy, Lutfiy, Ogahiy kabi shoirlarning asarlari tili, qo'shiq, maqol, matallardan olingan namunalar asosida ifodalangan.

XIX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda lug'atchilik. XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olinadi, natijada ma'murlari va harbiylari faoliyatida mahalliy xalqlarning tilini o'rganish zaruriy yuzaga keladi, bu hol bir qator "Ruscha-sartcha" va "Sartcha-ruscha" lug'atlarini yaratilishiga sabab bo'ladi. Quyidagilar shular jumlasidandir:

V.Nalivkin va M.Nalivkina. Russko-sartovskiy i sartovsko-russkiy slovar obshchepotrebitel'nykh slov s prilozheniem kratkoy grammatiki. Po narechiy namanganskogo uезда.-Kazan, v universitetskoy tipografii, 1884.

17. Марчевский. Переводчик с русского языка на сартовский. (Издано по распоряжению Высшего Ученого Комитета Главного Штаба). -С.-Петербург, Географическая А. Траншея, Стремянная, №12, 1886.

18. Бухаров. Руководство к практическому изучению сартовского языка. -Ташкент, типография Туркестанского товарищества печатного дела, 1907.

19. Бухаров. Словарь элементарная грамматика сартовского языка. -Ташкент, 1907.

20. Мухоморов. Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими формами. -Ташкент, 1908.

21. Сапиев. Карманный русско-сартовский словарь с приложением краткой грамматики сартовского-русского языка, изд.1, -Самарканд, 1914.

22. Прохоровский. Карманный русско-сартовский словарь. Издание второе. Авторизованная редакция А.А.Куприянова. Издание 2-е значительно дополненное. -Ташкент. «Ташкентское книжное издательство», 1917.

XX asrning 30-yillarida lug'atchilik. XX asrning 30-yillaridan so'ng yillarda lug'atchilikka yana-da ko'proq e'tibor berildi: O'rta va Oliy o'quv yurtlarida o'zbek tili darslik va qo'llanmalarining yaratilishi, O'zbekiston Xalq ta'limi komissiyasi qoshida Fanlar Komitetining ish boshlaganligi turli fanlar bo'yicha o'zbek tili va o'zbek tili tilli terminologik lug'atlarning yaratilishini taqozo qildi, natijada o'zbek tili komissiyasi huzurida Terminologiya qo'mitasi tashkil etildi va shu qo'mita huzurida turli fanlar bo'yicha qator lug'atlar yaratildi.: «Ruscha-o'zbekcha qishloq xo'jaligi terminlari so'zligi», 1933 (T.N.Qori-Niyoziy), «Ruscha-o'zbekcha qishloq xo'jaligi terminlari so'zligi», 1933 (N.Sayfulmulukov), «Ruscha-o'zbekcha qishloq xo'jaligi so'zlik», 1933 (N.Sarimsoqov), «Paxtachilikka doir qisqacha ruscha-o'zbekcha lug'ati», 1934 (S.Ibrohimov), «Ruscha-o'zbekcha qishloq xo'jalik terminlari lug'ati», 1936 ((N.Sayfulmulukov), «Ruscha-o'zbekcha botanika terminlari lug'ati», 1936, 1939 (N.Sayfulmulukov), «Zoologiya terminlarining ruscha-o'zbekcha lug'ati», 1938 (T.Zohidov), «Qisqacha ruscha-o'zbekcha qishloq xo'jaligi terminlari lug'ati», 1940 (M.X.Bektemirov, S.M.Saydrasulov), «Ruscha-o'zbekcha fizika terminlari lug'ati», 1940 (K.Abdurashidov), «Ruscha-o'zbekcha topiroqshunoslik terminlari lug'ati», 1940 (N.V.Kimberg, M.Bahodirov), «Ruscha-o'zbekcha geologiya terminlari lug'ati», 1941 (M.Mirboboev, A.Sodiqov, A.Saidov) va boshqalar shular jumlasidandir.

XX asrning 40-yillarida lug'atchilik. Bu yillarda lotin o'zbek yozuvidan o'zbek yozuvida asoslangan o'zbek yozuviga o'tildi, shu munosabat bilan yangi

yozuvda tuzilgan yana bir qator umumiy va maxsus lugʻatlar yaratib adabiy tilning orfografik lugʻati», 1940 (S.Ibrohimov, M. «Oʻzbekcha-ruscha lugʻat», 1941 (T.N.Qori-Niyoziy, A.K.Borovkov), «Oʻzbekcha-ruscha lugʻat», 1942 (I.A.Kissen, K.S.Koblov), «Oʻzbekcha-ruscha lugʻat», 1941,1949 (Olim Usmon) va boshqalar.

XX asrning 50-yillaridan asr oxirigacha boʻlgan davrda lugʻatchiligi. Bu yillarda turli sohalarga oid terminologik lugʻatlar «Ruscha-oʻzbekcha», «Oʻzbekcha-ruscha» filologik lugʻatlar, qomusiy izohli lugʻatlar, frazeologik lugʻatlar, chastota lugʻati, chappa lugʻat, matallar lugʻati kabi koʻplab leksikografik asarlar yaratildi (bu davr lugʻat namunalari darslikning «Leksikografiya haqida maʼlumot» boʻlimidagi paragraflarda keltirilgan).

Tekshirish savollari

1.XI-XIII asrlarda yozilgan qanday lugʻatlarni bilasiz? lugʻatlarning turkiy tillarga qanday aloqasi bor?

2.Oʻzbek lugʻatchiligi tarixining chigʻatoy tili davrida lugʻatlar yaratilgan? Bu lugʻatlarning tuzilishi, leksik va grammatik haqida nimalarni bilasiz?

3.XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida yaratilgan lugʻatlar haqida maʼlumot bering.

4.XX asrning 30-40-yillarida bir tilli va ikki tilli lugʻatlar yaratilishiga koʻproq eʼtibor berilganligini qanday izohlay olasiz?

5.XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan lugʻatlarning tuzilishi haqida maʼlumot bering.

Morfemika haqida maʼlumot

Reja:

1. Morfema haqida maʼlumot.
2. Morfema turlari.
3. Oʻzak va qoʻshimcha morfemaning umumiy va farqlari.
4. Qoʻshimcha morfemaning oʻziga xos xususiyatlari.
5. Qoʻshimchalarning sinonim, omonim, antonim holatlari.
6. Qoʻshimchalarning koʻp maʼnoliligi.
7. Soʻzni morfemalarga ajratish yoʻllari.
8. Oʻzak va qoʻshimcha morfemalarning joylashish tartibi.

Tayanch soʻz va iboralar: oʻzak va qoʻshimchalar, negiz, soʻz qoʻshimchalar, shakl yasovchi qoʻshimchalar, soʻz oʻzgarishi, qoʻshimchalar,soʻzlarning tuzilishiga koʻra turlari, unimli va unimsiz qoʻshimchalar.

bu so'zning boshqacha bo'linmas qismi morfemadir. Masalan, to'qimachilikni o'z ichiga olgan ma'noli qismlarga bo'lib chiqsak, bu so'z besh qisimdan (to'qi-ma-cha-lik-ni) yekunligini bilib olamiz. Bu qisimlarning har biri alohida hisoblanadi, chunki ularni endi boshqa qismlarga ajrata olmaymiz.

Ushbu so'zning o'zak morfema va qo'shimcha (qo'shimcha) morfema bo'linmas qismlarini "to'qi-ma-cha-lik-ni" so'zidagi birinchi morfema "to'qi" so'zning tub ma'nosi bildirib, boshqa ma'noli bo'laklarga bo'linmaydi, mustaqil holda ma'no ifodalaydi. Shu bois uni o'zak morfema deb ataymiz. Keyingi morfemalar, -ma, -chi, -lik, -ni qo'shimcha morfemalar hisoblanadi, ular yolg'iz holda ma'no ifodalaydi, ammo o'zakka qo'shilib, uni ma'nosini o'zgartiradi va ma'no bildiradi.

O'zak va qo'shimchalar so'zning ma'noli qismlaridir.

Ushbu morfemalarga ajratishda xato qilmaslik kerak. Chunki ayrim morfemalar o'zakka qo'shilganda, bir-biridan ajralmas shaklga murakkab ma'no ifodalay olinishi mumkin. Masalan, "odamgarchilik" so'zi "odam-garchilik" tarzida morfemalarga ajratilmaydi. Shuningdek, "pishiqchilik"

"odamgarchilik" so'zidagi -lash morfema sifatida murakkab qo'shimchalarga ajratilmaydi, "odamgarchi", "odamgarchi" yoki "pishiqchi", "salomla" deyilmaydi.

Ushbu so'zning unutmazlik kerakki, yuqorida tilga olingan "-chilik" morfemasi "tyerim" so'ziga qo'shilsa, unda bu morfemalarni alohida -chi, -lik, -lik morfemalar bo'ladi: tyer-im-chi-lik. Yendi bu qo'shimchalar sodda morfemalar deyiladi.

Ushbu matnga diqqat qiling:

Ushbu qo'shimchali so'z qaysi qatorda berilgan?

1. qo'shimchilik, ishlash.

2. qo'shimchilik, loyqarchilik.

3. qo'shimchilik, sozlash.

4. 1 va 2

Ushbu javob albatta, D hisoblanadi, chunki "yog'ingar", "yog'ingarchi", "yog'ingarchi", "mo'lchi", "xayrla" deyilmaydi, ulardagi -garchilik, -chilik, -chilik morfemalari murakkab qo'shimchalar hisoblanib, alohida morfemalarga ajratilmaydi.

Ushbu so'z shunday so'zlar uchraydiki, ular bir vaqtlar ma'noli qismlarga ajratilmaydi. Masalan, ichak (ich-ak), boshqoq (bosh-oq), qishloq (qish-la-q), qorovul (qor-ovul), yurak (yur-ak) va h.k. Bugungi kunda bu so'zlar alohida morfemalarga ajratilmaydi, ular yaxlik bir o'zakka aylanib qolgan.

O'zak, Negiz.

Ushbu so'zning "paxta" so'zini "paxta-kor-lar-ga" tarzida morfemalarga ajratib berilgan bo'lsa, bu so'zning ma'nosi "paxta" so'zidan yasalganligi ma'lum bo'ladi qoladi. Endi "paxta" so'zini boshqa ma'noli qismlarga ajratib bo'lmaydi. Ana shu, boshqa ma'noli ma'nosini bildirib, boshqa ma'noli bo'laklarga bo'linmaydigan qism bo'linmas qismlaridir.

O'zak so'zda albatta ishtirok yetadigan, lug'aviy ma'no ifodalagan morfemadir. So'z o'zakdan boshlanadi, unga qo'shimchalar qo'shilib, grammatik jihatdan shakllantiradi: ish -chi -lar -imiz -dan -mi -kin.

Bir o'zakdan yasalgan so'zlar o'zakdosh so'zlar hisoblanadi: guldon, gulshan, guliston, gulchi, guldor, gulla va h.k.

O'zakka so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilishidan negiz hosil bo'lgan mehnatkash, ishchi so'zlari mehnat va ish o'zaklaridan yasalgan negizlarda

Qo'shimchalar

So'z yasash va so'z o'zgartirish uchun xizmat qiluvchi, o'zak mazmuniga ma'nolar qo'shadigan yordamchi morfemlar qo'shimcha yoki qo'shimcha "affikus" bog'langan) deyiladi.

Qo'shimchalar hych vaqt mustaqil holda qo'llanilmaydi, ular o'zak qo'shilgandagina biror lug'aviy va grammatik ma'no anglatishga xizmat qiladi. Biroq so'zga qo'shimcha qo'shish bilan anglashiladigan ma'no o'zak anglatgan ma'no bilan albatta bog'liq bo'ladi. Masalan, "gul" so'ziga -don qo'shilganda, meva solinadigan idish (vaza) yemas, gul solinadigan idish (qabul) anglashiladi.

Qo'shimchalar ma'no va vazifasiga ko'ra uch xil bo'ladi.

1. So'z yasovchi qo'shimchalar.

O'zakka qoshilib, shu o'zak ma'nosi bilan bog'liq bo'lgan yangi lug'aviy ma'noli so'z yasashga xizmat qiluvchi qo'shimchalar so'z yasovchi qo'shimchalar deyiladi. So'z yasovchi qo'shimchalar bir so'z turkumidan shu turkumga so'zlarni ham (otdan ot) yoki boshqa turkumga xos so'zlarni ham yasashi mumkin: bog' -bog'bon, ish -ishchi (otdan ot), ish -ishchan, gul -gulli (otdan sifat), qo'rqoq (fe'ldan sifat), oq -oqla (sifatdan fe'l), mard -mardona (sifatdan mavjud) h.k.

So'z yasovchi qo'shimchalar qo'llanish qo'llanish doirasiga ko'ra unumli va kam unum va unumsiz qo'shimchalarga bo'linadi.

Bugungi kunda juda ko'p so'zlarni yasashga xizmat qiluvchi yasovchi qo'shimchalar unumli yasovchilar deyiladi: -chi, -la, -lik, -li, -ma, -gikabi unumli qo'shimchalardan yuzlab so'zlarni yasash mumkin: o'quvchi, yozuvchi, qo'ng'ir, ishla, sozla, do'stlik, ozodlik, gulli, mazali, suzma, sochma, kuzgi, bahorgi va h.k.

Kam unum yasovchi qo'shimchalar so'z yasashda unchalik kam qatnashmaydigan qo'shimchalardir. Jumladan: -q, -oq (o'roq, so'roq, taroq), -kash (mehnatkash, aravakash), -gich, -qich, -kich, -g'ich (sovutgich, ko'rsatgich, tortqich, so'rg'ich), -im (tyerim, o'rim), -g'in, -qin (so'lg'in, ozg'in, to'lg'in) kam unum qo'shimchalardir.

Bugungi kunda so'z yasamaydigan qo'shimchalar unumsiz yasovchi qo'shimchalar hisoblanadi. Bunday qo'shimchalarga -g'oq, -luq, -chil, -ag'on, -dak (to'g'uz, tuzluq, dardchil, bilag'on, yugurdak) qo'shimchalarini misol qilib ko'rsatish mumkin.

2. Shakl yasovchi qo'shimchalar (so'z shaklini hosil qiluvchi qo'shimchalar)

Bu qo'shimchalar yangi so'z yasamaydi, so'zga har xil qo'shimcha ma'no qo'shish kiritadi xolos. Qo'shimchalarning bu turi barcha so'z turkumlarida uchraydi.

qatlarda) -lar (ko'plik) kitoblar, uylar, -cha (kichraytirish oti): uycha, qo'qcha, -chak, -choq, -loq (-aloq) -gina, qina, kina (yerkalash otlari): qalagina, kelinchak.

sonlarda) -tu, -tacha, -larcha, -ov, -ala, -tadan, -nchi, -inchi (sonlarning turlarini bildiruvchi) o'nta, yuztacha, m, inglarcha, ikkov, uchala, to'rtinchi.

darajalarda) -roq (daraja hosil qiluvchi) yaxshiroq, kattaroq, (-imtir, -mtir, -qimtir, ko'kimtir).

qismlarda) -di, -yap, -moqda, moqchi (zamon) keldi, yozmoqda; -I, -il, -I, -in, -iz, -kiz, -gaz, -kaz, -sat, -ish (nisbat) yuvin, berildi, kiyintir, kuldirdi, ko'rsat, o'tkaz, tyerishdi; -rahmat, -ar, -jak, -mas (sifatdosh) oqar, aytmas, o'tib, -a, -y, -gach, -kach, -guncha, -quncha, kuncha (ravishdosh) baqirib, o'tib, ishlay -ishlay, otgach, kelguncha, -moq, -v (uv), -sh, -ish (harakat bildiruvchi) yozmoq, aytish.

darajalarda) -roq (daraja) balandroq, tezroq.

o'zgartiruvchi qo'shimchalar.

qo'shimchalar so'zlarni bir -biriga bog'lash uchun xizmat qiladi, sintaktik bog'lanadi. Otlarda yegalik (-m, -im, -ing, -I, -si, -imiz, -ingiz), kelishik (-ning, -ningiz, -dan), va fe'dagi shaxs -son (-m, -ng, -k, -ingiz) qo'shimchalari so'z tuzilishida qo'shimchalar hisoblanadi.

qo'shimchalarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ularning lug'aviy bog'lanishi shakl va ma'no munosabatiga ko'ra omonim, (-cha ravish yasovchi) yegalka, yegalka hamda otning kichraytirish yerkalashshaklini yasovchi -yegalka, yegalka; sinonim, (-li, -bo aqli, boaqil), antonim, (-li, siz -odobli, -qatnash) talaba bo'linishi hamda ko'p ma'noli (fe'l yasovchi -la -ishla, oqla, -qatnash, talaba; sifat yasovchi -li -yog'li qo'l, yog'li palov; ot yasovchi -chi, -qatnash, talaba, suyunchi, dehqonchilik, o'rtoqchilik kabi) bo'la olishidir. qo'shimchalarning bu xususiyatlari ularning barcha turlari orasida uchraydi.

Tub va yasama so'zlar

Ona tilida so'z o'zgartiruvchi va shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar bo'lishidan tashqari, so'z yasovchi qo'shimchasi bo'lmagan so'zlar tub so'zlar deyiladi: qiz, daraxt, onam, maktabga, ko'chalar, ko'chalar, qizcha va h.k.

So'zlariga so'z o'zgartiruvchi (yegalik, kelishik) yoki shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar qo'shsak ham, ular tub so'zligicha qolavayeradi: qalamim, qalaming, qalamcha, qalamcha. Chunki bunda yangi lug'aviy ma'noga yega bo'lgan so'z yasovchi, biz baribir o'sha qalamni -yozuv qurolini tushunavyeramiz. So'zlariga yasovchi -kash yoki -don, qo'shimchalarini qo'shib ko'raylik -qalamkash, qalamdon. Yendi avvalgi, qalamni yemas, balki yozuvchi qalam va qalam saqlanadigan qutini tushunamiz. Ko'rinib turibdiki, avvalgi qalam bog'liq bo'lgan yangi so'zlar yasaldi.

Shunday qilib, tub so'zga yasovchi qo'shimchalar qo'shilishidan hosil bo'lgan qo'shimchalar so'zlar deb ataladi.

Ona tilida so'zlar asosan ikki xil usul bilan yasaladi.

So'zlarning o'zgarish-yegazigiga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shib so'z yasash (morfologik usul). Morfologik usul Ona tilida so'z yasashning asosiy

usullaridan biri hisoblanadi: ish -chi, paxta -kor, bosh -la, so -qo'ngil -chan, sinf -dosh, qo'rq -oq, tin -iq, mard -ona va h.k. kabi shu usulda yasalgan.

2. So'zlarni so'zlarga qo'shib yangi so'z yasash (sintaktik usul). Sintaktik usul bilan qo'shma, juft va takror so'zlar yasaladi: gulxayri, havo rangi, kichik, keldi -ketdi, oq -qora, qop -qora, qop -qop, katta -katta, boshqalar.

Ona tilidagi oltita so'z turkumidan ikkitasi: son va olmosh morfologik yasalmaydi.

So'zlarning tuzilishiga ko'ra turlari

So'zlar tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab bo'ladi.

1. Sodda so'zlar.

Faqat bir o'zakdan iborat bo'lgan so'zlar sodda so'zlar deyiladi. Tub so'zlar (kitob, kitobim, kitoblar), morfologik usul bilan yasalgan so'zlar ham sodda so'zlar hisoblanadi, negaki ularning o'zagi bitta bo'ladi.

II. Murakkab so'zlar.

Murakkab so'zlar ikki yoki undan ortiq o'zakdan iborat bo'ladi, qo'shma va takror so'zlar murakkab so'zlardir.

1 Qo'shma so'zlar ikki yoki undan ortiq o'zakning birikishidan hosil bo'ladi va bir umumiy tushunchani ifodalaydigan so'zlardir. Qo'shma so'zlarning bir xil so'z turkumidan yoki bir nycha turkumga oid so'zlardan iborat bo'lishi mumkin: ko'zoynak (ot+ot), Oltiariq (son+ot), hozirjavob (ravish+ot)

Qo'shma so'zlar qo'shib yoki ajratib yoziladi.

2 Juft so'zlar ma'no jihatidan bir -biriga mos kelib, jamlik, umumiy ma'nolarini ifodalovchi so'zlardir. Juft so'zlarning har ikki qismi ham bir turkumiga mansub bo'ladi: aka-uka, oq -qora, bir -ikki, keldi -ketdi, asta -sesta

Juft so'zlar quyidagi so'zlardan tashkil topadi:

- a) bir o'biriga yaqin ma'noli so'zlardan: aka -uka, ota -ona;
- b) sinonim so'zlardan: baxt -saodat, kuch -quvvat;
- c) antonim so'zlardan: achchiq -chuchuk, katta -kichik;
- d) har ikki qismi ham ma'no bildiradigan so'zlardan: chol -kanpu, qiz, oq -qora.
- e) Birinchi qismi ma'noli va ikkinchi qismi ma'no bildiradigan so'zlardan: tyemir -tyersak, kiyim -kechak kabi;
- f) Har ikki qismi ham mustaqil holda lug'aviy ma'no bildiradigan so'zlardan: g'idi -bidi, ikir -chikir va boshqalar.

Juft so'zlar chiziqcha bilan yoziladi. Agar ular orasida bog'lovchi va bog'lovchi kelgan -u, -yu yuklamaklamalari qo'llangan bo'lsa, chiziqcha qo'yilmaydi: qo'zi, mehru muhabbat, baxt-u -saodat.

2. Takroriy so'zlar bir so'zning qo'shaloq qo'llanishidan hosil bo'ladi: ko'plik (to'yga kim -kim keldi?), Davomiylik (ishlay -ishlay charchadi) ma'nolarini anglatadi. Biroq shuni unutmaslik kerakki, istagan so'zni takror keltirish bilan takror so'z hosil bo'lavermaydi. Takror so'zlar bir xil bo'lishi lozim: toshdan toshga uyma uy so'zlari takroriy so'z hisoblanadi.

bu bir sil shaklda yemas, yozuvda ular orasiga chiziqcha qo'yilmaydi. Masalan, nonni kuchaytirish maqsadida bir so'zni ketma -ket keltirilishi ham mumkin bo'lmaydi, yozuvda ular orasida vyergul qo'yiladi: Yaxshi, yaxshi, yaxshi. Takror so'zlarning ikkinchi qismidagiayrim tovushlar o'zgartirilishi ham mumkin. Non -pon, choy -poy, yig'i -sig'i va h.k.

Qo'shimchalarga ajratishda so'z tarkibidagi ma'noli qismlarning hozirgi shakli yoki grammatik ma'noni vujudga keltirishi nuqtai nazaridan ajratiladi. Xususan, o'zak sifatida ajratiladigan qism, bugungi tilda ma'noga ega bo'lgan ma'no turli qo'shimchalar asosida shakllangan o'zakdosh so'zlar hosil bo'lishi lozim. Masalan: *yig'+im, yig'+iq, yig'+ma, yig'+in+di* qo'shimcha sifatida ajratiladigan qism esa turli o'zaklarning leksik va grammatik ma'nosini shakllantirishda ishtirok eta olish, ya'ni takror qo'llanish ma'nosiga ega bo'lishi lozim. Masalan: *ter+im, o'r+im, bos+im* kabi. Shu bois o'zak tarkibidan o'zak va qo'shimcha morfemadan iboratdek ko'rinsa ham, ajratilgan qismga ajratilganda takrorlanuvchi ma'noga ega bo'lmasa, bitta ma'noli qism hosil bo'ladi. Masalan: *quloqchin, tirik* so'zlarini *quloq+chin, tir+ik* kabi qismlarga ajratib bo'lmaydi. Shuningdek, tarixan ikkita ma'noli qismdan iborat hozirgi pnytda ma'noli qismlar tushunarsiz holga kelib qolganda qo'shimcha so'zlar bitta morfema sifatida baholanadi: *bugun (bu+kun), yuksak (yuks+ik), qat'iq (qat-iq)*.

Qo'shimchalar va ularning turlari. Qo'shimchaal morfemalar vazifasiga ko'ra uch xil turlarga bo'ladi: 1) so'z yasovchilar; 2) so'z o'zgartuvchilar; 3) qo'shimchalar.

So'z yasovchi qo'shimchalar o'zakka qo'shilib, yangi ma'noli so'z hosil bo'ladi. Bu bir turdagi bir turkumdagi so'zdan boshqa bir turkumga mansub yangi so'z hosil bo'lishi. Masalan: *qish - ot || yozgi, qishki - sifat || ish, qon-ot || ishla, qonat-fe'l || qon - fe'l || so'purgi, o'roq - ot*. Shuningdek, ular bir turkum doirasida so'zlar hosil bo'lishi ham mumkin: *-chi: ishchi, xizmatchi, payvantchi || - bon: bog'bon, qonbon* kabi. So'z yasovchi qo'shimchalar o'zakka birdan ortiq qo'shilishi va yangi so'zlar hosil qilishi mumkin: *bog' + bon + lik, ter+im+chi+lik*. So'z yasovchi qo'shimchalar hosil bo'lish odatda, negiz asosida yasalish hisoblanadi. Xullas, so'z yasovchi qo'shimchalar o'zakning lug'aviy ma'nosini yangilovchi morfemalar bo'lib, tilning mazmuni boyitadi.

So'z o'zgartuvchilar (lug'aviy shakl qo'shimchalari) so'zning lug'aviy ma'nosini o'zgartirib, unga qo'shimcha ma'no bo'yog'i beradigan, biroq grammatik qilmaydigan morfemalardir. Masalan: *kitoblar, kitobcha, kattaroq, kichikroq, beshinchi, beshov, uchala, borgan, ishlamoq, kuldir, kelma*. Shakl va ma'no ta'biatiga ko'ra so'zlarning lug'aviy ma'nosiga qo'shimcha ma'no beradigan qo'shimchalar bilan birga ularning sintaktik munosabatini belgilashda ham o'ziga o'ziga ega bo'ladi. Shu bois ularni **lug'aviy va sintaktik shakl yasovchilar** deb ham ajratiladi. Xususan, otlardagi son (*kitob-kitoblar*), kichraytirish (*qo'shcha, bo'taloq, qo'zichiq, onajon, bolagina*), chegara (*uygacha*), qo'shimcha (*qat'oniqlik*) shakllari, sifat va ravishlardagi daraja (*kattaroq, shiringina, kichikroq, tezroq, zekinroq*) kategoriyasiga mansub shakllar, sonlarning ma'no

turlarini hosil qiluvchi (*beshta, uchinchi, ikkala, to'rtov*) shakllar, guruh hosil qiluvchi qo'shimcha (*kimdir, nimadir*), fe'llardagi nisbat (*kiydirdi, kiyildi*), bo'lishsizlik (*chizma, o'qima*), harakatning tobora kuchsizligini ifodalovchi (*bur-bura, tep-tepkila, oqar-oqarinqira, kul-kul yul-yulqi*) shakllarni lug'aviy shakl yasovchilar sifatida, fe'llardagi zarafat ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi shakllarini esa lug'aviy sintaktik yasovchilar sifatida ajratiladi.

3. So'z o'zgartuvchilar (aloqa-munosabat qo'shimchalari) so'zning nutqdagi boshqa so'zga nisbatan sintaktik munosabatini, aloqa ko'rsatuvchi qo'shimchalardir. So'z o'zgartuvchilar 1) kelishik (*o'qildi*) qo'shimchalari; 2) egalik qo'shimchalari; 3) shaxs-son (*o'qildi*) qo'shimchalaridan iborat. Masalan: *kuzning havosi, kitobni o'qilmagan qaytayapman* kabi birikmalar tarkibidagi so'zlar o'rtasidagi sintaktik aloqa ko'rsatuvchi qo'shimchalar *-ni, -dan* kabi kelishik, *-i* egalik, *-m, -man* kabi shaxs-son qo'shimchalar vositasida yuzaga kelgan.

Qo'shimchalarning tuzilishiga ko'ra turi. Qo'shimchalar morfoloqik tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab bo'lishi mumkin. Masalan, *g'ulning aqlli* kabi so'zlardagi *-zor, -la, -li* sodda qo'shimchalar bo'lsa, *dehqonchilik, isrofgarchilik* kabi so'zlardagi *-lan, -chilik, -gar* kabi murakkab qo'shimchalar bo'lib, ular tarkiban bir necha sodda qo'shimchalarning birikishi natijasida tuzilgan. Demak, murakkab qo'shimchalar ikki yoki undan ortiq sodda qo'shimchalarning bitta ma'noli qism doirasida birikishi orqali yuzaga keladi.

Unumli va unumsiz qo'shimchalar. Qo'shimchalar so'z tarkibida birinchi darajasiga ko'ra unumli, kam unum va unumsiz turlarga bo'linadi. Unumli qo'shimchalarning aksariyat qismi so'z yasovchilarga taalluqlidir.

So'z tarkibida ma'noli qism sifatida faol ishtirok etadigan qo'shimchalar unumli sanaladi. Masalan, ot yasovchi *-chi: ishchi, ovchi, a'lochi*; sifat yasovchi *li: mazali, totli, savodli*; fel yasovchi *-la: arrala, ishla* kabilar, shuningdek, kam unumli yasovchi va so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarning asosiy qismi unumli qo'shimchalardir.

Hozirgi tildagi so'zlarning yasalishi va morfologik shakllanishida qatnashadigan qo'shimchalar kam unum sanaladi. Masalan, ot yasovchi *o'roq, taroq; -kash: mehnatkash, aravakash; -dosh: maktabdosh*; sifat yasovchi *ma: bo'g'ma (ilon), qaynatma (sho'rva)* kabilar hamda shakl yasovchi *-ish: -imtir: qoramtir; -ov\ -ala: ikkov, uchala; -vl-ov: o'qiv; -sat: ko'rsat* kabilar unum qo'shimchalardir.

Tarixan mavjud bo'lib, hozirgi tildagi so'zlarning yasalishi va shakllanishida ishtirok etmaydigan qo'shimchalar unumsiz qo'shimchalardir. Masalan, ot yasovchi *vul: qorovul, bakavul, -gar: savdogar, zargar*; sifat yasovchi *oq: qopag'on, bilag'on, -g'oq: toyg'oq, -kin: keskin, -mon: o'larmon, bilarmon*; shakl yasovchi *-ar: oqar, ko'kar* kabilar, hamda *-lamchi: birlamchi, -ajak: ketajak* shakl yasovchilar shular jumlasidandir.

Qo'shimchalarning shakl va ma'no turlari. Qo'shimchalar ham unumli ham unumsiz shakl va ma'no munosabatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

4. **Antonim qo'shimchalar** shakli bir xil bo'lib, ma'no va vazifasiga ko'ra farqlanadigan qo'shimchalardir. Omonim qo'shimchalar qo'shimchalarning ma'no va turlari doirasida quyidagi ko'rinishda uchraydi: 1) so'z ma'nodoshligi doirasida: *-ki*: *tepki-ot yasovchi*, *kechki-sifat yasovchi*; 2) shakl ma'nodoshligi doirasida: *-ish*: *oqish-sifatning daraja shakli*, *tortish-fe'ning harakat shakli*; 3) so'z o'zgartuvchilar doirasida: *-ng*: *olmang-egalik qo'shimchasi*, *tasovvufchi qo'shimcha*; 4) so'z yasovchi va shakl yasovchilar doirasida: *-y*: *qatlam (filon) sifat yasovchi*, *qatlama -ot yasovchi*, *ketma - fe'ning harakat shakli*; 5) so'z yasovchi va so'z o'zgartuvchilar doirasida: *-im*: *qultum-ot tasovvufchi egalik qo'shimchasi*. Ba'zan o'zakkodosh so'zlar ham omonim qo'shimchi qilib shakldoshlikka ega bo'lishi mumkin. Masalan, *qatla fe'liga harakat va shakl yasovchi omonim qo'shimcha -ma* qo'shilishi bilan *qatlam*, *qatlama* (fe'ning bo'lishsiz shakli) kabi shakldosh so'zlar hosil bo'ladi.

5. **Antonim qo'shimchalar** shaklan har xil umumiy ma'nosi bir xil bo'lgan bo'lishi mumkin. Masalan: *-li-dor*: *ununli-unumdor*. Qo'shimchalar sinonimligi boshqalarning vazifasiga ko'ra barcha turlari doirasida uchraydi: a) so'z ma'nodoshligi doirasida: *o'rinsiz - noo'rin*, *-li-ser* shakli asosida: *g'ayratli - serg'ayrat*; b) shakl yasovchilarda: *-ish* \ *-imtir* shakli asosida: *oqish-oqimtir*, *-qar* \ *-kar* \ *-qaz* \ *-kaz* ma'nodoshligi asosida: *qar* \ *qaz*, *o'tkaz-o'tkar*, *-lar* \ *ish* ma'nodoshligi asosida *kelishdi-keldilar*; c) o'zgartuvchilarda: *-ning* \ *-dan* ma'nodoshligi asosida: *mehmonlar +ning* \ *dan*.

6. E'tibor bilan qayd etish lozimki, sinonim qo'shimchalar barcha so'zlarda birdek qo'shilishi ega bo'la olmaydi. Masalan, *noo'rin-o'rinsiz* so'zlarida *-no* va *-siz* ma'nodosh, biroq *tanish*, *ma'lum* kabi so'zlarga bu sinonim qo'shimchalardan faqat *-no* qo'shimchani qo'shib ishlatish mumkin. Chunki *tanish* va *ma'lum* sifat sifatli sifatlar bo'lganligi uchun *tanish* va *ma'lum* qo'shimchalarining ifatlati o'zaro sinonim bo'la olmaydi, *ma'lumsiz* shaklida esa qo'shilishi mumkin.

7. **Antonim qo'shimchalar** bir-biriga zid ma'noli qo'shimchalardir. Ona qo'shimchalarning zid ma'nologisi boshqa yondosh hodisalarga nisbatan ancha kuchli bo'ladi. Ular ko'proq sifat yasashida ko'zga tashlanadi. Masalan: *kuchli* \ *zaif*, *muvaffaq* \ *bemaza*, *g'ayratli-serg'ayrat*.

8. **Ko'p ma'noli qo'shimchalar** birdan ortiq leksik va grammatik ma'noni ifodalovchi qo'shimchalardir. Masalan, *-chi* qo'shimchasi: *temirchi (asosdan temir bilan ishlagan kashga ega bo'lgan shaxs oti)*, *hasharchi*, *ijarachi*, *pudratchi (qandaydir ishni amalga oshirish uchun inglizcha faoliyat ishtirokchisi bo'lgan shaxs oti)* kabi yasama qo'shimcha *-chi* ko'p ma'nodidir. Qo'shimchalarning ko'p ma'nologisi shakl ma'nodoshligi doirasida uchraydi. Masalan, *-lar* qo'shimchasi *bolalar* – sof ko'plik ma'nosida, *unlar* – tur, nav ma'nosida, *haramlar* – haram ma'nosida ishlatilishi, ularning nutqiy ko'p ma'nologidan iborat.

9. **Uzviy va qo'shimchalarning qo'shilish tartibi.** Qo'shimchalarning qo'shilish tartibi ham o'ziga xoslikka ega. Xususan, so'z tarkibida ma'noli

qismlar joylashishining odatdagi tartibi asosan, **o'zak** yoki **yasovchi+shakl yasovchi+so'z o'zgartuvchi** shaklida bo'ladi. Masalan: *qishloq+dosh+lar+imiz, qo'riqla+di+k*. O'zakka so'z yasovchi qo'shilishi bilan **negiz** hosil bo'ladi. Masalan: *ter+im, quri+q*, *ush+im* kabilar negizdir. Agar so'z tarkibida birdan ortiq so'z yasovchi qo'shilishi ishtirok etsa, u holda negizning chegarasi oxirgi so'z yasovchi qo'shilishi bilan belgilanadi. Masalan: *bil+im+don+lik* yasalmasida *bilimdonlik* negizdir. Odatdagi tartibga ko'ra shakl yasovchi va so'z o'zgartuvchi qo'shimchalari o'zak qismiga (*bil+di+m*) yoki negiziga (*bil+im+lar+dan // bo'l+im+lig+i+ni*) qo'shilishi mumkin.

Ba'zan, qo'shimcha morfemalarning odatdagi tartibida o'zgarishlar ham mumkin. Bunday o'zgarishlar ko'pincha uslubiy talablar yoki shaxsiy yuzaga keladi: *aka+m+lar - aka+lar+i+im, ko'r+di+ng+lar - ko'r+di+ng+lar*. Ayrim hollarda yasovchi qo'shimcha shakl yasovchi va so'z o'zgartuvchi qo'shilishi bilan yangi ma'noli so'z hosil qilishi mumkin: *uka+di+im* (bo'lolmaysan), *tort+in+choq, kuy+in+chak* (kishi) kabi. Ushbu qo'shimcha shaklidagi yuklamalar va qo'shimchalarning o'zakka qo'shilishi ham kuzatiladi. Masalan, *bola+m+gina* so'zida *-gina* urg'usiz bo'lib, ma'nosini anglatadi, mazkur yuklama bilan shakldosh bo'lgan otlardagi qo'shimchasi *-gina* esa o'zakka odatdagi tartibda qo'shiladi: *bola+im+gina*. Qo'shimcha shaklidagi yuklamalar, odatda, barcha turdagi qo'shimcha morfemalardan keyin qo'shiladi: *kitob+mi, kitob+dan+chi, kitob+ha+im, bog'+cha+lar+dan+a* kabi. Biroq, *-mi* yuklamasi fe'llarga qo'shilyotgan holatda tartib o'zgarishi mumkin: *ko'r+gan+di+ng+mi // ko'r+gan+mi+di+ng*.

Savol va topshiriqlar

9. Morfema nima?
10. Morfema turlari haqida ma'lumot bering.
11. O'zak va qo'shimchaal morfemaning umumiy va farqlari nimalardan iborat?
12. Har bir qo'shimcha morfemaning o'ziga xos xususiyatlarini ta'riflang.
13. Qo'shimchalarning sinonim, omonim, antonim holatlariga misol keltirib izohlang.
14. Qo'shimchalarning ko'p ma'noliligi qay tarzda ko'zga tashlanadi?
15. So'zni morfemalarga ajratishda nimalarga e'tibor berish lozim?
16. O'zak va qo'shimchaal morfemalarning joylashish tartibi xususida nimalarni bilasiz?

So'z yasalishi

Reja:

1. Ona tilida so'z yasalishi masalasi.
2. So'z yasalish usullari.

1. Yangi yasash usullari.

2. Yangi so'zlar xususida ma'lumot.

3. Yangi so'zlar shimchalar sinonimligi, omonimligi va antonimligi.

4. Yangi so'z yasashi haqida ma'lumot.

5. Yangi so'zlar hosil bo'lishi.

6. Yangi so'zlar yasashi.

7. Yangi so'zlar yasashi.

8. Yangi so'zlar yasashi.

9. Yangi so'zlar va ularning yasash yo'llari.

10. Yangi so'zlar va iboralar: tub so'z, yasama so'z, ichki yasash, tashqi

yasama usul, fonetik usul, abbreviatsiya usuli, affiksatsiya usuli,

11. Yangi so'zlar va ularning yasash yo'llari.

12. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

13. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

14. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

15. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

16. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

17. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

18. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

19. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

20. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

21. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

22. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

23. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

24. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

25. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

26. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

27. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

28. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

29. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

30. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

31. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

32. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

33. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

34. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

35. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

36. Yangi so'zlar tarkibi. Nutqda so'zlar tub va yasama shaklda qo'llaniladi.

ma'noli qism ishtirokida hosil bo'lsa ham, yaxlitligicha bitta lug'aviy ifodalashga xizmat qiladi.

So'z yasash usullari. Ona tilida so'z yasalişining semantik, abbreviatsiya, qo'shimchaatsiya, kompozitsiya kabi usullari mavjud. Bu davriy nuqtai nazardan ikki guruhni tashkil qiladi: 1) tarixiy (diaxron) usullar: semantik, fonetik, abbreviatsiya, kompozitsiya usullari; 2) zamonaviy (saxron) usullar: qo'shimchaatsiya kabilardan iborat.

Semantik usul. So'zning bir turkumdan boshqa turkumga ko'chishi bilan yangi so'z yasalişidir. Masalan, sifatning otga ko'chishi asosida: *kurash* (ma'nosida), *erkak*, *chol*, *kampir*; sodda va juft fe'lining otga ko'chishi asosida: *kurash*, *kengash*, *urush*, *keldi-ketdi*, *bordi-keldi*, *qo'ydi-chiqdi*, *yurtdan chiqdi*, *yo'zuv-chizuv*; sonning ravish-ga ko'chishi asosida: *birga*(ketmoq), *birga*(kirmoq); otning ravishga ko'chishi asosida: *kunduzi*, *kechasi* (*qaytmoq*, *sezmoq*); kabilar shular jumlasidandir. Semantik usul asosida yasalgan so'zning lug'aviy ma'nosi yangilanishi bilan bir qatorda uning grammatik ma'nosi ham o'zgaradi. Qiyoslang: *Mushuk tavadagi go'shtni oldi-qochdi* (f) *qochdi gaplar hammaning joniga tekkan* (sifat).

Fonetik usul. So'z tarkibida yuzaga keladigan fonetik o'zgarishlar bilan yangi ma'noli so'z yasalişidir. Bu usul orqali so'z yasalişida ikki xil o'zgarish natijasida yangi so'z hosil bo'ladi: 1) tilning tarixiy taraqqiyoti davrida so'z tarkibida tovush o'zgarishi natijasida yangi so'z hosil bo'ladi: *bo'y*(doq)-*bo'z*, *bo'r*-*bo'z*; 2) so'z urg'usining o'rni o'zgartirilishi bilan: *ya'ngi* (*hozir*), *endi*'-*e'ndi* (*hozirgina*), *ho'zir*-*hozi'r*.

Abbreviatsiya usuli. Murakkab so'z birikmalarini turli usullar yordamida qisqartirish orqali yangi so'z yasalişidir. Masalan, *elektron hisoblash mashinasi* - *EHM*, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti*-*BMT*.

Qisqartma so'zlarning ba'zilari tilimizda aynan o'zlashtirilgan holda ishlatiladi: *YUNESKO*, *NATO* kabilar shular jumlasidandir. So'z yasalişining boshqa usuli Ona tilida rus va boshqa xorijiy tillar ta'sirida o'tgan asrning boshida shakllangan bo'lib, faqat qisqartma otlar yasalişida ishlatiladi.

Affiksatsiya usuli. Bu usul bilan o'zakka so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali yangi so'z yasaladi. Masalan: *o'r+oq*, *dars+lik*, *o'zbek+cha*, *tor+ay(moq)*, *mard+ona*.

So'z yasovchi qo'shimchalar o'zakka qo'shib kelish o'rniga ko'ra ikki xil bo'ladi: a) **so'z yasovchi ort qo'shimchalar.** Ona tilida so'z yasalişining tashkil qiluvchi bunday qo'shimchalar o'zak-dan keyin qo'shib, yangi so'z hosil qiladi. Masalan: *o't+loq*, *chiri+k*, *tosh+qin*, *ish+chan*, *arra+la* kabi. b) **so'z yasovchi old qo'shimchalar** o'zak oldidan qo'shib yangi so'z yasaydi. Masalan: *be+tinim*, *no+to'g'ri*, *ba+ma'ni*, *ser+harakat*, *anti+demokrat* kabi. So'z yasovchi qo'shimchalar asosan sifat yasovchilar bo'lib, ularning ko'pchiligi tojik tilidan kirib kelgan.

Kompozitsiya usuli. Birdan ortiq mustaqil ma'noli o'zak morfemalardan tobelashgan holda qo'shiluvi, birikuvini orqali yangi so'z hosil qilinadi. Masalan: *Mirzachul*, *gulqand*, *guldasta*, *temir yo'l*, *qaror qilmoq*, *ahul* kabi.

qo'shma so'zlar ikki yoki undan ortiq mustaqil ma'onli o'zak morfemalar bilan hosil bo'lsa ham, yaxlitligicha bitta lug'aviy ma'no ifodalashga xizmat qilishiga ko'ra qo'shma so'zlar deyiladi. Kompozitsiya usuli bilan hosil bo'lgan qo'shma so'zlar ot, sifat, ravish va qisman fe'llarda keng tarqalgan. Qo'shma so'zlar har xil va bir xil so'z turkumlaridan tuzilishi mumkin. Masalan: *asaltari, olib+chiqmoq* kabilar bir xil so'z turkumlarning qo'shilishidan tuzilgan.

Qo'shma so'zlar ham tarixiy va zamonaviyligi bilan farqlanadi. Agar qo'shma so'zlar hozirgi tilga nisbatan eskirgan yoki boshqa tillardan o'zlashtirilgan bo'lsa, qo'shma so'z hisoblanmaydi. Masalan: *kechqurun, qayrag'och, biror, santimetr* kabilar hozirgi tilda ma'noli qismlarga ajralmaydigan bo'lsa, ba'zi o'zlashgan qo'shma so'zlar ma'noli qismlarga ajralishi ham mumkin. Masalan: *kinoteatr, kinolenta, fotomodel* kabilar shular jumlasidandir.

So'z turkumlarida so'z yasalishi

So'z yasalishi hodisasi mustaqil so'z turkumlariga xos bo'lib, bu hodisa ot, sifat, ravish turkumlari uchun xarakterlidir. Mustaqil so'zlardan son va ravish so'z yasalish tizimiga ega emas. Chunki son va olmosh so'z yasash hodisasi boshqa turkumga mansub so'zlardan yasalmaydi. Biroq bu hodisa mansub so'zlar fe'l, ravish va qisman ot yasalishida ishtirok etadi.

Otlarning yasalishi

Otlarning yasalishi usuli bilan ot yasash eng mahsuldor bo'lib, maz-kur usul bo'lgan qoyidagi qo'shimchadosh guruhlari yasaladi:

1) asosdan ot yasovchi qo'shimchalar:

1) ot sifat, son va harakat nomidan ot yasaydigan serunum qo'shimchadir: *ikki+chi, a'lo+chi, yolg'on+chi, ikki+chi, ellik sentner+chi, kurash+chi, o'q+chi*. Bu otlar umumiy ma'nolariga ko'ra bir necha uyadosh guruhlarni tashkil etadi: 1) kasb, mutaxassislik bilan shug'ullanuvchi shaxs otlari: *ishchi, quruvchi, qo'shiqchi, bo'zchi, hisobchi, tunkachi, tilchi*; 2) asosdan harakat va hodisada ishtirok etuvchi shaxs otlari: *jangchi, isyonchi, quruvchi*; 3) asosdan anglashilgan harakat va hodisa bilan shug'ullanuvchi shaxs otlari: *himoyachi, xabarchi* kabilar shular jumlasidandir. -chi af-fiksiyasiz yasovchilar bilan ma'nodoshlik hosil qiladi. Shu bois ular qo'shilgan otlar ma'noli bo'ladi: *chorva+chi-chorva+dor, mehnat+chi-bo'mak+dosh, mehnat+chi-mehnat+kash, til+chi-til+shunos*. Bu otlar ma'noli bo'ladi: *taajjub, kuchaytiruv* ma'nolarini anglatuvchi -chi yuklamasi otlaridir: *terim+chi, terim-chi*.

2) ot bilan birgalik, sheriklik, umumiylik kabi ma'noga ega bo'lgan ot yasaydi: *kasbdosh, zamonadosh, safdosh, sirdosh*. Bu qo'shimcha ba'zan tojikcha ham- old otlar qo'shimcha bilan ma'nodoshlikka ega bo'ladi: *kasbdosh-hamkasb, zamonadosh-hamzamonadosh, sirdosh-hamsirdosh*.

-kash: otdan kasb-hunar, xususiyat otlarini yasaydi: *aravakash, mekash, qalamkash*. Bu qo'shimcha otdan sifat yasovchi - kash qo'shimchalar shakldoshdir. Qiyoslang: *pastkash, dilkash, dardkash*.

-bon: ot asosdan anglashilgan narsani saqlovchi, parvarishlovchi shaxsni yasaydi: *bog'bon, qo'ychibon, qo'ychivon, darvozabon*.

-boz: ot asosdan anglashilgan narsa, mashg'ulot bilan shug'ullanuvchi shaxsni yasaydi: *dorboz, kaptarboz, nayrangboz, qilichboz*.

-paz: ot anglatgan narsani pishiruvchi shaxs otini yasaydi: *oshpaz, somsapaz, kabobpaz*.

-dor: ot anglatgan narsaga ega bo'lgan shaxs otini yasaydi: *chorvador, maspuldor, amaldor*. Bu qo'shimcha sifat yasovchi -dor bilan shakldoshdir: *rangdor*.

-shunos: biror soha bilan shug'ullanuvchi shaxs otini yasaydi: *tabiatshunos*.

-xon: asosdan anglashilgan narsaning doimiy o'quvchisi ma'nosi dagi otini yasaydi: *kitobxon, duoxon, gazetxon*.

-soz: ot anglatgan narsaning tuzatuvchisi, yaratuvchisi ma'nosidagi otini yasaydi: *soatsoz, mashinasoz, asbobsoz*.

-do'z: ot anglatgan narsani tayyorlovchi shaxs otini yasaydi: *maxsido'z, do'ppido'z*.

-gar: asosdan anglashilgan narsaga bog'liq kasb bilan shug'ullanuvchi shaxs otini yasaydi: *zargar, savdogar, miskar, kimyogar*.

-xo'r: asos anglatgan narsani doim iste'mol qiluvchi, oluvchi shaxsni yasaydi: *choyxoxo'r, poraxoxo'r, araqxoxo'r, tekinxoxo'r*.

-parast: asosdan anglashilgan hodisaga e'tiqod qiluvchi shaxs otini yasaydi: *budparast, otashparast, maishatparast*.

-go'y: asos anglatgan narsani aytib turuvchi shaxs otini yasaydi: *maslahatgo'y, xushomadgo'y*.

-furush: asos anglatgan narsani sotuvchi shaxs otini yasaydi: *chiyofurush, paxtafurush, mevafurush*.

-vachcha: asos anglatgan kishilarga qarindosh bo'lgan shaxs otini yasaydi: *boyyavachcha, ammavachcha, xolavachcha, amakivachcha*.

Qayd etilgan shaxs otini yasovchi qo'shimchalardan *-kash, -bon, -shunos, -xon, -soz, -do'z, -gar (-kor), -xo'r, -furush* kabi qo'shimchalar bilan otning shakllanishida qo'shimchalar o'zaro ta'riflanishidan o'zlashgandir.

-uvchi/-ovchi: fe'l asosdan anglashilgan harakatni bajaruvchi shaxsni yasaydi: *uchuvchi, tinglovchi, sog'uvchi, sotuvchi*. Shuningdek, bu qo'shimchalar harakatni bajarishda vosita bo'lgan narsa otini yasashda ham ishlatiladi: *bog'lovchi, zidlovchi, tuslovchi*.

2. Narsa, qurol, o'lchov birligi otlari yasovchi qo'shimchalar. Bu qo'shimchalar ot yasovchilar, asosan, fe'lning o'zak-negiziga qo'shilib, ish - harakatni bajaruvchi shaxs uchun qo'llanadigan narsa, harakat, holat natijasi bo'lgan otlarni yasaydi. Bu otlar qatoriga quyidagilar kiradi:

to'lik, -lik), -q (-lq, -oq): taroq, to'siq, bo'lak, chaqiriq, yutuq, o'roq.

to'p (-g'ib-g'u): supurgi, cholg'i, cholg'u, chopqi, achitqi,

to'rtburchak (-g'ich): o'lchagich, qirg'ich, qisqich, o'chirg'ich.

to'sim (-lam): to'plam, o'ram, terim, chiqim; yutum.

to'sima (-qima, qatlama, suzma, isitma, jamg'arma).

to'sinchi, chiqindi.

to'sun, g'uni toshqin, to'lqin, uchqun, qirg'in.

to'sunlik, yuvindi, chiqindi, yig'indi.

to'sunlik, yig'in, bo'g'in, tugun.

to'sunlik, o'kinch, qo'rqinch.

to'sunlik, to'lanish, kirish (muqaddima).

to'sunlik, kuchuv, qistov, maqtov.

to'sunlik yasovchi qo'shimchalar. Asosan otning leksik ma'nosi-dan kelib chiqqan mavjud bo'lish o'rin-joyi bilan bog'liq otlar yasaydi:

to'sunlik, qumloq, o'loq, yaylov.

to'sunlik, gultor, lolazor, bedazor.

to'sunlik, Guliston, Guliston, qabriston.

to'sunlik, botqoq.

to'sunlik, suratxona, muvazana.

to'sunlik, oromgoh, saylgoh.

to'sunlik yasovchi qo'shimchalar sifat, ravish, son, ot, olmosh va fe'ning otiga, ba'zan modal so'zlarga qo'shilgan holda mavhum tushunchalarni bildirib yasaladi:

to'sunlik, teqlik, birlik, otalik, o'zlik, manmanlik, borliq, yo'qlik.

to'sunlik, paxtachilik.

to'sunlik, safogarchilik, loygarchilik.

to'sunlik, chortizm, terorizm.

to'sunlik, quvonch, sevinch, o'kinch.

to'sunlik, vasiyatnoma, vasiyatnoma, tashakkurnoma.

to'sunlik adabiy tilida ba'zi taqlid so'zlardan ot yasovchi qo'shimchalar ham mavjud bo'lgan umumiy so'z yasovchilar qatoriga kiradi:

to'sunlik, bizbizak, qaldiraq.

to'sunlik, chirildoq, chirildoq.

to'sunlik, g'arg'ara.

to'sunlik, gulluros.

to'sunlik ushbu bilan ikki yoki undan ortiq so'z shakllarining tilda qo'llanilgan qoliplar asosida tobelanishi orqali birikishi va bu sintaktik birlikni tilda kuchsizlanishi natijasida bir umumiy ma'noga ega bo'lishi qo'llaniladi. Qo'shma otlarni hosil qiluvchi qismlar o'zaro munosabatlariga

- 1) sifatlovchi+sifatlanmish: *oqsaqol, beshbarmog, yangi yo'l, qizil itbaliq.*
- 2) qaratuvch+qaralmish: *bilaguzuk, bedapoya, belbog', karvonboshi.*
- 3) to'ldiruvchi+to'ldirilmish: *muzyorar, otboqar, dunyoqarash, o'tirish.*
- 4) ega+kesim: *roykeldi, go'shtkuydi, kampiro'ldi.*
- 5) hol+hollanmish: *iskabtopar, olibsotar, ishlab chiqarish.*

Ona tilida tojikcha izofali birikmalar asosida yuzaga kelgan *gultojixo'roz, guliqahqah* singari qo'shma otlar ham mavjud bo'lib, qo'shib yoziladi. Shuningdek, tilimizga rus tili orqali kirib kelgan *antisiklon, aerovakzal* singari tarkibiy qisimli so'z-lar ham borki, ularning Ona tilida mustaqil ishlatilmasligi sababli qo'shma ot hisoblanmaydi.

Semantik usul. Tilda mavjud bo'lgan ko'pgina so'z va so'z o'tlashgan shaklda ishlatilishi natijasida ba'zan otga ko'chadi. Ular *ot* yoki *yasama* bo'lib, quyidagi so'z turkumlaridan iborat bo'lishi mumkin: 1) *oqsaqol, boy, qahramon, boboy, momoy, xotin* kabi aslida sifat turkumiga kiradigan so'zlar; 2) *o'quvchi, yozuvchi, to'quvchi, saylovchi, aniqlovchi, aniqlanuvchi* aslida fe'lning sifatdosh shakllariga mansub so'zlar; 3) *o'qish, o'tirish, chiqish, qurish, saylov, tergov* kabi aslida fe'lning harakat nomi shaklida bo'lgan so'zlar otga ko'chadi. Bundan tashqari ba'zi so'zlarning jull bo'lgan qo'llanishi asosida ham ular otga xos ma'noga ega bo'lishi mumkin: *chiqdi, oldi-berdi, u-bu* kabilar shular jumlasidandir.

Abbreviatsya usuli bilan qisqartma otlar hosil qilinadi. Qisqartma otlar nutqda ixchamlikka erishish maqsadida turg'un so'z birikmalarini qisqartirish orqali yasaladi:

1. Qisqartirilayotgan so'zlarning birinchi tovushlaridan tarkib topadi: *BAR, BMT, GUM.*
2. Qisqartirilayotgan so'zlarning bosh qismlaridan tarkib topadi: *Unvermag, SamKochAvto.*
3. Birinchi so'zning bosh qismi va keyingi so'zlarning birinchi tovushlaridan tarkib topadi: *Tosh MI, Sam DChTI, Sam DU.*
4. Birinchi so'zning bosh qismi va keyingi so'zni to'liq olib qoladi: *Medinstitut, dramteatr, avtoyo'l.*

Sifat yasalishi

Sifatlar asosan, qo'shimchaatsiya va kompozitsiya usullari bilan yasalanadi. **Affiksatsiya usuli.** So'zning o'zak yoki negiziga sifat yasovchi qo'shimcha qo'shish orqali narsaning belgisini bildiradigan yangi so'zlar yasash usuli sifat yasovchi qo'shimchalar o'zakka qo'shilib kelish o'rniga ko'ra o'zakka qo'shilgan yasovchilarga bo'linadi. Bu yasovchilar ko'pincha ot yoki fe'l asosida yasalanadi va negizlardan sifat yasaydi.

1. Otdan sifat yasovchi qo'shimchalar:

asosdan anglashilgan narsaga egalik belgisini anglatadi: *miltiqli, uchli*,
bilan bu qo'shimcha fe'ning harakat nomi shaklidan: *yeyishli*,
asosdan anglashilgan narsaga ega sifat yasaydi: *tushunarli, qiziqarli*.

asosdan anglashilgan narsaga ega emaslik belgisini anglatadi: *sutsiz*,

bilan qo'shimcha -siz qo'shimchaining sinonimidir: *beminnat, betinim*,

asosdan anglashilgan narsaga mansub so'zlardan sifat yasaydi: *noumid, noiloj*,
bilan *nomunosib, noma'qul*.

asosdan anglashilgan xususiyatga moyillik belgisini ifodalovchi sifat
bilan *sinovchan, ta'sirchan*.

asosdan anglashilgan narsa belgisini ifodalaydi: *dardchil, izchil, epchil*.

asosdan anglashilgan narsaga oidlik, tegishlilik belgisiga ega sifat
bilan *omonaviy, oilaviy, g'oyaviy*. Mazkur qo'shimcha bilan birga
bilan kelgan lug'aviy, *maishiy, jinoiy, jiddiy, madaniy* kabi so'zlar Ona
bilan qo'shilmaga ajralmaydi. Shu bois ular tub so'z hisoblanadi.

asosdan anglashilgan narsaning payt va o'ringa ko'ra belgisini
bilan *qishki, kechki, ichki, tashqi*.

asosdan anglashilgan narsaga o'xshashlik belgisini ifodalaydi:
bilan *ko'rsatkichimon, tuxumsimon*.

asosdan anglashilgan darajaga egalik belgisini anglatadi:
bilan *qanchumul*.

asosdan anglashilgan narsaga egalik belgisini hosil qiladi: *mazmundor*,
bilan *quldor, rangdor*.

asosdan anglashilgan narsaga egalik belgisini anglatadi: *davlatmand*,
bilan *qishmand*.

asosdan anglashilgan xususiyatga kuchli darajada egalik belgisini hosil
bilan *qiyonkor, kyonkor, omilkor, naqshinkor*.

asosdan anglashilgan narsaning millat, joy yoki vaqtga oidligini bildiruvchi
bilan *qishloq, qishloqi, bahori*.

asosdan anglashilgan narsaning millat, joy yoki miqdorga oidligini
bilan yasaydi: *o'zbekcha, farg'onacha, otiqcha, erkakcha*.

asosdan anglashilgan narsani sevishi, unga sadoqati
bilan sifat yasaydi: *xalqparvar, vatanparvar, adolatparvar*.

asosdan anglashilgan narsaning harakat usuliga ko'ra belgisini
bilan *ko'raki, xomaki, qalbaki*.

asosdan anglashilgan xususiyatga egalik belgisini ifodalaydi:
bilan *darveshnamo, darveshnamo*.

asosdan kelish (*dilkash, hazilkash*), **-gar**(*ishvagar, sitamgar*), **-chil**
bilan (*qashqil, don*) (*gupdan, bilimdon*), **-msiq** (*qarimsiq*), **-m** (*qaram*), **-lom**
bilan (*iqshaq*), **-lik**(*ko'rpalik, ko'ylaklik mato*), **-omuz** (*hazilomuz*,
bilan bilan umum qo'shimchalar orqali ham sifat yasaladi.

asosdan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-choq\-chaq\-chiq. O'zlik nisbatdagi fe'llarga qo'shilib, harakat bo'lgan moyillikning kuchliligini ifodalovchi sifat yasaydi: *maqta\choq, kuyinchak, erinchoq, sirpanchiq, qizg'anchiq.*

-gir\-qir\-g'ir\-kir. Fe'ldan anglashilgan harakatning kuchliligini ifodalovchi sifat yasaydi: *topqir, uchqur, chopqir, olg'ir, sezgir, keskir.*

-ma. Narsaning fe'ldan anglashilgan harakat vositasida yuzaga keladigan anglatuvchi sifat yasaydi: *qaynatma (sho'ruva), burma (ko'yalak), ko'ngil, ag'darma (etik).*

-k\-q\-iq\-uk\-uq\-ak. Harakatning natijasi bo'lgan holat belgisi sifat yasaydi: *iliq, siniq, yig'loq, chirik, oqsoq, yumshoq, bo'lak.*

-ki\-qi. Fe'l va taqlid so'zlardan sifat yasaydi: *sayroqi, buzg'ini, jizzaki, jirtaki.*

-kin\-qin\-\-g'in. Fe'l asosiga qo'shilib, holat, xususiyat ma'nosini ifodalovchi sifat yasaydi: *tushkun, jo'shqin, ozg'in, turg'un.*

-mon. Asosdan anglashilgan harakatni bajarish qobiliyati kuchli bo'lgan anglatuvchi sifat yasaydi: *bilarmon, o'larmon, yeyarmon.*

-ag'on. Fe'ldan anglashilgan harakatni bajarish qobiliyati kuchli bo'lgan anglatuvchi sifat yasaydi: *topag'on, bilag'on, chopag'on.*

-mas. Harakatning inkoriy belgisi bo'lgan sifat yasaydi: *yengilmas, qo'rqmas, ajralmas, qaytmas, buzilmas.*

-ch. faqat fe'ldan sifat yasaydi: *jirkanch, tinch, shoshilinch, tiqilinch.*

-qoq\-g'oq: harakatni bajarishga moyilligi kuchli ekanligini anglatuvchi sifat yasaydi: *qochqoq, yopishqoq, urushqoq, tirishqoq.*

-ildoq. Taqlid so'zlardan sifat yasaydi: *likildoq, shaqildoq.*

Kompozitsiya usuli. Turli turkumlarga oid so'z shakllarining tilidagi bo'lgan sintaktik qoliplar asosida qo'shilishi orqali bitta belgi tashkil topgan xoslangan yasama sifatlardir. Bu usul ham hozirgi ona tilidagi yasama so'zlarni yasalish usullaridan bo'lib, qismlarning sintaktik aloqasiga ko'ra qismlar guruhlarini tashkil qiladi:

1) aniqlovchi-aniqlanmish: *olachipor, ochsariq, to'q qizil, qizilqoq, kaltafahm;*

2) to'ldiruvchi-to'ldirilmish: *tinchliksevar, izquvar, muzyoruv, ishlabchikuvchi;*

3) hol-hollanmish: *ertapishar, tezoqar.*

Qo'shma sifatlar tarkibidagi qismlarning tub yoki yasama ekanligi har xil bo'lib o'zaro farqlanadi. Masalan: 1) ikkala qismi ham tub so'zlardan iborat: *kamgap, nimjon, ommabop, izquvar;* 2) tub va yasama so'zlardan iborat: *souqqon, tezoqar, erksevar, ishyoqmas.*

Bundan tashqari tilimizda qismlari qo'shma sifatlardek zich bo'lgan, lekin ketmagan *gappa usta, ko'zga yaqin, og'zi bo'sh, qo'li ochiq, bodom qon, og'iz kabi birikmali murakkab sifatlar ham mavjud.*

Semantik usul. Boshqa turkumga mansub so'zlarning ma'nosini ifodalovchi natijasida sifatga ko'chish hollari ham uchraydi. Sifatga ko'chish **adyektivatsiya hodisasi** quyidagi so'zlar asosida sodir bo'ladi: a) oltin so'z ko'chishi orqali: *tilla bola, asal qiz, oltin davr, kumush qish;* b) fe'lning

bu sifarga ko'chishi orqali: *kelishgan yigit, turar joy, oqar suv, kelasi*
2) ravishning sifatga ko'chishi orqali: *o'zbekcha kitob, oqilona*
3) undan. Bundan tashqari so'zlarning ma'no o'zgarishi natijasida
4) birinchi ko'chishi juff va takror qo'llanishi asosida ham yuz beradi: *oldi-*
5) *senam odim yoki tol-tol soch, yo'l-yo'l ko'ylak.*

Fe'llarning yasalishi

1) *qo'shimchaatsiya va kompozitsiya usuli bilan yasaladi.*
2) *usull. Bu usul bilan fe'l bo'lmagan so'zlarga maxsus yasovchi*
3) *qo'shib fe'llar yasaladi. Fe'l yasovchi qo'shimchalar cheklangan*
4) *qo'shimchalar, ular vositasida yasalgan fe'llar*

5) *tasviri tasviri etadi:*

6) *qo'shimcha quyidagi so'zlardan fe'l yasaydi: 1) otdan: qatiqla, gulla,*
7) *qo'shib: oqla, yaxshila, tozala; 3) olmoshlardan: senla, sizla; 4)*
8) *qo'shib: oqla; 5) taqlid so'zdan: taqqilla, gursilla; 6) undovlardan:*

9) *qo'shib va taqlid so'zlardan: sana, osha, ata (ot+a), yasha (yosh+a),*
10) *qo'shib: yultra.*

11) *qo'shib va ravishdan: kuchay, qoray, toray, sarg'ay, pasay, susay, ko'pay,*

12) *qo'shib sifatlardan fe'l yasaydi: qizar, oqar, ko'kar, eskir.*

13) *qo'shib ot, sifat, non, ravish va undov so'zlardangina fe'l yasaydi: yo'liq,*
14) *qo'shib: hayir.*

15) *qo'shib undov so'zlardan: gapir, tupur.*

16) *qo'shib olmoshlardan yasaydi: suvsira, qonsira, sensira, sizsira.*

17) *qo'shib undan fe'llar yasaydi: changi, boyi, tinchi.*

18) *qo'shib taqlid so'zlardan: taqilla, shig'illa, miltilla.*

19) *qo'shib birinchi va ikki sonidan yasaydi: ovqatlan, jonlan, sergaklan, shodlan,*

20) *qo'shib bir sonidan: guplash, birlash, qiyinlash, do'stlash.*

21) *qo'shib tamgonli fe'l yasaydi: to'lat, berkit.*

22) *qo'shib fe'l yasovchi - qir undov so'zlardan: hayqir,- sa,- ka ba'zi*
23) *qo'shib undan fe'l yasaydi. Biroq fe'l yasovchi qo'shimchalar bilan fe'ldan*

24) *qo'shib*

25) *qo'shib usull. Qo'shma fe'llar komponentlarining qaysi turkumga*
26) *qo'shib fe'l bo'linadi: 1) ot + fe'l shaklidagi qo'shma fe'llar;*
27) *qo'shib shaklidagi qo'shma fe'llar.*

28) *qo'shib shaklidagi fe'llarning asosiy qismlaridan biri sifatida qilmoq, aylamoq,*
29) *qo'shib so'zlari ishtirok etadi: bayon qilmoq, kashf etmoq, kasal bo'lmoq*
30) *qo'shib ko'pincha fe'l yasovchi qo'shimchalar bilan yasalgan fe'llarga*
31) *qo'shib ko'pincha kasal bo'lmoq-kasallanmoq, hozir bo'lmoq-hozirlanmoq kabi.*
32) *qo'shib so'zning qilmoq, erimoq, aylamoq, bo'lmoq fellaridan biri bilan*
33) *qo'shib birinchi vaqt ham qo'shma fe'llar hosil bo'lavermaydi. Masalan,*
34) *qo'shib qo'shib qo'shib bo'ldi shaklidagi birikuv tarkibidagi fe'llar ot kesimga*

qo'shiladigan bog'lamalardir.

Ona tilida ikki fe'lining birikuvidan hosil bo'lgan qo'shma fe'llar uchastmas emas. Masalan, *olib kelmoq, sotib olmoq, terib bormoq* kabi qo'shma fe'llar jumlasidandir. Bu qo'shma fe'llarni *ko'rib qolmoq, o'qib chiqmoq, boshlamoq* singari ikkinchi qismi mustaqil ma'noga ega bo'lmagan ko'rib qolmoq fe'lli birikmalardan farqlash lozim.

Ravishlarning yasalishi

Affiksatsiya usuli. Bu usulga ko'ra, ot, sifat, son, olmosh va ravishdosh sifat, harakat nomi shakllariga maxsus ravish yasovchi qo'shimchalar bilan ravishlar yasaladi. Ravishlar, asosan, quyidagi yasovchi qo'shimchalar vositasida yasaladi:

-cha: ot, sifat, olmosh, sifatdosh va ravishlardan ravish yasaydi: *ingilcha, vaqtincha, yaxshilikcha, yangicha, sencha, shuncha, istagan-cha, yugurib-cha, hozircha, butunicha, ko'pincha, keyincha*. Ravish yasovchi **-cha** qo'shimchi to'g'ridan-to'g'ri o'zak-negizga qo'shib kela olganidek, ba'zi so'z o'zgarishi va shakl yasovchilardan keyin qo'shilishi ham mumkin: *istagan-cha, butun+i+cha, o'z+i+cha, biz+ ning+cha*.

-larcha qo'shimchasi yordamida yasalgan ravishlar ma'no tomonidan qo'shimchasi bilan yasalgan ravishlardan deyarli farq qilmaydi. Biroq bu asosan, ot va sifatlardan ravish yasaydi: *o'rtoqlarcha, bolalarcha, yaxshilarcha, aybdorlarcha, yovuzlarcha*. Bu qo'shimcha sifatga qo'shilgan-da belgi bildirib so'z otga xos ma'noga ega bo'ladi: *telbalarcha, mardlarcha*.

-chasiga, ma'no jihatdan **-cha, -larcha** qo'shimchalariga nisbatan belgisining to'liq o'xshashligini bildiradi va ot hamda ba'zi sifatlardan ravish yasaydi: *dehqonchasiga, qishloqchasiga, samarqandchasiga, ochiqchasiga, mardchasiga*.

-iga\-siga: ot, sifat, olmosh, ravish va ravishdoshlardan ravish yasaydi: *qatorasiga, uzunasiga, tikkasiga, ko'tarasiga, ko'ndalangiga, shunaqasiga*.

-lab: ot, sifat, son kabi turkum so'zlardan ravish yasaydi: *oylab, bog'lab, yaxshilab, ko'plab, bittalab, botmonlab*.

-ona: ba'zi bir ot, sifatlariga qo'shib ravish yasaydi: *fidokorona, mardona, xolisona, faqirona*.

-an: otlardan ravish yasaydi: *majburan, qisman, tamoman, tasodifan*.

-siz, be: ot va fe'lining harakat nomi shakllaridan ravish yasaydi: *betov, betov, ruxsatsiz, beruxsat, tinimsiz, betinim*. Bu qo'shimchalar ravish yasovchi *begumon* kabi o'zaklar asosida yasalganda ma'nodoshlikka ega bo'lmaydi.

Bulardan tashqari, **-n \ -in:** *ertan, kechin*; **-incha:** *ko'pincha*; **-ligicha:** *tirikligicha, butunligicha*; **-lay \ -layin:** *butunlay, tiriklayin* (*dek*)*qushday (uchmoq) toshday (irg'itmoq)* kabi yasovchi qo'shimchalar bilan ravishlar yasaladi.

Kompozitsiya usuli. Bu usul bilan turli turkumga mansub so'zlar qo'shilishi yoki juftlanishi, takrorlanishi orqali ravishlar yasaladi. Bu ravishlarning yasalishida quyidagi so'zlar faol ishtirok etadi: 1) *u, bu, shu*.

qo'shish olmoshlaridan so'ng o'rin-payt, chiqish kelishigidagi yer, yoq, ora, o'rin-payt kabi o'rin-payt, chiqish, jo'nalish kelishigidagi so'zlarni qo'shish orqali: *u yerga, shu yerdan, o'sha yoqdan, bu orada, shu yoqqa*; 2) bir so'zining bosh yoki o'rin-payt, chiqish, jo'nalish kelishigidagi so'zlarni qo'llanishi orqali: *bir oz, bir talay, bir vaqt, bir yo'la, bir onda, bir o'rin-payt, bir qadam, bir chekkadan, bir talay* kabi; 3) har belgilash olmoshiga o'rin-payt, jo'nalish kelishigidagi so'zlarni qo'shish orqali: *har yoqqa, har o'rin-payt, har omon, har onda, har lahzada, har qayerda, har safar* kabi.

bu turkumlarga mansub so'zlarning juft va takror holda qo'llani-shi asosida so'zlar yasalanadi. Bunda quyidagi turkum so'zlarining juft va takror holda yasalanishi kuzatiladi: 1) ot+ot: *qator-qator, yildan-yilga, tun-kun, navbatma-navbat, gundan-baqadam*; 2) sifat+sifat: *eson-omon, pishiq-pishiq, ochiqdan-ochiq, qo'ng'ir-qo'ng'ir, so'r-bazo'r*; 3) fe'l+fe'l: *uzil-kesil, ag'dar-to'ntar, olmoq-solmoq, tashmas, qo'yarda-qo'ymay, turib-turib, ozib-yozib, qayta-qayta*; 4) o'rin-payt: *nari-beri, oldinma-keyin, birin-ketin, unda-bunda, hali-beri*; 5) o'rin-payt: *o'zidan-o'zi, o'z-o'zidan, o'z-o'zicha*; 6) aralash holda: *ochiq-ochiq, hato'kis, vaqt-bevaqt, chor-nochor*; 7) yordamchi so'zlar ishtirokida: *qo'ng'ir-taq, shartta-shartta*.

bu turkumga mansub so'zlar jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olgan holda yoki hech qanday vositasiz yasalanishi mumkin. Xususan, kelishik qo'shimchalari vositasida quyidagi turkumga mansub so'zlar ravishga ko'chadi: 1) otlar jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olgan holda: *oraga, orada, oradan, tubdan, tongdan, tashmasdan, orqaga, chetdan, chetga, chetda*; 2) sifatlar jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olgan holda: *uzoqqa, uzoqdan, uzoqda, yaqinda, yaqin, yaqiniga, chindan, pastdan, quyiga, quyida, yolg'ondan*; 3) ko'rsatish kelishigi o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olgan holda ravishga ko'chadi: *bunda, o'shanda, shundan, bundan*; 4) bo'lishsiz shaklidagi so'zlar chiqish kelishigi qo'shimchasini olgan holda: *shoshmasdan, shoshma, charchamasdan, yiqilmasdan*; 5) bir soni jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalarini olgan holda: *birdan, birga, birda*. Bundan tashqari, *indin, kecha, burun* kabi otlar; *yaqqol, tugal, bafurja, uzluksiz, yolg'on* kabi sifatlar; *osha, o'ta, qo'sha, qayta* kabi ravishdoshlar; *shartta, tappa, qo'ng'ir* kabi ma'qulid so'zlar hech qanday vositasiz tug'ridan-to'g'ri ravishga ko'chib kelganiga ega bo'ladi.

Tekshirish savollari

- 1) Ushbu tilida necha usulda so'z yasalanadi?
- 2) Ushbu tilidagi so'z yasash usullarini farqlab tushuntiring.
- 3) Ushbu tilidagi so'z yasash usullari qaysilar?
- 4) Ushbu tilidagi so'zlar xususida ma'lumot bering.
- 5) Ushbu tilidagi qo'shimchalar sinonimligi, omonimligi va antonimligi haqida ma'lumot bering.
- 6) Ushbu tilidagi turkumlarida so'z yasalishi haqida ma'lumot bering?

1. Ot soʻz turkumida yangi soʻzlar qanday hosil boʻladi?
2. Sifat soʻz turkumida yangi soʻzlar qanday yasaladi?
3. Feʼl soʻz turkumida yangi soʻzlar qanday yasaladi?
4. Ravish soʻz turkumida yangi soʻzlar qanday hosil boʻladi?
5. Qoshma soʻzlar qanday yasaladi?

Grammatika

Reja:

1. Grammatika haqida umumiy maʼlumot.
2. Morfologiyaning mazmun-mohiyati.
3. Soʻzning grammatik maʼnosini ifodalovchi vositalar.
4. Soʻzning grammatik shakli va uni ifodalovchi vositalar.
5. Grammatik kategoriya.
6. Soʻzning kategorial va nokategorial shakllari.
7. Soʻz turkumlari va ularni tasniflash tamoyillari.

Tayanch soʻz va iboralar: til boʻlimlari, soʻzning grammatik maʼnosi, soʻzning grammatik shakli, sintetik usul, analitik usul, morfologik birlik, grammatik kategoriya, nokategorial shakllar, grammatikalizatsiya, yordamchi soʻzlar.

Grammatika (yunoncha grammatike – harf oʻqish va yozish usuli) tilshunoslikning soʻz shakllari (shakl yasalishi), soʻz birikmalarining turlari va turlari (gapning grammatik qurilishi) haqidagi boʻlimdir. Grammatikaning turlari grammatika, tasviriy grammatika, formal grammatika, chogʻishtirma grammatika, qiyosiy grammatika kabi bir necha turlari mavjuddir.

Morfologiya (yunoncha morphe - «shakl»), logos - «soʻz» va «taʼlimot») soʻz shakllari haqidagi grammatik taʼlimotdir. Morfologiya sintaksis bilan birga grammatikani tashkil qiladi. Morfologiya soʻz turkumlari, ularning grammatik maʼnolari, kategoriyalari hamda soʻz shakllari tizimi haqidagi taʼlimotdir. Morfologiyada soʻz grammatik birlik sifatida oʻrganiladi. Tildagi har bir grammatik birlik esa grammatik maʼno va shakl kasb etadi.

Soʻzning grammatik maʼnosi

Maʼlumki, soʻz lugʻaviy maʼnodan tashqari grammatik maʼnoga ham ega boʻladi. Soʻzning u yoki bu turkumga mansubligini koʻrsatib, uning maʼnolari grammatik shaklga egaligini ifodalaydigan maʼno grammatik maʼno deyiladi. Masalan, *qalam, suv, tosh, uy* soʻzlarining har biri uchun taalluqli boʻlgan lugʻaviy maʼnodan tashqari, ular uchun umumiy boʻlgan maʼno, yaʼni ularning ot turkumiga mansubligi, narsalik tushunchasi, bosh kelishik va birlik shakldaligi kabi mazkur soʻzlarning grammatik maʼnosini tashkil qiladi. Demak, soʻzning lugʻaviy maʼnosi xususiy (yaʼni har bir soʻzning oʻzigagina xos boʻlgan maʼno), grammatik maʼnosi esa umumiydir.

Soʻzning grammatik shakli

ing nutq jarayonida muayyan grammatik maʼno ifodalovchi tarkibi grammatik shaklini tashkil etadi. Masalan, *gullar* soʻzida undan anglashilgan modan tashqari mazkur narsaning koʻpligi ham anglashiladi. Koʻplikning lugʻaviy maʼnosiga qoʻshiluvchi grammatik maʼno boʻlib, bu shakl yasovchi affiksi orqali ifodalangan. Soʻzning grammatik shakli birligi va birdan ortiq shakl yasovchi affikslar ishtirokida ifodalanishi masalan: *talaba* soʻzi birlik, bosh kelishik shaklida; talabalarimizning koʻpligi, 1-shaxs egalik va qaratqich kelishigi shakllaridadir.

Ushbu soʻzning bosh kelishik va birlik shakli (kitob), feʼlning boʻlishli shakli (yozgan) hamda uchinchi shaxs, oʻtgan zamonning -di affiksi orqali ifodalangan shakli (bordi), baʼzan buyruq-istak maylining ikkinchi shaxsi (tur, tashkilot) shaklidir.

Shakli bevosita grammatik maʼno ifodalovchi shakl yasovchi vositalar orqali hosil boʻlib, mazkur vositalarning ishtirokiga koʻra soʻzning grammatik shakliga keltiruvchi quyidagi usullar farqlanadi: 1) **sintetik usul** maxsus shakl hosil qiluvchi affikslar vositasida yuzaga keluvchi soʻz shakllarini ifodalaydi. Ona tilida sintetik usul orqali oʻzak yoki negiz+nol \ oʻzak + affiks shakl yasovchi \ oʻzak yoki negiz + lugʻaviy shakl yasovchi \ negiz + lugʻaviy shakl yasovchi + sintaktik shakl yasovchi kabi sodda va murakkab shakllar hosil qilinadi. Masalan: *kitob+0, oʻqi+0, bogʻbon+lar+dan, oʻqi+yap+man, uy+cha, katta+roq, tez+gina*. Hosil qilishda ishtirok etuvchi asos (oʻzak) qoʻshma, juft soʻz boʻlishi masalan: *Uzbekiston Vazirlar Mahkama+si+ga, Kattaqoʻrgʻon+dan, ota+ona*. 2) **analitik usul** mustaqil va yordamchi soʻzlarni oʻzaro birlashtirish orqali bir xil grammatik maʼno hosil qiluvchi soʻz shakllarini ifodalaydi. Bunda yordamchi soʻz birikadigan mustaqil soʻzning oʻzi grammatik shaklga ega boʻladi va ular birgalikda yaxlit bir soʻz shaklini hosil qiladi. Masalan: *doʻst+im uchun, uka+m bilan, yoz+ib koʻr, bil+ib ol, ayt+a boshla, oʻq+ib tashla*. Shuningdek, *ota-ona, eson-omon* kabi juft soʻzlar, *qayta-yura-yura* kabi takroriy soʻzlar ham umumlashtirish, koʻplik, takroriy grammatik maʼnoga egaligi bilan ularning har biri alohida soʻz shaklini hosil qiladi. Soʻzning grammatik shakliga xos bu kabi qismlar birligidan uning tarkibini ifodalovchi vujudga keladi. Masalan, yuqorida keltirilgan *ishladik* morfologik tarkibi *asos+ zamon shakli yasovchi affiks +tuslovchi iborat: ishla+di+k*.

Morfologik tarkini shakllantirishda asos boʻluvchi qism tub asosli va asosli(negiz) boʻlishi mumkin: *bogʻ+lar+dan* - tub asosli, *kitob+dan-yasama* asosli.

Grammatik kategoriya

Grammatik maʼno va ulaning ifodasi boʻlgan vositalar birligi grammatik kategoriya deyiladi. Muayyan grammatik kategoriya oʻzaro uzviy munosabatda

bo'lgan ikki yoki undan ortiq grammatik ma'no va uni ifodalovchi grammatik shakllar (affikslar) tizmidan iborat bo'ladi. Masalan, otlardagi kelishik kategoriyasida oltita kelishik ma'nosi va bu ma'noni ifodalovchi affikslar tizimini, fe'llardagi shaxs-son kategoriyasi esa birlik va ko'plikdagi uchta grammatik shaxsning ularning ifodasi bo'lgan affikslar tizimini o'zida birlashtirgan hobbida tashkil qiladi. Shuningdek, otlardagi son, egalik kategoriyasi, fe'llardagi nisbat, mayl, bo'lishli - bo'lishsizlik kategoriyalari ham ikki va undan ortiq umumiy va xususiylikka ega bo'lgan grammatik ma'no anglatuvchi shakllar affikslarlar tizimidan iborat.

Shuni ham qayd etish lozimki, ba'zi shakl yasovchi affikslar lug'aviy ma'no anglatuvchi qismiga qo'shilib, ularni grammatik ma'no va xoslangan shakllarini yuzaga keltiradi. Lekin bu grammatik ma'no va xoslangan vujudga keltiruvchi shakl yasovchi affikslar o'zining muayyan belgi delgilarigagina egaligi tufayli boshqa shakl yasovchi affikslar bilan bir grammatik kategoriya hosil qila olmaydi. Shu bois so'zning lug'aviy ma'no ifodalovchi qismga qo'shilib, ularni turli grammatik vazifalarga xoslovchi shakl yasovchilar tilning nokategorial shakllarini tashkil etadi. Masalan, otlar kichraytirish, erkalash shakllari, fe'lning vazifadosh shakllari asosida ifodalovchi grammatik ma'nolar faqat xususiy belgiga egaligi tufayli muayyan butunlik qila olmaydigan **nokategorial shakllariga** mansubdir. Shunday qilib, tilning so'zlarning grammatik ma'no ifodalovchi qismini tashkil etuvchi shakl yasovchi affikslar o'zining xususiy va umumiy belgilariga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) kategorial shakl yasovchilar; 2) nokategorial shakl yasovchilar.

So'zlarning leksik va grammatik ma'no hamda vazifasini shakllarini qo'shimchalarning bu kabi umumiy va xususiy belgilari affiksalar morfologiya tasniflashda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Xususan, a) o'zining umumiy va xususiy grammatik ma'nolariga ko'ra muayyan kategoriyaga birlashtiruvchi shakl yasovchi affikslar so'zlarning sintaktik munosabatini ta'minlashga xizmat qiladi. Masalan, otlardagi egalik, kelishik qo'shimchalari, fe'llardagi shaxs-son qo'shimchalari. Bunday kategorial shakl yasovchilar **sintaktik shakl yasovchilar** sifatida farqlanadi; b) o'zining kategorial va nokategorial belgilari tufayli lug'aviy ma'nosiga ta'sir etish bilan bir qatorda ularning sintaktik munosabat kirishuvida ixtirok etadigan shakl yasovchilar **lug'aviy-sintaktik shakl yasovchilar** sifatida farqlanadi. Masalan, fe'llardagi sifatidosh, ravishidosh, nomiga xos affikslar shular jumlasidandir; v) so'zning lug'aviy ma'no tashkil qo'shimcha ma'no orttirish uchun xizmat qiladigan shakl yasovchilar **lug'aviy ma'no shakl yasovchilar** sifatida ajratiladi.

Affiksalar morfologiyasining so'z yasashda ixtirok etuvchi turi o'zi qo'shimcha (o'zak) asosning bevosita lug'aviy ma'nosiga dahldorligi bilan shakl yasovchi ixtirok etadigan qo'shimchalardan tubdan farqlanadi. Shu bois so'z yasovchi affikslar so'z shaklini o'rganuvchi morfologiyada emas, balki so'z yasashda ixtirok etilishini tahlil qilinadi.

So'z turkumlari tasnifi

Mustaqil lug'aviy va grammatik ma'no jihatdan o'xshashligiga ko'ra mustaqil grammatik guruhlariga ajratilish so'z turkumlari deyiladi. So'zlarni ajratishda ularning grammatik ma'no-lari bilan bir qatorda, lug'aviy ma'no ham asosiy belgilardan hisoblanadi. Ham grammatik, ham leksik ma'no ega bo'lib, gapda mustaqil sintaktik bo'lak sifatida ishtirok etadigan mustaqil so'zlar deyiladi. Mustaqil so'zlarga: ot, sifat, son, olmosh, fe'l, zarf kiradi.

Mustaqil bo'lib ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutqning o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ega bo'lgan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi mumkin. Bu hodisa grammatikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan: *ko'rib qolmoq, bilib olish, tash* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* so'zlari o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan.

Mustaqil bo'lib ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutqning o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ega bo'lgan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi mumkin. Bu hodisa grammatikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan: *ko'rib qolmoq, bilib olish, tash* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* so'zlari o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan.

Mustaqil bo'lib ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutqning o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ega bo'lgan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi mumkin. Bu hodisa grammatikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan: *ko'rib qolmoq, bilib olish, tash* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* so'zlari o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan.

Mustaqil bo'lib ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutqning o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ega bo'lgan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi mumkin. Bu hodisa grammatikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan: *ko'rib qolmoq, bilib olish, tash* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* so'zlari o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan.

Tekshirish savollari

1. Mustaqil lug'aviy va grammatik ma'no jihatdan o'xshashligiga ko'ra mustaqil grammatik guruhlariga ajratilish so'z turkumlari deyiladi. So'zlarni ajratishda ularning grammatik ma'no-lari bilan bir qatorda, lug'aviy ma'no ham asosiy belgilardan hisoblanadi. Ham grammatik, ham leksik ma'no ega bo'lib, gapda mustaqil sintaktik bo'lak sifatida ishtirok etadigan mustaqil so'zlar deyiladi. Mustaqil so'zlarga: ot, sifat, son, olmosh, fe'l, zarf kiradi.

2. Mustaqil bo'lib ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutqning o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ega bo'lgan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi mumkin. Bu hodisa grammatikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan: *ko'rib qolmoq, bilib olish, tash* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* so'zlari o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan.

3. Mustaqil bo'lib ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutqning o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ega bo'lgan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi mumkin. Bu hodisa grammatikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan: *ko'rib qolmoq, bilib olish, tash* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* so'zlari o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan.

4. Mustaqil bo'lib ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutqning o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ega bo'lgan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi mumkin. Bu hodisa grammatikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan: *ko'rib qolmoq, bilib olish, tash* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* so'zlari o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan.

5. Mustaqil bo'lib ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutqning o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ega bo'lgan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi mumkin. Bu hodisa grammatikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan: *ko'rib qolmoq, bilib olish, tash* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* so'zlari o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan.

6. Mustaqil bo'lib ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutqning o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ega bo'lgan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi mumkin. Bu hodisa grammatikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan: *ko'rib qolmoq, bilib olish, tash* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* so'zlari o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan.

7. Mustaqil bo'lib ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutqning o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ega bo'lgan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi mumkin. Bu hodisa grammatikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan: *ko'rib qolmoq, bilib olish, tash* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* so'zlari o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan.

Ot so'z turkumi

Reja:

1. Ot so'z turkumi haqida ma'lumot.
2. Ot va otning ma'no turlari.
3. Otlarning grammatik kategoriyalari.
4. Egalik kategoriyasi va u ifodalaydigan grammatik ma'nolar.
5. Egalik affixlari sinonimligi, omonimligi haqida ma'lumot.
6. Kelishik va son kategoriyasiga xos grammatik ma'nolar.
7. Kelishiklar sinonimiyasi.
8. Otlarga xos nokategorial shakllar.
9. Otning tuzulishiga ko'ra turlari.

Tayanch so'z va iboralar: mustaqil so'z turkumi, atoqli otlar, turkum son kategoriyasi, egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi, lektaib usul, leksik-sintaktik usul, kelishik affixlari omonimiyasi otning shakllari.

Narsa-buyum, shaxslarning nomi, atamasi bo'lgan so'zlar turkumi ot Otlar kim? nima? qayer? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Otlar egalik, kelishik kabi so'z o'zgartirish, turli ma'no va vazifa qo'llanuvchi vazifadosh shakllarga hamda o'ziga xos so'z yasaliş tizimiga bilan ajralib turadi.

Otlarning muhim belgilaridan biri ularning sifat, son, olmosh, fe'l va distributsiyasida kelishi, ya'ni ular bilan birika olishidir: *katta bino, ikkita barcha inson, kitob o'qimoq, ko'p odam.*

Ot gapning barcha gap bo'lagi vazifasida qo'llanishi mumkin. Otning sintaktik vazifasi uning qanday grammatik shakldaligi bilan bog'liq. Masalan, otning bosh shakli, ya'ni bosh kelishik, ko'plik yoki birlik shakli gapda ega, Kesim kabi vazifada keladi: O'zbekiston-mustaqil Millatim-o'zbek. O'zbekistonim-onajonim.

Mustaqil so'zlar ot turkumiga munosabati nuqtai nazardan ikki guruhga etadi: 1) ot tipidagi so'zlar. Bu guruhga otlar kabi kim? nima? so'rog'ga bo'lib, otga xos grammatik shakllarda bevosita qo'llana oladigan olmoshlar (*sen, biz, har kim, nimadir*), jamlovchi sonning *-ov, -avlon* affiksli turli (*ikkavlon*), fe'lning harakat nomi shakli (*o'qish, yozuv*) kiradi; 2) ot bo'lmagan so'zlar. Bu guruhga grammatik son, egalik, kelishik shakllaridan birida qo'llanilgan muayyan matn doirasidagina ot vazifasida ishlatilishi mumkin bo'lgan sifat (*uzun, qizil*), ba'zi bir fe'lning (*uzaytirish, qizilmoq*) o'zgarishi, ba'zi bir fe'lning sifatdosh shakli kiradi.

Otning ma'no guruhlari

Otlar ma'no jihatdan quyidagi guruhlarga bo'linadi:

Atoqli otlar. Bir turdagi narsa yoki hodisalarning birini ajratib ko'rsatish uchun xizmat qiladigan otlar atoqli otlar deyiladi. Atoqli otlar shaxs, hayvonlarning atoqli nomlari, tashkilot va geografik makon nomlari, ko'pincha atoqli nomlari, suv havzalari, tashkilot nomlari kabi guruhlar doirasida uchraydi.

farqatibon, Toshkent, Samarqand, Mars kabi. Bunday atoqli otlar hamda yasalmasligi hamda tuzilishiga ko'ra farqlanishi mumkin. Masalan, *Amir, Gavhar Orol* kabi otlar sodda tub, *Ilonli, Do'stlik, Paxtakor* kabi otlar sodda yasama, *Ulug'bek, Alisher, Nurato, Nurobod, Qo'shrabot,* kabi atoqli otlar qo'shma otlardir. Atoqli otlarning asosiy qismini tashkil qiladi. Biroq ular boshqa so'z turkumlari asosida ham yuzaga keladi. Masalan *Asal, Quvonch, Anor* kabilar turdosh otdan, *O'lmas, Sotiboldi,* kabi kabilar esa fe'ldan, *Aziz, Botir, Shirin, Vali* kabilar sifatdan, *Utlubek* kabilar esa sondan, *Bultur, Avvalboy* kabilar esa ravishdan tuzilgan atoqli otlardir.

Uchuvchi mansub bo'lgan so'zlarning atoqli ot sifatida qo'llanishi hamda o'zining hususiy nominativ mohiyatidan chekingan holda, umumiy ma'noda ishlatiladigan lug'aviy birlikka aylanib qoladi. Masalan, *Uchquduq* qadimgi uchta quduqni emas, balki umuman shahar tushunchasini bildiruvchi umumiy birlikdir.

Birlik atlar bir jinsdagi otlarning umumiy nomini bildiruvchi otlardir. Masalan *daryo, shahar, kitob, daftar.* Turdosh otlar quyidagi ma'no farqlanishi bilan o'zaro farqlanadi:

1. Atoqli otlar bevosita narsa-buyum va shaxs, jon-zot anglatadigan otlardir. Masalan bevosita sanash va ko'rish mumkin bo'lgan otlar hisoblanadi. Masalan: *daraxt, qush.*

2. Atoqli otlar his qilish, sezish mumkin bo'lgan otlardir. Ular ham ko'plik bildiruvchi qo'llanmaydigan otlar bo'lib, ularga ko'plik qo'shimchasi qo'shilganda ma'no bo'yog'i yuzaga keladi. Masalan: *sevgi, sezgi, qayg'u, g'uruch.*

3. Atoqli otlar yakka otlar. Bir turdagi narsaning o'zini ifodalaydigan otlar hisoblanadi: *kitob, gul, daraxt* kabi. Birlik shaklida bo'lib, bir xil ma'nodagi to'dasi, jamini ifodalaydigan otlar jamlovchi otlardir: *xalq, jamoa, bilim, poda, jamoa, o'rmon kabilar.*

4. Atoqli otlar, sanalmaydigan otlar. Sanaladigan otlar, asosan, aniq tashkil topadi: *daraxt, kitob, qalam.* Sanalmaydigan otlar modda otlari, bo'yog'lik o'lchamiga xos otlar va atoqli otlardan tashkil topadi: *tuproq, shakar, tug, yog', guruch,* kabilar.

5. Atoqli otlar, tabiatan yakka bo'ladigan va juft holda uchraydigan otlar hisoblanadi. Masalan bo'lib, ular ham otning alohida ma'no turini tashkil qiladi. Masalan: *yoq, ko'z, qosh, oyoq* kabilar shular jumlasidandir.

6. Atoqli otlar kim? so'rog'i asosida shaxs hamda nima? so'rog'i asosida tuzilgan ham ajratiladi. Otlarning bunday tasniflanishi Ona tilining, shu jumladan turkiy tillarning o'ziga xos xususiyatini belgilaydi. Ayni paytda otlarning turli grammatik jarayonda ishtirokida ham o'z aksini topadi.

7. Atoqli otlari to'liq tuslovchi affikslarni qabul qilgan holda qo'llana oladi: *o'quvchisan, o'quvchimiz, o'quvchisiz.* Biroq, narsa otlari (majoziy otlar) tuzilgan otlarga olmaganida) faqat uchinchi shaxs ma'nosidagina ishlatilishi

Shuni ham ta'kidlash lozimki, atoqli va turdosh otlar o'zaro jihatangina emas, balki ba'zi grammatik xususiyatlariga ko'ra ham farqlanadi. Masalan, atoqli otlar faqat birlikda qo'llanadi. Ko'plikda qo'llanganda grammatik ko'plik emas, boshqa ma'no bo'yoqlarga ega bo'ladi. Shuningdek, atoqli otlar turdosh otlarga va aksincha, turdosh otlar atoqli otlarga o'tib ketadi. Masalan: *Lola*-atoqli ot, ayni paytda, *lola*-tog'da o'sadigan gul ma'nosida boshqa otdir. *dizel*, *amper*, *rentgen*, *bitner* kabi otlar esa atoqli ot asosida shakllanib turdosh otlardir. Atoqli otlarning turdosh otga aylanishida *-lik* qo'shimchasi ham foydalaniladi: *kattaqo'rg'onlik*, *toshkentlik*, *andijonlik* kabi.

Otning grammatik kategoriyalari

Ot turkumi uch xil grammatik kategoriyaga ega: 1) son kategoriyasi; 2) egalik kategoriyasi; 3) kelishik kategoriyasi.

Otlar nutqda doimo grammatik son va kelishik kategoriyasida bo'ladi. Masalan, *Kitob* - birlik sonda va bosh kelishikdagi ot. Egalik kategoriyasi esa grammatik shakllanishida har doim ham ishlatilmaydi.

Son kategoriyasi. Otlarning birlik va ko'plik shakllari va shu shakllar ifodalovchi vositalar son kategoriyasini tashkil etadi.

Birlikdagi otlar bir jinsdagi narsalarning bittasini anglatadi va grammatik son ko'rsatgichga ega bo'lmaydi. Masalan: *kitob*, *olma*, *qalam* kabi. Birlik sondagi otlar egalik (kitobim, kitobimiz), kelishik (kitobdan, olmadan) kategoriyasiga xos qo'shimchalar bilan qo'llanganda ham o'z jins mohiyatini yo'qotmaydi, ya'ni birlik hisoblanaveradi.

Otlarning ko'plik shakli maxsus grammatik vosita - lar orqali ifodalash bilan bir turdagi narsaning noaniq miqdorini bildiradi. Grammatik ko'plik ifodalovchi qiluvchi *-lar* otlardagi lug'aviy shakl yasovchi affiks hisoblanadi. Grammatik ma'nosini ifodalashning bu usuli **morfologik usul** deb yuritiladi. Masalan: *kitoblar*, *qalam - qalamlar*. Otlarning birlik va ko'plik shaklda ishlatilishi grammatik son sanaladigan va aniq turdosh otlarga xosdir. Biroq juft turdosh otlarning son kategoriyasi bilan qo'llanishida o'ziga xosliklar mavjud. Masalan, *Amal - savlat-salobat*, *mehr-muhabbat*, *vaqt-soat* kabi otlar birlik shaklda ishlatiladigan otlardir. Juft turdosh otlarning *yigit-qiz*, *qiz-juvon*, *o'g'il-qiz* kabi turlari ko'plikda qo'llaniladigan otlardir. *Ko'rpa-to'shak*, *qand-qurs*, *fikr-mulohaza*, *ota-ona* kabi otlar *ma'shuq*, *oshna-og'ayni* kabi otlar esa grammatik sonning har ikki shaklda ishlatilishi mumkin.

Ona tilida faqat birlikda ishlatiladigan otlar ham mavjud bo'lib, bu mavhum otlar, donalab sanalmaydigan otlar, asli o'zi juft, yakka uchraydigan otlar, atoqli otlar, jamlovchi (*xalq*, *o'rmon*) va jamlik (*soha*, *dehqonchilik*, *o'qituvchilik*) ham ko'plikda qo'llanmaydi. Bunday otlar affiksi qo'shilganda ko'plikdan boshqa ma'no ifodalanadi. Bu ma'no otlar **modal ma'no** deb yuritiladi. Grammatik son affiksi asosida ifodalanadigan otlar ma'nolar quyidagilardan iborat:

otlarga –lar qo‘shilganda sulola, avlod, oila, guruh, jamlik ma‘nosi ifodalanadi: *Temuriylar, Boburiylar sulolasi, Salimovlar, Akramovlar oilasi, (Ishladi), Mujnunu Farhodlarga arkon bo‘lgan Sharq*. Atoqli otlarning bo‘lgan geografik nomlarga qo‘shilganda esa, shu joy anglatgan joyning barcha qismini anglashiladi: *Samarqandlarni aylanmoq, Toshkentlarni aylanmoq kabi*.

Ushbu otlarga –lar affiksi qo‘shilganda ma‘no kuchaytiriladi: *uyqularim* (yoki *ko‘ngillarim ozdi, hayollarim to‘zg‘idi* kabi. Xuddi shunday modal otlar *o‘zi bitta* yoki *juft* holda bo‘ladigan otlarga hamda jamlik va yakkaлик otlarni ifodalovchi otlarga –lar qo‘shilganda ham ifodalanadi: *ko‘zlarim ko‘k qo‘llari toldi, yuraklar orziqdi, sochlar to‘zg‘idi, kipriklar namlandi*.

Ushbu otlarga –lar affiksi qo‘shilganda tur, nav ma‘nosi ifodalanadi: *ular (1,2-nav), yog‘lar (paxta yog‘i, sariyog‘, zig‘ir yog‘i), qumlar (to‘q)*.

Ushbu otlarga –lar affiksi qo‘shilganda hurmat ma‘nosi ifodalanadi: *bobomlar, akamlar, otalarim* kabi. Agar –lar affiksi egalik ko‘rsatkichidan avval qo‘shilsa bunday ko‘plik, shuningdek, boshqa modal ma‘nolarga ega bo‘lishi ham mumkin. *akamlar-akalarim, amakinglar-makilaring, otamlar-otalarim*.

Ushbu otlarga –lar affiksi qo‘shilganda hurmat ma‘nosida ishlatilgan otlar bilan qaratqich kelishigi vositasida ma‘no o‘zgarishi ham mumkin. Ushbu otlarga –lar affiksi qo‘shilganda hurmat ma‘nosi anglashiladi: *Bobomlarning sovg‘alari, otalarimning ko‘ylaklari, amakimlarning uylari*.

Ushbu otlarga (shuningdek, olmoshlarga) –lar qo‘shilganda, ba‘zan piching, ma‘nosi ifodalanadi: *Tojixon o‘zlaridan ibrat olsa, kamina kuyovlaridan ibrat olmushimiz yaxshi bo‘lib ketsa, ajab emas. (A. Qahhor)*

Ushbu otlarga –lar affiksi qo‘shilganda ma‘nosi ifodalanishi mumkin:1) **leksik-semantik usul**. Grammatik otlar birligidan iborat bo‘lib, mazmunan ko‘plik anglatuvchi jamlovchi otlar orqali: *otlar to‘da, pada*;2) **leksik-sintaktik usul**. Son va ot turkumiga oid otlar birligini ifodalash hamda takroriy otlar orqali: *o‘nta kitob, uch o‘rtoq, beshta o‘rtaq, dasta gul, qop - qop un, ombor-ombor g‘alla* kabilar. Narsaning ma‘nosini qayd etilgan vositalar yordamida ifodalash mumkin bo‘lsa-da, morfologik ko‘pligi birgina –lar affiksi orqali shakllanadi. Unga (opozitiv) qo‘shilgan bo‘lgan grammatik shakl esa birlik hisoblanadi.

Ushbu otlarga boshqa so‘zlarda son. Grammatik son kategoriyasi otdan boshqa so‘z turiga ham xos bo‘lib, ular ham birlik va ko‘plikda ishlatilishiga ko‘ra o‘zaro farq qiladi. Ayni paytda son kategoriyasi bilan qo‘llanadigan so‘zlar ot o‘rnida o‘zaro o‘tinishi jihatidan ikki guruhni tashkil qiladi.

Ushbu otlarga ot o‘rnida qo‘llaniladigan ot tipli (bunday so‘zlar ism guruhi deb hisoblanadi) otlarga mustaqil so‘zlardan ot, sifat, son, olmosh kabilar va fe‘lning o‘ziga xos shakli kiritiladi) so‘zlarning birlik va ko‘plikda ishlatilishi o‘ziga xos belgilarga ega. Xususan, ism guruhiga mansub *Men, hech kim, nima* va *o‘z* olmoshlari har doim birlikda ishlatiladi. Fe‘lning harakat

nomi shakllari ham, asosan, birlikda ishlatiladigan soʻzlardandir. Olmosh boshqa turlari birlik va koʻplikda ishlatilishi mumkin: *Sen-senlar, u-ular, bizlar, siz-sizlar, kim-kimlar, har nima-har nimalar* kabi. Bu olmosh baʼzilariga –lar affiksi qoʻshilganda ular turli maʼno nozikliklarga ega boʻlib, olmoshiga –lar qoʻshilganda tinglovchi va boshqalarga murojaat yoki taklif kamsitish, mensimaslik maʼnosi yuzaga keladi: *Senlarga gapirayapman* olmoshiga –lar qoʻshilganda esa piching, kesatiq maʼnosi anglatiladi: *qadam ranjida qilibdilar-da*.

2. Ism guruhiga mansub sifat, sifat oʻrnida ishlatiladigan olmosh ravishlar va feʼlning sifatdosh shakli kabi soʻzlarga –lar affiksi qoʻshilish oʻrnatilish asosida grammatik son tushunchasi yuzaga keladi: *yaxshilar, kichiklar, oʻshalar, shular, avvallari, ilgrilari, koʻplar, oʻqiganlar, borlar* kabi. Miqdor sonlarga –lar qoʻshilgan-da taxmin-chama maʼnosi hosil boʻladi: *Soat ikkilarda uchrashamiz*.

Koʻplik affiksi feʼllarga qoʻshilganda birgalik nisbati hosil qiluvchi affiksi bilan **sinonim boʻladi**: *bordilar-borishdi, oʻqidilar-oʻqishdi*.

Egalik kategoriyasi

Muayyan narsaning uch shaxsdan biriga taalluqli ekanligini ifodalovchi umumiy maʼnolar va ularni ifodalovchi shakllar tizimi egalik kategoriyasi deyiladi. Tegishlilik, egalik maʼnosini ifodalash uchun xizmat qiladigan affiks esa egalik affikslari deymiz. Egalik affikslari grammatik shaxs maʼnosini ifodalash son maʼnosini ham ifodalaydi. Masalan: *kitob+im, kitob+ing, kitob+ti, kitob+ingiz, kitob+i* soʻzlaridagi –im,- ing,-i,-imiz,-ingiz,-i affikslari tegishli anglashilgan narsaning 1,2,3-shaxsga, yaʼni **soʻzlovchi, tinglovchi** va tegishli ekanini ifodalash bilan bir qatorda, mazkur narsaning bitta yoki bir shaxsga qarashlilikini ham bildiradi. Demak, egalik affiksidan anglashilgan soʻz va koʻplik tushunchasi narsaga emas, balki **soʻzlovchi, tinglovchi, oʻqituvchi** grammatik shaxslarga dahldor boʻladi.

Egalik affikslari unli va undosh bilan tugagan soʻz va soʻz shakllariga kelishiga koʻra ikki xil variantga ega boʻladi:

Shaxslar	Bir shaxsga tegishli		Koʻp shaxsga tegishli	
	Unlidan soʻng	Undoshdan soʻng	Unlidan soʻng	Undoshdan soʻng
1- shaxs (soʻzlovchi)	olma+m	kitob+im	olma+miz	kitob+im
2- shaxs (tinglovchi)	olma+ng	kitob+ing	olma+ngiz	kitob+ing
3- shaxs (oʻzga)	olma+si	kitob+i	olma+si	kitob+i

Egalik affikslar ot va otdan boshqa soʻzlar bilan qoʻllanilganida xususiyatlarga ega boʻladi:

1. Oʻzakka egalik qoʻshimchalari qoʻshish bilan tovush tushishi yoki oʻzgarishi mumkin: *ogʻiz+im=ogʻzim, boʻyin+im=boʻyim*

1- shaxs *parvo'ty+im, o'rtoq+im-o'rtog'im, eshik+im-eshigim. Ba'zi*
egalik affiksi qo'shaloq qo'shiladi: *bun+i+si, qay+si+si, singl+i+si*

2- shaxs orqali qo'shiladi. 2- shaxsi asosdan anglashilgan narsa va belgini faqat
1- shaxs uchun ishlatiladi. 3- shaxs orqali esa asosdan anglashilgan narsa va belgi
2- shaxs uchun boshqa narsalarga ham nisbatlanadi: *Mening ko'ylagim, sening*
ko'ylaging ko'ylagi, dalaning havosi, qushlar ovozi kabi.

3- shaxs orqali qo'shimchalari otdan boshqa so'zlarga qo'shib keladi: *o'qishing,*
qaytomonim, qanaqasi, o'qiganim, oqi, qorasi kabi. Barchasi, beshovi
tarkibida ular betaraf xususiyatga ega bo'ladi. Kishilik olmoshlari esa
2- shaxs uchun nisbatlanadi va qabul qilmaydi.

4- shaxs orqali qo'shimchalari o'zi qo'shilgan so'zning boshqa so'z bilan
qo'shib keladi. Bu vaqtda egalik qo'shimchasi qo'shilgan so'z qaratqich
bilan aloqaga kirishadi. Biroq, egalik affiksi o'zi qo'shib kelgan
so'zning mazmuni va ifodalansini ko'rsatmaydi: *mening kitobim, sening kitobing kabi.*
5- shaxs orqali kelishikdagi so'z ko'plikdagi kishilik olmoshi bilan ifodalansa,
egalik affiksi qo'llanmasligi ham mumkin: *bizning xonadon, bizning*

egalik affiksini olgan ot yoki otlashgan so'z ba'zan chiqish kelishigidagi
so'z bilan bog'lanishi mumkin. Bunda egalik shaklidagi so'z ko'pincha
1- shaxs uchun bo'ladi: *tanishlardan bittasi, Mehmonlardan kattasi.*

6- shaxs orqali bosh kelishikdagi so'z bilan birikib, izohlovchi-izohlanmishli
so'z qilishi mumkin: *Zarafshon daryo+si, chet tillar institut+i, sut*

7- shaxs orqali ot va otdan boshqa so'zlarga avval ko'plik affiksi, keyin egalik
affiksini qo'shib kelishi mumkin. Bunda egalik affiksidan so'ng kelishik affiksi qo'shilishi mumkin:
tanishlardan, yaxshilar+i+ga. Egalik affikslarini olgan qarindoshlik,
qarindoshlikdagi otlar hurmat ma'nosini ifodalaganda esa, o'zakka avval
egalik affiksi qo'shiladi: *dada+m+lar, uka+m+lar kabi.*

8- shaxs orqali ba'zi so'zlar tarkibida grammatik ma'nosini yo'qotib, o'zi
bilan birga boshqa turkumga ko'chishi mumkin: *ertasi, kechasi*
bilan, yaxshisi (modal so'z).

9- shaxs orqali omonimiyasi va sinonimiyasi. Egalik kategoriyasiga xos
so'zlar bilan so'z yasovchi va so'z o'zgartuvchi ba'zi qo'shimchalar bilan
qo'shib keladi: a) egalik va ot yasovchi qo'shimchalar: *bola+m, olma+m*
bilan, to'plam; b) egalik va tuslovchilarning 1-shaxsi va ot yasochi
bilan: ona+m, aka+m || keldi+m, yozdi+m || to'pla+m, bog'la+m; v)
egalik va tuslovchilarning 2-shaxsi hamda ot yasovchi qo'shimchalar: ona+ng,
to'plam+ng, yozdi+ng || yiri+ng; g) egalik affiksining 2-shaxs birligi va
egalik va tuslovchilarning 2-shaxsi bilan: men, sen olmoshlariga qo'shiladigan -ing shakli o'zaro
qo'shiladi: keldi+ng || men+ing, sen+ing.

10- shaxs orqali affiksi qo'shib kelgan so'z ot kesim vazifasida ishlatilganda
egalik affiksini o'z ichiga olishi mumkin: *Bu- mening kitobim || bu kitob- meniki.*

11- shaxs orqali egalik affikslari o'zi qo'shib kelgan otning shaxs va sonini
bilan nisbatlanishi bilan qarashlilik shaklidan farqlanadi.

Kelishik kategoriyasi

Otning boshqa soʻzlar bilan sintaktik munosabatini koʻrsatuvchi shu maʼnoni ifadolovchi shakllar tizimi kelishik kategoriyasi deb atyiladi. Kelishik qoʻshimchasini olib oʻzgarishi **turlanish** deyiladi. Kelishik affiks **turlovchi** affikslardir. Turlovchilar affiks morfemalarning soʻz oʻziga (sintaktik shakl yasovchi) turiga mansubdir. Shu jihatdan qaralganda, bosh oʻzak yoki negizning morfemik tarkibidagi grammatik jarayonning turli shakli hisoblanadi. Shu bois kelishik kategoriyasi oʻzi birikkan asosni oʻtkazuvchi, uni nutqiy jarayonga xoslovchi til birligini taqozo etadi.

Kelishik kategoriyasi, asosan, ot turkumiga xos boʻlib, ular ot tipidagi yaʼni olmosh, harakat nomi, jamlovchi sonning baʼzi koʻrinishlariga ham qoʻshila oladi: *Menga, sendan, kimni, nimani, barchaga, oʻqishga, boshqalarga* kabi.

Kelishik affikslari sifat, son va ular oʻrnida ishlatiladigan olmoshlar, sifatdosh shakli, baʼzi alohida yordamchi soʻzlar guruhiga qoʻshilganida ot turkumiga oʻtlashtiradi. Boshqacha aytganda, kelishiklar otlashadigan soʻzlar bilan sintaktik vazifa talabiga koʻra birikadi: *Yaxshidanot qoladi, yomonidan (Maqol) Birni kessang oʻnni ek. (Maqol) Oʻqigan oʻqdan oʻzar. (Maqol) shunda gap koʻp. Aravaning gʻichir-gʻichiridan choʻchidi.*

Kelishiklar belgili va belgisiz holda, yaʼni turlovchi affikslar bilan turlovchi affikslarsiz ishlatiladi. Belgili ishlatilish barcha kelishiklar uchun hodisadir. Belgisizlik esa quyidagi kelishiklarda uchraydi: a) qaratqich kelishik belgisiz qoʻllaniladi: *choʻl bagʻri, maktab bogʻi*; b) tushum kelishigi qoʻllaniladi: *ariq qazimoq, koʻchat oʻtqazmoq* kabi.

Ona tilida oltita kelishik mavjud boʻlib, ularning har biri oʻz shakli va maʼnosi hamda sintaktik vazifasiga ega. Ular oʻzi birikadigan boshqa soʻzlar bilan quyidagicha munosabatda boʻladi: 1) qaratqich kelishigi ot bilan otni grammatik aloqaga kiritadi va moslashuvli birikma hosil qiladi: *kitobning varagʻi, oʻqish gavgasi*; 2) tushum, joʻnalishi, oʻrin, chiqish kelishiklari ot bilan feʼlga bogʻlaydi va boshqaruvli birikma hosil qiladi: *kitobni oʻqidi, kitobda kitobga qaradi, kitobdan oldim* kabi.

Makon va zamon kelishiklari nomi bilan yuritiluvchi joʻnalish, oʻrin va vaqt kelishiklari baʼzan feʼldan boshqa soʻzlar bilan ham birika oladi: *otdan otidan past, uyat oʻlimdan qattiq, xalqimga aziz.*

Kelishiklar	Kelishik affiksi	Soʻroqlari	Gapdagi vazifasi
bosh kelishik	-	kim? nima? qayer?	ega, kesim, sifatlovchi, undalma, atov gap
qaratqich	-ning	kimning? nimaning?	qaratqich aniqlovchi

kelishik kelishik		qayerning?	
kelishik kelishik	-ni	kimni? nimani? qayerni?	vositasiz to'ldiruvchi
kelishik kelishik	-ga	kimga? nimaga? qayerga?	vasitali to'ldiruvchi, o'rin, payt, sabab holi
kelishik kelishik	-da	kimda? nimada? qayerda?	vositali to'ldiruvchi, o'rin, payt, sabab holi
kelishik kelishik	-dan	kimdan? nimadan? qayerdan?	vositali to'ldiruvchi, o'rin, payt, sabab holi

Bosh kelishik boshqa kelishiklarga zid holda ko'rsatkichsizdir. Bosh kelishik so'zlar **kim? nima? qayer?** kabi so'roqlardan biriga javob berish bosh kelishik otning bosn shakli bo'lib, u egalik, ko'plik qo'shimchalari bo'lmaganda ham o'z mohiyatini yo'qotmaydi: *kitob, kitoblar, kitobim*. Bosh kelishik so'z boshqa so'zlar bilan quyidagicha ikki turdagi munosabatga

1. Mikro-sintagmatik munosabatli barqaror birikmalar hosil qilishda ishtirok

2. Bosh kelishik so'zlar yasashida ularning tarkibiy qismi sifatida ishtirok etib, munosabatli mikrosintagmatik butunlik hosil qiladi: *toshko'mir, oshqozon, oshqozonning kul rang, tamom bo'lmoq, hayron bo'lmoq, qaror qilmoq, va'da qilmoq*.

3. Bosh kelishikdagi ot takroriy (teng munosabatli mikrosintagmatik aloqada) takroriy otning o'z lug'aviy ma'nosidan tashqari miqdoriy ortiqlik, kuchaytirish kabi bosh kelishik ma'no bo'yoqlariga ega bo'ladi: **ombor-omor g'alla, guruh-guruh** qo'choq qo'choq gul.

4. Mikro-sintagmatik munosabatni shakllantirishda ishtirok etadi

5. Bosh kelishik ega vazifasini bajaradi: **Oltin o'tda, odam mehnatda bilinadi.** Bosh kelishik shahri.

6. Bosh kelishik yoki uning ot qismi vazifasini bajaradi: **Mustaqillik-buyuk ne'mat.** Bosh kelishik qo'li gul. Anvarning akasi fermer ekan.

7. Bosh kelishik vazifasini bajaradi: **Majlisda professor Mamatov nutq so'zladi.**

8. Bosh kelishik vazifasida qo'llaniladi: **Asfalt yo'ldan mashinalar g'iz-g'iz o'tib**

5. Bosh kelishikdagi otlar *bilan, uchun, uzra, haqida, to'g'risida* bilan bilan birgalikda vositali to'ldiruvchi vazifasida keladi: *Ona o'g'ilib choyshab bilan o'radi.*

6. Payt bildiruvchi otlar bilan birikib, hol vazifasida kelishi mumkin: *Odilbek mehmon kutmoqda edi.*

7. Bosh kelishikdagi ot yakka yoki birikmali holda atov gap vazifasida keladi: *Kuz. Izg'irin shabada hushtak chalib turibdi*

8. Undalma vazifasini bajaradi: *Chimxo'rsan-da, qizim, shu ham osh yedi* (A.Qod.)

Qaratqich kelishigi. Narsaning shu kelishikdagi otdan angla-shilgan narsaga qarashli ekanini bildiradi va kimning? Nima-ni? qanday so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Qaratqich kelishi-gining asosiy markazi ko'rsatkichi **-ning**: *ishning samarasi, uyingning jihozi, dalaning havosi.* **-ning** n, **-im** shaklida ham ishlatiladi: *Har bolam ufurgan nafasim atri-sho'rimning yetuk, eng yaxshi satri* (G'.G'). *O'zbekiston-vatanim manim* (A.O.). Men va kishilik olmoshlaridan keyin **-ing** tarzida qo'shiladi: *Men+ing, sen+ing*

Qarluq lahjasiga kiruvchi markaziy shahar shevalarida, so'zlashuv nazariyasi shaklida ham ishlatiladi va tushum kelishigi bilan shakldoshlikka ega bo'ladi: *Yommoni bir qilg'i ortiq.*

Qaratqich kelishigidagi so'z ko'pincha egalik affiksini olgan ot bilan keladi. Bunda qaratqich kelishigidagi so'z **qaratqich**, egalik affiksini olgan ot **qaralmish** deb nomlanadi.

Qaratqich kelishigi belgili va belgisiz ishlatiladi. U belgili qaratqich kelishigi qarashlilik ma'nosi ta'kidlanib, aniq anglashilib turadi: *daraxtning qavatli, Dehqonlarning hayoti.* Belgisiz qo'llanganda esa qaratqich va qaralmish kelishigi anglashilgan qarashlilik ma'nosi umumiy, mav-hum bo'ladi. Bunda qaratqich kelishigida ekanligi qaralmish-dagi egalik affiksi orqali anglashilib turadi: *daraxt ildizi, dehqonlar hayoti.* Ba'zan qaratqich ham, qaralmish ham belgisiz qo'llanilib, so'zlar o'rtasidagi sintaktik aloqa mazmun orqali anglashilib turadi: *O'z yerni qo'yib Hind sori yuzlandim, Yo rab, netayin, ne yuz qiroliq bo'ldim* (Bobur.).

Bu kelishik leksik va grammatik ma'nolar talabiga ko'ra quyidagi kelishiklar bilan belgisiz ishlatilishi mumkin:

1. Qaratqich kelishigidagi so'z mavhum ot bo'lganda: *vijdon amri, qalbi mazmuni, kuy sehri, umr savdosi, til birligi.*

2. Qaralmish payt ma'nosini anglatuvchi so'z bo'lganda: *tush vaqti, qanday mahali, yoz chog'i, ko'klam payti.*

3. Qaratqich tur-nav ma'nosini bildirganda: *bug'doy uni, chigit yuqum, qovuni, mahalla markazi, yoshlar markazi, kamolot tashkiloti.*

4. Qaratqich qaratqich bilan bog'langanda: *madaniyat rivojining shakli, O'zbekiston madaniyatining negizi* kabilar shular jumlasidan-dir.

Gapda qaratqich kelishigidagi so'z qaratqichli aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Yerdan hovlining bog'cha va polizning qarovsizligi yana ham yaqqolroq bo'ladi* (A.Q).

kelishidagi so'z belgisi va belgisiz shaklda ba'zi ko'makchilar bilan kelib chiqib, ular bitta sintaktik vazifani, ya'ni to'ldiruvchi yoki hol bildiradi. *Erkak qaddi to'g'risidagi gapi mening uchun ham yangilik bo'lganidan choy berildi (A.Qod). Olimxon kavak orasiga kirib ketdi*

Belgisi. Ish-harakatni o'ziga qabul qilgan narsani anglatib, kimni? qanday so'zlar bilan bog'lanishini bildiradi. Tushum kelishigining asosiy belgisi bo'lib, mazkur kelishik bilan shakllangan so'z hamma vaqt o'timli bo'ladi. *huyotni tushunmoq, vazifani bajarimoq, bahorni his qilmoq, tushunmoq*

Ushbu tushum kelishigi **-n** shaklida ishlatiladi: *Tinin yo'q, har nafas bahar yaratib o'z tugunchagin (H.O).*

Ushbu kelishigi **men, men** olmoshlaridan so'ng va mumtoz she'riyatda **-i** shaklida *Meni tanimay, sen-i tanibdi. Adl qulog'ila eshit holim-i (Muqimiy.).*

Ushbu kelishigi belgisi va belgisiz ishlatiladi. Atoqli va shaxs bildiruvchi kelishikni olgan turdosh ot, aniqlovchi olgan ot, harakat nomi, olmosh, tushum va boshqa otlashadigan so'zlar tushum kelishigi bilan turlansa harakat bo'ladi. *Navoiyni oldim qo'limga (H.O.). Yo'lchi titroq qo'llari bilan qo'riqlarini asta siladi (O.). Egilgan boshni qilich kesmas. Bo'linganni (H.O.)*

Ushbu kelishidagi so'z, asosan, bir turdagi narsani ifoda qilib, uni bildirib bo'lmaganda belgisiz qo'llanadi: *«Eshon hey» degani esa qanday ot, nozik mehmon olib kelaman» degani bo'lar ekan (A.Q). G'azal ro'zadi, hotirlari kanal qazadi (H.O).*

Ushbu kelishigining doim belgisiz ishlatilishi, *ma'no kasb etmoq, farzand solmoq* singari turg'un birikmalarda ham uchraydi.

Ushbu kelishidagi so'z gapda vositasiz to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *«Bog' ishlagan odam abadiy umrga erishadi. O'n sakkizga kirgan kunda ming xil jilvada ko'radi... (S.A).*

Belgisi. Ot orqali ifodalangan narsaning harakat yo'nalgan o'rin, yo'nalish yoki ish-harakatning bajarilishida vosita ekanligini anglatadi. Jo'nalish belgisi affiksi **-ga** bo'lib, **k** yoki **g** undoshi bilan tugagan o'zakka **-ka, q** undoshi bilan tugagan o'zakka esa **-ga** tarzda qo'shiladi: *uy+ga, mehmon+ga, kitob+ga, oila+ga; bezak+ga-bezakka, barg+ga-barkka, bog+ga, qishloq+ga-qishloqga* kabi.

Ushbu kelishigi affiksi she'riyatda va o'g'uz lahjasida **-a** shaklda ham ishlatiladi: *«Tilni siza har tilni biluv ona tilidiyek, Bilmakka ani g'ayrat eting (Avaz O'tar.).* Bu kelishik affiksi ko'rsatish olmoshlariga **-n** undoshi orttiriladi: *bu+n+ga, shu+n+ga, u+n+ga.*

Ushbu kelishigi, asosn, belgisi ishlatiladi. Uning belgisiz ishlatilishi juda ko'p hollarda hodisalardan bo'lib, harakat yo'nalgan o'rin ifodalanganda belgisiz ishlatilishi mumkin. Masalan: *bozor bormoq, boshini quyi solmoq, past ketmoq* qo'shimcha o'rinlardagina belgisiz ishlatiladi.

Jo'nalish kelishigi affiksi ba'zi so'zlar tarkibida o'z ma'nosini holda uchraydi. Bunday tarzda yangi so'z, ya'ni ravish yasaladi: *birga, birdaniga, ertaga, to'g'riga*.

Jo'nalish kelishigi ot, olmosh, son, harakat nomi, sifat, sifatlash taqlid so'zlarga qo'shilb, ko'pincha fe'lga tobelangan holda boshqaruvchi hosil qiladi. Bunda ot va ot tipli so'zlardan boshqa so'zlar o'z lug'atiga kengaytirib otlashadi: *ukasiga olmoq, barchaga tarqatmoq, uchoviga birinchiga yetmoq, yaxshiga yondashmoq, bilmaganga tushuntirmoq, quloq solmoq, shivir-shiviriga uyg'onmoq*.

Ba'zan jo'nalish kelishigidagi so'zlarni sifat, ravish va harakat boshqarishi mumkin: *Bir yigitga qirq hunar oz. Bilganga oson, bilmaganga U hammaning diqqatini o'ziga qaratishni biladi*.

Jo'nalish kelishigidagi so'z ko'makchilar bilan birikib, ular bilan bo'lagi vazifasini bajaradi: *buyruqqa binoan kelmoq, kelishiga uchrashmoq, uyga qadar bormoq*.

Bu kelishigidagi ot, otlashgan so'zlar gapda qo'yidagi sintaktik bajaradi:

1. Kimga? nimaga? so'rog'iga javob bo'lib, vositali to'ldiruvchi bajaradi: *To'tiniso buning sababiga qiziqdi (A.Q). Mehr va munim mazmun-mohiyati qari va kasalmamand kishilarga g'amxo'rlikda seziladi*

2. Qayerga? so'rog'iga javob bo'lib, o'rin holi vazifasini bajaradi *cho'llariga chinakam bahor kirdi (S.Ahmad.)*

3. Qachon? qachonga? so'rog'iga javob bo'lib, payt holi vazifasini bajaradi *Universiada musobaqalari sentyabr oyiga qoldirildi*.

4. Nima maqsadda? nimaga? so'rog'iga javob bo'lib, maqsad holi bajaradi: *Biz ilmning qal'asini olmoqqa keldik, baxtimizning sozini chet keldik (Shayxzoda.)*

5. Nima sababli? nega? so'rog'iga javob bo'lib, sabab holi vazifasini bajaradi *Jonajon yurtim mustaqil bo'lganiga quvonchim cheksiz*.

6. Qanchaga? qancha? so'rog'iga javob bo'lib, miqdor holi vazifasini bajaradi *Bu mahsulotlarning umumiy qiymati yuz ming AQSH dollariga tengdir*

7. Jo'nalish kelishigidagi so'z gapda kesim vazifasini bajaradi *ishga, qari kelsa oshga*.

O'rin-payt kelishigi. Otning ish-harakat o'rni, payti, sababi, holati kabi ma'nolarni ifodalaydi. O'rin-payt kelishigi so'z –da affiksi orqali shakllanadi. Og'zaki nutqda va shevalarda –ta shaklida ham ishlatiladi. Jo'nalish kelishigi bo'lgani kabi bu kelishik ham ko'rsatish olmoshlariga qo'shilganda namoyish etiladi: *shu+n+da, bu+n+da, u+n+da* kabi.

O'rin-payt kelishigining belgisiz shakli payt ma'nosini anglatuvchi negizlardagina uchraydi: *Ayasi o'sha qonli oqshom yashirincha darsga keldi ekan. (A. Q.)* Bu kelishikning belgisiz shakli uyushib kelgan bo'laklar bilan ham uchraydi: *Bolalar yashilari, bog'chalari va boshqa tarbiya markazi mehnatkashlarning farzandlari tarbiyalanmoqda*.

kelishigi ot o'rnida ishlatiladigan olmoshlar, fe'ning harakat nomi va o'z ma'nosini yo'qotadi. Biroq sifat, son turkumlari o'rnida o'tlashuvchi so'zlarga hamda ba'zi ravishlar, fe'ning sifatdosh shakllariga o'tish mumkin bo'ladi: *Xayoli o'shanda bo'lsa kerak. Shunda biz ham o'shanda bo'lsa bizda ham bo'ladi. Salima kelganida u yo'q edi.*

Uchragan affiksi ot ko'makchilarga qo'shilib, ular bilan birgalikda bitta so'z shakliga ega bo'ladi: *Bir hafta ichida barcha topshiriqlar bajarib*

kelishigi affiksi ba'zan ot va o'tlashuvchi so'zlarga qo'shilib, yangi so'zlar yaratiladi va o'z ma'nosini yo'qotadi: a) bir soni+o'rin-payt kelishigidagi affiksi ot asosida ravish yasaladi: *bir zumda, birpasda, bir vaqtda*; b) kelishigi affiksi sifat bilan birikib ravishga ko'chadi: *yaqinda, uzoqda, yolg'izda*; c) holat ravishi o'rin-payt kelishigi affiksini olgan holda payt kelishigiga ko'chadi: *tezda*; g) ko'makchiga ko'chadi: *haqida, to'g'risida, to'xtatib, to'xtatib, to'xtatib*; d) modal so'zga ko'chadi: *har holda, haqiqatda.*

Uchragan kelishigi so'zlar gapda quyidagi vazifalarni bajaradi:

1) holat? so'rog'iga javob bo'lib vositali to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Qanday qilib bir marta kulib qarashini ko'rish orzusida sakkiz kun davomida o'rog'ining velosipetida kelib ketar edi (O'Hoshimov). Insonda hayot edi, hayot lazzati so'nardi.*

2) holat? so'rog'iga javob bo'lib, o'rin holi vazifasini bajaradi: *Ostonada hayot edi (O.Yoqubov).*

3) holat? so'rog'iga javob bo'lib, payt holi vazifasini bajaradi: *Navdalarni ko'rdim. Tongda aytur hayot otini (H. Olimjon).*

4) holat? so'rog'iga javob bo'lib, vaziyat holi vazifasini bajaradi: *Qiz ko'ngilida qaytdi (O).*

5) holat? nima maqsadda? so'rog'iga javob bo'lib, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Hamarqandga qadimiy obidalarni tomosha qilish niyatida yo'l oldik.*

6) holat? nima holatda yoki to'liqsiz fe'llar bilan birikib kesim vazifasini bajaradi: *Hamam ayoll, qalbi o'sha oy yuzli dilbar qizda (M.Qoriyev). Hamma illat ham (A.Qahhor.)*

7) kelishigi ish-harakatning kelib chiqish nuqtasi, manbasi, o'rni, sababi va o'z ma'nosini ko'rsatadi. Chiqish kelishigi –dan affiksi orqali kelishigi kelishigida, mumtoz adabiyotda –tan, –nan, din, –tin shakllarda ham uchraydi: *Hamam ayollig'a yetsun desang ko'ngillarni, Sochingni boshdin-oyoq ko'rdim (I.Navoiy). Qani, Mehmon, nonnan oling!*

8) o'rin-payt kelishigida bo'lgani kabi bu kelishik ham ko'rsatish vazifasini bajaradi. Uchragan kelishik qo'shilganda n undoshi orttiriladi: *shu+n+dan, bu+n+dan, to'xtatib+n+dan* kabi.

9) kelishigi kelishigi so'z mustaqil so'z tomonidan boshqarilib, asosan belgisi kelishigi kelishigisiz shaklini uyushib kelgan gap bo'laklaridagina uchratish mumkin: *Hamam ayollig' butun jhozi temir kravat, ikkita tubaretko, ustiga allanima ko'rdim kelgan qo'pol stoldan iborat edi (A.Qahhor.).*

Chiqish kelishigi otdan tashqari uning o'rnida ishlatiladigan olmoshlar nomi kabi ot tipli so'zlarga bevosita qo'shiladi. Sifat, son, hamda ular ishlatiladigan olmoshlar, ravish va sifat-doshlarga qo'shilganda bu guruhda so'zlar otlashadi: *Sendan xursandman. O'qishdan charchamadi. Yaxshidan qoladi, Yoshi o'n sakkizdan oshgandi. Ko'pdan quyon qutulmas.*

Chiqish kelishigidagi so'z *keyin, so'ng, buyon, beri, boshqa* ko'makchilar bilan birikkanda ular bilan birga bitta gap bo'lagi vazifasini barchasidan *so'ng uchrashmoq, ertalabdan buyon kutmoq.*

Chiqish kelishigi ba'zi so'zlar tarkibida qotib qolgan holda o'ziga ega bo'lib, yo'qotadi va buning natijasida quyidagi so'zlar hosil bo'ladi: 1) ravish: *zimdandan, to'satdan, haliidan, qo'qqisdan*; 2) modal so'z: *aftidan, haliqanchadan, o'zidan*. Tartib sonlarga qo'shilganda ham ular modal ma'noga ega bo'ladi: *yaxshi egallash uchun, birinchidan, qunt bilan o'qish, ikkinchidan, narsani takrorlab turish lozim bo'ladi*; 3) ko'makchilar hosil bo'ladi: *qarashidan, sababdan, ustidan, ichidan, yonidan...* kabilar.

Chiqish kelishigidagi so'z gapda quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Kimdan? nimadan? so'rog'iga javob bo'lib, vositali to'ldiruvchi vazifani bajaradi: *U mashinadan tushib, olmos qirralari yarqirab yotgan oyoqlarining etaklarini ko'zdan kechirdi (H.G'ulom.).*

2. Qayerdan? so'rog'iga javob bo'lib, o'rin holi vazifasini bajaradi: *Erinchoq xo'rozlargina olis-olislardan ovoz berib qo'yardi (S.Ahmad.)*

3. Qachondan? qachon? so'rog'iga javob bo'lib, payt holi vazifasini bajaradi: *Erta bahordan to kuzgacha chinobodliklar arava-arava shox-shabab qaytib Kuyganyor tarafga yo'l oldilar (S.Ahmad.).*

4. Nimaga? nima uchun? so'rog'iga javob bo'lib, sabab holi vazifasini bajaradi: *Sovuqdan Yo'ldoshning oyoqlari zirqiray boshladi. (H.G'ulom.)*

5. Chiqish kelishigidagi so'z tuslovchi affiks yoki to'liqsiz fe'l bilan birlik kesim vazifasini bajaradi: *Men ham asli qishloqdanman.*

Kelishik affikslari sinonimiyasi. Kelishik affikslari otning boshlagi bilan grammatik aloqasini ta'minlovchi eng faol kategoriyalardan hisoblanadi. Bu kategoriyaga mansub bo'lgan affikslar nutqiy jarayonda o'zining boshqa turli til birliklari bilan ma'nodoshlik munosabatlariga ham ega bo'ladi. Xususan, bunday ma'nodoshlik munosabatini quyidagi kelishiklarda ko'rish mumkin:

1. Qaratqich kelishigi va u asosida hosil bo'lgan birikmalar quyidagi munosabat bilan sinonimik munosabatga kirishadi: 1) chiqish kelishigi bilan ma'nodoshlik munosabatiga ega bo'ladi. Bunda qaratuvchi qaratqich kelishigida kelgan qaratqich ma'nosi ta'kidlanadi, chiqish kelishigida kelganda qarashli bo'lgan narsalarning qism, bo'lak ajratiladi: *Markaziy gazetalarning biri- markaziy gazetalardan Mehmonlarning kattasi- Mehmonlardan kattasi.* Misollardan ko'rinib, chiqish kelishigi qaratuvchi vazifasida kelganda bu kelishik affikkisi ko'plik bilan keyin qo'shiladi hamda qaralmish sifatida ko'pincha miqdor yoki belgi bo'lgan so'z ishlatiladi; 2) ba'zi birikmalar tarkibida o'rin belgi shaklini hosil qiladi.

soʻz bilan ham maʼnodoshlik hosil qilishi mumkin: *Sening irodang-sendagi*

bilan va zamon kelishiklari nomi bilan umumlashtiruvchi tushum, vaqt payti va chiqish kelishiklari oʻzaro sinonim boʻlishi mumkin. *Ushbu ishgina otini (otiga) mindi. Karvon uzoq vaqt choʻlni (choʻlda) Makkam piyolaga quyilgan choyni(choydan) hoʻpladi. Keksalar hovuz (uzoq) toʻplanishdi. Oʻylamay aytgan gapimga (gapimdan) pushaymon boʻldi. Ushbu yoʻlki (yoʻldan) qatʼiy yurib maqsadga yetdik.*

Ushbu kelishiklar maʼno va vazifasiga koʻra bosh kelishikdagi soʻz bilan kelishik bilan ham sinonimik munosabatda boʻladi: *kamchiliklarni-ning (uzoq) ushbu gapirishib oldik, sizga-siz uchun oldim, shu yoʻldan-shu yoʻl bilan, telefonda-telefon orqali gaplashdik.*

Ushbu affikslar omonimiyasi. Kelishik affikslari va ularning turlicha munosabatlari boʻladi soʻz oʻzgartuvchi, soʻz yasovchi hamda lugʼaviy shakl bilan kelishik bilan quyidagicha shakldoshlikka ega boʻlishi mumkin:

Ushbu kelishikning -ing\ -im\ -n (*Men+ing, vatanim man+im, har oila (uzoq) yoʻl qatʼilugʻ tarixi bor*) shakllari qoʻyidagi affikslar bilan omonim munosabatda: 1) 2-shaxs-birlik shaklidagi egalik affiksi bilan: *maktab+ing*; 2) kelishikdagi tuslovchi affiksi bilan: *kel+ing*; 3) 1-shaxs egalik affiksi bilan: *men+im*; 4) ot, sifat yasovchi affiks bilan: *oʻr+im, boʻl+im, siq+im, kel+im*; 5) 1-shaxs egallik affiksidan keyin kelgan tushum kelishigi bilan: ... *ikki yoʻl kel+im*; 6) feʼlning oʻzlik va majbullik nisbatlarini hosil qiluvchi -n bilan: *qatʼil+n+di, oʻqla+n+di* omonimboʻladi.

Ushbu kelishikning -ga\ -ka\ -qa (*uy+ga, buloq+qa, tilak+ka*) shakllari affikslar bilan omonim boʻlishi mumkin: a) ot yasovchi: *ena+ga*; b) munosabatlilik shaklini yasovchi: *sur+ga+moq*; v) sifat yasovchi: *qis+qa*; g) kelishik shakli: *yoʻl+ka*; d) feʼl yasovchi: *is+ka+moq*.

Ushbu payti keltirishining -da (*maktab+da*) shakli taʼkid, toʻsiqsizlik bilan omonim boʻlishi mumkin: *kelsa-da*.

Ushbu kelishikning -dan (*uy+dan*) shakli dona sondan taqsim son shaklini kelishik affiks bilan omonim boʻlishi mumkin: *besh+ta+dan*.

Otning lugʼaviy shakllari

Ushbu soʻz oʻzgarishi va soʻz yasalishidan tashqari lugʼaviy shakl yasash bilan mavjud. Otlarning leksik maʼnosiga qoʻshimcha maʼno qoʻshish uchun kelgan affikslar lugʼaviy shakl yasovchilar deyiladi. Ular quyidagi shakllardan tashkil topadi:

Kichraytirish shakllari. **-cha** affiksi shaxs bildiruvchi otlardan boshqa kelishikda kichraytirish maʼnosini ifodalaydi: *hovuzcha, qushcha, uycha, otcha*. Ushbu shaxs bildiruvchi otlarga qoʻshilganda esa kichraytirish bilan birga kelishik maʼnosini ham bildiradi. **-kes** affiksi kelishik maʼnosini ham bildiradi. **Kesatish, kesatish** maʼnolarini ham hosil qiladi: *Koʻchadan kelishik chiqqatib oʻtdi. Sizni es-hushli yigitcha deb oʻylardim. Sal oʻpkangizni kesatib chiqqatib oʻtdi.*

-qotib affiksida **-cha** affiksi kichraytirish maʼnosini yoʻqotib,

yangi soʻz yasashi ham mumkin. Bunday holda soʻz yasovchi va kichik affiks oʻrtasida **omonimlik** munosabat hosil boʻladi: *sholcha*, *koʻrpa* bilan *qizilcha*, *taqsimcha*. Bundan tashqari, —cha affiksi sifat va ravish yasovchi affiksi bilan ham shakldoshdir: *oʻzbek+cha raqs*, *fagʻona+cha palov*, *qizil+cha kiyinmoq*, *askar+cha yurmoq*, *yangi+cha fikrlamoq*, *oʻzbek+cha gapirish*.

-choq\-\chak affiksi toy, kelin, qoʻzi kabi soʻzlarga qoʻshilib kichraytish-erkalash shaklini hosil qiladi. Masalan: *toychoq*, *kelin chak* kabi. *Qoʻzichog*, *toychoq* soʻzlari koʻchma maʼnoda bolalarga ishlatilganda erkalatish shakli kuchayadi. Bu affiks baʼzi soʻzlarda kichraytirish maʼnosi bilan birga baʼzi otlarni ham yasaydi: *bel+n+chak*, *koʻm+ir+chak*. Kichraytirish affikisining oʻzlik nisbatida qoʻshilishi bilan sifat yasaydigan **omonimi** ham bor: *kuy+in+chak*, *ozin+chak*.

Erkalash shakllari. —jon, —xon, —oy affikslari atoqli va tadbir qoʻshilib, erkalash, suyish kabi ijobiy munosabat shakllarini hosil qiladi: *oyijon*, *kuzgujon*, *akaxon*, *Abrorjon*, *Hulkaroy*, *Halimaxon*.

Bu affikslar baʼzi kishi ismlarining tarkibiy qismi sifatida ham ishlatiladi: *Onaxon*, *Oʻgʻiloy*, *Mamajon* kabi. Shuningdek, *oromijon*, *rohatijon* kabi izofalar tarkibida jon mustaqil soʻz sifatida «jonning oromi», «jonning rohati» maʼnolarga teng boʻladi; —xon affiksi esa, *gazetxon*, *kitobxon* kabi soʻzlarda yasalishida ishtirok etib, —xon shakl yasovchisiga **omonim** boʻladi.

—(a) **loq affiksi** qiz, boʻta kabi soʻzlarga qoʻshilgandagina erkalash shaklini hosil qiladi: *qizaloq*, *boʻtaloq*, *toyloq*. Baʼzi oʻrinda —cha affiksi bilan qoʻshilish boʻla oladi: *qizaloq-qizcha*, *toyloq-toycha*. Bu affiks oʻrin-joy oʻti yasovchi affiksi bilan **omonimlik** munosabatga ham ega boʻladi: *oʻloq*, *qumloq*.

—gina affiksi. Asosan, shaxs bildiruvchi otga qoʻshilib, erkalatish shaklini hosil qiladi: *bolagina(m)*, *qizgina(m)*, *jongina(m)*. Masalan, *yaxshigina*, *kattagina*, *tezigina*, *endigina* kabi soʻzlarda sifat va ravish yasaydi. Soʻz takibida shakl yasovchi sifatida ishtirok etganda urgʻuli boʻladi: *bolaginaʼ*, *yaxshiginaʼ*, *ozginaʼ*. Urgʻusiz holatda esa, ayrim ayrim yubliklarni yuklamasi vazifasini bajaradi va shakl yasovchilar bilan **omonim** boʻladi: *bolaʼgina*, *faqaʼgina*, *soʻzlarniʼgina*.

Qarashlilik shakli ot yoki olmoshlarga —niki affiksining qoʻshilishi yasaldi. Bu affiks oʻzakka qoʻshilib, narsaning asosdan anglashilgan ot narsaga qarashli ekanligini bildiradi: *akamniki*, *doʻstingniki*, *maktabniki* kabi. Men, sen olmoshlariga qoʻshilganda qoʻshimcha boʻladi. Oʻz oʻzidoshini undoshi tushiriladi: *men+iki*, *sen+iki*. Qarashlilik shaklidagi ot maʼnosini bildiruvchi affiksini olgan otlarga sinonim boʻladi.

Otlarning tuzilish turlari

Otlar tuzilishiga koʻra toʻrt turga boʻlinadi: 1) sodda otlar, 2) qiyosli otlar, 3) juft otlar, 4) qiyartma otlar.

Sodda ot. Bitta oʻzak morfemadan tashkil topgan ot sodda ot deyiladi. Sodda otning tub va yasama turi mavjud. 1) otning yasovchi affikslarga ega boʻlgan ot mustaqil lugʻaviy maʼnoli qismi **sodda tub ot** deyiladi. Tubotlar (tabiiy otlar)

1) *qo'shma* o'zgartuvchi affikslar qo'llanishi ham mumkin: *quyosh, dala, qo'shmadan, qushchalar, daladan, kitobning*; 2) so'zning mustaqil qismiga o't yasovchi affikslar qo'shilishi bilan yasalgan shakl qo'shma o't deyiladi. Sodda yasama otlar ichki va tashqi yasovchi affiks-lar bilan yasalgan. Masalan: *zamon+dosh, mehnat+kash, osh+paz, til+shunos* va boshqalar. Masalan: *o'ra+m, tutat+qi, isit+ma* kabilar esa tashqi yasama otlarga kelgan yasama otlardir.

3) *qo'shma* ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning ma'no va grammatik shakliga to'bealanish yo'li bilan birikib, bitta narsa nomini ifodalashga qo'shma o't deyiladi. Qo'shma otlar tarkiban bir xil va har xil mustaqil so'zlarning sitaktik munosabatga kirishuvidan tuzilishi mumkin.

1) *otlardan- qo'larra, otquloq*; 2) *sifat+otdan- ko'ksulton, xomtok;* 3) *so'zdan- qo'libear, oshko'k*; 4) *son+otdan- mingoyoq, uchquduq*; 5) *so'zdan- beshiktovator, beshiktovator*; 6) *fe'l+otdan- yoriltosh, kuyganyor*; 7) *so'zdan- ishlabchiqarish.*

4) *qo'shma* ikkita ortiq so'z ishtirokida ham tuzilishi mumkin: *qo'shma qo'shma qo'shma.*

5) *Qo'shma* grammatik shaklga ega bo'lgan ikkita otning teng qismiga ega bo'lib, bir umumiy ma'noni anglatadigan ot juft ot deyiladi. Juft otning mustaqil urg'uli so'z bo'lib, ular talaffuzda yagona leksik birlik bo'ladi. Affiksalar juft otning keyingi qismiga qo'shiladi: *ota-onada'n, ota-onakala'r, arz-dodimizni.*

6) *Qo'shma* tarkiban har ikkala qismi mustaqil ma'noli so'zlardan, bir qismi mustaqil qismi mustaqil ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan va har ikkala qismi ega bo'lmagan so'zlardan tuziladi:

7) *Qo'shma* qismol mustaqil ma'noli so'z bo'ladi. Bunda juft so'zlar o'zaro bog'lanadi: a) bog'lovchilarsiz: *ota-ona, qozon-tovoq*; b) -u, -yu bog'lovchilari bilan: *tog'-u tash, olma-yu o'rik.*

8) *Qo'shma* har ikkala qismi mustaqil ma'noli so'zdan tuzilganda uning qismlari bog'lanishi mumkin: 1) har ikkala qismi hozirgi tilimizda mustaqil so'z bo'ladi: *o'yin-kulgu, tog'-tosh, sigir-buzoq, qo'y-qa'zi;* 2) *Qo'shma* otning ikkinchi qismi tarixiy yoki eskirgan so'z bo'ladi: *ko'cha-ko'chayoz, osh-oshqovoz*; 3) mustaqil so'zlarning birinchi yoki ikkinchi qismi mustaqil bo'ladi: *kuch-quvvat, o'y-xayol* (o'zbekcha+arabcha), *tuz+namak* (arabcha), *avdo-sotiq, gap-so'z* (tojikcha+o'zbekcha); 4) mustaqil bo'lmagan ikkala o'zlashma so'z bo'ladi: *hol-ahvol, hisob-kitob, sir-asror*

9) *Qo'shma* tuzilishida so'zlar ma'no jihatdan quyidagicha munosabatda bo'ladi: a) *qo'shma* bir-biriga yaqin, umumiy bir guruhga mansub bo'lgan so'zlar: *qo'zi-qo'z, yuz-ko'z, idish-tovoq, sigir-buzoq*; b) ma'nodosh bo'lmagan so'zlar: *kuch-quvvat, or-nomus, baxt-saodat, qo'ydi-chiqdi*; v) *Qo'shma* ma'noli so'zlardan: *yer-ko'k, er-xotin, o'g'il-qiz, keldi-kitdi, oldi-oydi* bo'lgan munosabatga ega bo'lgan so'zlardan: *gap-so'z, tog'-tosh.*

2. Bir qismi mustaqil, ikkinchi qismi mustaqil ma'noga ega bo'lgan so'zlardan tuzilgan juft otlar: *kiyim-kechak, bozor-o'char, temir-tosh, matra, qand-qurs*.

3. Har ikkala qismi ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan tuzilgan juft otlar: *g'ala-g'ovur, lash-lush, ikr-chikir, g'idi-bidi*.

Juft otlar vositasida ifodalangan ma'no har xil bo'ladi: a) ma'no umumlashtirish kengayadi: *qovun-tarvuz, qozon-tovoq, qo'y-echki*; b) ma'no umumlashtirish jamlanadi: *o'g'il-qiz, ota-ona, aka-uka*.

Bundan tashqari, boshqa turkumga mansub so'zlar juftlashib, otlar ham mumkin. Bunday juft so'zlar quyidagi turkumlarga doir so'zlarning ko'chishi asosida yuzaga keladi: *issiq-sovuq, oq-qora, kam-ko'st, ko'st-ko'st, kam-ko'p* ravishdan; *yurish-turish, yeyish-ichish, yozuv-chiqarish, bordi-keldi, ur-yiqit fe'ldan; adi-badi, qiy-chuv* kabi taqlid so'zlardan.

Takroriy otlar. Bir xil grammatik shakldagi so'zlarni aynan takrorlash orqali leksik-grammatik jihatdan bir butunlikni tashkil qiluvchi takroriy otlar deyiladi. Takroriy otlar ko'plik va umumlash tirik kuchaytirish kabi leksik-grammatik maqsadlarni ro'yobga chiqarishda ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan: *Xo'jalikning bu yilgi daromadi o'zining ombor g'alla, xirmon-xirmon paxta yetishtirib mo'l hosil to'plandi. O'g'il zo'rayib, uning suyak-suyagigacha zirqirardi*.

Takroriy otlarning maxsus takror turi ham mavjud bo'lib, bu turdagi takror mustaqil so'z va uning fonetik soyasi qolipida tuziladi. Masalan: *umumlashtirish, jamlash* kabi qo'shimcha ma'nolarni yuzaga keltiruvchi *povqat, ilon-milon, non-pon, chang-chung, choy-poy, qand-qurs*.

Qisqartma otlar. Murakkab so'z birikmalarini turli usulda qisqartirish orqali yasalgan otlardir. Qisqartma otlar nutqning tezlik ta'minlovchi muhim vositalardan biridir. Masalan: *BMT, OAK (Oliy O'zbekiston komissiyasi), O'ztele-radio kompaniyasi, O'z-dunrobita*. Qisqartma otlar ba'zilar tilimizda aynan o'zlashtirilgan holda ishlatiladi: *YUNFAK, Koskom* kabilar shular jumlasidandir.

Tekshirish savollari

10. Ot va otning ma'no turlari xususida ma'lumot bering.
11. Otlar qanday grammatik kategoriyalarga ega?
12. Egallik kategoriyasi va u ifodalaydigan grammatik ma'nolar xususida ma'lumot bilasiz?
13. Egallik affikslari sinonimligi, omonimligi haqida ma'lumot to'plang.
14. Kelishik va son kategoriyasiga xos grammatik ma'nolar haqida ma'lumot bering.
15. Kelishiklar sinonimiyasi xususida nimalar bilasiz?
16. Otlarga xos nokategorial shakllarni tavsiflang.
17. Otning tuzulishiga ko'ra turlarini jadval asosida yoriting.

nisbiy sifatlar affikslar orqali yasalgan sifatlardan tashkil topadi. Ushbu jihattan a) belgini biror narsaga nisbat berish bilan ifodalaydi: *g'urur, chiroyli surat, devoriy gazeta, ko'rpalik mato*; b) belgini o'zini o'ziga nisbatlaydi: *toshkentlik kishi, yerdagi olma, kuzgi shamol*; d) belgini xususiyat, holatga nisbatlaydi: *ko'ngilchan odam, chopqir ot, tirishqoq kishi*.

Sifat darajalari. Belgining oddiy darajaga ko'ra nisbatlab, turli darajalari deyiladi. Sifat darajalarining quyidagi turlari bor:

Oddiy daraja. Bir narsa belgisining boshqa narsa belgisiga nisbatlanishi oddiy daraja deyiladi. Bunday sifatlar daraja bildiruvchi affiks ega bo'lmaydi. Masalan: *yorug', yaxshi, og'ir, chaqqon, yumshoq, baland*.

Qiyosiy daraja belgining oddiy darajaga nisbatan ortiq yoki kam bo'lganini qiyoslab ko'rsatadi. Qiyosiy darajadagi sifat asosan **-roq** affiksi bilan shakllantirib, *kichikroq, ko'kroq, balandroq, mazaliroq, achchiqroq*.

Qiyosiy daraja, odatda, ikkita narsa, hodisa, voqea yoki holat ishtirokida bo'ladi. Bunda qiyoslanayotgan narsalarning belgisi ... **-ga nisbatan** qiyoslanadi. Masalan: *uzunroq* ... **-roq** yoki ... **-dan (ko'ra)** ... **-roq** qolipi asosida voqelanadi: *Ilmning kechagiga qaraganda kuchliroq. Tut terakdan pastroq. Asal shakardan shirinroq.*

Qiyoslash ma'nosi chiqish yoki jo'nalish kelishigidagi **ot + ko'ra** qiyoslanadi. Bunda qaraganda so'zlaridan biri hamda oddiy darajadagi sifat birligi ortiq bo'lganini ifodalashi mumkin: *Alisher boshqa bolalarga qaraganda zehni, mehnatsevar chiqdi.*

Ba'zan bunday ma'no **-roq** ko'rsatkichli sifatning yakka o'zi orqali ham ifodalash mumkin: *Qalbdan aytilgan tashakkurdan qimmatliroq mukofot berildi.*

Orttirma daraja belgining oddiy darajadan ortiq, yuqori ekanligini ifodalaydi. Orttirma daraja quyidagicha usullar vositasida hosil bo'ladi:

1. Fonetik usul: a) sifatning bosh qismi va oddiy darajadagi shaklining takrori orqali: *ko'm-ko'k, dum-dumaloq, yam-yashil, oppa-oston, teppa-tep* b) sifat tarkibidagi unlini cho'ziq talaffuz qilish orqali: *baaland, achchiq*

2. Leksik usul: a) sifat oldidan *eng, juda, g'oyat, g'oyatda, nihoyatda, ko'p, biram, tim, naq, cheksiz* kabi so'zlarni keltirish orqali: *juda go'zal, behad zehinli, nihoyatda baland, g'oyat minnatdor, biram yoqimli, o'ta g'irrom, o'lg'ida qimmatli, naqadar ulug'vor, tim qorong'u*; b) turg'un birikmalarni sifat oldidan keltirish orqali: *xaddan ziyod achchiq, haddan tashqari maroqli, bahosi yo'q javon, takroriy sifatlarini ot oldidan keltirish orqali: baland-baland imoratlar, to'g'ri yigitlar, hashamatli-hashamatli binolar, shirin-shirin orzular.*

Bulardan tashqari, *shirindan shirin, uzindan uzoq* kabi ma'no ifodalovchi ko'rsatkichlar ishtirokida ham orttirma daraja hosil qilinishi mumkin.

Ozaytirma daraja ko'proq rang-tus belgilariga xos bo'lib, belgining darajadan kamligi, pastligini ifodalaydi. Ozaytirma darajadagi sifatlar quyidagi usullar yordamida hosil qilinadi:

1. Leksik usul. Belgining kuchsizlik darajasi sifat oldidan *yarim, kam, xiyol, xiyla, sal, aytarli, u qadar* kabi maxsus yordamchi so'zlarni keltirish yordamida hosil qilinadi: *sal durust, xiyol ochiq, bir oz yaxshi, yarim qorong'u*

bu sifati qo'shma, u qadar shirin emas. Bunda ba'zan-roq affiksi ishtirok etadi: *qalq'ol g'o'rqoq, xiyol kichikroq, bir oz torroq* kabi.

3) **darajalik usul.** Bunda darajaning kuchsizligi oddiy darajadagi sifatga qo'shma qo'shish orqali shakllanadi:

1) **darajalik affiksi orqali:** *qitg'ish, sarg'ish, ko'kish, oqish;*

2) **qo'shma affiksi orqali:** *qoramtir, ko'kintir, oqimtir;*

3) **qo'shma affiksi orqali:** *kattagina, shiringina, oppoqqina, kichikkina.*

4) **darajalik qiyosiy daraja hosil qilish bilan bir qatorda,** belgining kuchsizligi darajalik belgilarida ham ishlatiladi.

5) **darajalik afleksiyalar bilan.** Sifatning otlashuvi **substantivatsiya** deb yuritiladi.

6) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari narsa yoki shaxs tushunchasini bildiruvchi bitta so'zda sifatlanmish tushirilib, uning vazifasida sifatlovchi sifat yaratiladi.

7) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

8) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

9) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

10) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

11) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

12) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

13) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

14) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

15) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

16) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

17) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

18) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

19) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

20) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

21) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

22) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

23) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

24) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

25) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

26) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

27) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

28) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

29) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

30) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

31) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

32) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

33) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

34) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

35) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

36) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

37) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

38) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

39) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

40) **darajalik afleksiyalar bilan.** Darajalik belgini emas, otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan sifat yaratiladi.

3. Juft sifatlar ikkita soʻzning teng bogʻlanishi asosida tuzilgan juft sifatlar tarkibi har ikkiala qismi lugʻaviy maʼnoli yoki bir qismi lugʻaviy ega boʻlmagan soʻzlardan tuzilishi mumkin.

Har ikkala qismi lugʻaviy maʼnoli soʻzlardan tuzilgan juft sifatlar tarkibiga ega boʻladi: **1) turli antonim soʻzlardan tuziladi:** a) tub soʻzlardan: *yaqin, ogʻir-yengil, oq-qora, past-baland\baland-past, yaxshi-yomon, yashi, yosh-qari, katta-kichik, oʻng-ters;* b) tub va yasama soʻzlardan: *haq-nohaq, huda-behuda;* d) yasama soʻzlardan: *kerakli-keraksiz, qizil-issiq-sovuq.* **2) sinonim soʻzlardan tuziladi:** *och - nahon, oyoq - soya - salqin,*

oʻydim-chuqur, puxta-pishiq, uzuq-yuluq, moʻmin-qobil, xor-zor,

Bir qismi lugʻaviy maʼnoli, ikkinchi qismi lugʻaviy maʼnoga ega boʻlmagan soʻzlardan tuziladi: *boʻsh-bayov, xom-xatala, chala-chulpa, eski-tashqir, yarimta-yurimta, achchiq-tizziq.*

Har ikkala qismi yolgʻiz holda maʼno anglatmaydigan soʻzlardan tuzilgan juft sifatlar tarkibiga ega boʻladi: *uvali-juvali, dalli-gʻulli, ikir-chikir, ayqash-uyqash.*

Juft sifatlar chiziqcha bilan ajratilib yoziladi. Biroq ular orasida yuklamalari bogʻlovchi vazifasida ishlatilganda chiziqcha tushiriladi: *halol-u harom, issiq-sovuq\ issiq-u sovuq, sogʻ-salomat\sogʻ-u salomat.*

4. Takroriy sifatlar bir xil shaklga ega boʻlgan soʻzlarning aynan takrorlanishi asosida tuziladi. Masalan: *baland-baland, mayin-mayin, shirin-shirin.* Har ikkala qismi sifatning birinchi qismida qoʻshimchalar mavjud boʻlishi ham mumkin: *poy, koʻpdan-koʻp, kattadan-katta, xilma-xil, limmo-lim.* Bunday sifatlar taʼkidlash uchun ishlatiladi.

Tekshirish savollari

7. Sifat va uning maʼno turlarini misollar vositasida izohlang.
8. Sifat darajalari xususida nimalarni bilasiz?
9. Sifatlarning otlashishida qanday grammatik birliklar muhim oʻrin tutadi?
10. Sifatlarning gapdagi sintaktik vazifasi nimalar asosida belgilanadi?
11. Asliy va nisbiy sifatlarning farqini tushuntiring.

Son soʻz turkumi

Reja:

1. Hozirgi Ona tilida faol qoʻllanadigan sonlar.
2. Son bilan sinonim boʻlgan soʻzlar.
3. Sonning grammatik maʼno va vazifalarini vujudga keltiruvchi vositalar.
4. Sonning ot va sifat bilan qiyosiy tavsifi.
5. Sonning tuzulishiga koʻra turlari.
6. Hisob soʻzlarining qoʻllaninishi.

Tayanch soʻz va iboralar: faol qoʻllanadigan sonlar, numerativlar, son, tartib son, butun son, kasr son, aralash son, sanoq son, dona son, taqriban son, jamlovchi son, chama son, tartib son, sodda son, qoʻshma son.

Narsaning, miqdori, sanogʻi yoki tartibini bildirib, qancha? nechta? nechki? soʻroqlaridan briga javob boʻladigan soʻzlar son deyiladi. Sonlar sifat sifat

sonlar sonlar bo'lib, narsaning miqdori, sanog'i va tartibiga ko'ra ifodalash uchun ishlatiladi: *beshta kitob, uchala talaba, birinchi kurs* kabi.

Sanog'iy sonliq yoki noaniq miqdorini ifodalash xususiyatiga egaligiga ko'ra *bir, uch, to'rt, bir oz* singari umumiy miqdor bildiruvchi so'zlardan iborat. Ularda quyidagi grammatik belgilarga ega:

1) *butun* birliklarda so'z o'zgartuvchi affikslar olmaydi, aksincha sonning umumiy aniqlovchisi vazifasini bajaradi: *O'n sakkiz yashar yigit. Uchta bolamiz.*

2) *butun* va *qisim* birgalikda otning aniqlovchisi vazifasini bajarishi mumkin. *Butun* son aniqlovchi vazifasida kelgan sifatdan avval joylashadi: *Beshta talaba qizni qo'y.*

3) *butun* asosan aniqlovchi va kesim vazifasini bajaradi: *Mehnat kishini qo'ldan chiqarib, yurak siqishdan, axloqiy buzilishdan, muhtojlikdan. Bu kishini bina emas, mingta (A.Qahhor).*

4) *butun* fe'l oldidan kelib, ravish singari hol vazifasini bajaradi: *U o'z bog'ini mahraylon bargidan uch-to'rtta uzib keldi.*

5) *butun* so'zlardan yasalmaydi, ya'ni son yasalish tizimiga ega emas. *butun*dan ot yoki fe'l yasalishi mumkin: *uch+lik, ikki+lanmoq* kabi.

6) *butun* so'ziga qo'shiluvchi *-inchi, -ov, -ala, -ta, -tacha, -lab, -larcha* affikslari *butun* bo'lib, sonning bir turidan boshqa turini hosil qiladi. Son otga qo'shilgan holda maxsus hisob so'zlar, ya'ni **numerativlar** ishlatiladi.

7) *butun* *butungramm, gramm, botmon, pud, so'm, tiyin, dona, nafar, hovuch, qadam, gektar, soat, minut, daqiqa, soniya* singari ot turkumiga kiradigan tashkil topadi.

8) *butun* ma'no turlari. Sonlar ma'no jihatdan, dastlab, ikki guruhga bo'linadi: 1) miqdor son, 2) tartib son.

1) *butun* sonlar narsani sanash, donalash, taxminlash, taqsimlashga asoslangan umumiy miqdorini ifodalash uchun xizmat qiladi. Miqdor sonlar narsaning umumiy miqdorini ifodalash xususiyatiga ko'ra uch guruhni tashkil qiladi: a) **butun son** sonning miqdoriy butunligini ifodalaydi: *bir kishi, uch o'rtoq, ikkita talaba*; b) **kasr sonlar** butun miqdorning qismini ifodalash uchun xizmat qiladi: *uchdan bir, uchdan ikki*. Shuningdek, kasr sonlar *yarim, chorak, nim* kabi so'zlar vositasida ham ifodalanadi; d) **aralash sonlar** butun va kasr sonning birliktirib osonida hosil bo'ladi: *bir yarim, ikki butun o'ndan besh*.

2) *butun* ma'no jihatdan sanoq son, dona son, chama son, jamlovchi son, taxmin ma'no kabi turlarga bo'linadi. Ular quyidagi xususiyatlarga egaligi bilan ajratiladi:

1) *sanoq* sonlar bir turdagi narsaning umumiy sanog'i, sonning nomini ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan: *bir, ikki, uch, to'rt, besh*. Sanoq sonlar numerativ so'zlar bilan ishlatiladi: *besh kishi, o'n yil, uch qop un, o'n yildan ko'p* kabi.

2) *chama* sonlar numerativ so'zlersiz yoki numerativ so'zlar bilan qo'llanib, taxmin ma'nosini qabul qilganda chama, taxmin ma'nosini ifodalaydi: *soat beshlar*

bo'ldi, oradan uch kunlar o'tdi. Xuddi shuningdek, ma'no sanoq sonlari bilan juftlanishi orqali ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Darchadan besh oloq kirib keldi.*

Sanoq sonlarning ba'zi turlarigagina 3-shaxs egalik affiksi qo'shilib o'tlashtirishi mumkin: *Biri olim, biri muallim.* Sanoq sonlar hech qanday affiks bilan ham otga ko'chishi mumkin. Masalan: *qirq, yetti, yigirma* kabi aza nomlari nomi shular jumlasidandir.

Barcha sanoq sonlar o'tasida bir soni alohida grammatik xususiyatga ega bo'lib bilan ajralib turadi. Uning bunday polisemantik xususiyati quyidagilarda ko'rsatib tashlanadi:

a) bir soni ot oldidan kelib, gumon, noma'lumlik ma'nosini hosil qiladi: *Bu sizni bir kishi so'rab keldi.* Bir soni miqdor bildiruvchi so'zlar oldida kelganda ham shunday ma'nolar hosil bo'ladi: *bir talay, bir necha, bir oz, bir qadam*

b) holat ma'nosidagi fe'l, ot, sifat, ravish oldida kelib ma'noni kuchaytiradi: *Mashina bir silkinib, to'xtadi. Ertaga bir dam olmasam bo'lmaydi.*

d) uyushiq bo'laklar yoki sodda gaplarda biriktiruvchi bog'lovchi vazifada bajaradi: *Xursandligidan bir kuladi, bir yig'laydi.*

c) ayiruv-chegaralov yuklamasi vazifasini bajarishi mumkin: *Mening to'rtinchi bir sensan.*

f) bir soni jo'nalish, chiqish kelishigi affiksi bilan hamda -day, affiks bilan qo'llanganda ravishga ko'chadi: *birga ishlamoq, birdan kirib kelmoq, bir qaramoq.*

Dona sonlar bir turdagi narsani yakkalab, donalab sanaladigan narsalarning miqdorini anglatadi va sanoq songa -ta affiksini qo'shish orqali shakllanadi: beshta, o'nta, ikkita. Biroq, -ta affiksi bir soniga qo'shilganda -ta affiksini o'tovushiga o'zgaradi: bir+ta= bitta.

Dona son hosil qiluvchi -ta affiksi numerativ so'z o'rnida ishlatiluvchi sifatida ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi: *Beshta qalam-besh dona qalam, to'rtta talaba-to'rt nafar talaba, yuzta qoramol-yuz bosh qoramol.*

Ba'zan dona sonlar fe'l oldidan kelib, hol vazifasini bajaradi: *Uning gapirib, o'nta kuladigan odati bor.*

Boshqa miqdor sonlardan farqli ravishda, dona son hosil qiluvchi affiksidan keyin ko'plik ifodalovchi -lar affiksi hamda kelishik qo'shish orqali qo'shilmaydi. dona sonlar 1,2-shaxs birlikdagi egalik affiksi bilan ham qo'llanmaydi. Faqat 3-shaxs egalik affiksini qabul qilib, o'tlashishi mumkin. Bunday holda dona sonlar turli kelishik affiksini qabul qilishi va ularga vazifalar bajarishi mumkin. Masalan: *Birniki mingga, mingniki tumanga.*

Taqsim sonlar narsaning miqdor jihatdan teng bo'linganligini ifodalaydi. Taqsim son quyidagicha hosil bo'ladi: a) sanoq songa -tadan qo'shish orqali qo'shish bilan: *beshtadan, to'rttadan*; b) dona sonlarni takror qo'llash orqali: *ikkita - ikkita, to'rtta - to'rtta.* Bunday holda takror qo'llangan dona sonning ikkinchisiga -tadan affiksi qo'shilishi ham mumkin: *ikkita-ikkittadan kabi.* Miqdor sonning bu turi numerativ so'z bilan qo'llanishi mumkin: *ikkita meva, Besh donadan, yuz kilogrammdan.*

sonlar boshqa miqdor sonlar kabi ot va ot vazifasidagi soʻzlar yoki feʼl kelib, narsa yoki harakatning miqdoriy belgisini koʻrsatadi: *Navbatda ikkitadan boʻlib kela boshladi.*

sonlar ham boshqa son turlaridan farqli ravishda egalik, kelishik va sifatlovchi halarini qabul qilmaydi. Demak, ular otlashmaydi.

sonlar narsa miqdorini jamlab, toʻdalab koʻrsatadi. Ular sanoq soni bilan qoʻshiladi, **-ov, -ala, -ovlon, -ovlashib** qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil boʻladi.

sonning **-ov, -ovlon** affiksli shakli har doim 1-shaxs birlik shakldan kelib, egalik affiksi bilan qoʻllanib, gapda ot vazifasida ishlatiladi. Shu bilan boshqa turlaridan farqli ravishda gapda sifatlovchi - aniqlovchi son bajararmaydi: *Uchovining*

otiga uchovlon ola boʻlsa, ogʻzidagin oldirar.

son affiksli jamlovchi son ot oldidan kelib, sifatlovchi-aniqlovchi son bajaradi: *Ikkala oʻrtoq bir boʻlib ishga tushdilar.* **-ov, -ala, -ovlon** bilan hosil boʻladigan jamlovchi sonlarning faol qoʻllanishi ikkidan koʻprogʻan sonlarda koʻproq kuzatiladi.

sonning **-ov, -ala** affiksli shakliga kelishik affixlari 3-shaxs egalik shakldan keyin qoʻshiladi, **-ala** affiksli shakliga esa kelishik affixlari sonning 1-shaxslaridan boshqa turlaridan keyin qoʻshiladi va gapda ega, aniqlovchi va toʻldiruvchi vazifasini bajaradi: *Ikkovi qadirdonlarcha otiga ikkalasining boʻyi teng. Terimchilarning uchalasiga ham mukofot berish uchun yigʻindan boshqa hamma yigʻilishga qatnashdi.*

sonning jamlovchi son **ov+la+sh+ib** affiksi yordamida hosil boʻluvchi son hosil boʻladi. U affiks bilan shakllangan jamlovchi sonlar koʻpincha feʼlga gapda hol vazifasida keladi: *Uchovlashib ichkariga kirishdi.*

son narsa miqdorini chamalab, taxminlab koʻrsatish uchun ishlatiladi. Uning yasalladi: 1) **-tacha** affiksi orqali: *oʻntacha, besh-tacha*; 2) **-lab** affiksi orqali: *oʻnlab, yuzlab*; 3) **-lar** qoʻshim-chasi orqali: *soat birlar boʻldi, yuzlar*; 4) **-larcha** qoʻshimchasi orqali: *oʻnlarcha, yuzlarcha*; 5) sanoq yoki sifatlovchi affiks orqali: *bir-ikki, ikki-uch, uch-toʻrtta, besh-oltita*; 6) chama maʼnosini ifodalashda baʼzi taxmin maʼnosidagi soʻzlar ham ishtirok etadi: *oʻttizga qoʻngʻin chogʻli, kamida oʻnta, qariyb yuzta, yuzdan ortiq.*

sonlar hisob soʻzlari bilan qoʻllanadi. Bunda chama maʼnosini hosil qilishda hisob soʻziga qoʻshiladi: *Maktab uzogʻi bilan yuz metrcha narida otga bir yilcha vaqt oʻtdi.*

sonning gapdagi vazifasi uning qaysi soʻz bilan birikishiga bogʻliq. Uning asosiy vazifasi a) koʻpincha otga bogʻlanib, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Uchta besh-oltita ketmon ishdan chiqdi. (A.Q)* b) feʼlga bogʻlanib hol bildiradi: *Roʻzimat qorongʻida koʻziga yigirma besh yoshlarda koʻringan otga qoʻngʻin otlashgan holda shaxs maʼnosini ifodalaydi va gapda ega, vazifasini bajaradi: *Uning zarimta sezgani yoʻqmi, degan oʻy bilan atrofga alangladi. (S.**

sonlar narsaning joylashish tartibini, oʻrnini ifodalash bilan boshqa sonlar bilan bogʻlanadi. Ular sanoq songa **-nchi, -inchi, -lamchi** affiksini qoʻshish

orqali hosil bo'ladi: birinchi, ikkinchi, beshinchi, birlanchi, ikkinchi.
Tartib sonlar boshqa son turlaridan farqli ravishda hisob so'zlari bilan qo'llanmaydi.

Tartib son yasovchi affikslar bir soniga qo'shilganda «oldingi» kabi so'zlar bilan sinonim bo'ladi: *Qishning birinchi* masalaning ma'nodosh bo'ladi: *Endi masalaning ikkinchi tomoniga e'tibor qaratib*

Narsa, hodisalar tartibini ko'rsatishda avval sanoq son undan qo'llaniladi: *Bir tomonda sho'x, ikkinchi tomonda kishining qalbi katta ashula bo'lmoqda.*

Tartib son ba'zan narsaning turi yoki navini ifodalash uchun ham ishlatiladi. Bunda tartib son narsaning joylashish o'rnini emas, aksincha, uning xususiyati e'tiborga olinadi: *U yettinchi chiroqni oldiga qo'yib, o'z yelkasiga tashlaganicha o'tirardi* (S.Ahmad).

Tartib sonlar narsaning miqdoriga ko'ra belgisini ko'rsatib, gapda aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Atirgullar, ko'rkam karnaygullar, xitoy kuzning birinchi izg'irilarini pisand qilmaydi* (O). Fe'l-kesimga bog'liq miqdor holi vazifasini bajaradi: *Bunday go'zallikni Abrorjonning birlanchi edi.*

Tartib son otlashadi. Ular otlashganda avval egalik qo'shimchasi qo'shimchasi qo'shiladi va gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi vazifalar bajaradi: *Ikki otliq ancha gaplashib turgandan keyin biri qo'lib ketdi, ikkinchisi orqaga qaytdi.*

Tartib sonlar gap bo'laklariga grammatik jihatdan bog'lanmay, katta vazifasida ham qo'llaniladi: *Birinchidan, hali juda yoshsiz, ikkinchidan, uddalashga tajribangiz yetisharmikan.*

Sonning tuzilishiga ko'ra turi

Sonlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'linadi.

Sodda sonlar bir o'zak morfemadan iborat bo'lgan sonlardir. Hozirgi tilida faol ishlatiladigan 23 ta sodda son bo'lib, ular yozuvda arab va rim raqamlari bilan, shuningdek, harflar vositasida ifodalanadi. Ular quyidagilar: *mol, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qo'ltmish, yetmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard.* Sonlarning turlari mazkur sodda sonlarning qo'shilishi, juftlanishi, takroridan tuzilishi paytida, sodda sonlar sonning ma'no jihatdan turlarini shakllantirishda ham bo'ladi: *beshita, ikkala, to'rttadan, uchov, o'nlarcha, oltinchi* kabi.

Hozirgi tilimizda sodda sonlar qatoridan o'rin egallaydigan *oltmish, to'qson* sonlari aslida *olti-mish, sakkiz-o'n, to'qqiz-o'n* singari qo'shma asosida hosil bo'lgan.

Ona tilida ayrim sodda sonlar so'zlar bilan **sinonimik** munosabatga kiradi. Masalan: *bir-yakka, yolg'iz, yagona; ikki-qo'sh, juft* kabi. Shuningdek, sonlar tilimizdagi ba'zi so'zlar bilan **omonim, paronim** bo'lishi ham

qirg'ning *uch*, *o'monga uch* kabilar *uch* sonining, *qirg' (aza marosimi)*, kabilar *qirg'* soningomonimidir; *to'rt* soni esa nutqda *to'r(uyning)* grammatik bo'lishi mumkin.

1) *uch* son *ikki* yoki undan ortiq sodda sonning birikishidan tuzilgan son bo'lib *yigirma sakkiz, bir yuz qirg'uchdan bir, uch butun undan ikki*.

2) *uch* va *qo'shma* sonlar ham tarixan o'zining sinonimlariga ega bo'lgan.

3) *uch* son *uch*, *yuz ming-lak, o'n olti-bir pud* kabi.

4) *uch* son ikkita har xil sonning teng aloqadagi takroridan tuzilgan son bo'lib: a) sodda va qo'shma sonlarning quyidagi tartibda teng aloqaga ega bo'linadi: a) sodda son+sodda son: *bir-ikki, ikkita-uchta, bitta-uchta* kabi; b) sodda son+qo'shma son: *o'n-o'n beshta, o'n beshta* kabi; c) sodda son+sodda son+sodda son: *uch-uch-uch* kabi; d) qo'shma son+qo'shma son: *uch-uch-uch* kabi.

5) *uch* son *uch*, *uch*, *uch* kabi; d) qo'shma son+qo'shma son: *uch-uch-uch* kabi.

6) *uch* son *uch*, *uch*, *uch* kabi; d) qo'shma son+qo'shma son: *uch-uch-uch* kabi.

7) *uch* sonlar ikkita bir xil shaklga ega bo'lgan sonlarning aynan *uch* taqsimida *uch*, *uch*, *uch* kabi. Sonlar-ning takrori orqali *uch* son bo'ladi.

Tekshirish savollari

1) *uch* son tilida faol qo'llanadigan sonlar qaysilar?

2) *uch* son sinonim bo'lgan qanday so'zlarni bilasiz?

3) *uch* son grammatik ma'no va vazifalarini vujudga keltiruvchi vositalar haqida qanday fikringiz?

4) *uch* son va sifat bilan qiyoslab tavsiflang.

5) *uch* sonning qo'llaninishi xususida ma'lumot bering.

Olmosh so'z turkumi

Reja:

1) Olmosh so'zining o'ziga xos belgilari haqida ma'lumot.

2) Olmosh so'zining turkumlararo tavsifini.

3) Olmosh so'zining ma'no turlari.

4) Olmosh so'zining so'z yasaliishi va so'z o'zgarishi, shakl yasaliishiga munosabati.

5) Olmosh so'zining ishlatiladigan so'zlar.

6) Olmosh so'zining sinonimlik, omonimlik masalasi.

7) Olmosh so'z va ibroralar: mustaqil so'z turkumlari, men, sen, biz, siz, u, kim,

bu, hamma, kishilik olmoshlari, ko'rsatish olmoshlari, so'roq olmoshlari, ishoratlik olmoshlari.

8) Olmosh so'z mustaqil so'z singari shaxs, narsa, belgi yoki qiymat tushunchasini

ifodalovchi so'zlar o'rnida almashib keladigan, ularning mavjudligiga ishora qiladigan

so'zlar masalan: *men*-shaxsga, *nima*-narsaga, *shu, bu, o'sha*-belgiga, *qancha,*

qancha olmoshlari esa miqdor-ga ishora qilishi bilan o'zaro farqlanadi. Olmoshlar

so'zlar bilan mavhum ma'noning almashinib qo'llanishini ta'minlaydigan

so'zlardir. Ularning qanday ma'noda qo'llangani matnda ishtirok etuvchi larining munosabatiga qarab oydinlashadi. Masalan: *Shunday o'tirib bo'lsin*, gapidagi *shunday* olmoshi narsa belgisini boshqasiga taqqoslash uchun xizmat qilgan. Biroq, ba'zi olmoshlar, xususan, *kim*, *men*, *sen* olmoshlarini ot yoki sifat bilan almashtirib bo'lmaydi. Qayd etilganidek, bo'ladiki, olmoshlar mustaqil so'zlarning doimiy muqobili sifatida ixchamligi, qisqaligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Olmoshlar quyidagi o'ziga xosliklarga egaligi bilan xarakterlanadi:

1. Olmoshlar boshqa turkumlardan farqli ravishda so'z yasalish tilida emas. Ya'ni boshqa so'zlaridan olmosh yasalmaydi. Olmoshlar dan affiks sanoqli so'z yasalishi mumkin: *manmanlik*, *men-simaslik*, *sen-siraslik*. Shuningdek, olmoshlar ba'zi so'zlar bilan birikib boshqa turkumga qayzerda, *ozmuncha*, *o'zboshimcha*.

3. Olmoshlar otlarga xos so'z o'zgartuvchilarni qabul qiladi: *kimni kimdan* kabi. Ba'zi olmoshlar o'zgartuvchi qo'shimchalar bilan qo'llanilgan fonetik o'zgarishlar sodir bo'ladi: *sen+ing*, *men+i*; *u+n+ga*, *shu+n+ga* kabi.

4. Olmoshlar egalik affixlari bilan qo'llanishda ayrim xususiyatlar mavjud: 1) ot tipidagi so'roq, bo'lishsizlik, belgilash, o'zlik olmoshlari egalik qo'shimchasi bilan qo'llanadi: *kimi*, *nimasi*, *hech kimim*, *hech nimam*, *o'zim*, *o'zing*, *hammasi*, *barchasi* kabi; 2) paytga nisbatan so'roq ishlatiladigan va maqsadni aniqlash uchun ishlatiladigan so'roq olmoshlari, I, II shaxs olmoshlari egalik affiksini olmaydi, ya'ni qachon+im, nega+im, men+im ishlatilmaydi; 3) u ko'rsatish olmoshi va qaysi, necha kabi so'roq olmoshlar affiksini, asosan, otlashganda qabul qiladi: *qaysisi*, *unisi*, kabi.

5. Ko'plik qo'shimchasi I shaxs birlikdagi kishilik olmoshiga qo'shilgan (men+lar tarzida ishlatilmaydi). II shaxs birlikdagi kishilik olmoshi qo'shimchasi qo'shilsa ko'plik emas, hurmatsizlik, mensimaslik ma'noda bo'ladi: *Senlar*. I-II shaxs ko'pligi esa, bir so'zlovchi va boshqalar, tinglovchi va boshqalar kabi ma'noga ega bo'lib, guruh ifodalash uchun ishlatiladi: *bizlar*, *sizlar* (*biz* va *boshqalar*) kabi. So'roq olmoshiga -lar affixi qo'shilganida ma'nolar hosil bo'ladi: a) taxmin ifodalaydi: *Soat nechalar bo'ladi?* ma'no kuchaytiriladi: *Qanchalar qiynaldim!* d) "qadim", "ancha vaqt" ma'noda ifodalaydi: *Qachonlardir bu yerlarda hayot qaynagan edi*.

6. Ma'no va gapdagi vazifasiga ko'ra olmoshlar a) ot vazifasidagi olmoshlar sifat vazifasidagi olmoshlar, g) son vazifasidagi olmoshlar, d) ravish vazifasidagi olmoshlar bo'linadi: 1) *men*, *sen*, *biz*, *siz*, *u*, *kim*, *nima*, *har kito*, *har kim*, *hech nimakabi* ot vazifasidagi olmoshlar shaxs va narsaga ishora qilib, ot so'z o'zgartiruvchi-larni qabul qiladi va gapda ega, to'ldiruvchi, qo'shiluvchi, aniqlovchi vazifasini bajaradi. Masalan: *Biz abadiy bahormiz*, *bizni bahor kelajagimiz*. *Har kimning o'z kasbi o'ziga aziz*. *Qadrdan do'stlarning barchani o'ziga jalb etdi*; 2) *qanday*, *qaysi*, *bu*, *shu*, *shunday*, *alliganday*, *qandaydir*, *ba'zi* kabi olmoshlar belgiga ishora qilib, gapda sifatlar ifodalashda keladi va sifatlovchi aniqlovchi, hol, kesim vazifasini bajaradi. Masalan: *Savollarni bo'lib olgan ba'zi bolalar o'qituvchini quvonib kutib oldi*, 3)

har qancha, har qancha, bir Necha kabi olmoshlar sonlar kabi miqdor bo'lgan gapda ot oldida kelib, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi. Olmoshlar hech qachon o'zidan avval aniqlovchi olmaydi: *Ro'yxatga qancha yozildingiz?* ; 4) **Nega, qalay, qani** kabilar harakat belgisini bildirgan gapda hol vazifasini bajaradi: *nega o'qimaysan, nega javob berding?*

Ushbu ergashgan qo'shma gap tarkibida nisbiy so'z sifatida ham ishtirok etgan bo'lgan mehnat qilsa, u yaxshi yashaydi. **Shuni** unutmaslik kerakki, **shuni** tashqi hayotga bo'lgan qiziqishini so'ndiradi.

Ushbu ma'no xususiyatlariga ko'ra 1) kishilik, 2) ko'rsatish, 3) so'roq, 4) talab, 5) bo'lishsizlik, 6) bo'lishsizlik, 7) gumon kabi turlarga bo'linadi.

Ushbu ma'no xususiyatlariga ko'ra turlari

Ushbu olmoshlar nutq so'zlanayotgan paytda ishtirok etgan yoki tilga olingan narsaga ishora qiluvchi so'zlardir. Kishilik olmoshlar asosan ot yoki ma'nosini va uch shaxsni ifodalaydi: 1-shaxs (men) – so'zlovchi, 2-shaxs (tinglovchi), 3-shaxs (u) – nutq jarayonida ishtirok etmaydigan, so'zlovchi tomonidan eslatilgan shaxs yoki narsani ifodalaydi. Ko'plikda esa 1-shaxs (men) so'zlovchi va boshqa shaxslarni, 2-shaxs (siz) tinglovchi va boshqa shaxslar (ular) nutq jarayonida ishtirok etmaydigan birdan ortiq shaxsni ifodalaydi.

Shaxs	Birlik	Ko'plik
1-shaxs (so'zlovchi)	men	biz
2-shaxs (tinglovchi)	sen	siz
3-shaxs (o'zga)	u	ular

Ushbu olmoshlar nutqda quyidagi xususiyatga ega bo'ladi:

Ushbu olmoshlar, o'z ma'nosidan tashqari, shaxs va son ma'nosi bo'yicha qo'llanishi mumkin. Masalan, kamtarlik ma'nosida **men** o'rnida **men** ishlatiladi; *Biz o'z tadqiqotimizda sohaga doir yirik olimlarning kamtarlik ma'nosida*. Ilm-zan xuddi shunday shaklda manmanlik ma'nosi ham ishlatilishi mumkin: *Biz o'z ishimizni bilib qilamiz, maslahatingizga zor bo'lmaylik*. (b) monologik nutqda **sen** olmoshi **men** o'rnida ishlatilishi mumkin. Bunda so'zlovchining o'z-o'zini terlashi anglashiladi: *Sen o'z fikring bilan odamlar ko'ngliga yo'l topa olishing kerak*; 2) I shaxs ko'plikdagi kishilik olmoshi **biz** II shaxs ko'plik-dagi **siz** olmoshi o'rnida ishlatilishi mumkin. Bunday qo'llanishda ko'pincha boshqa shaxslarni ma'lum ma'nosida ta'riflash, undash ma'nosi anglashilib turadi: *Qani, endi bizga ishtirok*. 3) I shaxs ko'plikdagi **biz** olmoshi II shaxs birlikdagi

sen olmoshi o'rnida qo'llanganda shaxs va son ma'nosi bilib qolish chadi: *Xush, biz endi buyog'iga nima deymiz?* 4) kishilik olmoshlari ko'plik affiksi bilan qo'llanmaydi. Senolmoshi -lar affiksi bilan qo'llanganda tinglovchi va boshqa shaxslarga munosabatni yoki tinglovchi nisbatan Mensimaslik ma'nosi ifodalanadi: *Senlar hech qachon yolg'iz bilmaysanlar!*

2. Kishilik olmoshlarining so'z o'zgartuvchi qo'shimcha bilan ishlatilishida quyidagi kabi o'ziga xosliklar mavjud: a) kishilik olmoshlarida odatda egalik affixlari qo'shib kelmaydi; b) bu olmoshlar kelishik affixi bilan olib turlanishi mumkin: *mening, seni, uning, sizda, sizga, ulardan* kabi; c) *sen* olmoshlari tushum va qaratkich kelishiklari bilan turlanishi mumkin: *senolmoshlari* tushum va qaratkich kelishiklari bilan turlanishi mumkin: *senolmoshlari* qo'shimcha tarkibidagi *n* tovushi tushib qoladi: *men+i, mening* kabi; d) 1,2-shaxsni ko'rsatuvchi kishilik olmoshlari kekin va qaratkich kelganda shaxs-son affixlarini olib turlanishi mumkin: *menman, senman, sizman, ularman, sizsiz* kabi.

3. Kishilik olmoshlari gapda ega, qaratqich aniqlovchi, to'ldiruvchi vazifasida qo'llanadi: *Biz sof dil, kamtar, ishda tadbirli, turmushda baxtli bo'lishimiz kerak. (O.Yo) Hayotni qancha sevsang, u senga shuncha qaytib ko'rinadi. (O.) Hammaning e'tibori bizda.*

Ko'rsatish olmoshi. Ko'rsatish olmoshi shaxs, narsa yoki holatni ko'rsatish, ta'kidlash uchun ishlatiladi. Olmoshning bu turiga *u, bu, shu, usha, mana shu, ushbu* kabi so'zlar kiradi. Ko'rsatish olmoshlari turlanishi ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) sodda ko'rsatish olmoshlari: *u, bu, shu, usha, ushbu* kabi; 2) qo'shma ko'rsatish olmoshlari: *mana shu, ana shu, mana bu, ana bu, ushbu, ushbu u).*

Ko'rsatish olmoshlarini ular ishora qiladigan narsaning makon va vaqt munosabati nuqtai nazardan aniq va noaniq ma'noli ekanligi bilan taqqoslash mumkin. Aniq ma'noli ifodalovchi ko'rsatish olmoshlari makon va zamoning munosabati uzoqligini ifodalashiga ko'ra ikki xil bo'lishi mumkin. Masalan, *shu* olmoshi so'zlovchiga masofa va vaqt jihatdan yaqin bo'lgan voqealarni narsani bildiradi: *shu institutda o'qiyman* (so'zlovchi ko'rsatib gapirgan institut institut yoki so'zlovchi oldin shu haqda gapirgan, hozir eslayotgan institut). **o'sha** olmoshi so'zlovchidan nariroqdagi narsani yoki avvalroq bo'lgan voqealarni bildiradi: *o'sha (o'sha kishini chaqiring).*

Noaniq ma'noli ko'rsatish olmoshlari noaniq narsa, notanish shaxs yoki voqealarni ko'rsatish uchun ishlatiladi. Masalan, **bu** olmoshi avvaldan ma'noli

soʻzlash jamiyoning maʼlum boʻlgan, soʻzlovchining yaqinidagi narsani koʻrsatadi: *Bu kitob hammani qizqtiradi.* Uolmoishi ham maʼlum boʻlgan, lekin soʻzlash vaqtida mavjud boʻlmagan narsadan uzoqroqdagi narsani yoki voqeaini koʻrsatadi: *U vaqtlar gapida qiz qiz koqida gapirib boʻlmasdi.*

Mana, ana soʻzlari ham masofa koʻrsatishga koʻra farqlanadi. Masalan, **ana** koʻrsatish olmoshlari bilan birikib kelganda yaqindagi narsani, **ana** koʻrsatish narsani koʻrsatadi. *Mana, ana* soʻzlari *oʻsha* olmoshi bilan birga belgisi mumkin. Bunday vaqtda qoʻshma olmosh emas, alohida olmosh ishtirok etadi. Masalan: *Oʻsha ishlarning natijasi mana, gapida qiz qiz koqida, mana esa kesimdir.*

Mana soʻzi **bu, shu** olmoshiga qoʻshilib, soʻzlovchiga yaqin boʻlgan narsani koʻrsatadi: *Mana bu qilingan ishlarning hisoboti. Mana bu shu ishlarning suratlar.*

Biz soʻzi ham **bu, shu** (baʼzan *u*) olmoshlari bilan birga qoʻllanib, maʼlum narsada boʻlgan narsa, shaxs yoki belgini koʻrsatadi: *Biz ana ishlarda oʻqigan edik.*

Mana, ana soʻzlariga **bu, u** olmoshlari qoʻshilganda fonetik oʻzgarish boʻlishi mumkin: *manavi, anavi. ertaga anavi olti otning birovini koʻrsatadi. (E. Jumanbulbul).*

Belgisi olmoshlari ot, sifat va ravishlar oʻrnida qoʻllanadi: a) ot oʻrnida ishlatilgan koʻrsatish olmoshlari otlar kabi shaxs yoki narsalarni ularga qoʻshib maʼlum nomlaydi. *Aʼzamjon bilan Toshkentda kurishgan edim, oʻsha oʻsha edi. (A. Q) Bularning ishi- qiyin ish.*; b) sifat oʻrnida ishlatiladigan koʻrsatish olmoshlari ot va otlashgan soʻz oldidan kelib, uning belgisini qoʻshib *bu bilan eng rostgoʻy, eng vijdonli odam boʻlganing uchun ham bu bilan u qilga ham bildirib qoʻy(P.Qodirov); d) shu, oʻsha* olmoshlari maʼlum narsa qoʻllanib, ravish oʻrnida ishlatiladi: *Oʻsha-oʻsha kampir bilan maʼlum narsa qolib ketdi. (A. Q)*

Belgisi olmoshlari **-day, -cha** affikslarini olgan holda sifat va ravish boʻlishi mumkin. Masalan, harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi: *bu kabi, bunday odat, ushunday uylar; bunday ushlang, shunday ushlang, bunday yaxshi odam, bunday chiroyli bino, bunday tez yozish.*

Belgisi olmoshlari koʻpincha juftlanib yoki takrorlanib qoʻllanadi:

1. **Shu, o'sha** olmoshlari takrorlanib, qo'yidagi xusu-siyatga ega bo'lgan payt ma'nosini bildiradi: *Shu-shu xo'jalikning ishi yurishib ketdi* (b) shu «qadimgicha» degan ma'noni bildiradi: *Tursunoy tuzukmi? -O'sha o'sha* (As.M.).

2. **U, bu** olmoshlari juftlanib, quyidagi xususiyatlarga ega bo'lgan uolmoshi oldin, **buesa** keyin keladi. Juftlangan ko'rsatish olmoshlari tushum, chiqish va jo'nalish kelishik shakllarida ko'proq. shaxs, narsa ma'nosini bildiradi: *Do'kondan u-bu olib keldim. Hozir nafaqadaman, uyda unga qarayman;* b) o'rin-payt kelishigi shaklida qo'llanilib payt yoki ma'nosini bildiradi: *Unda-bunda biznikiga ham kelib turing. O'rik unda gullabdi.*

Ko'rsatish olmoshlari **kun, yil, payt, zamon** kabi otlar, **yoq, tomondan** so'zlar bilan birga qo'llanib, payt yoki o'rin ravishga ko'chadi: *shu kuni shu zamon, bu yoqqa, shu yerda, u tomonda.*

Ko'rsatish olmoshlari gapda quyidagi vazifalarda keladi: a) Mustaqillik. *Bu-biz uchun katta sharafdir;* b) tuldiruvchi: *Shularni odam yuzlarida odam qo'lining izi bor.* (S.Ahm.); d) aniqlovchi: *Qiz go'yo o'sha deusurat ichidan chiqib kelayotgandek tuyulardi.* (M.Qoriyev); e) hol: *Hayotga tabassum bilan boq, ana shunda hayot Senga do'stona qo'l cho'zadi!* f) *Niyatim ham shu edi.* (S. Ahm.)

Bundan tashqari, ko'rsatish olmoshlari ergashgan qo'shma gap bo'lgan nisbiy so'z vazifasida ham qo'llanadi: *U shuni tushundiki, Zamira tashvishlanish eshitgan muhim bir gapni aytmadi.* (P.Q.) *Shunday ajoyib odamlar bo'lganlarni mansab ham, shon-shuhrat ham o'zgartirmaydi.* (H.G')

So'roq olmoshlari. Nutq jarayonida ishtirok etuvchilarga ma'lum bo'lgan narsani aniqlab bilish uchun ishlatiladigan olmoshlar so'roq olmoshlari deyiladi.

So'roq olmoshlari shaxsga (*kim*), narsaga (*nima*), belgiga (*quysi, qanday*), miqdorga (*necha, qancha*), vaqtga (*qachon*), maqsad va sababga (*nega, nima uchun*) o'ringa (*qani*) munosabat bildirishiga ko'ra o'zaro farqlanadi.

1. **Kim** olmoshi shaxslarga nisbatan qo'llanadi va quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) shaxsga nisbatan so'roq, ifodalaydi va otlar bilan tenglik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini qabul qiladi: *kimim, kimning, kimning, kimdan* kabi. Biroq ko'plik affiksini olganda narsaning bundan ekangini emas, shaxsning kimligini yoki unga nisbatan hurmat ma'nosini ifodalaydi: *Darsga kimlar kelmadi? U kishi kimlar?;* 2) ba'zan takrorlanib shaxslarning kimligini aniqlash uchun qo'llanadi: *Kim-kim keldi?*

bu olmoshi gapda ko'pincha ega, kesim, to'ldiruvchi va qaratqich aniqlovchi bo'ladi: *Kim o'z yurtini sevmaydi? Bemahalda eshik*

Kim? Nimaqa gaplarni kimdand eshitding? Kimning ovozi baland?

Utmu olmoshi narsa yoki voqealarga nisbatan so'roqni bildiradi va bu xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) otlar kabi egalik, kelishik va ko'plik xususiyatlarini olib, so'roq ma'nosini yoki noaniq narsa ma'nosini ifodalaydi. Masalan, bu xildagi so'zlar ishtirok etgan gaplar ifoda maqsadiga ko'ra so'roq ma'nosini ham bo'lishi mumkin: *Siz nimani yoqtirasiz? Nimadan gap ochishini yoqtirasiz? Nima? Utmu olmoshi so'roqdan tashqari narsa, narsalar ma'nosini ifodalaydi uchun ayrim hollarda tushum kelishigida belgisiz ishlatilishi uchun: *Mendan nima istaysiz?;* 3) jo'nalish kelishigi shaklidagi so'zdan kelib, o'tiborsizlikka undash, befarqlikka chaqiriq ma'nosini bildiradi: *Utmu nima istagan narsang muhayyo bo'lsa?;* 4) **nimaso'zi** III shaxs birlikda kelib, o'tiborsizlikni olib, gapda otlarga o'xshash vazifani bajaradi: *Buning nimasi?;* 5) egalik qo'shimchasini qabul qilib xoslik emas, taajjub ma'nosini bildiradi va ko'pincha so'roq gaplarning kesimi bo'lib keladi: *Iya, bu nimasi?**

Utmu olmoshi gapda ega, kesim, tulduruvchi, ba'zan qaratqichli aniqlovchi bo'ladi: *Seni nima qiziqtiradi? Oting nima? Nimani istaysan? Nimaning ovozi baland?*

Nega (nimaga) olmoshi harakatning sodir bo'lishidagi sabab, maqsadni bildiradi va uchun ishlatiladi va quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) deyarli hamma xususiyatlarini olib, kelishik va ko'plik xususiyatlarini olib, kelishik va ko'plik xususiyatlariga ega bo'lib, bo'lishli shakldagi fe'llar oldida keladi va sabab, maqsad beriladigan so'roqni ifodalaydi: *Nega kelding? Nega ketding? Nimaqa kechikding?;* 2) bo'lishsiz fe'l oldida kelib, deyarli hamma xususiyatlarini bildiradi: *Nega meni kuzatib qo'ymaydi?;* 3) **nega** so'zi **-dir** xususiyatlarini qo'shishi bilan voqea-hodisaning sodir bo'lish sababi so'zlovchi uchun ma'nosini bildiradi: *Negadir bu kishining o'zi ham sov-g'asi ham negadir? Nega yoqmagan edi. (O.);* 4) **nega** olmoshi asosan ravish o'rnida ishlatilgani uchun ko'pincha so'z o'zgartuvchi affikslarni olmaydi. Shu bois **nega** olmoshi gapda ko'pincha sabab yoki maqsad holi bo'lib keladi. *Nega ketib qoldingiz? Nega yoqmagan?*

Necha (ne + cha) olmoshi **ne** o'zagi bilan bog'liq bo'lib, narsaning ma'nosini nisbatan so'roq ifodalaydi va quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) ko'pincha yakka va takror holda kelib, deyarli hamma vaqt birlik shaklda ishlatiladi: *Necha voqealar bo'lib o'tmadi. Necha-necha dovonlar oshdik;* 2) bu olmoshi o'xshash tartibni ko'rsatish uchun **-nchi**, donalikni ifodalash

uchun -ta, taqsimlash ma'nosini bildirish uchun -tadan affiksini qo'llanadi: *Nechanchi, nechta, nechtadan*; 3) **necha** olmoshi o'tlashib, kelishikning belgisiga ega bo'lgan shakllarida kela oladi: *nechanchi, nechaga, nechaning, necha-dan, nechani*; 4) ko'plik affiksini qabul qilganda noaniq taxminiy miqdor va paytda bo'lgan ma'nosini bildiradi: *Soat nechalarda yig'ilshamiz?* 7) **birso'zi** bilan birga kelib, noaniq ma'nosini bildiradi: *bir necha kishi, bir necha kitob*; 8) **necha** olmoshi miqdoriga nisbatan so'roqni ifodalaganda, sonlar kabi numerativlar bilan qo'llanadi: *Necha kilometr yul bosdim ekan.*

Necha olmoshi gapda asosan aniqlovchi va kesim bo'lib keladi: *Necha keldi? O'quvchilarning soni nechta?* O'tlashib ega va to'ldiruvchi vazifada kela oladi: *O'quvchilarning nechtasi keldi? Kitobning nechtasini olasan?*

5. Qanday, qanaqa olmoshi narsa yoki harakatning belgisiga nisbatan bildirib, quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) sifat oldida kelib, belgining bildiradi. Odatda, bunday qo'llanish undov gaplarda uchraydi: *Qanday manzara!*; 2) ot oldida kelib, narsaning belgisiga nisbatan so'roqni bildiradi: *Qanday fikrlaringiz bor?*; 3) fe'l kesim oldida kelib harakatning kelishidagi holatga nisbatan so'roqni bildiradi: *Shunday deyishga qanday tilingiz bordi*; 4) qandayso'roq olmoshi ba'zan narsa miqdorini aniqlash ham ishlatiladi: *Do'ppilarning narxi qanday?* (O).

6. Qaysi olmoshi narsaning tartibga yoki o'ringa ko'ra belgisini aniqlash uchun qo'llanadi: *Qaysi kishi?, qaysi bino?* Bu olmoshning o'zagi qay so'zi uning tarkibida egalik affiksi qotib qolgan holda ishlatiladi. Shu bois uning affiksi ketma-ket qo'shiladi: *qay+si+si, qay+si+lar+i.*

Qaysi olmoshning qo'llanishida quyidagi xususiyatlar mavjud: 1) olmoshi sifat xarakteriga ega bo'lgani uchun o'tlashgandagina egalik kelishik affiksini oladi. Lekin bu so'z shaxs yoki narsalar qatorida egalikni belgilash, ayirib ko'rsatish uchun beriladigan so'roq bo'lgani uchun egalikning 1-shaxs birlik shakida kelmaydi: *qaysing, qaysisi, qaysimis, qaysilari*; 2) gapda aniqlovchi, kesim, o'tlashganda ega, to'ldiruvchi vazifada keladi: *Qaysi kitobni o'qidingiz? Yangi ochilgan do'kon qaysi? Muz qaysingiz g'olib bo'ldingiz?*

7. Qancha olmoshi narsa yoki harakatning miqdoriga ko'ra belgisini aniqlash uchun ishlatiladi. Bu olmosh quyidagi xususiyatlarga ega: 1) narsaning miqdorini aniqlash uchun qo'llanganda, o'zidan keyingi ot ko'pincha birlikda kela oladi: *Qancha kitob olding?*; 2) yakka holda yoki takrorlanib kelib, miqdorning o'zgarishini bildiradi: *Qancha-qancha kishilar bu yorug' kunlarni orzu qilgan ekan.*

qancha tikretilanib kelganda, birinchi olmosh chiqish kelishigi qo'shimchasini bildiradi: *Mustaqillikdan so'ng qanchadan-qancha yangi inshoatlar qancha topshirildi.* 6) gapda aniqlovchi, hol, kesim, otlashganda esa ega va qancha bo'lib keladi: *Darsga qancha talaba kelmadi? Qancha yurdik? Qancha qani qancha?*

7) Uchinchi olmoshi harakatning bajarilish vaqtini aniqlash uchun ishlatiladi va qancha so'z bilan fe'lga bog'lanadi. Bu olmosh boshqa so'roq olmoshlaridan farqida otlashish xususiyatiga ega emas. Biroq, **-lar** affiksini olib: a) qancha vaqtga nisbatan so'roqni bildiradi: *qachonlar kelasiz?*; b) biror kishining yuzaga kelganiga ko'p vaqt o'tganligini bildiradi: *Qachonlar kelgan?* 8) Qachon so'zi o'rin-payt, chiqish kelishigida yoki yakka holda kelib gapda holat kesim bo'lib keladi: *Safardan qachon qaytasiz? Sinovlar qachondan keladi? Qachonso'zi o'rni ba'zan qay+kuni, vaqt, mahal kabi birikmalar ham bo'ladi.*

9) Uchinchi olmoshi ko'pincha shaxs yoki narsa, voqea-hodisalar-ning kelib o'tganini aniqlash uchun ishlatiladi va nutqda quyidagi xususiyatga ega bo'ladi: shaxs-shaxsning joylashish o'rniga ko'ra so'rq ifodalaydi va gapda holat kesim bo'lib keladi: *So'mkan-giz qani?*; b) kirish so'z bo'lib keladi: *Salom qani? Marhamat.*

10) Hali olmoshi voqea-hodisani va harakatning bajarilish holatini aniqlash uchun ishlatiladi va quyidagicha xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) qancha vaqt uchun qo'llanib, gapda ko'pincha kesim bo'lib keladi: *Uqishlaring qancha vaqt uchun bajariladi?* 2) harakatning bajarilish holatiga nisbatan so'roq sifatida qo'llanganda, harakatning bajarilishi mumkin: *Singlimiz qalay o'qiyapti?* 3) Qalayso'zi qancha qanday olmoshga sinonim bo'ladi, biroq u otlarning belgisini bildiradi qo'llanmaydi; 4) ba'zan kirish so'z vazifasida keladi: *Qalay, qanday bo'ladi? Qalay qanday bo'ladi?*

11) Uchinchi so'roq, olmoshlari qo'shma gap tarkibida nisbiy so'z vazifasida ishlatiladi. Ushbu gap tarkibida kelgan bunday suroq olmoshlari so'roq, ma'nosidan farqida bo'ladi: *Kim mehnat qilsa, u rohat ko'radi. Nimani buyursang, shuni qilsang.* 12) Uchinchi so'z tarkibida unli tovuqning soni qancha bulsa, bo'g'inlar soni qancha bo'ladi.

13) Uchinchi olmoshi aniq yakka ajratish, belgilash va ko'rsatish uchun ishlatiladi. Ushbu olmoshning bu turi o'zso'zidan iborat bo'ladi. O'z olmoshi harakat kesim, birlik va ko'plikdagi kishilik olmoshlari o'rnida ishlatilib, harakat kesim, ba'zan narsani ko'rsatadi.

O'z olmoshining nutqda qo'llanishiga doir qo'yidagi holatlarni ko'rib chiqish mumkin: 1) o'z'olmoshi bosh kelishik shaklida egalik bilan kelib, uchta ma'noda: I shaxs birlik va ko'plikni ifodalashi mumkin. Bunday holda shu kabi ma'noda qo'llanilgan bo'lgan kishilik olmoshlariga sinonim bo'ladi: *O'zim-men, o'zing-sen, o'zimiz-biz, o'zingiz-siz, o'zlari-ular* (*Ayb o'zingda!—Ayb senda!*). Bunday holda hamma vaqt ham o'z'olmoshi o'rnida kishilik olmoshi qo'llanilishi mumkin bo'lmaydi. Chunki ba'zan o'z'olmoshi o'rnida kishilik olmoshi talqinlash uslubida ancha o'zgarish sodir bo'ladi, yoki ularni mutlaqo'ldan qo'llanish mumkin bo'lmaydi; 2) otlar oldida qo'llangan o'z'olmoshi ular anglatgan ma'noda ko'rsatadi: *Bu kunlarda har kim o'z dard-alami, o'z g'am-hasratini bilgan edi.* (*A. Q.*); 3) o'z'olmoshi II shaxs birlik, III shaxs ko'plik shaklida kelganda ba'zan undagi shaxs ma'nosi ko'chadi: *O'zing nima g'amdan o'tirib buning kulishini qara* (*men nima g'amdaman-ku...*), *Qani, o'zlaringni qanday qilib (sizdan bo'lsin)*; 4) o'zso'zi yolg'iz so'ziga sinonim ma'noni bildiradi: *U faqat o'zi o'tiribdi (...u yolg'iz o'tiribdi)*; 5) o'z'olmoshi takrorlanib qo'llanilishi mumkin. Bunday vaqtda uning bir qismi biror kelishik qo'shimchasini olib tashlab, Qismlarning bu xilda qo'llanishi shu so'zning ma'nosiga va grammatik shakliga ham quyidagicha ta'sir ko'rsadi: a) agar birinchi qism affiksasiy qo'shimcha bilan affiksli qo'llansa, birgina o'z so'zning ma'nosi kuchaytirilib, b) ko'rsatiladi va bu juftlik bitta gap bo'ladi: *U o'z'olmoshi qo'shimchalarini olib tashlab g'udur-lay boshladi.* b) oldingi qism egalik va kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanilgan holda, keyingisi esa belgisiz qo'llanadi va ikki xil gap bo'ladi: *U o'z'olmoshi qo'shimchalarini olib tashlab bajaradi: O'zini o'zi tergaydi.* d) takrorlangan o'z'olmoshi tarkibida o'z'olmoshi qo'shimchalarini olib tashlab qotib qolgan shaklga kelib, o'z'olmoshi ravishga ko'chadi: *O'zidan o'z'olmoshi qo'shimchalarini olib tashlab yubordi*; 6) o'zso'zi ba'zan qo'shma so'z tarkibida ham keladi: *U o'z'olmoshi qo'shimchalarini olib tashlab o'z+bilarmonlik, o'z+aro* kabi; 7) o'zlik olmoshiga kelishik qo'shimchalarini olib tashlab egalik affiksidan so'nggina qo'shiladi: *o'z+i+ni, o'z+i+ga*;

O'z'olmoshi barcha gap bo'ladi va vazifasida kela oladi: *Bu ishni o'z'olmoshi qo'shimchalarini olib tashlab bajarardim. O'z uyim — o'lan to'shagim. Onajon, meni to'g'ri yo'lga boshlab tarbiyachim o'zingsan.*

Belgilash olmoshlari narsa va shaxslarning to'dasini, jamini bildirish uchun ularni ayirib, ta'kidlab ko'rsatadi. Shunga ko'ra ularni ikki kichik guruhga ajratish mumkin, ya'ni jamlash va belgilash olmoshlariga ajratish mumkin. Birinchi guruhda kiruvchi olmoshlar jamlikni ifodalasa, ikkinchi guruhga kiruvchi olmoshlar narsani qisman jamlash bilan birga ta'kidlab, belgilab, aniqlab ko'rsatadi.

1. Jamlash olmoshlariga *hamma, bari, jami, barcha, butun* kabi so'zlari kiradi. Bu olmoshlar narsa hamda shaxslar o'rnida qo'llanib, o'z'olmoshi qo'shimchalarini olib tashlab

belgisini ko'rsatib, sifat o'rnida keladi va quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) **hamma** va **barcha** so'zlari vaqtida qo'llanganda egalik va ko'plik, kelishik qo'shimchalarini o'z ichiga olgan holda ishlatilganda egalik affiksiz kelishik qo'shimchasini qabul qiladi. **Barcha** so'zidan ishlatilganda esa, kelishik qo'shimchasi egalik affiksidan so'ng qo'shimcha **Hamma(harchaga) birdek**; 3) bu olmoshlar narsa belgisini, jamini ko'rsatib, qo'lib karakterida bo'ladi: **Hamma daraxtlar ko'karibdi. Barcha daraxtlar barokida**; 4) **hamma** olmoshi *yoq, vaqt* so'zlari bilan birga qo'llanib, o'ziga nisbatan munosabatni ko'rsatuvchi ravish yasaydi: **Hamma vaqt yurtidan yurib chiqib ketasiz-da, usta! (A.Q)**; 5) **bari** olmoshi ko'pincha ot xarakterida bo'ladi va shuxslarning yig'indisini ifodalaydi, gapda otga xos vazifalarda ishlatiladi. **Bari olmosh** aslan «bor» («mavjud») ma'nosi bilan bog'liq bo'lib, keyingi i shaxs affiksidir. **Bari** so'zining tarkibida III shaxs birlikni ifodalovchi qo'lib bo'lganligi uchun, ko'pincha qaratqich kelishigi shaklidagi so'z bilan ishlatiladi: **Ilularning bari bizning qishloqdan ekan**. Bu olmoshda egalik affiksidan iborat bo'lib ham ishlatiladi: **Odamlarning bar+ti+si**; 6) jam+i affiksida bo'lgan qo'lib bo'lganligi uchun, ko'pincha qaratqich kelishigidagi so'z bilan birga qo'llanganda, egalik affiksiz keladi: **Kelganlarning jami(si) 18 ta**; 7) **butun** olmoshi ko'pincha butunlay shakllarida qo'llan-ganda ravish o'rnida ishlatilib, o'ziga nisbatan munosabatni ko'ra belgisini bil-diradi va gapda hol vazifasini bajaradi: **Butunlay kutubxonani ko'rib chiqib ketdi. Barcha tashvishlarni butkul esdan chiqib ketdi**; 8) **yalpi** so'zi ham **butun** olmoshi kabi sifat xarakterida ishlatiladi va narsa yoki shuxslarni jamlab ko'rsatadi: **Yalpi ishchilar majlislar zaliga olib ketildi. Yalpi to'zi egalik affiksini olib, ot o'rnida keladi: Qishloqdagi odamlar yalpi paxta terimi bilan band edi**.

1) belgilash olmoshlariga **har** so'zi va shu so'zning ayrim so'roq olmoshlari, **har** kabi so'zlar bilan qo'shilishidan hosil bo'lgan so'zlar kiradi: **har kim, har nima, har qanday, har narsa, har bir**. Demak, belgilash olmoshlari qo'lib bo'lgan holda a) tub so'z holidagi **har** so'zi, asosan, ot oldidan kelib, uning o'ziga nisbatan munosabatni ko'rsatish uchun xizmat qiladi: **Har toshlarki, odamning vahmi** (A.Q); b) qo'shma so'z holida: **har + so'roq olmoshlari, har+ bir, har+ narsa** shaklida ishlatiladi.

2) **har** so'zi so'roq olmoshlari bilan birgalikda qo'shma olmosh shaklida ishlatiladi va quyidagi ma'nolarga ega bo'ladi: 1) **har** so'zi **kim, nima, har qanday** bilan birga kelib, ot o'rnida qo'llanadi va egalik, kelishik qo'shimchasini qabul qiladi: **Xulq har kimning qiyofasini ko'rsatadigan kuzgudir** (A.Q); 2) **har qanday (qunaqa), qaysi** so'zi bilan birga sifat xarakterida qo'llanadi

va narsa, shaxslarni umumlash-tirgan holda belgisini ko'rsatadi: *Har xalqning urf-odatini bilay desang, avvalo, uning tilini bilishga urib tush*; 3) **har qaysi** olmoshi ko'pincha egalik affiksini olib, ot xarakterida ham qo'llaniladi: *Har qaysimizning dilimizda andisha bor edi*; 4) **har** so'zi aifallashtiruvchi bo'lib qo'llanishi ham mumkin: *Oldiga dasturxon yozib, har turli ovqatlarini olib kelib qo'ydi*; 5) **har** so'zi **qancha** olmoshi bilan birga qo'llanib, ta'kidning ortiqligini ko'rsatadi: *Kasalni har qancha yashirsang ham, harbiy oshkor qiladi*; 6) **har** so'zi **qachon** olmoshi hamda payt bildiruvchi o'ringa birga keladi ravish xarakterida bo'ladi: *O'rtanur har dam Navoiy o'z qalbi bilan (Navoiy)*; 7) o'ringa munosabat bildiruvchi ayrim otlar ham har qaysi bilan qo'llanishi mumkin: *Oh, tortib o'zimni har yerga urdim (Islom Show)*

Bulardan tashqari, har so'zi *har holda, har qalay, harna, har qanday, ehtimolga qarshi* kabi so'zlar tarkibida kelib, turli modal ma'nolarda ham uchun xizmat qiladi. Belgilash olmoshlari gapda ega, to'ldiruvchi, amol hol bo'lib keladi.

Bo'lishsizlik olmoshi. Bo'lishsizlik olmoshlari narsa yoki shaxs nisbatan inkor ma'nosini bildiradi. Bu olmoshlar ishtirok etgan gapning tub bo'lishsiz shaklda kelib, inkor mazmunli gap hisoblanadi. Bo'lishsiz olmoshlari tuzilishiga ko'ra ikki turli do'ladi: a) tub shaklidagi bo'lishsiz olmoshi; b) qo'shma so'z shaklidagi bo'lishsizlik olmoshi.

Tub so'z shaklida qo'llanadigan bo'lishsizlik olmoshiga hech kiradi. Hech olmoshi yakka holda qo'llanganda ko'pincha fe'llar oldida ravish vazifasini bajaradi va ish-harakatning, batamom inkorini bildiradi: *Juda xursand bo'lsa ham, hech uxlay olmaydi. (As. M.)*

Qo'shma so'z shaklidagi bo'lishsizlik olmoshlari esa *hech nima, hech nima, qachon* kabi so'roq olmoshlari yoki *bir, narsa* kabi qo'shilishidan hosil bo'ladi va quyidagi ma'nolarga ega bo'ladi: 1) *hech nima, hech narsa, hech kimsa* olmoshlari shaxs va narsaga nisbatan inkor ifodalaydi va egalik, kelishik qo'shimchalarini olib, gapda otlar kabi vazifa bajaradi: *Uyda hech kimsa ko'rinmas edi*. 2) *hech qaysi, hech qachon, hech qayer* olmoshlari narsaning belgisiga nisbatan inkor ifodalaydi: *Hech qayerda hech qachon, hech vaqt, hech qayer olmoshi payt va o'ringa nisbatan ma'nosini bildiradi va gapda ravish xarakterida qo'llanadi: Qalandar qachonbunaqa mehmonni kutgan emas edi. (A.Q.)*

4. Gumon olmoshlarini hosil qilishda ba'zan *bir* so'zi ishtirok etishi bilan *nima* so'z nima so'roq olmoshi bilan birga kelib, noaniq narsani ko'rsatadi: *Bu narsa ko'rindi/ko'zimga allanim ko'rindi*.

5. **Birov** so'zi **-ov** affiksini **birsoniga** qo'shilishidan hosil qilinib, turkumiga xos so'z hisoblansa ham, deyarli hamma vaqt noaniq shaxsni bildiradi. Shuning uchun bu so'z gumon olmoshi sifatida ham qo'llanadi. *Birov orolga «begona», «boshqa», «notanish», «kimdir» degan ma'noni ifodalaydi. Birovni taqillatdi //kimdir eshikni taqillatdi.*

6. Ko'plik affiksini olgan **ba'zi** sifatini gumon olmoshi vazifasida belgi sifatida asosan noaniq belgiga ishora qiladi: *ba'zi odamlar, ba'zi o'quvchilar*. **-lar** affiksini olish bilan o'tlashib, noaniq shaxs ma'nosini ifodalaydigan *raisning ko'rishiga shubha bilan qarar edilar.(A.Q.)* O'tin payti *qo'shimchasini olib, noaniq payt ma'nosini bildiradi: Ba'zida u shoshilgan*.

7. **Falon** so'zi ham shaxs yoki belgi haqidagi noaniq tasavvurni ifodalaydigan so'z ot oldida kelib, belgi ma'nosini: *Men falon joyda yashayman*, ot oldida kelib, shaxs ma'nosini: *Falonchini uchratdim*.

Gumon olmoshini hosil qiluvchi vositalar aralash holda ham ishlatiladi: *alla+nima+lar+dan+dir, alla+qanday+dir*.

Olmoshlar tuzilishiga ko'ra: 1) sodda, 2) qo'shma, 3) juft. Olmoshlar gumon olmoshlarga bo'linadi.

1. Sodda olmoshlar bir uzakdan tuzilib, tub yoki yasama bulishi bilan farqlanadi. Tub olmoshlar bir asosiy morfemadan tashkil topadi: *men, sen, u, shu, bu, nima* kabilar. Yasama olmoshlar: *-cha, -day, -dek* yasovchilarini olish bilan hosil bo'ladi. So'z turkumiga ko'chadi: *buncha, uncha, shuncha, bunday, shunday, meningcha, menday, o'zicha, uziday, sizcha, sizday*, va boshqalar kabilar. Gumon olmoshlarini yasovchi *alla-* va *-dir* morfemalari affiks sifatida yordamchi unsur sifatida olmoshniing bir turidan ikkinchi turini shakllantiradi: *allakim, kimdir* kabi.

2. Qo'shma olmoshlar birdan ortiq o'zaklarnig birikishi asosida hosil bo'ladi. Bunday olmoshlar tarkiban: a) biri olmosh, ikkinchisi esa boshqa turdagi so'zlardan bo'ladi: *mana bu, mana shu, qay vaqt, ana shu, allaqaysi*, b) bir olmosh ham olmoshlardan bo'ladi: *har kim, har qanday, allakim, har nima, har qanday* kabi.

bu olmoshlar turli xil olmoshlarning teng aloqa asosida bog'lanishidarkib, asosan, kishilik, ko'rsatish olmosh-lari juft holda ishlatiladi:

uni-buni.

Takroriy olmoshlar bir xil o'zakli olmoshlarning teng aloqa asosida bo'lishi mumkin. Takroriy olmoshlar ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash uchun ko'pincha ko'rsatish, so'roq, o'zlik, belgi-lash olmoshlari takrorlanib qoladi. Bunda ular a) hech qanday affiksiz bir asosiy morfema shaklida qoladi: *chi-shu, o'zi-o'zi, kim-kim, qancha-qancha, necha-necha*; b) ularning qancha yoki so'z o'zgartuvchi affikslar qo'shilgan holda takrorlanadi: *manmanlik, manmanlik (man-manlik)* kabi.

Ushbu juft va takror qo'llanish natijasida quyidagi so'z turkumlariga ko'pincha a) ravishga: *o'zidan-o'zi, o'sha-o'sha, unda-bunda*; b) fe'lga qo'shilgan ravishda: *qizilamoq*; d) otga *u-bu, manmanlik, uni-buni, siz-biz*.

Ko'pincha turkumlarga oid so'zlarning olmoshga ko'chishi (metateza). Nutqda ba'zi ot, sifat va sonlarning asl ma'nosi o'zgarib qolishi mumkin. Bu hodisaga pronomi-nalizatsiya deyiladi (pronom - shaxs degan ma'noni bildiradi.) Masalan, *odam, kishi, inson, nafas* kabi so'zlar ba'zi, *boshqa, ayrim, tubandagi, quyidagi* kabi sifatlar; *bir* soni kabi so'zlar qo'yingiladi.

Bu hodisaga mansub so'zlarning olmoshga yaqinlashishi, asosan quyidagi holda ko'rinadi: 1) hech qanday affikslar olmay, asosiy morfema shaklida qoladi: *Ushning ketgisi kelmaydi* (mening ketgim kelmaydi). *Yutuqlarni qovonaman kishi. (Men quvonaman yoki... hamma quvonadi)*; 2) son va ayrim so'zlar ko'pincha III shaxs egalik affikslarining qo'shilishi natijasida yaqinlashadi: *Biri kitob o'qimoqda, biri shaxmat o'ynamoqda, biri turt o'yunlar bilan band* (kimdir kitob o'qiydi, kimdir shaxmat o'yini o'ynaydi).

Tekshirish savollari

1) Olmoshning o'ziga xos belgilari nimalarda ko'zga tashlanadi?

2) Olmoshlarning turkumlararo tavsifini tuzing.

3) Olmoshlarning ma'no turlari haqida ma'lumot bering.

4) Olmoshlarning so'z yasallishi va so'z o'zgarishi, shakl yasallishiga munosabati haqida ko'rinadi?

5) Olmosh yaratilganida ishlatiladigan so'zlar.

6) Olmoshlarda sinonimlik, omonimlik masalasi xususida nimalarni bilasiz?

Fe'l so'z turkumi

Reja:

1. Fe'lning morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida ma'lumot va nisbatlari va ularni ifoda shakllari.
2. Bo'lishli va bo'lishsizlik, o'timli va o'timsizlik kategoriyalari.
3. Shaxs-son kategoriyasi va uning ahamiyati.
4. Fe'llarda zamon turlari va uni ifodalovchi vositalar.
5. Fe'llarda zamon turlari va uni ifodalovchi vositalar.
6. Fe'l mayllari va ularning turlari.

Tayanch so'z va iboralar: mustaqil fe'llar, yordamchi fe'llar, mustaqil va sintaktik xususiyatlar, bo'lishli va bo'lishsizlik, o'timli va o'timsizlik grammatik kategoriyalar, fe'l mayllari sinonimiyasi, fe'llarning tushlanishi.

Harakat tushunchasini anglatuvchi so'zlar fe'l deyiladi. Harakat juda keng tushuncha bo'lib, *o'ylamoq, xayol surmoq fikrlamoq* singari *o'ylamoq, yugurmoq, sakramoq, ishlamoq* kabi jismoniy faoliyat, *so'zlamoq, demmoq* kabi nutq, *uxlammoq, mudrammoq, kutmoq, kulmoq* kabi holat, *qurmoq, yasamoq, yaratmoq* kabi natijali faoliyat bilan bog'liq ma'noviy guruhlar bo'lib, fe'llarni o'z ichiga oladi. Fe'llar bir umumiy so'roqqa **-nima qilmoq?** bo'lgan javob bo'ladi. Fe'llar leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra ham ikki guruh bo'linadi: 1) mustaqil fe'llar; 2) yordamchi fe'llar.

1. Mustaqil fe'llar lug'aviy ma'noga ega bo'lib, nutqiy jarayonda bitim bo'lagi vazifasida ishlatiladigan fe'llardir. Mustaqil fe'llar turli grammatik kategoriyalarga birlashadigan sof fe'l va vazifadosh shakllardan tashkil topgan. Masalan: *keldim* — aniq nisbat, bo'lishli, xabar mayli, o'tgan zamon, bitim shaxs, birlik kabilar muayyan grammatik kategoriyalarni ifodalovchi fe'llar hisoblansa; *kelgan* - sifatdosh, *kelgach* - ravishdosh, *kelish* - bitim nomi shaklida ekanligi esa fe'lning vazifadosh shakllaridir.

2. Yordamchi fe'llar mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lmay, grammatik ma'no va vazifalarni yuzaga chiqarish uchun xizmat qiluvchi fe'llardir. Yordamchi fe'llar o'z xususiyatiga ko'ra quyidagi guruh bo'linadi: 1) qo'shma fe'l yasash uchun xizmat qiluvchi yordamchi fe'llar. Masalan: *xabar qilmoq, xursand bo'lmoq, tasdiq etmoq* kabi; 2) tarkibida bog'lama vazifasini bajaruvchi yordamchi fe'llar. Bu vazifani yordamchi fe'llarga a) leksik ma'nosini mutlaqo yo'qotgan sof bog'lovchi *ya'niedi, ekan, emish* to'liqsiz fe'llari kiradi; b) leksik ma'nosini mutlaqo yo'qotmagan *bo'ladi, bo'lmaydi, deyiladi, hisoblanadi* kabi bog'lovchi fe'llari kiradi; 3) fe'llarga birikib, turli qo'shimcha ma'no ifodalovchi bo'lgan fe'llar: *chiq-o'qib chiq, qol-uxlab qol* kabi.

ning bosh shakli uning o'zak-negiziga *-moq* affiksini qo'shish natijasi: *o'qimoq, ishlamoq, yozmoq, o'tirmoq, o'qib chiqmoq, bilib* va boshqa lug'atlarda ham shu shaklda beriladi.

Timli va o'timsiz fe'llar. Fe'llar undan anglashilgan ish-harakatning munosabatiga ko'ra o'timli yoki o'timsiz bo'ladi.

Fe'llarning tushum kelishigidagi ot bilan ifodalangan narsaga o'tishini bildirgan fe'llar o'timli fe'l deyiladi. Masalan: *ol, o'qi, saqla, tozala* fe'llari o'timli.

Fe'llar bevosita o'tmaydigan harakatni anglatadigan fe'llar o'timsiz bo'ladi. Masalan: *bor, kel, o'tir* kabi fe'llar o'timsizdir.

Fe'llarning o'timli yoki o'timsizlik leksik-semantik va morfologik vositalar yordamida aniqlanishi mumkin: a) o'timli yoki o'timsizlik fe'llarning leksik ma'nosi anglashilib turadi. Ya'ni ular affikssiz qo'llanganda ham o'timli yoki o'timsiz bo'ladi. Masalan: *yech, qo'y, saqla, so'ra, ko'r* kabi fe'llar o'timli, *o'tir, uxla, ko'kar, tur* kabi fe'llar esa o'timsizdir. Fe'l ko'p ma'noli bo'lsa va ko'chma ma'nosi bilan o'timli yoki o'timsiz bo'lishi mumkin: *kitobdan o'timli, kitobdan yoki maktada o'qiydi* – o'timsizdir; b) fe'lning morfologik o'timsizligi unga qo'shilib keladigan morfologik vositalar orqali aniqlanadi. Bunda nisbat yasovchi affikslar muhim ahamiyatga ega bo'ladi: 1) nisbat affikslari o'timsiz fe'lni o'timliga aylantirishi mumkin: *oq-oqiz, kel-keltir, ishla-ishlat*; 2) o'zlik va majhullik nisbat affikslari esa o'timsiz fe'lga aylantiradi: *och-ochil, ko'r-ko'rin, tara-taran, tort-tortan* mustaqil fe'l tarkibida nisbat qo'shimchalari ketma-ket qo'shilib kelishi mumkin. Bunday holda fe'lning o'timli yoki o'timsizligi oxirgi nisbat qo'shimchaga qarab belgilanadi: *kel-o'timsiz, keltir-o'timli, keltiril-*

Fe'l shakllarining grammatik kategoriyaga munosabati. Fe'l shakllarining ma'lum bir grammatik kategoriyasiga xos shakllar tizimini hosil qilish munosabatiga ega yoki ega emasligiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) grammatik kategorial (vazifadosh) shakl.

Vazifadosh shakl, fe'lning ma'lum bir kategoriyasiga xos grammatik shakllar ifodalaydi. Masalan, daraja, mayl, zamon va shaxs-son munosabatiga xos shakllar ana shunday fe'llardir.

Fe'lning biron-bir grammatik kategoriyasiga xos bo'lmay, turli modal ma'nolar bildirgan yoki boshqa vazifalarni bajarish uchun qo'lla-nuvchi shakllari vazifadosh,

ya'ni nokategorial shakllardir. Masalan, harakatning takroriyliqi, ko'cha bildiruvchi *turtkila*, *kulimsira* kabilar, shuningdek, sifatdosh, ravishdosh va nomi kabilar fe'lning vazifadosh shakllaridandir.

Fe'lning grammatik kategoriyalari

Hozirgi o'zbek adabiy tilida fe'lga xos grammatik kategoriyalar quyidagilardir: 1) nisbat kategoriyasi; 2) bo'lishli va bo'lishsizlik kategoriyasi; 3) mayl kategoriyasi; 4) zamon kategoriyasi; 5) shaxs-son kategoriyasi.

Nisbat kategoriyasi. Fe'ldan anglashilgan harakatning bajarilgan va bajariladigan harakat o'rtasidagi munosabatining ifodala-nishi fe'l nisbatidir. Masalan: *Sobir akasidan kelgan xatni Alisherga o'qitdi* gapida *Alisher* to'ldiruvchidir. Ushbu gapda asosiy harakat bajaruvchi *Alisher* to'ldiruvchi bo'lib, *Sobir*, ya'ni ega harakat bajarilishida vosita bo'lgan xolos. Jumladagi ikki bajaruvchi orasidagi harakat bajarish bilan bog'liq shunday munosabat fe'lning nisbat shakli orqali ifodalanadi: *o'qitdi* nisbati maxsus shakl yasovchi affikslar vositasida ifodalanadi. Bu fe'lning lug'aviy ma'nosini batamom yangilamay, unga qo'shimcha bo'yog'i qo'shadi. Qiyoslang: *yuv+(di)-yuv+in+(di) - yuv+il+(di) - yuv+il+in+(di) - yuv+dir+(di)*. Ba'zi fe'llarga nisbat qo'shimchalari birdan ortiq qo'shib ham mumkin: *yoz+dir+il+di, beza+n+tir+ish+di*. Bunday holda fe'l oxirgi nisbat qo'shimchasiga qarab belgilanadi. Fe'l nisbatlarning quyidagidek beshta turi bor:

1. Aniq nisbat. Harakatning ega orqali ifodalangan shaxs yoki tomonidan bajarilganini yoki bajarilmaganini ifodalaydi. To'ldiruvchi harakatning obyekti bo'ladi. Aniq nisbat maxsus affiksga ega emas, o'qitdi kabi sof fe'llar ana shu nisbatdadir.

2. O'zlik nisbat. Harakatning bir shaxs yoki narsaning o'zida sodir bo'lganini anglatadi. Bu nisbat quyidagi affikslar orqali hosil bo'ladi: a) fe'l o'zak unlidan keyin **-n**, undoshdan keyin **-in** affiksini qo'shish orqali: *o'rnatdi*; b) fe'l o'zak-negiziga unlidan keyin **-l**, undoshdan keyin **-il** affiksini qo'shish orqali hosil bo'ladi: *cho'm+il, surka+l*; d) fe'l o'zak-negiziga unlidan keyin undoshdan keyin **-ish** affiksini qo'shish orqali hosil bo'ladi: *joyla+ish*. Yetakchi ko'makchi fe'lli birikmalarga o'zlik nisbati qo'shimchasi yetakchi fe'lga qo'shib keladi: *suya+n+ib turmoq, yuv+in+ib ketmoq, qo'zg'a+l+ib ketmoq kabi*.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, tilimizdagi *zavq+lan, achchiq+lan, foyda+lan, o'ng'aysiz+lan* kabilar o'zlik nisbatdagi fe'llarhisoblanadi. Chunki *zavqlanmoq, achchiqlanmoq* kabi fe'llar tarkibidagi **-n** nisbatidir.

O'zlik va majhullik nisbat affikslari ayni bir fe'lga qo'shilib, ham o'zlik va majhullik shaklini hosil qilishi mumkin: *tara+n* (o'zlik) - *tara+l*(majhullik) (*o'zlik*) - *yuv+il*(majhullik) kabi.

Yetakchi va ko'makchi felli birikmalarda majhul nisbat ko'rsatkichi ko'makchi fe'lga qo'shiladi: *so'rab ko'r+il+di*, *aytib qo'y+il+di*.

O'zlik nisbati kabi majhullik nisbat affikslari ham o'timli fe'lga o'timlari aylantiradi: *o'rinni bo'shatdi* - *o'rnidan bo'shatildi*.

5. Birgalik nisbat shakli -(i)sh affiksi yordamida yasaladi va har biridan ortiq shaxs tomonidan bajarilishini bildiradi: *yozishdi*, *tozalashdi*. Birgalik nisbatdagi fe'llar mazmunan a) harakatni bajarishda birga ishtirok etib *tozalashdim*, *yuvishdim*; b) o'zaro, galma-gal bajarilgan harakatni *urishdi*, *tortishishdi*, *talashishidi* kabilarni ifodalaydi.

Birgalik nisbat shaklidagi fe'l ko'plik ifodalovchi -lar affiksi bilan birgalikda sinonim hisoblanadi: *keldilar-kelishdi*, *o'qidilar-o'qishdi*.

Yetakchi va ko'makchi felli birikmalarda birgalik nisbat ko'rsatkichi tartibda qo'shiladi: a) yetakchi fe'lga: *kel+ish+ib qoldi*, *quv+ish+ib qoldi*; ko'makchi fe'lga: *quvib ket+ish+di*, *kelib qol+ish+di*; b) har ikki fe'l ham qo'shiladi. Bunda yetakchi fe'ldagisi birgalik ko'makchi fe'ldagisi bilan birgalikda ifodalaydi: *kul+ish+ib qo'y+ish+di*, *ayt+ish+ib qol+ish+di*.

Bo'lishli va bo'lishsizlik kategoriyasi. Tildagi har qanday fe'l bo'lishli yoki bo'lishsiz shaklda bo'ladi. Bo'lishli shakl harakatning tasdig'ini, bo'lishsiz shakl esa uning inkorini ifodalaydi: *keldi-kelmadi*. Fe'lning bo'lishli va bo'lishsiz maxsus grammatik ko'rsatkichga ega bo'lmaydi. Chunki uning bosh shakli bo'lishli bo'ladi. Bo'lishsizlik esa quyidagi kabi maxsus vositalar yordamida ifodalanadi:

-ma affiksi deyarli barcha fe'l shakllarida bo'lishsizlik ifodalovchi sifatida xizmat qiladi: *kelmadi*, *kemagan*, *kelmabdi* kabi. Fe'lning ba'zi vositalar shakllarining bo'lishsizligini hosil qilishda *-ma* affikisining quyidagi maxsus shakllaridan foydalaniladi:

-maslik affiksi harakat nomining bo'lishsiz shaklini yasaydi: *aytmaslik*, *borish-bormaslik* kabi.

-may\mayin affiksi fe'lning -b(-ib) affiksi bilan yasaluvchi bo'lishsiz shaklining bo'lishsiz shaklini yasashda ishlatiladi: *bilib-bilmay*, *aytib-qoymay*, *ko'rmay*.

-mas affiksi fe'lning -t//-ar qo'shimchasi asosida hosil bo'luvchi bo'lishsiz shaklining bo'lishsiz shaklini hosil qilishda ishlatiladi: *yurar- yurmas*, *borar- bormas*.

1) yetakchi yetakchi+ko'makchi fe'lli birikmalarga quyidagicha qo'shiladi: 1) yetakchi fe'lga qo'shiladi: *bormay tur*; 2) ko'makchi fe'lga qo'shiladi: *bormay ko'rma*; 3) har ikkalasiga qo'shiladi: *bormay qo'yma*. Bunday birikmalarda yetakchi yoki ko'makchi fe'l yoki ularning har ikkalasi birgalikda ma'noga o'zaro farqlanadi: a)-ma affiksi yetakchi fe'lga qo'shilsa, u shu fe'lga xos harakat inkor etiladi. Biroq ko'makchi felda ma'nosi saqlanadi: *yurmay qoldi, kelmay qo'ydi* kabi; b) yetakchi shakli ko'makchi fe'lga qo'shilsa, bu fe'l bildirgan ma'nodagi harakatning inkori ifodalanadi: *kelib qolmadi, aytib qo'ymadi*; d) bo'lishlilik ko'makchi va ko'makchi fe'lga qo'shilganda esa qat'iy bo'lishlilik ifodalaydi: *qolmay qo'ymadi, kelmay qo'ymadi*.

3) **inkor bo'lishsiz fe'li** faqatgina **-gan** qo'shimchali sifatdosh va **-moqchi** shaklida maylidagi fe'llarning bo'lishsiz shaklini yasash uchun ishlatiladi: *ketgan emas, ketmoqchi emas* kabi. Shuningdek, emasyordamida emasyordamchi harakat-hodisadan sifatdosh, ravishdosh yoki harakat nomi shaklida belgi, miqdor kabilarning inkorini ifodalashda ham foydalaniladi: *kelmay yurib kelish kerak; qarashi emas, kulishi chiroyli; behi emas, olma; o'nta kichik, o'nta emas, to'qqizta*.

4) **inkor bo'lishsiz fe'li** faqatgina **-gan// -yotgan** qo'shimchali sifatdoshning bo'lishsiz shaklini yasash uchun qo'llaniladi: *yo'zgani yo'q, borayotgani yo'q*. Bu shaklida *yo'q* so'zi yordamida yasaluvchi inkor shaklida shaxs-son belgisi bo'lgan fe'lning o'ziga qo'shiladi: *yo'zganim yo'q, borganing yo'q, kabi*.

5) **yordamchisi vositasida harakatning inkori** alohida ta'kid bilan ifodalashda fe'llar bo'lishli yoki bo'lishsiz shaklda qo'llanishi mumkin. Fe'l bo'lishsiz shaklda qo'llanganda, *na* yordamchisi bog'lovchi vosita bajaradi va ma'noni kuchaytirish-ga xizmat qiladi: *Na o'qidi, na yozmadi*.

6) **bevafo ma'nosining ifodalanishida** ohangning ham alohida o'rni bor. Fe'l bo'lishsiz shaklda inkor shakli bo'lsa, tasdiq ma'nosi, tasdiq shakli bo'lsa, inkor ma'nosini anglatiriladi: *Bu bosh bevafo dunyoda nimalarni ko'rmadi* (yordamchi) *Ketasiz-a, ketasiz, ... sizni bu yerdan ketkizarmidik (inkor)*.

7) **mayl kategoriyasi**. Ish harakatning voqelikka munosabatini ifodalovchi fe'l mayl deyiladi. Fe'l mallari harakatning voqelikka munosabatini ifodalab, mayl zamon, grammatik shaxs bilan uzviy bog'lanadi. Bu uch hodisa fe'lning mayl kategoriyasidagi vazifasidan kelib chiqadi. Ona tilida fe'l mayllarining to'rt turi bor: 1) mayl mayli, 2) buruq-istak mayli, 3) shart mayli, 4) maqsad mayli.

1. Xabar mayli. Ish-harakatning uch zamondan birida bajarilimaganligini ifodalaydi. Xabar maylining maxsus grammatik yo'q. U fe'lga uchala zamon va shaxs-son affikslerini qo'shib shakllanadi. Masalan: *o'qidim, o'qiding, o'qidi, o'qiganman, o'qiganing, o'qimoqchiman, o'qimoqchisan, o'qimoqchi*. Xabar maylidagi fe'lning sintaktik vazifasi gapda kesim bo'lib kelishdir.

2. Buyruq-istak mayli. Ish-harakatni bajarish-bajarmadill istash, so'rash,iltimos, maslahat,chaqiriq kabi ma'nolarni ifodalaydi. Bu maylidagi fe'l xabar maylidan farqli ravishda maxsus mayl bo'lib, bu mayl quyidagicha tuslanadi:

	Birlik	K o' p l i k
1-shaxs	<i>yoz+ay,</i> <i>ishla+yin</i>	<i>yoz+aylik,</i> <i>ishla+yilik</i>
2 -haxs	<i>yoz (yoz+gin),</i> <i>ishla(ishla+gin)</i>	<i>yoz+ing, ishla+ing,</i> <i>ishla+ngi,yoz+sin</i> <i>(lar), ishla+sin (lar)</i>
3- haxs	<i>yoz+sin,</i> <i>ishla+sin</i>	

Birinchi shaxs birligi -(a)y va -(a)yin affiksi yordamida yozish so'zlayin. Bu shaxsda so'zlovchining harakatni bajarish istagi, harakatni rag'batl ifodalanadi: *Mana bu kitoblarni o'quvchilarga yetkazay*

So'zlovchining o'ziga o'zi buyruq berishi mantiqqa to'g'ri kelmaydi uchun birinchi shaxs sof buyruq ma'nosida ishlatilmaydi. Xususan, o'ziga murojaatda istak bilan birga iltimos ham ifodalanadi: *Siz bilan bosh shuningdek hollarda buyruq, do'q ham ifodalanishi mumkin: Bu qilyapman ko'rmay!*

Birinchi shaxs ko'plik faqat istakni emas, harakatga da'vat, istak ma'nolarni ham ifodalaydi. Chunki bu shakl so'zlovchidan tashqari bosh bo'lgan shaxslarni ham o'z ichiga oladi: *Bir yoqadan bosh chiqaraylik mana shu ona-yer oldida so'z beraylik.* (P.Qodirov)

bu ma'nosi ikkinchi shaxs vositasida ifodalanadi. Chunki bunda nutq
tuzilishining o'zi qatnashadi: *Salim qoraga ayting, fermada hisob-kitobni
qilgan* (H. F.)

Buyruq so'f buyruq bilan birga do'q qilish, iltimos, hatto yalinish kabi
shakllar ifodalanishi mumkin: *Yo'qol, dedim! Ko'zimga
qo'ng'irlik ko'ng'irlik qo'ya qol (iltimos). Yo rabbiy, ilmimni ziyoda
qilgan*

Buyruqning qitov-gilafliksi bilan yasaluvchi shaklida esa buyruq ma'nosi
bu shakl ko'proq iltimos yoki oddiy undash, da'vat uchun
qilishga qitov-gilafliksiz kelsa ham to'g'risini gapirgin. *Otangga
qo'ng'irlik ko'ng'irlik, tandidan chiqib bo'l hunar farzandi.* (A.Jomiy)

Buyruq harakatga undash, buyruq ma'nolari ikkinchi shaxs orqali
ifodalanishi bilan yaxshi tanishsin, keyin menga uchrasin. (H. F.)

Buyruqning so'f buyruq uchun qo'llanishi, asosan, majhul nisbatdagi
harakat. *Fuqaroning dumiga bog'lab sazoyi qilinsin.* (As.M.) Shuningdek,
bu ma'nolarni ifodalash uchun ham qo'llanadi:
Harakatning maqsadlariga yetishsin, qo'sha qarishsin.

Buyruqning birinchi va uchinchi shaxs so'roq, taxmin, o'ylash
shakllari ifodalovchi vositalar bilan qo'llana oladi. Ikkinchi shaxs shakli
bu vositalarga ega emas. Bunga bu shaxs shakllarining ma'no
bilan bog'lanishi bo'ladi. Masalan, *ertaga kelaymi, ertaga kelsinmi, ertaga
qo'ng'irlik ko'ng'irlik kelsinmi* kabi qo'llanish ko'p uchraydi.

Buyruqning bo'lishsiz shakli harakatning bajarilish ehtimoli
bilan bog'lanishi kabi ma'nolarda ham qo'llanadi: *Otlariga ishonib biror
qo'ng'irlik ko'ng'irlik tag'in.*

Buyruqning faqat *edi* to'liqsiz fe'li buyruq-istak mayli-dagi
shakli bilan ya uchinchi shaxs shakli bilan qo'llana oladi: *borgin edi,*
kabi. Bunday qo'llanish natijasida: 1) buyruq-istak mayli shakliga xos
harakat qo'ng'irlik bo'ladi: *bor - borgin edi, aytma - aytmagin edi;* 2) buyruq -
istak harakatning bajarilishi mantiqan kelasi zamonga, *edi* to'liqsiz fe'li
bilan bog'lanishi o'lgan zamonga oid bo'ladi: *kelsin -kelsin edi;* 3) buyruq-
istak edi to'liqsiz fe'li bilan yoki usiz qo'llanganda ham istak ma'nosi

Shart mayli biror ish-harakatning yuzaga chiqishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan harakatni ifodalaydi. Shart mayli *-sa* affiksi va shartli qo'shimchalarining qo'shilib tuslanishidan hosil bo'ladi.

	Birlik	Ko'plik
1- shaxs	Bor+sa+m	bor+sa+k
2- shaxs	bor+sa+ng	bor+sa+ngiz
3- shaxs	bor+sa+o	bor+sa+(lar)

Fe'lning bu shakli quyidagi ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Shart mayli shaklidagi fe'l boshqa biror harakatning bajarilishi uchun shart bo'lgan harakatni bildiradi: *Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, partiya ko'payadi (A.R)*. 2. Shart maylidagi fe'l payt ma'nosini bildiradi va payt gapning kesimi vazifasini bajaradi: *Ertalab derazadan qarasam, hamma oppoq qor ekan*. 3. Istak ma'nosini bildiradi. Bunday holda *edi* to'liq ishtirok etib bu ma'noni kuchaytiradi: *Qani edi bir parcha soya talay topilsa...(H.G')*. 4. Agar *edi* to'liqsiz fe'li bilan qo'llangan shart maylidagi bo'lishsiz shaklda qo'llansa, gumon manosi hosil

bo'ladi: *Biror qaltis gap aytib, sharmanda qilmasa edi*.

4. Maqsad mayli-moqchi affiksi yordamida yasaladi va harakatni bajarish maqsadini, niyatini, mo'ljalini bildiradi:

	Birlik	Ko'plik
1- shaxs	bor+moqchi+man	bor+moqchi+miz,
2- shaxs	bor+moqchi+san	bor+moqchi+siz
3- shaxs	bor+moqchi	bor+moqchi+(lar)

Fe'lning bu shakli faqat maqsad, mo'ljal ma'nosini bildiradi. Bu affiksli fe'l *edi* to'liqsiz fe'li bilan qo'llanganda, o'tgan zamon ifodalashi mumkin. Lekin bunda harakat o'tgan zamonga (o'tgan zamonda bajarilgan)

Maqsad o'tgan zamonga oid bo'ladi: *bormoqchi edim, bormoqchi bormoqchi edi.*

Affiksi bilan yasalgan shakl *bo'l* fe'lining o'tgan va hozirgi shakllari bilan qo'llanganda ham harakatning emas, balki maqsadning zamon yoki o'tgan zamonga oidligi ifodalanaadi: *bormoqchi bo'laman, bormoqchi bo'ldim.*

Mayllari sinonimiyasi. Fe'l mayllarini hosil qiluvchi affikslar nutqda o'zaro sinonim sifatida ham ishlatiladi:

Maylidagi fe'l buyruq-istak mayli manosini ifodalashda ishlatiladi: *Kel! Kechagi qiliqlaring uchun bugun hech yoqqa chiqmaysan, mayli!*

Maylidagi fe'l shart mayli vazifasida qo'llanadi: *Va'da berdingmi, bu ish tushdimi, yagona yo'l-uni jasorat bilan yengishdir.*

Maylidagi fe'l xabar mayli vazifasida ishlatiladi: *Bolani o'qitish maqsadini qildiring, yana urdiring! Sizda insof bormi? (xizmatningizni ifodalash)*

Maylidagi fe'l shart mayli vazifasida qo'llanadi: *Kimlardir sizda, rohatini siz ko'rasizmi?! Avval qo'ng'iroq chalsin, keyin bizga tashqariga chiqamiz.*

Maylidagi fe'l xabar mayli ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: *Agar o'g'li yugurib kelsa-yu, to'ni bilan sumkasini qo'linga tutqazsa (o'g'li) qo'linga tutqazdi.*

Maylidagi fe'l buyruq-istak mayli vazifasida qo'llanadi: *Sabr qilsang, halvo pishar (sabr qil, g'o'radan halvo pishadi).*

Tuslanishi. Fe'l mayllari, odatda, grammatik shaxs, zamon bilan bog'liq holda ifodalanadi. Shuning uchun ham ularni yuzaga kelgan grammatik shakllar shaxs-son affikslari deb yuritiladi. Fe'llarning affikslari bilan o'zgarish esa, tuslanish deyiladi. Demak, shaxs-son affiksi bilan tuslovchilardir. Ona tilida tuslovchilar quyidagicha uchraydi:

Tuslovchilar:

	Birlik	Ko'plik
I shaxs	o'qidi+m	o'qidi+k
II shaxs	o'qidi+ng	o'qidi+ngiz
III shaxs	o'qidi+0	o'qidi+(lar)

Tuslovchilar:

	Birlik	Ko'plik
--	--------	---------

2. O'tgan zamon fe'lini hosil qiluvchi *-gan* affiksi hozirgi zamon fe'lini ishlatiladi: *Birov kitob o'qigan, kimdir shaxmat atrofida.*

3. Hozirgi zamon shakli kelasi zamon ma'nosida qo'llaniladi: *U yashagan asosan, ket bor, yubor, boshla* kabi fe'llar doirasida uchraydi va *ketayapmiz.*

4. Kelasi zamon fe'li o'tgan zamon ma'nosida qo'llaniladi: *Rais deb e'lon qiladi, hamma o'rnidan turadi, O'zbekiston gimni yangra.*

5. Kelasi zamon fe'li hozirgi zamon ma'nosini ifodalaydi: *Ula qaynaydi... Talabalar baxtiyor yoshlik gashtini surmoqdalar.*

Tekshirish savollari

7. Fe'ning morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida ma'lumot bering.
8. Fe'l nisbatlari va ularni ifoda shakllari xususida nimalarni bilib oling.
9. Bo'lishli va bo'lishsizlik, o'timli va o'timsizlik kategoriyalarini ma'lumot bering.
10. Shaxs-son kategoriyasi va uning ahamiyatni izohlang.
11. Fe'llarda zamon turlari va uni ifodalovchi vositalar xususida ma'lumot bering.
12. Fe'l mayllari va ularning qanday turlarini bilasiz?

Fe'ning vazifadosh shakllari

Reja:

1. Fe'ning vazifadosh shakllari haqida ma'lumot bering.
2. Ravishdosh va uning turlarini vujudga keltiruvchi shakllar haqida ma'lumot bering.
3. Sifatdosh va uning zamonga munosabatini ko'rsatuvchi shakllar haqida ma'lumot bering.
4. Harakat nomi va uni vujudga keltiruvchi shakllar haqida ma'lumot bering.
5. Fe'ning modal ma'no ifodalovchi vositalari va ularning turlari haqida ma'lumot bering.
6. Ko'makchi va yetakchi fe'llar, ularni birtiktiruvchi shakllar haqida ma'lumot bering.
7. Fe'ning tuzilishiga ko'ra turlari haqida ma'lumot bering.

Tayanch so'z va iboralar: harakat nomi, o'tgan zamon sifatdoshi, zamon sifatdoshi, kelasi zamon sifatdoshi, sintetik shakllar, analitik shakllar, ko'makchi fe'l, to'liqsiz fe'l, soddha fe'l, qo'shma fe'l, juft va takroriy fe'l.

Fe'ning biror gap bo'lagi vazifasini bajarishga xoslangan vazifadosh shakllar deyiladi. Fe'ning vazifadosh shakllari to'rt sinfga quyidagilardan iborat: 1) harakat nomi, 2) sifatdosh, 3) ravishdosh.

Harakat nomi. Harakat nomi ish - harakatning atamasi bo'lgan xos vazifalar bajarishga xoslangan fe'l shaklidir. Harakat nomi to'rt sinfga bo'linadi. Harakat nomi qo'shma affikslari yordamida yasaladi: *kechmoq, kechish, kechuv.*

harakat nomi bilan hisoblanish, zamon, mayl kabi ma'nolarni bildirmaydi, balki harakatning maqsadi bo'ladi. Shu sababli otlarga xos kelishik, egalik kabi grammatik xususiyatlar qila oladi va gapda otlarga xos vazifalarni bajaradi.

Harakat nomidan bir-biriga yaqin bo'lgan uch xil harakat nomi shakllaridan -moq bilan yasalgan shakl fe'lga *-sh (-ish)* bilan yasalgan shakl bilan yaqin turadi. Shuning uchun -moq orqali fe'lning noaniq (infinitiv) shakli hosil qilinadi. Harakat nomi shakllarining har biri o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadi.

1) *-ish* affiksi bilan yasaluvchi harakat nomi quyidagi xususiyatlarga ega: 1) harakat nomini bildiradi, uning atamasi hisoblanadi: *yurish; yozish*, 2) *-ish* affiksi bilan yasaluvchi harakat nomi shakli ko'plik, egalik va boshqa affixlari bilan qo'llanganda, bu affikslarning ma'nosida deyarli o'zgarish bo'lmaydi. Biroq, o'rin-payt kelishigi shaklida qo'llanganda, hozirgi harakat nomining o'rin-payt kelishigidagi shakli bilan ma'nodoshlikka ega bo'ladi. Masalan: *tuzishda-tuzayotganda-tuzayotgan vaqtda*; 3) harakat nomining *-ish* affiksli shakli ko'makchilar bilan ham qo'llanib maqsad, vaqt, ma'nosini bildiradi. Masalan kabi ma'nolarni ifodalaydi: *o'qish uchun, o'qishdan avval, o'qish*

2) *-ish* affiksi bilan yasaluvchi harakat nomidagi fe'l undosh bilan qo'llaniladi va undagi orttiriladi: *bor-boruv*. So'z oxiri *i* bilan tugagan bo'lsa, *i* bilan tugagan bo'lsa, *a* bilan tugagan bo'lsa, *a* bilan tugagan bo'lsa, *a* tovushi o tovushiga o'tadi: *o'qishda o'qiluv*.

3) *-ish* affiksi bilan yasaluvchi shakl ko'proq ot ma'nosida qo'llanadi. Shu shakl *-ish* affiksi yordamida yasalgan harakat nomining ayrimlari butunlay otga aylantiriladi: *saylov, changqov, qistov, o'quv* kabi.

4) *-ish* affiksi bilan yasaluvchi harakat nomi *-(u)v* affiksi yordamida shakllanadi va shakliga nisbatan ham kam qo'llanadi. Harakat nomi shakllari har bir harakat nomida ikkinchisini qo'llab bo'lmaydi. Masalan, *Talabalarning o'qishini yaxshi tashkillashtirish uchun mustaqil talimga alohida e'tibor berish zarur* gapida qo'llangan *-ish* qo'shimchasi bilan shakllangan barcha harakat nomlari -moq yoki *-vuv* qo'shimchali shakl bilan almashtirib bo'lmaydi.

5) *-ish* affiksining yuqoridagi uchala shakli ham bo'lishsizlik ko'rsatkichi -maslik bilan qo'llanilmaydi. Ularning bo'lishsiz shakli -maslik affiksi yordamida shakllanadi: *o'qishmaslik, aytmaslik* kabi. -maslik asosida hosil bo'lgan bo'lishsizlik

harakat nomining boshqa shakllariga nisbatan *-sh (-ish)* affiksiga ommaviy yuqorilik mavjud: *o'qish-o'qimaslik. borish-bormaslik.*

Sifatdosh sifat kabi narsaning belgisini bildirib, gapda aniqlovchi vazifa o'rinini o'zlashtirib, xoslangan fe'l shaklidir: *kelgan odam, ishlayotgan yigit* kabi.

Sifatdosh, barcha fe'llar kabi o'timli va o'timsizlik, nisbatan bo'lishsizlik hamda zamon kategoriyalariga xos ma'nolarda kela oladi. Ular ma'nosiga ko'ra uch guruhga bo'linadi: 1) o'tgan zamon sifatdoshi, 2) hozirgi zamon sifatdoshi, 3) kelasi zamon sifatdoshi.

O'tgan zamon sifatdoshi-gan (k, g undoshlaridan so'ng -kan) affiksi orqali yasaladi: *o'qigan (kitob), yozgan (insho), tikkkan(ko'ylak).* Eski O'zbek tilida *o'qimish, -dik* shaklida ham qo'llangan: *E yorim, sevdimigim obod ro'zg'orim.* Sifatdoshning bu shakli 1) fe'lning o'tgan zamon ma'nosini bildiruvchi fe'l sifatida yasaydi: *borganman, borgan edim;* 2) *yot, tur, yur, o'tir* kabi fe'llariga qo'shilganda, hozirgi zamon ma'nosi hamifodalanadi: *Faxriydan turgan qalin pastki labini bir-ikki qimirlatib javob berdi. (A.Q.);* 3) o'tgan zamon kelib, narsaning doimiy belgisini bildiradi va sifatlovchi-aniloqlovchi vazifa bajaradi. Bunda harakatning o'tgan zamonga oidligi ifodalangan holda narsaning hozirgi holatdagi belgisi asosiy o'rinda bo'ladi: *xonaning kelgan qaragan oynasi, hovuz boshiga to'plangan odamlar.* 4) *-gan* affikslari shaxs-son qo'shimchalarini olib, kesim vazifasida qo'llanadi. Bunda yozgan maylining o'tgan zamon shakli hisoblanadi, *-gan* affiksi esa zamon (1) va shaxs (2) esa zamon va shaxs) ko'rsatkichi sifatida qaraladi: *kelganman, kelgan kelgan; kelganmiz, kelgansiz, kelgan;* 5) *egalik, ko'plik* va boshqa qo'shimchalarini olib otlashadi: *Yurgan daryo, o'tirgan bo'yra.*

Hozirgi zamon sifatdoshi fe'lga -yotgan, -vchi(-uvchi) affikslarini qo'llanish orqali yasaladi va quyidagi ma'no, vazifalarga ega bo'ladi:

1. **-yotgan** affiksogrammatikalizatsiyalashgan **yot** fe'li va o'tgan zamon sifatdoshi hosil qiluvchi **-gan** affiksini birikishi orqali yasaladi. Hozirgi zamon sifatdoshining bu shakli, asosan, ot oldidan kelib aniqlovchi vazifada qo'llaniladi: *ishlayotgan odam, esayotgan shamol* kabi. Bu shaklni shaxs-son affikslari bilan birlashtirish orqali hozirgi zamon fe'lini hosil qilib bo'lmaydi. Faqatgina hozirgi zamon hollardagina mazkur sifatdosh hozirgi zamon fe'lining yasalishi uchun zarur qo'llanilishi mumkin: a) *yo'q* so'zi bilan hozirgi zamon fe'lining inkor shakli yasaydi: *ishlayotgani yo'q, kelayotgani yo'q;* b) *emish* tuliqsiz fe'li bilan qo'llanganda hozirgi zamon fe'lining eshitilganlik shakli yuzaga keladi.

gumon emish, kelayotgan emish; d) hozirgi zamon gumon ma'nosini ifodalaydigan -dir affiksi bilan qo'llanadi: *ishlayotgandir, kelayotgandir*.

Hozirgi zamon sifatdoshining **-vchi(-uvchi)** affikslari bilan yasalgan shakli o'zbek tili grammatikasi bo'yicha qo'shilganda, a) tovushi o' tovushiga qo'shilganda, u tovushi bilan bitgan fe'llarda esa i tovushi u tovushiga qo'shilganda, u tovushi bilan bitgan fe'llarga qo'shilganda, u orttiriladi: *ishla -vchi - qiz - uquvchi, bor - boruvchi* kabi.

Hozirgi zamon sifatdoshi quyidagicha ma'no va vazifalarga ega bo'ladi: a) -vchi sifatdoshidan farqli ravishda shaxs-son affikslari bilan tuslanadi va gapda shaxs-son ma'nosini ifodalaydigan qo'llanadi: *ishlovchiman, ishlovchisan, ishlovchi*; b) otga o'z vazifasini bajaradi: *ishlovchi kishi, o'quvchi qiz*; c) o'z vazifasini bajarishga moyillik kuchliroq bo'ladi: *o'quvchi, yozuvchi, yozarman* kabi.

Hozirgi zamon sifatdoshi fe'lga **-r(-ar), -digan** affikslarini qo'shish bilan shaxs-son ma'nosini ifodalaydi:

Hozirgi zamon sifatdoshi yasovchi **-(a)r** (bo'lishsiz **-mas**) affiksi hozirgi o'zbek tili grammatikasi jihatidan juda kam uchraydi. Bu affiks bilan qo'llanuvchi ayrim so'zlar o'z ma'nosini ifodalashda yaqin turadi: *oqar suv, so'nmas hayot* kabi. Shuningdek, -vchi sifatdoshidan farqli ravishda shaxs-son affikslari bilan tuslanib, kelasi zamon gumon fe'lini ifodalaydigan qo'llanadi: *o'qarman, yozarsan, yozar* kabi.

Hozirgi zamon sifatdoshi **-digan** affiksi bilan yasaluvchi shakli ravishdoshning **-a (-y)** affiksi bilan yasalgan shaklidan so'ng qo'shiladi va quyidagicha ma'nolarga ega bo'ladi: a) fe'lning atributiv shaklini hosil qilishda faol ishlatiladi: *o'qiydigan kitob, yozadigan jumush* kabi; b) shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanib, kelasi zamon gumon ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: *o'qiydiganman, yozadiganman, o'qiydigan* kabi.

Hozirgi zamon sifatdoshi kelasi zamon sifatdoshining **-jak, -gusi, -asi** singari qadimiy shaxs-son affikslari bilan mavjud bo'lib, ular hozirgi tilimizda *kelajak, kelgusi, kelasi* singari shaxs-son ma'nosini ifodalaydigan qo'llanadi.

Hozirgi zamon sifatdoshi kelasi zamon sifatdoshining **-otilgan** affiksi bilan yasalgan shakli kelasi zamon sifatdoshining asosiy sintaktik vazifasi aniqlovchi bo'lib kelishdir. Ular kelasi zamon sifatdoshining asosiy sintaktik vazifalarini bajaradi: *Aytilgan so'z-otilgan o'q.*

Hozirgi zamon sifatdoshi kelasi zamon sifatdoshining **-qan** affikslari bilan tuslanib, mayl, zamon ma'nolarini ifodalaganda kelasi zamon sifatdoshining asosiy sintaktik vazifalarini bajaradi: *Men bu kitobni o'qiganman. Sen ertaga o'q.*

Ravishdosh. Ravishdosh harakatning belgisini bildiradigan, o'z tomondan xarakterlaydigan fe'l shaklidir. Hozirgi Ona tilida ravishdosh quyidagi xususiyatlariga ko'ra o'zaro farqlanadi:

1. Ma'nosiga ko'ra: a) holat ravishdoshlari *-b(-ib), -a (-y)* qushdosh vositasida hosil bo'ladi; b) payt ravishdoshlari *-gach (-kach, -qach)* qushdosh vositasida hosil bo'ladi; d) maqsad ravishdoshi *-gani (-qani)* affiksi vositasida hosil bo'ladi.

2. Tuslanish-tuslanmasligiga ko'ra: a) tuslanadigan ravishdoshlar *-a (-y)* affikslari bilan yasalagan ravishdoshlar; b) *-gach (-kach, -qach)* qushdosh vositasida hosil bo'ladi; d) maqsad ravishdoshi *-gani (-kani, -qani)* affikslari bilan yasalagan ravishdoshlar hosil bo'ladi.

3. Zamon ma'nosiga ko'ra: a) o'tgan zamon ravishdoshi: a) *-b(-ib), -kach, -qach)* affikslari bilan yasalagan ravishdosh; b) hozirgi zamon ravishdoshlari: *-a (-y)* affiksi bilan yasalagan ravishdosh; d) kelajak zamon ravishdoshlari: *-guncha (-kuncha, -quncha)* *-gani (-kani, -qani), -gach (-kach, -qach)* bilan yasaladigan ravishdoshlardan tashkil topadi.

Ravishdosh yasovchi affikslar quyidagi ma'no va grammatik xarakteriga ega bo'lganligi bilan xarakterlanadi:

-(i)b affiksi: *so'rab, estāb, quvonib.* Bu shakl bajaradigan vazifasining xilligi bilan boshqa ravishdosh shakllaridan alohida ajralib turadi. Uning vazifalari quyidagilar: 1) yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'lni bog'lab qiladi: *so'rab ko'r, tashlab yubor, ishlab tur* kabi; 2) harakat belgisini bildirish hol vazifasida keladi: *Shu payt chorbog'dan echki yetaklab Dildor* kabi (*S.Ahm.*) Harakat belgisini bildirgan ravishdosh, xuddi ravish kabi, affikslari bilan ham qo'llanadi: *Qudrat tortinibgina so'radi.* 3) ravishdosh bu turi shaxs-son affiksi bilan tuslanib, o'tgan zamon hikoya fe'li sifatida qiladi: *kelibman, kelibsan* kabi.

Bu ravishdoshning bo'lishsiz shakli *-ma* (o'qimabman), *-may*, *-mayin* (o'qimay, o'qimasdan) shaklida, She'riyatda **-mayin** (tinmayin) qo'llanishi ham uchraydi.

-a (-y) affiksi undosh bilan tugagan fe'llarga *-a*, unli bilan bitgan fe'llarga *-a (-y)* affiksining qo'shilishidan hosil bo'ladi. Bu turdagi ravishdosh quyidagi vazifalarda qo'llanadi: 1) harakatning belgisini bildiradi, bu vazifada u payt holida (*kula, ushlay* kabi) kam qo'llanadi. Yakka so'z tarkibida qo'llanilgan ravishdosh harakatni tezlik bilan bajarganligini ifodalaydi: *Jo'xori tuyayotgan qora bo'g'ning kelinining ustiga qo'ya chopdi.* (*A.Q.*) 2) ravishdoshning *-a, -y* affiksi yasaluvchi turi harakatning belgisini bildirish vazifasida, asosan, takroriy so'z holida qo'llanadi. Bu shaklda qo'llangan *-a, -y* affiksi yordamida ravishdosh gapda vaziyat holi vazifasida keladi: *Muyassar shosha parda kechagi o'ylarini gapira boshlagan edi.* (*O. Yo.*) 3) yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'lni bog'lab qiladi: *so'rab ko'r, tashlab yubor, ishlab tur* kabi.

Fe'ning modal ma'no ifodalovchi shakllari

Yasalish usuliga ko'ra bunday fe'l shakllarning ikki turi mavjud: 1) sintetik shakllar; 2) analitik shakllar.

Sintetik shakllar harakatning turli modal ma'nolarini ifodalovchi shakllar asosida shakllanadi. Bular o'z xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi: a) harakatning takroriylikini, davomlilikini ifodalovchi affiksli shakllar (-gila, -gila, -gila, -rila, -qila) affiksini qo'shish orqali hosil qilinadi: *ishqa* – *ishqigila*, *savala*, *turt* – *turtkila*, *cho'z* – *chuzg'ila*, *yugur* – *yugurgila*, *tort* – *tortgila*, *tepkila* kabi; b) harakatning kuchsiz darajasini ko'rsatuvchi affiksli shakllar (-qir, -qir, -qir) affiksini qo'shish orqali hosil qilinadi: *oqar* – *oqarinqira*, *qo'rq* – *qo'rqinqira*, *kulimsira* kabi.

Analitik shakllar fe'ning asosiy modal ma'no hosil qiluvchi shakllar bo'lib, ularning ko'pchilik qismini ko'makchi va to'liqsiz fe'llar tashkil qiladi.

Ko'makchi fe'l yetakchi (mustaqil) fe'lga bog'lanib, harakatning xususiyatlarga ega bo'lgan modal ma'nolarini hosil qilish uchun ishlatiladi. Biroq, Ona tilida butunlay ko'makchi fe'lga aylangan (mustaqil fe'lga aylangan) butunlay yo'qotib, faqat ko'makchi fe'l sifatida qo'llanadigan) fe'l yo'qotib, mustaqil fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanib, quyidagicha modal ma'nolarni hosil qiladi:

- 2) harakatning davomiyligi: *ayta tur*, *ko'ra tur*;
- 3) harakatning boshlanishi: *ayta boshla*, *yoza boshla*;
- 4) harakatning takrori: *aytib yur*, *aytib tur*;
- 5) harakatni tugallanishi: *aytib bo'l*, *yozib qo'y*;
- 6) harakatning bajarilish imkoniyati: *yozib ko'r*, *aytib ko'r*, *ayta ol*;
- 7) harakatning shaxslararo yo'nalishi: *yozib ber*, *aytib ket*, *ola ket* kabilar.

Mustaqil fe'llardagi bunday hodisa ikkita mustaqil fe'ning birikishi bo'ladigan qo'shma (olib chiq, tortib ol kabilarga) fe'llarga tashqari o'xshash bo'lsa ham, ular o'rtasida quyidagicha farq mavjud: a) qo'shma fe'l hosil qiluvchi qismlarning har ikkalasi ham mustaqil fe'l bo'lib, ular bitta yangi lug'aviy ma'no ifodalashga xoslanadi; b) yetakchi ko'makchi fe'l qo'shilmalarida esa ko'makchi fe'l o'z mustaqil lug'aviy ma'nosini modal ma'no ifodalovchi analitik unsurga aylantirib, grammatikalizatsiyalashadi. Shu bois bunday so'z qo'shilmalarida yetakchi fe'l yetakchi fe'l hisoblanib, u mazkur birikmadagi asosiy lug'aviy tashuvchi komponent hisoblanadi. O'z mustaqil lug'aviy ma'nosini modal ma'no ifodalovchi analitik unsurga aylangan fe'l esa ko'makchi fe'l deyiladi: *aytib berdi* (*aytib*— yetakchi, *berdi* — ko'makchi). Yetakchi fe'l vazifasida soddadan tashqari qo'shma fe'l (qaror qilib qo'yimoq, chiq

o'zgaruvchi fe'l (o'yib-o'yib olmoq, chimchib-chimchib olmoq) ishtirok etadigan ko'makchi fe'l.

Ushbu o'zbek adabiy tilida quyidagi fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida ishlatilgan: *boshla, yot, tur, yur, o'tir, bo'l, bit, ol, ber, qol, qo'y, chiq, bor, kel, ket, tashla, ol, tush, o'l, o't, yet, ko'r, qara, boq, yoz* kabilar.

Yetakchi fe'llar yetakchi fe'l bilan asosan *-(i)b* yoki *-a, -y* ravishdosh shakli yordamida birikadi. Ba'zi ko'makchi fe'llargina yetakchi fe'l bilan boshqa shakl yordamisiz birikadi. Ko'makchi fe'l yetakchi fe'l bilan boshqa shakli orqali birikkanda, tuslovchi affikslar ko'makchi fe'lga boshqa yetakchi fe'lga grammatik shakl yordamisiz birikkanda esa boshqa ko'makchi fe'l bir xil shaklda, ya'ni tuslovchi affikslar har ikkala holda bo'ladi: *yozib oldim, yozib olding, yozib oldi; yoza oldim, yoza olding, yoza oldi; yozdim-oldim, yozding-olding, yozdi-oldi* kabi.

Ba'zi ko'makchi fe'llar, keltirilgan misoldagi kabi, yetakchi fe'lga har uch holda birikadi, ba'zilari esa faqat ravishdosh shakli yordamida birikadi: *o'qib oldim, o'qib olding, o'qib oldi* kabi. Bulardagi *chiq, boshla* ko'makchi fe'llari yetakchi fe'l bilan boshqa shakl orqali birikkanda, *yozdi-boshladi* shaklida birikmaydi. Ayrim ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan *-(i)b* va *-a, -y* ravishdosh yasovchilari yordamida, boshqa shakl orqali faqat *-(i)byoki -a, -y* affiksi yordamida birikadi. Masalan, *ber* ko'makchi fe'l ravishdoshning har ikki shakliga birika olgani holda, *qara* ko'makchi fe'l faqat *-(i)b* affiksli ravishdosh shakliga, *yoza* ko'makchisi esa faqat ravishdoshning *-a (-y)* affiksli turiga birikadi: *yozib ber — yoza ber, o'qib qara, yiqila yozdi.*

Ba'zi ko'makchi fe'llarni quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin: ravishdoshning *-b (-ib)* affiksli turiga birikadigan ko'makchi fe'llar: *yot, tur, yur, bo'l, bit, chiq, yet, o't, yubor, tashla, tush, o'l, qara, boq, qo'y;* ravishdoshning *-a (-y)* affiksli turiga birikadigan ko'makchi fe'llar: *ol, ber, qol, qo'y*; ravishdoshning ham *-b (-ib)* ham *-a (-y)* affiksli shakli bilan birikadigan ko'makchi fe'llar: *tur, bor, ol, ber, qol, ko'r, ket, sol* kabilar.

Ushbu adabiy tilida ko'makchi fe'llarning asosiy qismi yetakchi fe'l bilan *-(i)b* affiksli yasovchisi orqali birikadi. Yetakchi fe'lga faqat *-a, -y* ravishdosh shakli yordamida birikuvchi ko'makchi fe'l, yuqorida ko'rib o'tilganidek, boshqa *boshla, bil, yoz (ayta boshladi, yoza bildi, to'kila yozdi).*

Yetakchi fe'l bilan ravishdoshiing har ikki turi yordamida birika oladigan ko'makchi fe'llar *-(i)b* yoki *-a, -y* affiksi yordamida birikkanda boshqa-boshqa holda bo'lmaydi. Qiyoslang: *yozib oldi-yoza oldi, kelib qoldi-kela qoldi, ko'rma ko'rma.*

ko'chadi: *uzul-kesil, ag'dar-to'ntar, bilinar-bilinmas, bora-bora, ura-sura, qotib-qotib.*

Tekshirish savollari

1. Fe'ning vazifadosh shakllarini tavsiflang.
2. Ravishdosh va uning turlarini vujudga keltiruvchi shakllar haqida Bering.
3. Sifatdosh va uning zamonga munosabatini ko'rsatuvchi shakllar nimalarni bilasiz?
4. Harakt nomi va uni vujudga keltiruvchi shakllar haqida ma'lumot bering.
5. Fe'ning modal ma'no ifodalovchi vositalari va ularning turlarini bering.
6. Ko'makchi va yetakchi fe'llar, ularni birtiruvchi shakllar xususida ma'lumot bering.
7. Fe'ning tuzilishiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?

Ravish so'z turkumi

Reja:

1. Ravishning boshqa mustaqil so'zlar bilan umumiy va farqli belgilarini bering.
2. Ravishning ma'no jihatdan turlari.
3. Ravish va sifatlarning o'xshash xususiyatlari.
4. Ravish va ravishdoshlarni qiyosiy tahlili.
5. Ravishning ma'no turlarini hosil qilishda boshqa turkumlarning ishtiroki.
6. Ravishning tuzilishiga ko'ra turlari.

Tayanch so'z va iboralar: mustaqil so'z turkumlari, holat ravishi, o'rin ravishi, maqsad ravishi, miqdor-daraja ravishi, harakat kuchaytiruvchi ravishlar, ravish darajalari.

Ravish harakat-holat belgisini bildiruvchi so'z turkumidir. Mustaqil so'zlar, ravish turkumiga oid so'zlar, asosan, fe'lga bog'lanib keladi. Ravish bildirgan harakat-holatning bajarilish tarzi, payti, o'rni, maqsadi va miqdori haqida bildiradi: *Ag'darilgan yerdan osmonga ko'tarilgan chang har tomonga sekin bulutlar orasiga singib ketdi.*

Ravishlar belgi bildiruvchi so'z bo'lgani uchun, ularning boshqa so'zlar bilan bog'lanib kelishi mumkin: *U hozir beqiyos vatasavvur qilib bo'lgan edi.* (Sh.Sa'dulla)

Ravishlarning o'ziga xos morfologik belgilaridan biri o'zgarimasligidir. Ravishlar biror so'zga bog'langanda, shakli o'zgarishsiz tarkibida uchraydigan ko'plik, egalik va kelishik affikslari o'zgarishsiz ma'nosiga ega bo'lmay, ravishning o'zak qismiga mansub bo'ladi: *birdan, birga, kunda, chalqanchasiga, birdaniga, yonlamasiga, qotib.*

sira, hech kabi harakat belgisini darajalovchi ravishlardan tashkil topgan ma'no jihatdan quyidagicha ikki guruhni tashkil qiladi:

Harakat belgisini kuchaytiruvchi ravishlar: *eng, juda, g'oyatda, yanada, tag'in, tamomila, uncha-muncha, ozmuncha, o'ta* kabi singari tasdiq bildiruvchi ravishlardan, *hech, sira, aslo, zinhor, hargiz* kabi inkor bildiruvchi ravishlardan iborat.

Harakat belgisini susaytiruvchi ravishlar: *arang, zo'rg'ina, zo'r* kabi *sal, sal-pal, chor-nochor* kabilar.

Miqdor-daraja ravishlari gapda ko'pincha hol, ba'zan o'lgan sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi: *Ko'p gap quloqqa yoqmasi akamning bir gapi sira-sira esindan chiqmaydi. (A.Q.)* O'zbek to'ldiruvchi va qaratqich aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Ko'pdan qutulmas.* Ravishning bu turi kesim vazifasida kelishi ham mumkin: *dehqon uchun vaqt oz, biroq ish ko'p.*

Ravish darajalari. Sifatlar singari ravishlar ham turli daraja yoki darajalanmasligi mumkin. Masalan, *tezroq chop-moq, juda* kabilarda harakatning tezlik darajasi har xil, lekin *hamisha, arang* bildirgan belgi darajalanmaydi.

Ravish bildirgan belgi darajasining ortiq-kamligi xuddi sifatlar ifodalanadi. Masalan: belgining ortiq darajasi maxsus so'zlar ifodalanadi: *juda tez uchadi, nihoyatda sekin.*

Belgining ozaytirma darajasi—roq, -gina affikslari yordamida *sekinroq gapir, keyinroq keldi, hozirgina keldim, salgina kechikding* kabi.

Ravishlarda belgining ko'chli darajasi takroriy shakl vositasida ham mumkin: a) so'zning to'liq takrori orqali: *juda-juda, tez-tez, zo'rg'ina zinhor-zinhor, hali-hali, sira-sira, endi-endi;* b) qisqa takror orqali: *ko'p to'ppa-to'g'ri, bab-baravar, chippa-chin.*

Ravishlarning tuzilishiga ko'ra turlari. Ravishlar tuzilishiga ko'ra qo'shma, juft, takroriy ravishlarga bo'linadi.

1. Sodda ravishlar bir o'zak morfemadan iborat bo'ladigan a) tub, b) yasama: *qahramonlarcha, ojizona, yangicha, ko'plab* singari so'zlarga bo'ladi.

... boshqaruvchi ravishlar mustaqil soʻzlarning birikishi orqali hosil boʻladi: *harbiy harim, hech qachon, allamahol*.

... ravishlar umumlashtirish, taxmin kabi maʼnolarga ega boʻladi va boshqaruvchi tuziladi: 1) sinonim soʻzlardan: *eson-omon, asta-sekin, ochiq-oydin*, 2) sinonim soʻzlardan: *erta-kech, tunu kun, yozin-qishin*.

... ravishlar mustaqil ravishlar maʼnoni kuchaytiradi va quyidagicha tuziladi: 1) tub takrorlash takroridan: *tez-tez, endi-endi, asta-asta, kam-kam, keyin-keyin*; 2) takrorlash takroridan: *ketma-ket, bekordan-bekor, kamdan-kam, zoʻr-bazoʻr*, 3) takrorlash takroridan: *ketma-ket, bekordan-bekor, kamdan-kam, zoʻr-bazoʻr*.

Tekshirish savollari

1. Boshqaruvchi boshqa mustaqil soʻzlar bilan umumiy va farqli belgilari qanday? Qanday koʻrinishda?

2. Boshqaruvchi maʼno jihatdan qanday turlarini bilasiz?

3. Boshqaruvchi sifatlarning oʻxshash xususiyatlarini tavsiflang.

4. Boshqaruvchi va ravishdoshlarni qiyosiy tahlil qiling.

5. Boshqaruvchi maʼno turlarini hosil qilishda boshqa turkumlarning ishtirokini tavsiflang.

6. Boshqaruvchi tuzilishiga koʻra turlari xususida nimalarni bilasiz?

Yordamchi soʻzlar

Reja:

1. Boshqaruvchi turkumlarga ajatishning lingvistik tamoyillari.

2. Boshqaruvchi va yordamchi soʻzlarni taqqoslash.

3. Boshqaruvchi soʻzlarning oʻziga xos ichki qonuniyatlari.

4. Boshqaruvchilar va ularning grammatik maʼno va vazifalari.

5. Boshqaruvchilar va ularning maʼno turlari oʻrtasidagi tafovutlar.

6. Boshqaruvchilarning maʼno turlari.

7. Boshqaruvchi va yuklamalar oʻrtasidagi vazifadoshlik.

8. Boshqaruvchi maʼno va **iboralar**: Lingvistik tamoyillar, mustaqil soʻzlar, yordamchi

soʻzlar, koʻmakchilar, koʻmakchi vazifasida qoʻllanadigan soʻzlar, ot

soʻzlar, feʼl koʻmakchilar, koʻmakchi otlar, teng bogʻlovchilar,

qiyosiy bogʻlovchilar, kuchaytiruv yuklamalar, soʻroq va taajjub

soʻzlar.

Koʻmakchilar

1. Boshqaruvchi, harakat nomi va sifatdoshdan keyin kelib, ularni boshqa soʻzga

qoʻshib feʼlga) Grammatik jihatdan tobelanishini taʼminlaydigan soʻzlar

qoʻshib deyiladi. Koʻmakchilar gapda oʻzidan oldingi mustaqil soʻzlar bilan

qoʻshib maqsad, sabab, payt, maʼkon kabi maʼnolarni qoʻshadi va shu

bilan bitta bitta gap boʻlagi vazifasini bajaradi.

Ko'makchilar kelib chiqishiga ko'ra: sof ko'makchilar va ko'makchilardan iborat bo'ladi:

1) **sof ko'makchilar** lug'aviy ma'nosini batamom yo'qotgan *bilan, kabi, singari, uzra, sayin, qadar* singari so'zlarni o'z ichiga oladi.

2) **ko'makchi vazifasida qo'llanadigan so'zlarga** *tomon, boshqa orqali, tufayli, qarab, qaramay, so'ng, tashqari, beri, ko'ra, chog'li, osha* so'zlar kiradi.

Ko'makchi vazifasida qo'llanadigan so'zlar guruhi tarkiban qo'llanadigan mustaqil so'zlarning nutqda ko'makchi vazifasida ishlatilishi grammatikalizatsiyalashuvi natijasida yuzaga keladi: a) **ot ko'makchilar** ham mustaqil ma'noda, ham ko'makchi vazifasida ishlatiladigan ot ravish turkumiga mansub bo'lgan quyidagi so'zlar-dan tashkil topadi: *tashqari, bo'yi, chamasi, holda, yo'sinda* kabi otlardan; *sababli, tufayli, qarshi, chog'li, doir, muvofiq, o'zga, boshqa* kabi sifatlardan; *keyin, beri, buyon, asosan, binoan, so'ng* singari ravishdan iborat bo'lgan **ko'makchilar** sifatdosh yoki ravishdosh shakllaridagi fe'llardan binoan ko'makchi vazifasida ishlatilishi natijasida yuzaga keladi. Ular: *ko'ra, qarab, qaramasdan, qaramay, boshlab, tartib, qaraganda, qarata, deydigan* kabi so'zlardan iborat.

Ko'makchilar o'zgarmaydi, ya'ni turlanmaydi yoki boshqa turkumga yasalmaydi. Ayrim kelishikdagi so'zlarni boshqaradi. Shunga ko'ra, ko'makchi quyidagi guruhlarni tashkil qiladi:

1. Bosh kelishikdagi so'z(ba'zan qaratqich kelishigidagi o'lmokchi) qo'llanadigan ko'makchilar: *bilan, uchun, kabi, singari, sari, orqali, bo'ylab, bo'yicha, uzra, yanglig', tufayli, chog'li, osha, bo'yicha* kabi guruhga mansub ko'makchilar quyidagi munosabatlarini ifodalaydi:

Bilan ko'makchisi birgalik, hamkorlik, qurol, vosita, jarayon harakatning sodir bo'lish holati kabi ma'nolarni va harakat nomlari bilan kelib, bir harakat ketidan ikkinchisining tez boshlanishi ma'nosini bildiradi. Ko'makchisi badiiy adabiyotda *birlan, birla, -ila, -la* tarzda ham ishlatiladi. Bunday holda u o'zakdan chiziqcha bilan ajratilib yoziladi: *Sen-la ko'ngilni bo'lur shod.*

Uchun ko'makchisi maqsad, sabab, atalganlik, evaz kabi ma'nosini ifodalaydi va ot, olmosh, harakat nomidan keyin keladi: *insonni qayg'urmoq, o'qimagani uchun tushunmaslik, kitoblarni sen uchun yashash uchun kurashmoq.*

Uchun ko'makchisi she'riyatda chun tarzda ham ishlatiladi. Bunday chun o'zkdan chiziqcha bilan ajratiladi. Shuningdek, uchun ko'makchisi qo'llanadigan

havo olishi mumkin: *Lekin nima uchundir uning bu yovuz maqsadi ifodalaydi.*

1) **yanglig', misli (misol)** ko'makchilari o'xshatish, solishtirish, taqqoslash ma'nosini ifodalashiga ko'ra ma'nodoshdir: *xamirdan qil sug'urgan yangisi tengli.*

2) **ko'makchisi** vaqt bildiruvchi so'zlar bilan birga kelib, ish-harakatning qanday vaqt ichida yoki harakatning bir yo'la sodir bo'lishi, davomiylilik kabi ma'nosini ifodalaydi: *Respublikamiz yil sayin gulga burkanmoqda. Do'l borgan ko'kmochqa edi.*

3) **ko'makchisi** ish-harakatning yo'nalishini ifodalaydi. Bunda sari ko'makchisi **omon** ko'makchisiga sinonim bo'lishi mumkin: *kucha sari - kucha omonlik narl - yorug'lik tomon.*

4) **ko'makchisi** sodir bo'layotgan ish-harakatning sababini bildiradi: *U shunday qadrlı mehmon kelishini oldinroq bilmagani sababli ko'ngil ko'ra olmaganidan xijolatda edi.*

5) **ko'makchisi** ish-harakat sodir bo'lishda vosita bo'lgan narsani yoki shaxsni sodir bo'lishida vosita bo'lgan o'rin ma'nosini ifodalaydi: *Salimjon yulduz orqali qaytdi.*

6) **bo'ylab, uzra** ko'makchisi: 1) Ish-harakatning boshqarilgan so'zdan kelib chiqqan vaqt davomida sodir bo'lishini ifodalaydi: *Yillar osha gurkiraydi.* 2) Ish-harakatning boshqarilgan so'zdan anglashilgan o'rin bo'ylab ma'nosini anglatadi: *Oltin vodiylar osha(uzra) yangrasin qo'shiq. Jahon oshasi yangrar bir ovoz.*

7) **bo'yicha/bo'yincha** ko'makchisi: 1) moslk, mutanosiblik ma'no-sini bildiradi: *Darslar o'quv jadvalibo'yicha olib boriladi.* 2) chegara-lash ma'nosini bildiradi: *Uning xo'jalik shilari bo'yicha o'rin-bosari.*

8) **ko'makchisi kelishidagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilar:** *qadar, qorab, qaraganda, yarasha, tomon, qarshi, doir, binoan, qarata* va boshqalar. Bu ko'makchilar yo'nalish, chegara, o'lchov, sabab, maqsad ma'nosini ifodalaydi.

9) **ko'makchisi** makon va payt munosabatini ifodalaydi va quyidagi ma'nosini ifodalaydi: 1) yo'nalish bildiradi: *U yo'lakka tomon yurib keldi.* 2) vaqt bildiruvchi so'zlar bilan birga kelib, taxminiy vaqtni bildiradi: *Kechga tomon kelib tuzulishdi.*

Qadar ko'makchisi ish-harakatning o'rin va vaqt jihatidan ifodlaydi: *kechga qadar, peshing qadar, maktabga qadar.*

Ko'ra ko'makchisi sabab, ayirib, ta'kidlab ko'rsatish ma'nosini bildiradi. *Uning mo'ljaliga ko'ra Siddiqjon yana qasam ichiish, yur deb qasam ichdi.* (A. Q.)

Bu ko'makchi *chiqish* kelishigidagi so'zlar bilan birga kelganda qiyos solishtirish ma'nosi anglashiladi: *O'rtadan ko'ra pastroq.*

Qarshi ko'makchisi zidlik ma'nosini bildiradi: *Baxtga qarshi baxt orqaga o'tirdim.*

Qarab ko'makchisi quyidagi ma'nolarni anglatadi: 1) harakatning tomon ma'nosini: *Nega kimsasiz sohilga qarab ketayotganini o'zi bilgan ma'noda qarab ko'makchisiga tomon ko'makchisi sinonim bo'lib qishloqqa qarab ketdi - qishloq tomon ketdi.* 2) asos, miqdor, o'kelish ma'nosini: *Ishlaganiga qarab haq oladi.* Bu ma'noda *qarab* ko'makchisi o'rnida ko'makchisi qo'llanishi

mumkin: *mehnatiga qarab-mehnatiga yarasha.*

Bulardan tashqari, *qaraganda* ko'makchisi ayirib ko'rsatish, qiyos, solishtirish ma'nosini; *qaramasdan, qaramay* ko'makchisi o'rnida ma'nosini; *yarasha* ko'makchi teng, mos, loyiq, monand ma'nosini ko'makchisi aloqadorlik, bog'liqlik ma'nosini, *asosan, binomiy* ko'makchisi biror ish-harakatning sodir bo'lishida asos, tayanch, modda obyekt ma'nosini, *qarata* ko'makchisi ish-harakat yo'nalgan narsa tomon ma'nosini bildiradi.

Chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilar *burun, avval, keyin, bari, buyon, boshqa, tashqari, boshlab, tortib, bosh* kabilar.

So'ng ko'makchisi ish-harakatning tugallanishini bildiradi: *ishdan darsdan so'ng* kabi. Bu ko'makchi *chiqish* kelishigidagi *u, bu, shu* so'z bilan birga kelganda biror ish-harakatdan keyin ikkinchisi sodir bo'lishini anglatadi: *Shundan so'ng Gulnor har minut sayin kulaverdi.* (O.)

Keyin ko'makchisi *so'ng* ko'makchisining sinonimi hisoblanadi. Bu ko'makchisi *so'ng* ko'makchisidan farqli ravishda sabab, ta'kid bildiradi mumkin. Masalan: *Yurtning og'zi kattasi bo'lgandan keyin har qanday qo'lidan keladi.* (A. Q.)

bo'lib, ishqari, bo'lak, o'zga ko'makchilari mustasnoqlik ma'nosini bildiradi: *... ko'ngil unihorga tikildi, nishab oqayotgan suvda o'zining aksidan ko'ngil bo'lak) hech narsa ko'rinmadi. (I.R.) Sendan o'zga jonon ko'ngil bo'lgaga. (Muqimiy.)*

bo'lib kaban ko'makchilari ko'pincha harakatning boshlanish vaqti bilan bog'lanib, ko'pincha payt oralig'i ma'nosini ifodalaydi: *Undan bir oydan beri (buyon)*

bo'lib, nari (nariga) ko'makchisi ish-harakatning chegarasi yoki boshlanish vaqti, *bo'lib, ilgari* ko'makchilari ish-harakatning o'tgan zamonda sodir bo'lgan harakat, *tortib* ko'makchilari esa ish-harakatning sodir bo'lishidagi tartib, *bo'lib, o'rini, manbai* ma'nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi.

bo'lib kabi otlar o'zining leksik ma'nolarini saqlagan mustaqil so'z bo'lmagan holda, ularning ma'nolari ko'pincha metaforik usulda ko'chgan holda qo'llaniladi. Masalan, *ost, ust, old, orqa, o'rtida, bosh, o'rt* so'zlari ko'makchi otlardir. Ko'makchi otlar, asosan, mustaqil kelishidagi so'z-dan keyin kelib, mazkur so'zlarni o'zi o'rinidagi kelishidagi hamda egalik qo'shimchalarini qabul qilgan holda fe'lga bog'lanib xizmat qiladi: *yer ostidan qaramoq, bir hafta ichida uchrashmoq, yerdan o'z vazifasida keluvchi bu so'zlar* belgili qaratqich kelishidagi ko'makchi otlar, *bo'lib, o'z* mustaqil lug'aviy ma'nosini saqlaydi. Masalan *uyning ichida, yonida, poydevorning ostidan* kabi.

Bog'lovchilar

Bog'lovchilar gapdagi uyushgan bo'laklarini va qo'shma gap tarkibidagi bo'laklarni bir-biriga bog'laydigan yordamchi so'zlardir. Masalan: *Haqiqat va haqiqatni sevadigan odamlar doimo vijdon amriga bo'ysunadilar.*

Bog'lovchilar qo'llanishiga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1) yakka bog'lovchilar bo'lib, bo'laklar va ayrim gaplar orasida yakka holda qo'llanadi: *va, hamda, va, va, va, balki, holbuki, vaholanki, yoki, yoxud, yo, gar, agar, agarda, va, va, va, garchi, go'yo, go'yoki, -ki, -kim;* 2) takroriy bog'lovchilar bir bo'lak yoki undan ortiq o'rinda gap bo'laklari bilan, shuningdek, qo'shma gapning ayrim bo'laklari bilan birga aynan takrorlanadi: *dam..., dam, ba'zan..., va, va, va, bir..., bir, yoki..., yoki, yo..., yo, goh..., goh, xoh..., xoh.*

Bog'lovchilar takrorlangan gap bo'lagi yoki ayrim gaplarning oldida qo'llaniladi. Masalan, takroriy bog'lovchilarning bir qismi yakka holda ham qo'llanishi mumkin. Masalan, *yo, yoki* bog'lovchilari ana shunday bog'lovchilardandir: *Sen yoki men tabaring yo'q, yoki bilib bilmaslikka olayapsan.*

Takroriy borlovchilarning ayrimlari faqat takrorlangandagina hisoblanadi, yakka qo'llanganda esa o'zi mansub bo'lgan so'z tarkibidagi bo'ladi. Masalan: *bir....bir* bog'lovchi, *bir* — son, *ham... ham* bog'lovchi, yuklama, *ba'zan.... ba'zan* bog'lovchi, *ba'zan* — ravish kabi.

Bog'lovchilar grammatik jihatdan o'zgarmaydi va lug'aviy ma'noga ega emas. Ular o'zi bog'lagan ayrim so'zlar va sodda gaplarni o'zaro munosabatda ekanliklarini, shuningdek, shu munosabatlarning sifati haqida. Shunday vazifasiga ko'ra bog'lovchilar teng va ergashtiruvchi bog'lovchi bo'linadi.

Teng bog'lovchilar gap bo'laklari va sodda gaplarni teng munosabatda bog'laydi. Ular quyidagicha turlarga bo'linadi: 1) biriktiruv; 2) ziddlov; 3) inkor bog'lovchilar.

1. Biriktiruv bog'lovchilarva, *hamda* so'zlaridan iborat bo'lib, ular birinchi va ikkinchi bo'laklarini yoki sodda gaplarni o'zaro bog'laydi.

Vabog'lovchisi qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni biriga bog'laganda: a) o'zi bog'lagan sodda gaplarda ifoda qilingan hodisa va voqea va hodisalarning bir vaqtda bo'lganini ko'rsatadi: *Soy g'oliba bahor uning suvi qirg'oqda o'sgan o'tlarni silkitar edi. (O.);* b) ish-harakatning ket bo'lganini ko'rsatadi: *Bahor keldi va daraxtlar gullay boshladi.*

Hamda bog'lovchisi sodda gaplar va uyushgan bo'laklarni o'zaro munosabatda bog'laydi. Uyushgan bo'laklarning oxirgisidan oldin kelgan uyushgan bo'laklar orasidagi tenglikni ko'rsatish bilan birga, oxirgi bo'lakni ajratib ham ko'rsatadi: *Anvar, Qodir, G'olib hamda barcha guruhimiz a'lochilaridir.*

Bulardan tashqari, *bilan* ko'makchisi, *-yu, -u, -da, ham* yoki *va* shunday vazifada qo'llanishi mumkin. Ushbu birliklar ana shu vazifada biriktiruv bog'lovchilarga sinonim hisoblanadi: *ota va ona, ota bilan ona, ota va ona* kabi. *Ham* uyushgan bo'laklarning oldida yoki oxirida takrorlanishi mumkin. U faqat uyushgan bo'laklarning oldida kelgandagina bog'lovchi bo'ladi. *Ham qo'rqaman, ham bilgim keladi.*

2. Zidlov bog'lovchilar mazmunan bir-biriga zid bo'lgan gap bo'laklarini o'zaro teng bog'laydi. Ularga *ammo, lekin, biroq* bo'ladi. Bundan tashqari, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni va uyushgan bo'laklarni zidlash asosida teng bog'lashda *-u, (-yu)* yuklamalari bog'lovchi bo'ladi. Ular bog'lovchilarga sinonim sifatida qo'llaniladi: *O'qidi, biroq yozmadi* va *o'qidi yozmadi*.

4. Chog'ishtiruv bog'lovchilari *go'yo*, *go'yoki* bosh gapda ifodalagan ergash gapdagi fikr bilan qiyoslab ko'rsatadi: *Oppoqqina nazik yuzi go'shunday tiniq ko'rindiki, go'yo u nurdan yaratilganday (O.)*

Bulardan tashqari, boshqa turkumga oid ba'zi so'zlar ham turli vazifasida qo'llanadi. Masalan: *bordiyu* shart bog'lovchi vazifasida (*hayotda uchratolmasam, uylab xayolimda yaratardim*); *deb* maqad bog'lovchi vazifasida (*Hosilimiz mo'l bo'lsin deb, tinimsiz mehnat qildik*) ishlatiladi. Bog'lovchilar ham **vazifadosh bog'lovchilar** deb yuritiladi.

Yuklama

Yuklamalar mustaqil so'zlarga yoki gapga qo'shimcha ma'no berish xizmat qiladigan yordamchi so'zlardir. Yuklamalar so'z o'zgartirish summasiga bo'lmagan yordamchi so'zlardandir. Ular tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1) yuklamalari: *hatto, faqat, nahotki, axir, kabilar*; 2) affiks yuklamalar: *chi, -a (-ya) -ku, -yu, -u* kabilar.

Yuklamalar ma'nolariga ko'ra quyidagi guruhlarni tashkil etadi:

1. So'roq va taajjub yuklamalari: *-mi, -chi, -a, -ya*. Bu yuklamalar so'zlarga yoki gaplarga taalluqli bo'lib, asosan gapni so'roq gapga aylantiradi. Shuningdek, so'zga yoki gapga quyidagicha qo'shimcha ma'no berishga qo'shadi:

-mi yuklamasi: 1) taajjub, hayrat, e'tiroz bilan birga so'roq ma'noda anglatadi: *Yopiray, shunday sovuq kuni ham suvga tushib bo'ladimi?* Bu yuklama gumon ma'nosini ifodalaydi: *Bu kitobni Olimdami, Abrordami ko'rganingizni shekilli.*

-chi yuklamasi: 1) buyruq, do'q, iltimos bildiradi. Bunda *-chi* buyruq maylidagi fe'llar bilan birga keladi: *qani yonimga yopulubchi (do'q); qani, qalamingni berib tur-chi* (iltimos); *avval kitobni o'qibchi (xohish)*; 2) shart maylidagi fe'llar bilan birga kelganda ham qistash, iltimos kabi ma'nolarni bildiradi: *Tez yursang-chi* (qistash), *dadam uyda bo'lmagunchi* (shubha, gumon), *yaxshisi, sen biznikiga kelsang-chi* (taklif).

-a(-ya) yuklamasi: 1) so'roq va turli his-hayajon anglatadi: *Uyda boramiz-a?* (so'roq). *Oh, naqadar so'lim joylar-a!* *Qo'ziqorin bo'lsa ham quyrqa o'xshaydi-ya!*

2. Kuchaytiruv yuklamalari: *nahotki, nahot, axir, hattoki, hatto, qanchi, -ki, -kim*. Bu turdagi yuklamalar so'zlarga kuchaytirish, shuningdek ma'nosi qo'shish uchun ishlatiladi: *Nahot ishq qismati buncha berahm bo'lsaydi buyuksan vafu shevasi. (A.O)*

1) **Ham yuklamalari:** ham,-ku, -da, -u (-yu).

2) **Ham yuklamasi.** 1) ko'pincha o'zi ta'kidlab ko'rsatadigan so'zlardan (ot, otin, otinchi, fe'l, ravishdan) keyin keladi: *Uni ham o'qitaman, o'zim ham o'qitaman.* 2) ba'zan gapda ko'makchili birikmani ta'kidlab keladi: *Bugun uning hammasi ham ishi bo'lmadi.* 3) to'siqsizlik ma'nosini bildiradi: *Havo bulut bo'lgan bo'lsa ham, yomg'irdan darak yo'q edi;* 3) ham yuklamasi -yam (yoki yomon so'ng) va h undoshi tushgan holda qo'llanishi mumkin. Bunday holda h undoshi aloqador bo'lgan so'zga qo'shib yoziladi: *Bunday kitoblarga hammasi qo'ydim.*

4) **Ham yuklamasi** shart maylidagi fe'llardan so'ng kelib, to'siqsizlik ma'nosini bildiradi: *Yosh bo'lsa-da, bosh edi (yosh bo'lsa bosh edi).*

5) **Ham yuklamasi** aniqlik maylidagi fe'llardan so'ng kelib, ish-harakatning davomiylik va davomlilik ma'nosini bildiradi: *Keldi-yu, ketdi (tezlik).*

6) **Ham yuklamasi** chegaralov yuklamalari (-gina, -kina, -qina, faqat). Bunday yuklamalar ko'pincha so'z turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab ko'rsatish, ajratish ma'nosini bildiradi: *Faqat odamlar uchun qilingan mehnatgina baxt keltiradi.*

7) **Ham yuklamasi** o'rmda *yolg'iz* so'zi qo'llanishi ham mumkin: *Uning hammasi yolg'iz kitoblar bo'ldi.*

8) **Ham yuklamasi:** *xuddi, naq.* Bunday yuklamalar o'zi birikkan so'zning ma'nosini qiyoslab, qiyoslab ko'rsatish uchun qo'llanadi.

9) **Ham yuklamasi:** a) qiyoslash asosida aniqlab ko'rsatish uchun ishlatiladi: *Uning xuddi o'zi edi;* b) o'xshatish ma'nosini bildiradi va -dek, -day, -kabi, -kabi yaratgan yoki *kabi, singari* ko'makchilari bilan birga boshqarilgan yuklamalardan oldin keladi: *Tevarak-atrof xuddi suv quygandek jim-jit edi.*

10) **Ham yuklamasi** ham *xuddi* yuklamasi bilan ma'nodoshlikka ega bo'ladi: *Uning o'zida naq miyasida shang'illab turadi (As. M.).*

11) **Ham yuklamasi:** -dir. Barcha so'z turkumlariga qo'shib kela oladi va ko'pincha so'zga gumon, noaniqlik ma'nosini qo'shadi: *Akam uydadir, bu hammasidir* kabi.

12) **Ham yuklamasi**

13) **Ham yuklamasi** turkumlarga ajatishning lingvistik tamoyillari xususida nimalarni

14) **Ham yuklamasi** va yordamchi so'zlarni taqqoslab tushuntiring.

10. Yoramchi soʻzlarning oʻziga xos ichki qonuniyatlari asosida yuzaga kelgan farqlar xususida nimalar bilasiz?
11. Koʻmakchilar va ularning grammatik maʼno va vazifalarini tayyiflang.
12. Bogʻlovchilar va ularning maʼno turlari oʻrtasidagi tafovutni tushuntiring.
13. Yuklamalar qanday maʼno turlarga ega?
14. Bogʻlovchi va yuklamalar oʻrtasidagi vazifadoshlik haqida maʼlumot bering.

Alohida yordamchi soʻzlar guruhi Reja:

1. Alohida yordamchilar guruhi haqida maʼlumot.
2. Modal soʻz va yuklamalarning umumiy va farqli tomonlari.
3. Undov soʻzlar va ularning maʼno turlari.
4. Taqlid soʻzlarning oʻziga xos belgilari.
5. Undov va taqlid soʻzlarning umumiy tomonlari.

Tayanch soʻz va iboralar: Alohida yordamchi soʻzlar, modal soʻzlar, undov soʻzlar, fikrning tartibi, inkor maʼnosi, his hayajon va buyruq-xitob undovlari.

Modal soʻzlar

Soʻzlovchining anglatayotgan fikrga munosabatini ifodalab, gapda fikrning vazifasida qoʻllanadigan soʻzlar modal soʻzlar deyiladi.

Modal soʻzlar mustaqil soʻzlar kabi narsa, belgi, harakat va shu kabi atamaydi va gap boʻlagi boʻlib kela olmaydi. Shu bois ular gap boʻlaklar sintaktik jihatdan bogʻlanmaydi: *Demak, ishalasa boʻladi. Ehtimol, kerak, zarur, yer agʻdarishga ham toʻgʻri kelar.*

Modal soʻzlar quyidagicha maʼnoviy guruhlarini tashkil etadi:

1. Fikrning aniqligiga ishonch: *albatta, shubhasiz, haqiqatdan, haqiqatan, oʻz-oʻzidan, tabiiy, darhaqiqat, maʼlumki.*
 2. Gumon, noaniqlik: *ehtimol, balki, hoynahoy, shekilli, aytidan.*
 3. Maqsad, talab, shart: *kerak, lozim, zarur, darkor.*
 4. Mavjudlik, tasdiq: *bor, mayli, xoʻp, (bazan toʻgʻri, yanada) sifatleri ham vazifadoshlik asosida shu maʼnoda ishlatiladi.*
 5. Mavjud emaslik, inkor maʼnosini: *yoʻq.*
 6. Maʼqullash: *durust, boʻпти.*
 7. Yakunlash, taʼkid: *demak, xullas, modomiki.*
 8. Eslatish: *darvoqe, aytganday, aytmoqchi.*
 9. Achinish, taassuf: *afsus, attang, essiz.*
 10. Fikrning tartibi: *avvalo, oxiri, nihoyat (baʼzan shu maʼnoda birinchidan, ikkinchidan... kabi tarib sonlardan ham foydalaniladi).*
- Modal soʻzlar, aslida, mustaqil soʻzlardan ajralib chiqqan boʻlib, ulardan qismi, ham mustaqil soʻz, ham modal maʼno ifodalovchi soʻz sifatida, baʼzan

bu gapda modal ma'no ifodalashga xoslanib qolgani sababli, o'ziga xos xarakteristik ibtido: 1) sof modal so'zlar: *darhaqiqat, haqiqatan, afsuski, albatta, avvalo, xullas*; 2) vazifadosh modal so'zlar: *chamasi, ehtimol, shubhalar, shubhalar*.

Modal so'zlar quyidagi turkumga oid so'zlardan ajralib chiqqan-ligi bilan farqlanadi: *aftidan, ehtimol, haqiqatan, darhaqiqat kabilar* otdan; *albat, albatta, yo'q, so'zsiz, tabiiy* kabilar sifatdan; *albatta ravishdan; o'z-o'zidan* kabilar *chiqar, bo'пти* fe'ldan ajralib chiqqan.

Modal so'zlarni ajralib chiqqan mustaqil so'zdan quyidagi belgilariga ko'ra ajralib chiqqan: a) modal so'z mustaqil yasama so'zdan ajralgan bo'lishi bilan; b) bunday modal so'z yasovchi qismlarga ajratilmaydi. Aynan shu shakldagi mustaqil so'z esa yasovchi qismlarga ajratiladi. Qiyoslang: *bu qanday topshirig'i so'zsiz bajariladi. So'zsiz, bu kirdikorlarning* kabi *harbiysan*. Birinchi misoldagi *so'zsiz* mustaqil so'z bo'lib, so'z+siz shaklida *harbiysan* ikkinchi misoldagi *so'zsiz* esa qismlarga ajratilmaydi, bir butun so'z bo'lib fikrning anglatilayotgan fikrni dallash munosabatini bildiradi; b) mustaqil so'zning biror grammatik shaklidan kelib chiqqanda ham u mustaqil ajralmaydi. Modal so'z ko'rinishidagi mustaqil so'z esa mustaqil ajraladi: *Har bir ishning chamasi bor (egalik shaklidagi ot: ot: Ular, chamasi, bir yildan so'ng uchrashdilar (modal so'z).*

Mustaqil so'zning bu kabi o'z ma'nosini yo'qotgan holda yordamchi so'z bilan kelishi natijasida omonimlik yuzga keladi.

Modal so'zlar gapda, asosan, kirish so'z vazifasini bajaradi. Bundan tashqari, modal so'zlar gapda quyidagi vazifalarda kelishini kuzatish mumkin: a) kesim yoki qismiy tabiiy qismi vazifasida: *Bu yoqqa keling, sizga gap bor. Inson uchun* kabi *harbiysan*; b) so'z gap vazifasini bajarishi ham mumkin: *-Ertaga dam* kabi *harbiysan? -Yo'q (yoki -Albatta).*

Undov so'zlar

Ular hayajon, buyruq - xitob ifodalash uchun ishlatiladigan so'zlar undov so'zlar turiga kiradi. Undov so'zlar 1) his-hayajon: *eh, oh, uh, obbo, bas, marsh, hormang, harbiysan, xayr, salom* kabilardan; 2) buyruq - xitob: *qurey - qurey, tu -tu, qarey - qarey, kishit* kabi so'zlardan iborat bo'ladi. Undovlar boshqa so'zlar bilan bog'naviy ma'noga ega emasligi bilan farqlanadi.

Ular hayajon undovlar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1) so'roq: *Men harbiysan, a?* 2) ajablanish: *Buni qarang, a!* 3) kamsitish: *E, shu ham ish harbiysan?* 4) qo'rqinch: *I-i, yiqilib ketaman;* 5) taajjub, hayrat: *Iye, keldingizmi!?* 6) hayratlik: *Be, qo'ysang-chi bu gapingni;* 7) achinish, norozilik: *Obbo, harbiysan, deng;* 8) norozilik: *E, qo'ying-ye;* 9) mamnunlik: *Ehe, ishlar harbiysan!* kabilar shular jumlasidandir.

2. Buyruq-xitob undovlari biror ish-harakatni bajarishga undov harakatdan to'xtatish, tinchlantirish uchun qo'llanadi. Bu tur undovlar *pish* (mushukni), *beh-beh*, *tu-tu-tu* (tovuqni), *bah-bah* (itni) kabi undovlar va qushlarni chaqirish uchun, *hayt* (hayvon-larni), *pisht* (mushukni), *chuh* (otni), *xix* (eshakni), *qurey-qurey* (qo'yni) kabi undovlar va qushlarni haydash uchun ishlatilsa, *dirr*, *tak* (otni), *xush*, *xush* (hukizni), *ishsh* (eshakni), *chix* (tuyani) kabi undovlar hayvonlarni to'xta-tish, tinchitish yoki harakatga undash uchun ishlatiladi.

Yuqoridagilardan tashqari, ko'rsatishni ifodalovchi *huv*, *hu* kabi undovlar odat bilan bog'liq: *assalomu alaykum*, *vaalaykum assalom*, *hormang*, *barakallah*, *rahmat*, *tashakkur*, *balli*, *barakalla*, *ofarin* kabi so'zlar ham undovlardir.

Nutqda ba'zi mustaqil so'zlar o'z ma'nosini yo'qotgan holda ko'chishi mumkin: *Kel*, *bir miriqib dam olaylik*.

Undovlarda morfologik usul bilan so'z yasash yo'q, biroq undovlar yasovchi qo'shimchalar bilan so'z yasash mumkin: *dod+la*, *salom+lash*. Undovlar tuzilishiga ko'ra juft va takror shakllarga ega bo'ladi: *beh*, *oh-oh*, *e-voh*, *voy-bo'y* kabi.

Undov so'zlar gapda quyidagi kabi vazifalar bajaradi: 1) undalma: *Hoy, kim bor!?* 2) degan, deb so'zlari bilan birikib (qo'shma fel bo'lgan) sifatlovchi aniqlovchi, hol vazifasida: *Olisdan ehe...he... degan* (o'ziga) *Unga javoban u ham ehe...he... deb chaqirdi*; 3) so'z-gap vazifasida: *Alaykum, ustoz!* -*Va alaykum assalom*; 4) ayrim undovlar egalik, ko'plik qo'shimchalarini olib otlashadi va gapda bosh va ikkinchi darajali vazifalarini bajaradi. Masalan, a) *ega*: *Shu payt uning qulog'iga kimning chalindi*; b) *kesim*: *Orqada qolganning holiga voy*; v) *qaratqich*: *Ko'rinar daxshatlar to'la tush kabi*, *Mazlumlar ohining ko'kda tutumi* (M).

Taqlid so'zlar

Taqlid so'zlar sharpa, tovush, sho'la, harakatlarning obrazi bo'lgan so'zlar. Taqlid so'zlar ikki guruhni tashkil qiladi: 1) tovushga taqlid so'zlar. Taqlid so'zlar tabat va jamiyatda uchraydigan xilma-xil tovushlarning ko'chirilishi asosida yuzaga keladi: *inga-inga*, *pix-pix*, *vov*, *uv*, *qog*, *gurs*, *gumbur* kabilar; 2) harakat va holatga taqlid so'zlar. Harakat va holatga taqlid so'zlar tabiatda uchraydigan turli narsa va hodisalarning turli holatlarni so'zlar vositasida ifodalanishi asosida vujudga keladi: *yalp*, *biy*, *yalp* - *yalp*, *bij* - *bij* kabilar.

Taqlid so'zlar yakka va takror holda ishlatiladi. Takroriy taqlid so'zlar davomiylik, takrorlanish kabi ma'nolarni ifodalanadi. Qiyoslang: *U piq piq* *U piq-piq ko'ldi*. Tovushga taqlid so'zlarga, ba'zan -ir, -ur kabi unsurlar takror shaklda ishlatilganda, ularning ma'nolari kuchaytiriladi: *taq* *tas+ur-tus+ur*, *dup+ur-dup+ur*.

Taqlid so'zlar boshqa turkumlardan yasalmasa ham, biroq ular asosida turkumiga doir so'zlarni yasash mumkin: *qars+ak*, *bizbiz+ak*, *shark*

...*ni* kabi otlar, *taq+illa, duk+illa, lapang+la, milt+illa, taq etmoq,* yoki ta'riflar shular jumlasidandir.

Soʻzlar gapda, asosan hol va sifatlovchi aniqlovchi vazifalarini bajaradi. Soʻz bilan va etib kabi soʻzlar bilan birikib kelishi ham mumkin. Masalan: *...toʻliq choyni qult-qult yutdi. Oʻrmon boʻylab boltaning taq-taq etgan* ...*soʻzlar bilan birikib kelishi qunvoq qiy-chuvning bosilishiga sabab* ...*boʻladi.*

Soʻzlar otlashganda ega, toʻldiruvchi, qaratqichli aniqlovchi kabi vazifalarni bajaradi. Masalan, ega: *Bu yerdan toʻplarning gumbur-gumburi eshitilib* ...*kelib qaratqich: Senlar bu yerda vagʻir-vugʻur bilan ovvorasanlar;* qaratqich ...*Yulmurodning kirib kelishi qunvoq qiy-chuvning bosilishiga sabab*

Tekshirish savollari

1. Alohida yordamchilar guruhiga mansub soʻzlar boshqa yordamchi soʻzlardan qanday farqlarga ega?
2. Modal soʻz va yuklamalarning umumiy va farqli tomonlarini qiyosiy tavsiflab izohlang.
3. Undov soʻzlar va ularning maʼno turlari haqida maʼlumot bering.
4. Taqlid soʻzlarning oʻziga xos belgilari nimalardan iborat?
5. Undov va taqlid soʻzlarning umumiy tomonlarini topib izohlang.

Sintaksis haqida umumiy maʼlumot. Soʻz birikmasi

Reja:

1. Sintaksis haqida maʼlumot.

2. Sintaksis grammatikaning bir boʻlimi sifatida.

3. Soʻz birikmasi. Teng va ergash bogʻlanish.

4. Soʻz birikmasining tasnifi.

5. Soʻz birikmasining oʻzaro sintaktik munosabati.

6. **Erkanch soʻz va iboralar:** Grammatika, soʻz birikmasi; erkin birikma;

7. **Birikma:** predikativ va nopredikativ birikmalar; moslashuv, boshqaruv,

8. **Grammatik va sintaktik vazifasiga koʻra turlari.**

9. **Sintaksis** (grekcha "sintaksis"-tuzish demakdir) grammatikaning alohida bir

10. boʻlimi, unda soʻzlarning oʻzaro birikish yoʻllari, gap va uning grammatik

11. shakli oʻrganiladi. Morfologiyada soʻz va uning grammatik shakli hamda

12. uning maʼnosini oʻrgangan yedik, sintaksisda yesa gap xususida bahs yuritimiz.

13. **Soʻzlar oʻzaro muloqotda boʻlganimizda, gap orqali oʻz fikrimizni bayon**

14. qilamiz. Gap, odulda, birdan ortiq soʻzlardan tashkil topib, unda soʻzlar oʻzaro

grammatik vositalar va qonun –qoidalar asosida (qo‘shimchalar, yagona so‘zlar, tartib, ohang yordamida) birikadi. Masalan, maktab, kutubxonasi, yangi kitob, keltirib kelindi kabi so‘zlarni qator tizib qo‘yganimiz bilan, ular hatto qanday fikrni ifodalamaydi. Biz ana shu so‘zlarni grammatik shakllantirganimizdagina, ma‘lum bir fikr anglay olamiz: Maktab kutubxonasi yangi kitoblar keltirildi. Ushbu gap quyidagi so‘z birikmalari yordamida ifodalanib qilingan:

- a) maktab kutubxonasi.
- b) yangi kitoblar.
- c) kitoblar keltirildi.
- d) kutubxonaga keltirildi
- e) yangi kitoblar keltirildi.

So‘z birikmasi deganda, ikki yoki undan ortiq so‘zlarning biri ikkinchisiga tobolanib birikishi va ularda ma‘lum bir munosabatning ifodalanishi tushuniladi.

So‘zlar o‘zaro ikki xil yo‘l bilan: tyeng va tobe bog‘lanadi.

Tyeng bog‘lanishda so‘zlar qo‘shilmasining har ikki qismi ham ma‘nosini izohlamaydi, to‘ldirmaydi, ular o‘zaro tyeng bog‘lovchilar, tyeng bog‘lovchi yordamchisi bilan birikadi: o‘qituvchilar, o‘qituvchilar bilan o‘qituvchilar, o‘qituvchilaru o‘qituvchilar, o‘qituvchilar, o‘qituvchilar.

Tobe bog‘lanishda yesa so‘zlar biri ikkinchisiga yergashib, tobe bog‘lovchi bilan birikadi, biri ikkinchisining ma‘nosini izohlaydi, to‘ldiradi, oydinlashtiradi. Tyeng bog‘lanish natijasida so‘z birikmasi hosil bo‘ladi: kuzgi yaproq, ibodatxonasi kabi.

So‘z birikmasi ikki qismdan: bosh so‘z (hokim so‘z) va yergash so‘z (yergash so‘z) lardan iborat bo‘ladi. Bosh so‘z doimo yergash so‘zdan keyin keladi. Bosh so‘z bir –biri bilan kelishiklar, ko‘makchilar hamda ohang (tartib) yordamchisi bilan bog‘lanadi.

So‘z birikmasida asosiy ma‘no bosh so‘zdan anglashiladi. Masalan, bulut osmon deganda, osmonni tushunamiz, tiniq so‘zi yesa bosh so‘zning ma‘nosini izohlayapti, oydinlashtirayapti, ya‘ni osmonning bulutli yemas, tiniq yoki bulutli bildirayapti. Yoki o‘qituvchidan so‘rash birikmasida, tabiiyki, tiniq so‘z bosh so‘rashni tushunamiz, demak u bosh so‘z, o‘qituvchidan yesa yergash so‘z bosh so‘zning ma‘nosini izohlayapti: boshqa biror kishidan yergash so‘z o‘qituvchidan so‘rash tushunilayapti.

Ergash so'zning bosh so'zga birikish usullari

Moslashuv.

Ergash so'zning bosh so'zga shakliga shaxs va sonda muvofiq kelishi shart deb yuritiladi: ukamning kitobi. Bunda ergash so'z (ukamning) ham, kitob (kitobi) ham III shaxs birlikda o'zaro moslashgan.

Moslashuvda ergash so'z bosh so'z bilan qaratqich kelishigi hamda egalik qaratqich orqali birikadi. Ayrim hollarda moslashuvda qaratqich ergashning qo'shimchasi (-ning) hamda egalik qo'shimchasi (-imiz) kelishigi mumkin: insonning qadri –inson qadri, bizning uyimiz –bizning uy. Ergashning ham qo'llanmaslik hollari uchraydi: O'z yerni qo'yib Hind bo'lmadim. (Bobur).

Buni albatta ta'kidlash joizki, qaratqich va qaralmish shaxsda albatta shart, sonda esa moslashishi ham moslashmasligi ham mumkin: onamning dugonasi –onamning dugonalari (ikkinchi birikmada qaratqich va sonda moslashmagan).

Ega va kesimning shaxs va sonda mos kelishi ham moslashuv sharti bolalar kelishdi (yega ham, kesim ham III shaxs ko'plikda bo'ladi) Ega va kesim shaxsda albatta moslashishi shart, sonda esa ba'zan moslashmasligi ham mumkin (agar yega jonsiz narsalar, tushuncha, hayvon va ifodalama ifodalasa): Stol ustida kitoblar, jumallar, gazetalar turibdi. Qushlar qushning gilmoyalar Rossiya gilmoyalaridan farq qiladilar emas, farq qiladi gilmoyalaridan farq qiladilar.

Boshqaruv

Ergash so'zning bosh so'z talab qilgan shaklda kelishiboshqaruv sharti bolalar kelishdi (yergash so'z bilan bosh so'z tushum, jo'nalish, o'rin-payt, va boshqaruv hamda bilan, uchun, haqida, to'g'risida, orqali, kabi, sari, sari, sari, uzra va boshqa ko'makchilar yordamida birikadi: do'stga sadoqat, do'st uchratish, o'qituvchidan so'rash, rassom bilan uchrashuv, do'st haqida do'st bilan orqali gaplashish va h.k.

Boshqaruvda agar ergash so'z turdosh ot bilan ifodalangan bo'lsa, ergash kelishigi qo'shimchasi qo'llanmasligi mumkin: choy ichmoq, kitob o'qimoq, pasta tyermoq. Agar yergash so'z atoqli ot bo'lsa, unda albatta ergash kelishi qo'llaniladi: Toshkent aylanmoq yemas, Toshkentni aylanmoq, Akram uchratmoq yemas, Akramni uchratmoq tarzida ishlatiladi.

Boshqaruvli birikishda kelishik qo'shimchalari va ko'makchilari so'z tarkibida keladi. Shunga ko'ra kelishikli (uydan chiqmoq) va ko'makchilikli (radio orqali xabar qilmoq) boshqaruv deb yuritiladi.

3.Bitishuv.

Ergash so'zning bosh so'z bilan hych qanday kelishik ko'makchilarsiz, tartib va ohang (intonasiya) yo'li bilan birikishi hisoblanadi. Bunda bosh so'z sifatida ko'proq ot va fe'l (tiniq suv, qiz zavqlanib gapirish, uyga qaytish), yergash so'z sifatida yosa sifat va ko'rganlik sifatida (go'zal qiz, tyezda qaytish).

Eslatma: yolg'ondan gapirish, tyezda qaytish, qo'qqidan qaytish birikmalaridagi -ga, -da, -dan shakllarini kelishik sifatida tushunmaslik ko'rsatib, butunicha ravish hisoblanadi va shu boisdan bunday birikishni boshqaruvli bitishuvli birikish sifatida tushunmog'imiz kerak.

Bitishuvda bosh va ergash so'zlarning o'rini almashtirish bo'ladi: aqlli bola -Bola aqlli.

So'z birkmalarining turlari

Bosh so'z qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga qarab birikmalarini uch turga ajratamiz:

1.Otli birikma.

Bosh so'zi ot, sifat, son, olmosh bilan ifodalangan so'z bilan birikma hisoblanadi: keng ko'cha, menda o'nta, hammadan go'zal, o'qituvchi bari. Ona tilida so'z birikmalari sonli birikma, sifatli birikma, yolg'ondan qaytish birikma sifatida tasnif yetilmaydi.

Otli birikmalar ko'pincha moslashuvva bitishuv orqali birikishi mumkin: do'stimning do'sti (moslashuv), issiq suv (bitishuv).

2.Fe'lli birikma.

Bosh so'z fe'l shakllari bilan ifodalansa, fe'lli birikma hisoblanadi: maktabda o'qiydi, tyez yugurgan, muloyim jilmayib, tyez yugurish kabi.

3.Ravishli birikma.

Bosh soʻz ravish bilan ifodalangan boʻlsa, ravishli birikma hisoblanadi:

1) Bosh soʻz hammadan tyez, hammadan ilgari.

Soʻz birikmalarining tuzilishiga koʻra turlari

Soʻz birikmalari tuzilishiga koʻra sodda va murakkab boʻladi. Bosh va ikkinchi soʻzdan biri yoki har ikkisi bitta soʻzdan tashkil topgan boʻlsa, sodda birikma hisoblanadi (tyez qaytish, doʻstga hurmat).

Fikror soʻzlar va iboralar bilan tuzilgan iboralarni ham sodda birikmalar hisoblash kerak: tandır-tandır nonlar, bagʻri keng onalar, yolgʻiz oyoq yoʻl.

Yigʻib va bosh soʻzdan biri yoki har ikkisi ikki yoki undan ortiq soʻzdan iborat boʻlsa, bunday birikmalarni murakkab birikmalar deymiz: kitobi qiziq, bahorfaslida qaytish, maydoni keng hovli, sochi uzun qiz.

Gap va uning soʻz birikmalaridan farqi

Gap nutq va muomala vositasining birligi hisoblanib, voqelikni va fikrini ifodalovchi, maʼnoli boʻlgan munosabatini ifodalovchi, grammatik va mazmun jihatidan shakllangan soʻzlar qoʻshilmasidir. Nutq tovushlari soʻzlarni, soʻzlar soʻzlar bilan birikmalarini, soʻz birikmalari yesa gaplarni shakllantiradi. Gap quyidagi shartlarga yega boʻlishi shart:

- a) Soʻzlar maʼlum grammatik qonun –qoidalar asosida birikkan boʻladi: Daladagi hosilni yigʻib olishda hasharchilarning yordamidan foydalanlik. Bu gapda –da, -ni, -ib, -ning, -da, -di, -k singari turli morfologik shakllar ishlatilgan, gapni tashkil yetgan daladagi hosil, hosilni yigʻib olish, hasharchilarning yordami, hasharchilarning yordamidan foydalanish, yigʻib olishda foydalanish kabi soʻz birikmalari yesa maʼlum grammatik qonun –qoidalar asosida birikkan.
- b) Gapda biror fikr ifodalangan boʻladi, voqelik haqida xabar beriladi yoki shu voqelikka soʻzlovchining turlicha munosabati bayon qilinadi: Bahor keldi (xabar mazmuni). Bugun shu yerda qolasizmi? (soʻrogʻ mazmuni). Kitobingizni berib tursangiz (iltimos). Koʻrinib turibdiki, har uchala gapda voqelik haqida xabar, soʻzlovchining voqelikka turlicha munosabati (soʻrogʻI iltimosi) ifodalangan.
- d) Gap ohang, intonatsiya jihatidan tugallangan boʻladi. Gap tugagach, ohangda, pauza qilinadiva undan soʻng ikkinchi gap boshlanadi. Tong otdi. Uzoqdan ulkan togʻ choʻqqilari koʻzga tashlandi.
- g) Gap aloqa –aralashuvining eng kichik birligi sanaladi.

Eslatma: Gapda pauza alohida ahamiyatga ega. Gap qismlari ham pauza bilan ajratiladi. Puzaning almashini gap mazmuniga taʼsir qilishi ham mumkin: Baland bolaxonali uy birikmasida, baland soʻzidan soʻng pauza uying balandligi, bolaxonali soʻzidan soʻng pauza qilinsa, bolaxonali balandligi tushiriladi.

Yuqoridagi xususiyatlarning hech biri soʻz birikmalariga taʼsir qiladi, chunki soʻz birikmasida hech qanday fikr ifodalanmaydi (maʼno ifodalovchi xolos) : oʻquvchilarning biri, moʻl –hosil. Soʻz birikmalari nisbiy va tugallikka ham yega boʻlmaydi. Qiyoslab koʻraylik: shirin olma (shirinlik ifodalangan), faqat olma priedmet anglashiyapti, xolos), Olma shirinlik ifodalangan, yesa, olmaning shirin yekanligi haqida xabar berilyapti, fikr ifodalangan, nisbiy tugallangan intonasion jihatdan ham tugallikka yega shuning uchun hisoblanadi.

Darhaqiqat, sintaksis grammatikaning bir qismidir. U morfologiya qismi soʻz, soʻz shakllari, ularning hosil boʻlish yoʻllari va qoidalarini, shuningdek, soʻz turkumlari, yaʼni soʻzlarning leksik va grammatik kategoriyalarini oʻrganadi. Bu jihatdan sintaksis morfologiyadan farq qiladi. Chunki sintaksis ana shu shakllarning dinamikasini, ularning gapdagi maʼlum bir fikrni ifodalashdagi vazifasini va rolini oʻrganadi.

Morfologiya va sintaksis bir-birini toʻldiruvchi, oʻzaro munosabatda boʻlgan sohalaridir. Gap turlari (darak, soʻroq, buyruq, undov) gaplarning bir-biri bilan farqlanishi, asosan, kesimlarning qanday soʻz turkumi bilan ifodalanganligi va soʻz birikmalari ham boshqaruvchi boʻlakning qanday soʻz turkumi bilan boshqarib tasnif qilinadi. Umuman, har bir sintaktik kategoriyalar morfologiya bogʻlangan holda tasnif qilinadi va belgilanadi. Baʼzan bu ikki sohani ajratish ham qiyin boʻladi.

Masalan: Kelishiklar morfologiyada ham, sintaksisda ham oʻrganiladi. Morfologiyada, asosan kelishik shakl jihatdan (shakli, qanday soʻz bilan bogʻlanishi) tekshirilsa, sintaksisda esa kelishikning vazifasi, qanday soʻz boʻlaklar bilan birikishi oʻrganiladi.

Masalan: Ona tilida 6 ta kelishik mavjud boʻlib bular quyidagilardir:

Bosh kelishik - kim? nima?

Qaratqich kelishigi - kimning? nimaning? - ning;

Tushum kelishigi - kimni? nimani? - ni;

Joʻnalish kelishigi - kimga? nimaga? - ga;

Oʻrin payt kelishigi - kimda? nimada? - da;

Qo'shish kelishi - kimdan? nimadan? - dan.

Bu kabi qo'shimchalari so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar hisoblanadi. Bu tuzilishdagi so'zlarga qo'shilib kelganda, sintaktik jihatdan turli bo'ladi.

Bu kelishdagi so'zlar ega, qaratqich kelishidagi so'zlar vositasiz bo'ladi. jom'atlash, o'rin-payt, chiqish kelishidagi so'zlar to'ldiruvchi va hol bo'ladi.

Bundan baodatlarning uyidagi to'y katta quvonchlarga sabab bo'ldi. Bu baodatlarning so'zi - qaratqichli aniqlovchi, uyidagi - o'rin holi, to'y - hol, aniqlovchi, quvonchlarga - to'ldiruvchi, sabab bo'ldi - kesim bo'lib bo'ladi.

Vositasiz so'zlar ham ana shu xususiyatlarga ega.

Ushbu o'rganishda sintaksisning roli kattadir. Buning sababi shuki, bu ma'no turkumlari rus tilidagi kabi ma'lum bir shakliy belgilari bilan bo'ladi, so'z u yoki bu kategoriyalarda turuvchi maxsus shakliy belgilari bilan (jen., muj., sred. rodlar).

Buning uchun so'zlarni turkumlarga tasnif qilishda sintaksisning ahamiyati ma'lum bir so'zni biror so'z turkumiga kiritish uchun uning ma'nosi va morfologik xususiyatlari bilan birga, ayniqsa, shu so'zning sintaktik hisobga olinmaslik mumkun emas.

Bu kategoriyalar morfologik kategoriyalarga teng bo'lmaydi.

Misol: Qo'shning tinch-sen tinch. Bu misolda morfologik jihatdan to'rt so'z ma'no turkumi bor (olmosh, ot, sifat), sintaktik jihatdan esa faqat ikki so'z ega va kesim mavjud, xolos. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, bu so'zlar kengroq ko'lamda, ularning ma'nosi va vazifasi hisobga olingan bo'ladi. Sintaksis fonetika bilan ham bog'liq. Buni biz talaffuz va yozishimiz. Masalan: O'g'lim Davlat o'quvchi bo'ldi. Bu misolda o'g'lim talaffuz bilan aytilmoqda - aniqlovchi va ega. O'g'lim, Davlat bo'ldi. Bunda sanash talaffuz bilan aytilmoqda va uyushiq ega bo'lib bo'ladi.

Ushbu, sizni chaqiriyapdi.(urg'u)

Ushbu Erkin oldi.(urg'u)

Sintaksis leksikologiya bilan ham o'zaro aloqadadir. So'zlar qo'llanib ma'lum bir fikr va uning eng nozik belgilarini ifodalaydi. Ifodalashda ularning til birligi sifatidagi xususiyatlari namoyon bo'ladi.

Masalan: qirq, ter, yosh so'zlarining ma'nolarini gapning birikmalaridan tashqarida aniqlash mumkin emas.

Masalan: U qirq yoshda edi. Qo'yning junini o'z vaqtida-qirq, Pashani ter. Uning peshonasida ter yaltirardi. Bu bola yosh, (singlimning ko'zlarini yaltirardi va hokazo).

Sintaksis frazeologiya bilan ham chambarchas bog'liq. Turli gap tarkibida kelganda butunligicha ega, kesim va ikkinchi darajali vazifasida kelishi mumkin.

M: Tarvuzi qo'ltig'idan tushgan odamday O'tkir uya kirib ketib qo'ltig'idan tushgan odamday birikmasi aniqlovchi vazifasida kelmoqda.

Umuman olganda, sintaksis hozirgi kunda deyarli tilshunoslikning soha va yo'nalishlari bilan chambarchas bog'liq. Ularni bir-biridan bo'lmaydi. Hozirgi kunda Ona tili sintaksisi nazariy jihatidan hali o'rganilmagan. Bu sohada qilinmagan ishlar hali anchagina.

Sintaksis gapning tuzilishi, qurilishini o'rganadi. Lekin bu gapning hosil bo'ladi, nimalar asosida vujudga keladi. Bog'lovchisiz, bog'langan gapli qo'shma gaplarda bir qancha muammolar mavjudki, ular o'rganilmoqda.

So'z birikmalari haqida ma'lumotga ega bo'lish uchun ularning unsurlarining sintaktik aloqalari xususida bilimga erishmoq kerak. Sintaktik aloqa albatta, gorizontaal chiziq asosida vujudga keladi. Boshqacha aytganda, unsurlarining paradigmatic munosabatlari sintaktik aloqani taqdim etadi. Sintaktik aloqa sintakmatik zanjir asosida vujudga keladi. Masalan: men, sen, u, biz, siz, ular tarzida gorizontaal chiziq bo'ylab gap qurishimiz mumkin. Ularni faqat vertikal chiziqda tasavvur etish mumkin. Ammo, men, sen, u, biz tarzida gorizontaal chiziq orqali harakat qilinadi. Chunki olmosh kategoriyasidagi so'zlar ayni paytda kelishik qo'shimchalari bilan sintaktik rejaga kiritiladi va boshlaydi. Hatto oddiy bir so'z tarkibida ham sintaktik aloqani kuzatish mumkin. Masalan: ish-chi, til-shunos, kurs-dosh.

Yuritilgan misollarda tilning ikki unsuri bir soʻz qobigʻida munosabatga kirganini kuzatamiz. Masalan: Ish soʻzi til belgisi boʻlsa, -chi affiksi ham uning tarkibida morfema tarzidagi til belgisidir. Demak, til unsurlarining grammatik munosabatlari belgi ichidagi belgilari aloqasini taqozo etadi.

Til unsurlarining nisbatan kattaroq shakldagi munosabati soʻzlarning oʻzaro munosabatini taqozo etadi. Bu jarayonda turli morfologik kategoriyalardagi soʻzlar bir boʻlib topilga keladi.

Masalan: men uchun, men kabi, dadam singari; universitet bogʻi, yaxshi oʻqish uchun oʻrtoq.

Yuritilgan misollarda soʻzlarning oʻzaro munosabati kuzatiladi. Lekin birinchi misollarda mustaqil soʻzlar bilan yordamchi soʻzlar, ikkinchi guruh misolida esa faqat mustaqil soʻzlar birikmoqda. Hozirgi tilshunoslikda ikkinchi misolning mustaqil soʻz birikmalari deb yuritiladi. Chunki, kamida ikki mustaqil soʻzning maʼlum grammatik qonun-qoidalar asosida birikuviga soʻz birikmasi deb aytiladi. Bunda soʻzlarning oʻzaro birikishi ergashish yoʻli orqali amalga oshiriladi.

Til unsurlarining biri ikkinchisiga ergashib, munosabatga kirishuvi uch xil boʻladi: birinchi, ikkinchi va uchinchi. Bu usullar moslashuv, boshqaruv, bitishuv deb yuritiladi.

Moslashuv: Tobe komponent vazifasidagi soʻz oʻz formasini hokim soʻz tarkibiga moslab, muvofiqlashtirib kelishi moslashuv deyiladi.

Masalan: mening kitobim. Qoʻngʻiroq chalindi. Qaratqich bilan qaralmish munosabatida komponentning shaxsda va otda muvofiqlashuvi qatʼiydir.

Masalan: Azizaning fikri.

Qaratqichli birikmada tobe soʻz qaratqich kelishigi affiksini, hokim komponentni egalik qoʻshimchalarini olib keladi va harakat, belgining kimga yoki qanday narsaga qarashli ekanligi anglashiladi. Baʼzan tobe komponent belgisiz holda qaratqich kelishi, bunda umumiy holda qarashli ekanligi anglashiladi.

Masalan: talabalar shaharchasi. Universitet bogʻi. Abdulla Oripov sheʼrlari... Bu misolning tarkibida qayd qilish kerakki, qaratqich va qaralmish aloqasi bogʻlanishning natijasida birinchi hokim boʻlak hosil qiladi. Bunda birini hokim, ikkinchisini tobe deb qarash qiyin. Birinchi hokim boʻlak deb hisoblasak, u tobe soʻzning qaratqich kelishigida talab talab qiladi. Qaratuvchi tobe boʻlak deb hisoblasak, hokim boʻlak boʻlgan soʻzning egalik qoʻshimchasini olib kelishini talab qiladi. Bu oʻrinda talab talablik (oʻzaro hokimlik-tobelik) munosabati mavjud.

Masalan: talabalarning yiqilishi birikmasida yiqilish so'zi talabalar qaratqich kelishigi qo'shimchasini, talabalar so'zi esa yiqilish so'ziga qo'shimchasini olib kelishini talab etmoqda.

Bunday hollarda har bir kishi ikki bo'lak bir-biriga tobe va tob (Bundan tashqari, qaratuvchi va qaralmish aloqasidagi olmoshning qaysi shaxsda kelishiga qarab, qaralmish vazifasidagi so'z o'sha shaxs va sondagi affiksini oladi. Qaralmish esa qaysi shaxs va sondagi egalik affiksini olib qarab, o'sha shaxs va sondagi qaratqich kelishigida kelgan olmosh munosabatga kirishadi. Mana shu ma'nodagi bunday bog'lanishni morfoloq hisoblash mumkin. Masalan: mening vazifam, sening maqsading, uning qabul qilgan).

Boshqaruv – deganda, hokim so'zning talabiga ko'ra boshqa tobe va tob (tobe so'zlarning) ma'lum kelishik qo'shimchalarini olishini tushunamiz.

M: 1. Cho'lda bizga g'ishtdan uy qurdirdilar: qurdirdilar (kimga?) bizga; (nimadan?) g'ishtdan; (qaerda?) cho'lda.

2. Boshi fikr bilan to'la.

.... fikrga.... (ot boshqaruv).

Bitishuv - bu so'zlarning morfoloq vositalarsiz bitishuvidir.

Masalan: ikki talaba, kekxa bog'bon.

Hol vazifasida keluvchi ravish, ravishdosh bilan fe'lning turkum bitishuvini taqozo etadi:

tez gapirdi, tinmay gapirdi, yarqirab ko'rindi.

Bundan tashqari, ko'rsatish olmoshlari va sifatdosh bilan holning aloqasi ham bitishuv usulida bo'ladi:

Masalan: Shu qiz, bu shahar, o'qigan bola.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tilshunoslik fanida so'z bitishuv tushunchasi ancha murakkablashtirib yuborilgan. Buning natijasida bog'lanish kungacha o'zaro teng bog'langan so'zlar birikma sanalmaydi:

Masalan: Bog'imizda olma, anor, o'rik va shaftolilar bor.

Ayni paytda darslik va qo'llanmalarda erkin so'z birikmalari sanalib olingan. Erkin so'z birikmalari, odatda, ikkiga bo'lib o'rganiladi: ot boshqaruv va bitishuv.

Ushbu ot birikmalar deganda, hokim unsuri ot yoki uning o'rnida qo'llanilgan bog' so'z orqali ifodalangan so'z birikmalari tushuniladi:

Misalan Samarqand olmasi, yaxshi bola, uch o'rtoq, xunik ish. So'zlarning munosabati aniqlovchi-aniqlanmish aloqasini taqozo etadi va predikativlikni birikmani ifodalaydi.

Fe'l birikmalarda hokim unsur fe'l yoki uning o'rnida qo'llaniladigan bog' so'z orqali ifodalanadi:

Misalan Vuzifani bajarmoq, yaxshi ishlamoq, munozara yuritmoq kabilar.

Fe'l birikmalarining xarakterli tomoni shunda ko'rinadiki, ular nutqda bog' to'g'ridan - to'g'ri munosabat bildiradi va shu sababli predikativlikni sanaladi.

Misalan Ular bugun ham shu mavzuda munozara yuritdilar. Mavjud nutqda ot birikmalarni ham, fe'l birikmalarni ham nopredikativ va bog' birlanmalar deb o'rgatiladi. Bizningcha, mazkur mulohaza haqiqatdan ham yiroq ko'rinadi. Chunki fe'l birikmalarining nutqda predikativlikni taqozo etishida kelishi izoh talab qilmaydi. Ot birikmalarda ham predikativlikni taqozo etish bo'lsa-da, ko'zga tashlanadi.

Misalan Universitet bog'i (bog' universitetnikidir). Chiroyli qiz (qiz bog' birlanmalar ot birikmalarda predikativlik yashirin holda bo'lganligi uchun bog' birlanmalar deb atash mumkin. Albatta, nominativlik bilan bog' birlanmalar keskin qarama-qarshi qo'yish noo'rin, zero, alohida olingan bog' birlanmalar ham xabar ifodasini berish mumkin.

Turg'un birikmalar xususida ham ikki og'iz so'z. Turg'un birikmalar bog' birlanmalarida o'rganilib kelinsa-da, ularni so'z birikmalar deb emas, fraziologik iboralar deb talqin qilinmoqda. Lekin fraziologik iboralar turg'un birikmalar deb talqin olinmayaptilar. Faqat 1995 yilda chop etilgan "Ona tilining nazariyasi"da bu haqda ijobiy fikr bildirilgan, xolos.

Bizningcha, fraziologik iboralar turg'un birikmalar sanaladi. Ammo ular, bog' birlanmalarida til unsurlarini passiv aloqasini taqozo etadi:

Misalan kitobni ochilmoq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq, umr yo'ldoshi, mehnat birlanmalarini taqozo etadi.

Bunday qilib, so'z birikmalari talqini hozirgi tilshunoslikda munozarali bo'lgan ko'ramiz. Bunga ko'proq akademik. V.V.Vinogradovning ta'limoti

ta'sir qiladi. Negaki, milliy tillarning qariyb barchasida ham aytish usuli V.V.Vinogradov ta'limoti asos qilib olingan.

Bizningcha, bugungi kunda turg'un va erkin so'z birikmalari qaytadan nazariy asosda ko'rib chiqish lozim. Bundan tashqari, teng bo'lgan so'z birikmalari ham izoh talabdir.

So'z birikmalari komponentlarning grammatik tabiatiga ko'ra ajratilgan bo'lsa, qilinganda, hokim bo'lakning qaysi so'z turkumidan ekanligi aniqlanib, hokim bo'lakning esa sintaktik vazifasi asos qilinib olinadi. So'z birikmasi hokim bo'lakning qaysi so'z turkumidan ekanligiga qarab quyidagilarga ajratilgan bo'linadi:

1. Otli so'z birikmasi.
2. Fe'li so'z birikmasi.
3. Ravishli so'z birikmasi.
4. Sifatli so'z birikmasi.
5. Modal so'zli birikma.

Otli so'z birikmasi

1. Ot - ot - daraxtning bargi, g'isht, devor.
2. Sifat - ot - oq uy, sho'x bola, shirin olma.

Sifatdosh - ot - o'qilgan hikoya, haydalgan er.

Son - ot - besh baho, uchta talaba.

Olmosh - ot - u bola, bu maktab.

Ravish - ot - ko'p daftar, oz narsa.

Taqlidiy so'z (mimika - ot - lo'ppi - lo'ppi paxta, shivir - shivir yomg'ir)

Fe'lli so'z birikma

1. Ot - fe'l - kitob o'qimoq, Salim bilan ishlamoq.
2. Sifat - fe'l - yaxshi so'zlamok, chiroyli yozmoq.
3. Ravishdosh - fe'l - uyalib gapirmok, tortinmay qaramok.
4. Infinitiv - fe'l - o'qishni orzu qilmoq.
5. Sifatdosh - fe'l - suyunganidan qiyqirmok.
6. Son - fe'l - oltini bo'lmoq, sakkizni ikkiga ko'paytirmok.
7. Olmosh - fe'l - sizni ko'rmoq, undan olmoq.

1) **Fe'l** - ko'p emoaq, tez so'zlamoq, keyin bormoq.

2) **So'z** - fe'l - shov-shuvni eshitmoq, taqa-tuq to'xtamoq, yilt-yiltni

Baytali birikma

1) **Kitob** kitob ko'p. Ovozdan tez.

2) **Kitobning boshqaruvchilik xususiyati juda passiv bo'lib, ot va fe'l** shaklida ham qo'llaniladi.

3) **Kitob** so'z birikma.

4) **Kitob** ham boshqaruv yo'li bilan birikadi.

5) **Kitob** temirdan mozik, temirdan qattiq.

Modal so'zli birikma

1) **Hokim** hokim so'z vazifasida modal so'z keladi. Komponentlar o'zaro aloqaga kirishadi.

2) **Menda bor, o'zingda yo'q, olamda yo'q, menda yo'q** kabilar.

3) **Bo'lak** birikmalari, tobe bo'lakning sintaktik vazifasiga ko'ra qo'yidagicha

1) **To'ldiruvchili so'z birikma.** Bunda tobe bo'lak to'ldiruvchi vazifasida bo'lak bo'lakka boshqaruv yo'li bilan birikadi.

2) **Kitobni aylanmoq, do'stiga gapirmoq, tinchlik uchun kurashmoq, daryo bilan uchrashmoq.**

3) **Aniqlovchili so'z birikmasi.**

4) **Bo'lak** aniqlovchi vazifasida keladi. Hokim bo'lak bilan moslashuv va bitishuv bilan birikadi:

5) **Masalan: Xalqimizning boyligi, daryoning quyilishi, katta o'yingoh, o'qigan**

6) **Hali so'z birikma.**

7) **Bo'lak** hol vazifasida keladi. Hokim bo'lak bilan boshqaruv, bitishuv bilan birikadi:

8) **Masalan: Ulam maktabda o'qiydi. Siz har doim tayyorlanasiz.**

So'z formalari

Sintaktik aloqani ifodalashda asosan so'z o'zgartiruvchi affikslar ishlatiladi. Shuning uchun ham ular ba'zan sintaktik formalar deb ham yuritiladi.

Masalan: Mening qishlog'im birikmasida so'z o'zgartiruvchilari kelishik va egalik qo'shimchalari). Qishlog'imni sevaman qo'shimchalari (kelishik, egalik va shaxs, son) qo'shimchalari qo'llangan. Masalan: Men ko'rinadiki, sintaktik aloqalarning ifodalanishida vosita sifatida kelishik, egalik, kelishik va tuslovchi affikslar ishlatiladi. Bularning vazifasi har xil.

Egalik affikslari mansublikni bildirib, predmetning kimga? qanday? qarashli ekanligini ko'rsatadi. Qaratqichli birikmalarning tuzilishida vosita Hokim so'zga qo'shilib, tobe so'zning qaratqich kelishigida kelishik bilan birikib, birikma moslashuv yo'li bilan hosil bo'ladi. Masalan: Mening qishlog'imning daftaring, uning daftari.

Kelishiklar (tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish) harakat buloq bilan ot) orasidagi aloqani ko'rsatadi. Bunda hokim so'zning talabi yo'li bilan tobe so'z vazifasidagi ot ma'lum formada ya'ni kelishik bilan birikib, birikma hosil bo'ladi. Masalan: kitobni o'qimoq, uyga bormoq, sinfda o'tirmoq, imoratni qurmoq kabilar.

Tuslovchilar sub'ekt bilan uning harakati yoki sub'ekt bilan uning o'rtasidagi munosabatni bildirib, shaxs-son, zamon kabi ma'nodan iborat bo'ladi. Masalan: Ukam o'qiydi, men o'qituvchiman. Tuslovchilar o'z o'rtasidagi munosabatini ko'rsatib, predikativ qo'shilmagini hosil qiladi.

Yordamchi so'zlar

Yordamchi so'zlar mustaqil so'zlar bilan birga qo'llanib, uning ma'nosini yanada aniqroq ifodalashga yordam beradi. Bular ko'makchi, bog'lovchi va bog'lamalardir.

Ko'makchilar ot yoki otlashgan so'zlar bilan birikib, uning boshida (asosan fe'lga) bo'lgan munosabatini ko'rsatadi. Ko'makchi bilan qo'llanib, fe'l esa hokim so'z hisoblanadi.

Masalan: Xalq uchun xizmat qilmoq. Do'stlar bilan syhbatlashmoq. Bular sintaktik aloqani ko'rsatishda ko'makchi va kelishik vositalari kombinatsiyasida qo'llanadi:

Masalan: Maktab tomonga bormoq-maktabga tomon bormoq. Kecha o'tirmoq.

Bog'lovchilar so'z va gaplarni o'zaro bog'laydi.

Ma'lumot: Hattar va qalam. U o'qidi, lekin yozmadi. Ba'zan yuklamalar ham qo'shilmasida keladi:

Ma'lumot: Men u = sen. Ob-havo.

Ma'lumot: Bunday ham o'zicha mustaqil qo'llanmaydi. U kesim bilan birga kelib, uni qo'shilmasida yoki shaxs-son va zamon ma'nolarini ifodalaydi:

Ma'lumot: Karim borgan edi. Salim yo'q ekan. Sen borishing kerak. Vazifangni bajar. (Top'luma predikativ qo'shilmada qo'llanib gap hosil qilishda qo'llaniladi.)

So'z tartibi

So'z tartibi so'z tartibining o'zgarishi ko'p hollarda grammatik ma'no ifodalashga olib kelmaydi. Lekin bunda ikki holatga e'tibor berish kerak.

Ma'lumot: Bunday yoki gap tarkibidagi komponentlar maxsus morfologik o'zgarish orqali shakllangan bo'lsa, bunda tartib o'zgarishi sintaktik holatga ta'sir qilmaydi. Masalan: Biz ertaga ekskursiyaga boramiz – ertaga biz ertaga boramiz-ekskursiyaga biz ertaga boramiz-ertaga ekskursiyaga biz ertaga boramiz. Bunday tartib o'zgarishi ma'lum stilistik farqlanishlarni ko'rsatsa-da, grammatik o'zgarishga olib keladi.

Ma'lumot: Bunday so'zlar morfologik ko'rsatkichlar orqali shakllanmagan bo'lsa, tartib o'zgarishi sintaktik holatga ta'sir qiladi. Bunday holatda ko'pincha sintaktik konstruktsiyalarda sodir bo'ladi.

Ma'lumot: A'lochi talaba, baland bino- so'z birikmasi. Talaba a'lochi. Bino baland. Yaxshi talaba gapirdi. Student yaxshi gapirdi. Yangi bino qurildi, yangi qurilgan. Bunday yaxshi, yangi so'zlari birinchi gaplarda aniqlovchi, ikkinchi gaplarda hol vazifasida kelgan. Ana shunday paytlarda so'z tartibi asosiy o'zgarish bo'ladi.

Intonatsiya

Intonatsiya ovoznig ko'tarilishi, pasayishi, tushishi, uzilishi, to'xtashi, yangi boshlanishi, shuningdek, urg'u, pauza kabi hodisalarni o'z ichiga oladi. Intonatsiya kinoya, kesatiq, gumonsirash, ishonch, qat'iylik, achinish kabi ma'nolarni izohlash bilan birga gapda mazmun tugalligini yaratishda, so'zlar orasida ajratishda, turli xil sintaktik konstruktsiyalarni belgilashda ham muhim rol o'ynaydi.

Ma'lumot: 1. Umida qizim o'quvchi bo'ldi. (Umida qizim – yaxlit intonatsiya) – aniqlovchi ega. 2. Umida, qizim o'quvchi bo'ldi. (Umida, qizim – ajratuvchi intonatsiyasi) uyushiq ega. 3. Umida, qizim, o'quvchi bo'ldi. (Umida, qizim- ajratuvchi pauza undosh intonatsiyasi) undalma ega. 4.

Umida, qizim, o'quvch bo'ldi. (Umida, qizim. Ikkita ajratuvchi pauza-pauza)-ega+ajratilgan bo'lak.

Intonatsiya o'zgarishi sintaktik mazmunning o'zgarishiga olib keladi. Masalan: Ikki bolali xotin kirib keldi. Ikki bolali xotin kirib keldi. Yangi sumka oldim. Yangi sumka oldim. Intonatsiya sodda va qo'shimcha gaplarni bo'laklarini ajratishda, qo'shma gap turlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Masalan: Men borsam, sen ketibsam (payt ergash gap) (Men bordim, sen ketding) (bog'lovchisiz qo'shma gap).

Intonatsiya gapning terini belgilashda ham qo'llaniladi. Masalan: Men mukofotlandi - darak gap. Lola mukofotlandi? - so'roq gap. Lola mukofotlandi - darak undov gap.

Logik urg'u

Odatda gapdagi muhimroq bo'lakni ajratish uchun xizmat qiladi. Uj ko'pincha so'roq gaplarda uchraydi.

Masalan: Sen kinoni ko'rdingmi? Kesimga tushsa harakatning bajarilmaganligi so'raladi. Ha, ko'rdim yoki yo'q degan javob talab qiladi. Egaga tushsa. Ha, men yoki boshqa kishi degan javob talab qiladi. Logik urg'u to'ldiruvchiga tushsa, ha kino yoki boshqa narsa degan javob talab qiladi.

Gapda so'zlarning sintaktik munosabatini ko'rsatuvchi vositalar hammasi o'zaro bog'liqdir. Bular gapda birga kelib, bir-birini to'ldiradi.

Tekshirish savollari.

- 1 Davlat tili necha bo'limdan iboratligini va asosiy maqsadini yoritib bering?
2. Ona tilini o'rganish dolzarb masala ekanligini izohlab bering?
3. Sintaksisni o'rganishdan asosiy maqsad nima?
4. So'z birikmasining tasnifini ayting?
5. So'z tartibi deganda nimani tushunasiz?
6. Sintaktik munosabatga tarif bering ?
7. Sintaksisning o'rganish ob'ekti nima?
8. So'z birikmasi deb nimaga aytiladi?
9. Ergash bog'lanish deb nimaga aytiladi?

2. Gapning maqsad ifodasiga ko'ra turlari.

Reja:

1. Gap haqida umumiy ma'lumot.

2. So'roq gap.

3. Buyruq gap va uning turlari.

4. Undov gap.

5. Tasdiq gap.

6. Tasdiq va inkor gap.

Tasdiq so'z va iboralar: gap, gapning belgilari; darak gap; so'roq gap va buyruq gap; undov gap; tasdiq va inkor gaplar.

Gap haqida umumiy ma'lumot

Gap so'zlovchi uchun fikr ifodalash, bayon qilish, tinglovchi uchun esa fikrni yoritish vositasidir. Tilda fikrni ifodalash, bayon qilish va anglashda gapdan foydalaniladi.

Gap va uning grammatik xususiyatlari, so'zlarning o'zaro bog'lanish yo'llari va bog'lanish o'rganiladi. Voelikni va unga bo'lgan munosabatni ifoda qilish uchun gapning jihatdan shakllangan, intonatsion hamda mazmun jihatdani nisbiy bog'lanishga ega bo'lgan so'zlar bog'lamasi yoki yakka so'z gap deyiladi. Gap fikrni ifodalovchi nutq birligidir. Gapning asosiy belgilari to'rtta.

1. Gap asosan so'zlarning birikishidan tashkil topadi. Bu birikish grammatika qoidalarida asosida bo'ladi.

2. Gapning muhim belgilaridan biri predikativlikdir, ya'ni gapda bayonning aytilayotgan fikrga bo'lgan munosabati ifoda qilinadi. Tasdiq, inkor, gumon, shubha kabilardir. Modallik fe'lning mayl ko'rsatuvchi sharoiti, modal so'zlar bilan ifodalanadi. Predikativlik ega, kesim aloqasi bilan bog'lanadi. Masalan: Qish boshlandi. Havo soviy boshladi. Predikativlik ayrim so'zlar bilan ham ifoda qilinishi mumkin. Masalan: Kuz. Mevalarning mavsumi payti. Buning uchun ma'lum bir sharoit, intonatsiya bo'lishi talab qilinadi.

3. Gap intonatsion tugallikka ega. Intonatsiya gapning tugallanganini bildiradi. Uni boshqa gapdan ajratadi. Nutqda gaplarning ajralishi pauza orqali, intonatsion va turli tinish belgilari (nuqta, vergul, so'roq, undov) orqali ko'rsatiladi.

4. Gap fikrni ifodalovchi jihatdan nisbiy tugallikka ega. Uning tugal fikrni ifoda qilishi sharoiti bilan bog'liq bo'ladi.

Gap ikki jihatdan: tuzilishi va kuzatilgan maqsad mazmuniga ko'ra bo'linadi. Gapning tuzilishi gapning tashqi tomoni - strukturasi, o'zgaruvchi gapning ichki tomoni hisoblanadi.

Gapning mazmuniga ko'ra turlari

So'zlovchi borliqdagi narsa, hodisalarni gap orqali aks ettiradi. Daraq gap oldiga har xil maqsad qo'yadi. Gap orqali biror fikr haqida xabar beradi, o'ziga ma'lum bo'lmagan voqea-hodisa to'g'risida savol beradi, shu gapga javob olishni istaydi, yoki o'z hoxishini (buyruq, iltimos kabilarni) ifodalovchi gap ko'zda tutadi.

Masalan: Mart oyida talabalarning ilmiy nazariy konferentsiyasi bo'lib o'tishi to'g'risida sizni qanday xabar beradi? Auditoriya tozalansin. Birinchi gap bermoqda, ikkinchi gap so'roqni bildiradi. Uchinchi gap buyruqni anglatadi. Mana shu nuqtai-nazardan ham aytilayotgan gaplar maqsadiga ko'ra darak, so'roq, undov, buyruq gaplarga bo'linadi.

Darak gap

So'zlovchining biror fakt, voqea-hodisa to'g'risida xabar berish maqsadida ma'lum predmetda muayyan beligining mavjudligini tasdiq yoki inkor qilishni ifodalovchi gap darak gap deyiladi.

Masalan: Mo'min Mirzoni qal'aga keltirib qamashgan kuni Mashhadga edi. Darak gapda sof darak mazmuni ifodalanib qolmasdan, so'zlovchining voqelikka bo'lgan turli xil munosabatlari ham o'z aksini topadi, ya'ni gumon, istak, modallik, ekspressivlik kabi ma'noni ifodalaydi.

Masalan: Uzoq-uzoqlarda gulxanlar tovlanadi. Ertaga, albatta kuni kelib boramiz. Uyga mehmonlar kelishgan, kelishsa kerak (gumon, iktitash) ham Moskvaning ko'rsam (istak).

Darak gaplarda gapning boshlanishida intonatsiya gap o'zgaruvchi ko'tarilib, gap oxirida sekin pasayadi.

Masalan: Biz fan cho'qqilarini astoydil egallashimiz kerak. Darak gap oxirida nuqta qo'yiladi.

So'roq gap

So'zlovchining o'ziga noma'lum bo'lgan biror voqeani muayyan ma'lumot olish istagini, zaruriyatini ifodalovchi gap so'roq gap deyiladi. So'roq gap

bu dialog nutqqa xos bo'lib, tinglovchidan biror faktning inkor yoki tasdiq etilishi bilan adab etadi:

Masalan: Nechanchi kursda o'qiyasiz? To'rtinchi kursda. Qachon maktabni bitirdingiz? 2001 yilda.

1) Bu so'roq gaplar kim? nima? qachon? qanday? kabi so'roq so'zlar yoki--mi, -misi kabi so'roq yuklamalari vositasida tuziladi.

2) Qachon keldingiz? Kecha. Qishloqda qanday yangiliklar bor? Hech qanday yangilik yo'q. Men Samarqandlikman. Siz-chi?

3) Bu so'roq gaplar tarkibida nahot, nahotki, axir, rostdan kabi so'zlar ishtirok etadi. Bunday so'roq gaplar so'zlovchi uchun noma'lum bo'lmaydi. Bunda so'roq bilan bir vaqtda har xil modallik ottenkalari (shubha, ehtimolchilik, ta'kid kabilar) ham anglashiladi.

Masalan: Nahotki ertaga ham yomg'ir tinmasa-ya? Sizga necha marta aytish kerak?

4) Bu so'roq gaplar ifodalanish vositalari jihatidan quyidagicha bo'ladi:

1) Yuklamalar vositasida tarkib topgan so'roq gaplar. Bunda ifodalanayotgan fikrning o'zgarishi uchun noma'lum bo'lmaydi. So'zlovchi bu holda o'z fikrining o'zgarishi haqida ishonimdan tasdiq yoki inkor qilinishini bilib olishni maqsad qilib tutadi. Bunday so'roq gaplarda ko'pincha ha, yo'q, so'zlari ishlatiladi. Masalan: Sizga to'rtinmisan? Yo'q. Toshkentni-chi? Ha.

2) Bu so'roq olmoshlari vositasida shakllangan so'roq gaplar. Bunday so'roq gaplar nima?, qanday?, qaysi?, qaerda?, qaerga?, qachon?, nima uchun?, singari kabi so'zlar yordamida tuziladi. Bu so'zlar nima haqida so'roq berilganligini bildiradi. Bunda so'roq gap so'zlovchi uchun noma'lum bo'lgan narsani aniqlab berishni maqsad qilib qaratilgan bo'ladi. Masalan: Qaerdan keldingiz? Qishloqdan. Kimingiz? Otam, otam, akam, singlim.

3) Bu so'roq bu'zan intonatsiya vositasidagina anglashishi mumkin. Bunday so'roq gaplarda ko'pincha taajjub, shubha, hayratda qolish kabi modal ottenkalar ishlatiladi. Masalan: Zalga to'planinglar. Kontsert bo'larmish. Faqat intonatsiya yordamida shakllangan so'roq gaplar o'ziga xos balandroq ovoz bilan talaffuz etiladi.

4) Bu so'roq gaplar xarakteriga ko'ra 3 xil bo'ladi:

1) Iltif so'roq gaplar.

2) Iltirak so'roq gaplar.

3. So'roq buyruq gaplar

Sof so'roq gaplar tinglovchidan ma'lum javobni talab qiladi. Masalan: Bu yil qaerga dam olishga bording? Sizlar qaysi to'garakka a'zo bo'ldingiz?

Sof so'roq gaplarda taajjub, gumon, shubha kabi qo'shimcha ma'no ifodalanishi mumkin. Masalan: Nahotki, ilmi kishi ham tartibsizlik qiladi? Uning oldiga borib, bor gapni aytib bersammikan?

Ritorik so'roq gaplarda so'roq ichida uning javobi ham anglashiladi. Ritorik so'roq gaplar ichida yashirin tasdig'i mavjud bo'ladi. Ritorik so'roq ta'sirchan nutq uchun vosita bo'lib xizmat qiladi.

Masalan: Aytimg, nega mening onam tug'maydikan, ilgari mulla qahramonlar, ko'ngillilar singari? Bolaning tug'ilishidan hayotining barcha bosqichida kim bilmaydi deysiz?

Ritorik so'roq gaplarning maxsus turini aytmaysizmi? bo'ladimi? bilan kelgan gaplar tashkil qiladi.

Masalan: Bugun ro'paramdan birga o'qigan do'stim chig'ib qolganmi? Ahmadjonni aytmaysizmi? Yaxshi talaba bo'lib qoldi.

So'roq-buyruq gaplar buyruq ottenkasini o'z ichiga oladi. Masalan: Yurmayсанmi? So'roq buyruq gaplar maxsus so'roq intonatsiyasi bilan ifodalovchi gap sifatida qilinadi. Bu intonatsiya darak gap intonatsiyasidan keskin farq qiladi. So'roq buyruq gaplarda bevosita so'roqni bildirgan so'zda ovoz kuchayadi.

Buyruq gap

Buyruq, iltimos, taklif, hoxish, o'qit- nasihat, xitob, ogohlantirish bilan xil ma'no ottenkalarini ifodalovchi gap buyruq gap deyiladi.

Buyruq gaplar har xil intonatsiya bilan talaffuz qilinadi. Qo'ng'irak talab anglatuvchi gaplar ancha past va mayin ohang bilan talaffuz qilinadi. Ohang bilan aytilgan buyruq gaplar oxiriga yozuvda nuqta qo'yiladi. Emotsiya bilan talaffuz qilingan gaplar oxiriga undov belgisi qo'yiladi. Masalan: Seni ish engmasin, sen ishni eng! A'lochi bo'lay desang ko'p o'qitma o'zlashtirishda etakchi bo'lsin!

Buyruq gapning kesimi ko'p vaqtda buyruq maylidagi fe'l bo'ladi. Buyruq gaplar odatda tinglovchi shaxsga qaratilgan bo'ladi. Shuning uchun ham uning kesimi buyruq maylining III shaxs formasida bo'ladi. Ba'zan buyruq may

uchinchi shaxs formalarida ham bo'ladi. M: Prezidentimiz asarlarini qayta qayaylik.

Kuchli nutqda (farmonlar va qarorlar kabilarda) buyruq gaplarning kesimi kuchli darajadagi fe'lining uchinchi shaxs buyruq formasi bilan ifodalanadi. M: Ushbu eplolmagani uchun o'z vazifasidan bo'shatilsin. To'g'on qurilishi davrida tamomlansin.

Undov gap

Undov, so'roq, buyruq gaplar kuchli intonatsiya bilan ifoda qilinishi kuchli intonatsiyada so'zlovchining his-hayajoni, ruhiy kechinmalari o'z ifodasi bilan namoyish etishi mumkin. Bunday gaplar undov gap deyiladi. Undov gap maxsus intonatsiya bilan gapning boshqa turlaridan farq qiladi, ya'ni kuchli intonatsiya bilan ifodalanadi.

Undov gapda his-hayajonni ifoda qilayotgan so'z kuchli ohangga ega bo'ladi. Undov gap ko'pincha 3 turga bo'linadi:

1) Darak undov gap.

2) So'roq undov gap.

3) Buyruq undov gap.

Misalan: Eh do'stim! Qani endi fazoga uchsam! (darak undov gap). Bu shon-sharaf ijodkori kim?! (so'roq undov gap). Talaba yoshlarimizga shon-sharaf bo'lsin!

Undov gaplarda shodlik, quvonch, tantana, taajjub, qayg'u, afsuslanish kabi kechinmalar ifodalanadi. M: Qarang-a, o'zi qiz bo'lsa ham o'g'il boladek shon-sharaf qoyil qolish). Yashasin davrimizning aql idroki, shon-sharafi va shon-sharafi O'zbekiston Respublikasi! (shodlik, quvonch, tantanalar). Voy-dod! Ho'v-shon-sharafi bo'lgandi deb qichqirdi, kampir (qayg'u alam).

Undov gaplar tarkibida ko'pgina undovlar, yuklamalar, so'roq olmoshlari mavjud. Misalan: O'ho', juda faol bo'lib ketibsan-ku! Nahotki shuncha gaplardan shon-sharafi xulosa chiqarib olmasa!

Vozmo nutqda darak undov gaplar va buyruq undov gaplar oxirida undov gap qo'yiladi. Juda kuchli emotsiya bilan aytilgan undov gaplar oxiriga ikkita

yoki uchta undov belgisi qo'yiladi. Masalan: Assalom! Assalom! Ey
Vatan!

So'roq undov gaplar oxiriga ham so'roq , ham undov belgisi qo'yiladi. Masalan: Nega hammadan oldin o'rningdan o'tib: ma

Tasdiq va inkor gaplar

Predmetda biror belgining mavjudligini yoki biror ish bajarilganligini yoki yuzaga kelishi mumkinligini anglatadigan gaplar deyiladi. Masalan: Bu yil ham paxta rejasi bajarildi.

Inkor gap predmetga biror belgining mavjud emasligini yoki harakatining sodir bo'lmaganini anglatadi. Inkor gap inkor ma'nosini anglatadi.

1. -ma affiksi. Bu affiks fe'l kesimga qo'shilib keladi. M: Hech yong'madi. Dunyoda Hech bir xalq to'g'ri kelolmas, mening bilishim bo'yicha kelolmas. (Hamid Olimjon).

2. Emas. Bu so'z kesim bilan birga qo'llaniladi. Masalan: Hech bir shaxs uxla jigarim! Viloyatimiz hech qachon orqada qolgan emas.

Emas - so'zi ba'zan gap orasida kelib qisman inkor ifodalash uchun ishlatiladi. Bunday gaplar tasdiq gap hisoblanadi. Masalan: Biz poytaxt avtobusda keldik. Majlisda yigitlar emas, qizlar gapirishdi.

3. Yo'q - so'zi uch xil vazifada keladi. A) Tarkibli kesimning tarkibi sifatida. Masalan: Xalqqa ayting, men aslo o'lganim yo'q, yov qo'lib ketgan bo'lganim yo'q. (Hamid Olimjon)

b) gapning mustaqil kesimi vazifasida keladi:

M: Hayosizda vafo yo'q, vafosizda hayo yo'q.

a) Kesimga qo'shilib kelib, inkor ma'nosini anglatadi.

4. Na-na bog'lovchisi. Bu bog'lovchi uyushiq bo'laklar oldida ishlatiladi. Uning kesimi ko'pincha bo'lishli formada qo'llaniladi, lekin inkor ma'nosini anglatadi. M: Na quyosh chiqdi, na yomg'ir yog'di.

Tekshirish savollari

1. Gap deb nimaga aytiladi?

2. Gaplar anglatgan mazmuniga ko'ra necha xil bo'ladi?

3. Darak gap deb nimaga aytiladi ?

- 1) Birinchi gap deb nimaga aytiladi?
- 2) Ikkinchi gap deb nimaga aytiladi?
- 3) Birinchi gap deganda nimani tushunasiz?
- 4) Ikkinchi gap deganda-chi?
- 5) Uchinchi gap deb nimaga aytiladi ?

Gapning tuzilishiga ko'ra turlari. Gapning bosh bolaklari

Reja:

- 1) Birinchi va qo'shma gaplar haqida tushuncha..
- 2) Bosh bolaklar. Ega va uning ifodalanishi.
- 3) Kesim haqida umumiy ma'lumot.
- 4) Misol.

Gap ega bilan kesimning moslashuvi va ular orasida tirening ishlatilishi.

Tuzilish ko'z va iboralar: Sodda qo'shma; sodda yig'iq; sodda yoyiq; murakkab, ega va kesim; sifat; son; turdosh va atoqli ot; harakat nomi, ot va harakat; sodda, tarkibli, murakkab.

Gapning tuzilishi jihatdan turlari

Gapning tuzilishi jihatdan ikkiga bo'linadi: sodda gaplar va qo'shma gaplar. Sodda gaplar ma'lum bir fikrni ifodalaydi. Tarkibi ayrim gaplarga bo'linmaydigan sodda gap deyiladi. Ikki va undan ortiq sodda gaplardan tuzilib, bir butun ma'ni ifodalovchi gaplar qo'shma gaplar deyiladi.

Misalan: Chor - atrof yaproqlarning mungli shivir-shiviriga to'ldi (sodda gap). Yomg'ir bog'dagi har bir nihol qonib-qonib suv ichdi va uning yaproqlari nurga qonib qonib boshladi (qo'shma gap).

Gapning asosini ega bilan kesim tashkil qiladi. Shuning uchun ham ega va kesim gapning bosh bo'laklari hisoblanadi. Sodda gaplar ikkinchi darajali gapning qatnashishi va qatnashmasligiga ko'ra yig'iq va yoyiq gapga bo'linadi. Bosh bo'laklardangina (ega va kesim) tashkil topgan gaplar yig'iq sodda gap deyiladi. Masalan: Yomg'ir tindi, bulutlar hamon qaysarlik bilan quyoshni ko'rib turardi. Birinchi gap yig'iq sodda gap. Ikkinchi gap yoyiq sodda gap. Bosh ikkinchi darajali bo'laklar ham mavjud.

Hamon qaysarlik bilan - hol, quyosh - belgisiz aniqlovchi, yuzini- vositasiz aniqlovchi qatnashgan).

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari bosh bo'laklarga ega bo'lmaydi, fikrni to'ldiradi.

Ikkinchi darajali bo'laklarga aniqlovchi, to'ldiruvchi, bol bo'lmaydi. Ikkinchi darajali bo'laklar gapda mustaqil qo'llana olmaydi, ular bosh bo'laklar bog'langandagina, nutqda ishtirok etadi. Ikkinchi darajali bo'laklarning bosh bo'laklar tufaylidir. Bosh va ikkinchi darajali bo'laklarning semantik munosabati shuni ko'rsatadi-ki, ikkinchi darajali bo'laklar bosh bo'laklar hokim bo'lak sanaladi.

Gapning bosh bo'laklari. Ega va uning ifodalanishi

Kesim orqali izohlangan, predmetni anglatuvchi, gapda mavjud vaziyatni egallaydigan bosh bo'lak ega deyiladi. Ega keng ma'noda tushunchasini bildiradi va kesimdan anglashilgan belgi, harakat, holat yoki nimaga qarashli ekanligini ko'rsatadi. Ega bosh kelishikdagi ifodalanib, kim? kimlar? nima? nimalar? kabi so'roqlarning biriga javob beradi.

Ega quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi: 1. Bosh kelishik bilan turdosh va atoqli otlar bilan Masalan: Qumri patirlarni dasturxonaga olib Mashina qishloq yo'lini larzaga solib o'tib ketdi (Hamid Olimjon) kelishikdagi olmoshlar bilan!

a) Kilishik olmoshlari bilan ifodalanishi. Masalan: Bu xalqning xizmatkorimiz. U uzoqqa, qor do'ppili tog' ustiga surdi. Sen odam bo'lsang, men buni yaxshi bilaman.

b) Belgilash olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: Hamma hamma bir-birini sevinch va muhabbat bilan qarshiladi. Ishladik. Har kim ekanini oladi.

c) Gumon olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: Gandirakladi. Birov tunuka tomida yurganday bo'ldi. Nimasi sindi, kimdir qichqirdi.

d) Egalik olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: Biznikilar oldilar.

e) Bo'lishsizlik olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: Uyda hech kim Qurchilikka hech narsa pisand emas.

j) So'roq olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: Bugun kim Yana nima kerak?

i) Ko'rsatish olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: Bu bu ishi edi. Bu men tanigan aldamchi.

bilan ifodalanadi. Masalan: Hamma gapni o'zimga gapirib
ber. Aytgan narsalarni o'zing olib kel.

bilan ifodalanadi. Masalan: Qo'rqqoq o'lmasdan burun

bilan ifodalanadi. Masalan: Ikkallasi ham yosh. Bittasi
kattasi arxitektor.

bilan ifodalanadi. Masalan: Halimaxonning ovozini eshitmoq
qiyin bo'ladi. Ertalab yo'llarda qatnov boshlandi.

bilan ifodalanadi. Masalan: Namoyishda talabalarning urrasi
bilan til to'garagiga qatnashamiz.

bilan ifodalanadi. Masalan: "bilan" sof ko'makchilar
bilan. Masalan: Har yomonning bir ammosi, har yaxshining bir lekini
bilan. Masalan: Har yomonning birdan ko'tarilgan, taq-taq, "g'ij-bong"i quloqlarni qomatga
bilan "dod-voy"; "oh-uf" eshitildi. "D" - bunday yoziladi.

bilan ifodalanadi. Masalan: Fermaning "oldi-sotdi",
bilan hisobga olindi.

bilan ifodalanadi. Masalan: Gapning po'st kallasi
bilan, anqoning urug'i ham topiladi.

Eganing tuzilishiga ko'ra turlari

bilan ko'ra sodda, murakkab bo'ladi. Birgina tushuncha
bilan ega sodda ega deyiladi. Sodda ega barcha so'z turkumlari bilan

bilan va undan ortiq mustaqil so'zlarning tobelanish munosabatidan tuzilib,
bilan sodda qo'llanadigan, bir murakkab tushuncha anglatadigan egalar
bilan ega deyiladi. Bular quyidagi ko'rinishlarga ega:

1. Davlat, hukumat nomlari bilan ifodalanadi. Masalan: Toshkent -
O'zbekiston Respublikasining poytaxtidir.

2. Hukumat siyosiy va madaniy muassasalarning nomlari bilan ifodalanadi.
Masalan: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi katta ishlarni amalga oshirmoqda. O'rt
bilan Vazirligi kadrlar masalasini ko'rib chiqdi.

3. Kitob, jurnal, gazeta nomlari bilan ifodalanadi. Masalan: "Samarqand
bilan" gazetasi talabalarning sevimli gazetasi. "Yosh kuch" jurnali - sevimli

4. Davlat sili joy nomlari bilan ifodalanadi. Masalan: Kattaqo'rg'on suv ombori
bilan "suq elin" makoniga aylantirishga asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

1. Ism, familiya birgalikda murakkab ega bo'lib keladi. Masalan: Qahhor - kichik hikoyalar ustasi.

2. Murakkab sifat bilan ifodalanadi. Masalan: Sizga jigat rang yulduz.

3. Unvon, daraja, mansab kabilarning nomlari bilan ifodalanadi. Masalan: Universitetimizda ko'plab filologiya fanlari nomzodi etishib chiqqan.

4. Murakkab son bilan ifodalanadi. Masalan: Bir yuz etnobotanika bo'limi qoldiqsiz bo'linmaydi.

5. Murakkab olmosh bilan ifodalanadi. Masalan: Mana bu tunda yulduz. Ana u ko'rinmay qoldi. Buni men o'zim olib boraman.

Murakkab ega ajralmas so'z birikmalari bilan ifodalanadi. Masalan: Dunyoning go'zalligi inson bilan. Fasllarning asli - bahor. Musobaqada g'olib novcha yigit birinchilikni oldi.

Ega haqidagi hukmni bildirgan bosh bo'lak kesim deyiladi. Kesim nisbatan tobe bo'lib, o'ziga bog'lanib kelgan ikkinchi darajali bo'lak bo'lib, hokimdir. Egada belgining mavjud yoki mavjud emasligi kesimda ifodalangan. Masalan: Bu gapda inkor etiladi. M: Ochil buva bugun chinor bilan xayrlashmoqda. Bu gapda buva so'zi grammatik tomondan mustaqil bo'lib, bu so'zning belgisi o'ziga bog'lan bo'lgan kesim vazifasida qo'llanayotgan "xayrlashmoqda" so'zi orqali bilan ifodalangan.

Bugun yomg'ir yog'madi gapida esa, eganing belgisi kesimda ifodalangan.

Kesim predmetning faol ish-harakat yoki passiv (holat) belgisini ifodalaydi. Predmetning faol belgisini uning o'z faoliyati natijasida hosil qilinadi. Masalan: Sevinch uning ko'ziga uyqu qo'ndirmasdi gapida kesim "qo'ndirmasdi" (sevinch) faol belgisini ifodalaydi. Predmetning passiv belgisi uning o'ziga bog'lan bo'lgan belgidir. Masalan: Ukam olib kelgan kitob juda ajoyib. Bu gapda (juda ajoyib) passiv belgisini ifodalamoqda.

Passiv belgilar kim? nima? qanday? so'roqlariga javob berish mumkin. Masalan: Kunlarimiz yillardan salmoqli (qanday?). Yillarimiz tugal bir-unur (nima?) biz uchun kuch, kon va katta xazina (nima?). Kesimga beriladigan so'zlar shu formasining ko'rinishiga xos bo'ladi. Quyidagi gaplarni qiyoslaylik. M: Bu hayot Xolmurodovning ruhan va jismonan o'sishiga kun sayin ta'lim beriladi (nima qilar edi?). Shu buyuk xalqning farzandisan (kimsan?). Demak, kesim ma'noda belgi ifodalaydi, biroq predikat yo'l bilan ifodalanadi va egaga bog'lan bo'ladi. Kesimning harakat doirasi keng, u egaga bog'lanadi, shu bilan birga tobe bo'lgan boshqa bo'laklar bilan ham munosabatga kirishadi.

bu xilgi gaplarda kesimsiz gap shakllanmaydi. Bunday gaplar qanchalik kesim kesim qo'llanmaguncha, fikrni ifodalab bo'lmaydi.

1. Misol uchun men bu yigit haqida bir hikoya yozishni o'ylay boshladim, fikrni qo'llanmasa, fikr ham ifodalanmaydi. Demak, kesim fikrning harakat bilan, zamon bilan aloqasini ifodalaydi.

2. Kesim gapning eng muhim belgisi bo'lgan fikrni ifodalashda katta rol o'ynaydi. Kesim tushunchasi gap tushunchasi bilan uzviy bog'langan. Kesim gapning mazmun-mundarajasini, tuzilishi jihatdan turlarini belgilashda ham xizmat qiladi. Masalan: U kunduzi ustaga qarashar edi (darak anglatuvchi fe'l kesim). Kesim ifodalashiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Fe'l kesim.
2. Ot-kesim.

Fe'l-kesim

1. Fe'l kesim fe'l formalari orqali ifodalangan kesim fe'l-kesim deyiladi. Kesim harakat qo'llanilgan fe'lning semantikasiga ko'ra harakat bildiruvchi fe'l-kesim kesimning harakatini anglatadi. Bu harakat har uch zamondan birida sodir bo'ladi.

2. Masalan: Talabalarimiz olimpiadaga tayyorlanmoqdalar. Kimdir unga talabalarimizni o'qitib berdi.

3. Harakat bildirgan fe'l-kesim eganing har hil psixologik holatini ifodalaydi.

4. Misol uchun: Saida butun borliq mudraydi. Bu gapdan Saida hayajonlanmadi.

5. Fe'l kesim fe'lning quyidagi formalari bilan ifodalanadi:

1. Sof fe'l bilan ifodalanadi. Masalan: Pol top-toza yaltiraydi. Komila stolga

2. Daviddosh bilan ifodalanadi. Masalan: Qor yog'ib, yo'llar sirpanchiq bo'ldi. Men kecha uyimizga borgan edim.

3. Sifatdosh bilan ifodalanadi. Masalan: Tunlari cho'l osmonida yulduzlar cho'g'ini ko'rdim. Paxta terimida uchinchi kurs talabari o'qigan normani bajargan.

Ot-kesim

1. Fe'l bilan boshqa so'z turkumlari bilan ifodalangan kesim ot-kesim deyiladi.

2. Ot-kesim quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1. Ot bilan ifodalanadi. M: Yaxshi tarbiya - yaxshi meros. O'zbekistonning paxta - Toshkent. Ukam - muhandis. Ba'zan ot kesim jo'nalish, o'rin-payt, harakat belgilash bilan ifodalanishi mumkin. M: Sevaraning sirg'asi tillodan.

Men Toshkentdanman. Aytgan gaping ko'nglimda, yozgan
Hamma saylovga!

2. Sifat bilan ifodalanadi. Masalan: Ahmoq do'stdan, aqlli d

3. Son bilan ifodalanadi. Masalan: Endi ishimiz
yarmi - to'rt.

4. Olmosh bilan ifodalanadi. Masalan: Uyimiz -
minora- ana o'sha.

5. Ravish bilan ifodalanadi. Masalan: Ko'chada
Buncha achchig'ing tez.

6. Taqlidiy so'z bilan ifodalanadi. Masalan: Buncha
shuv. Hamma yoq taqir-tuqur.

7. Harakat nomi bilan ifodalanadi. Masalan: Bir ko'k
ko'rgan tanish. O'qimoq - ilmni oshirmoq.

8. Bir butun holda qo'llaniladigan bog'lamalar ot kesim
Masalan: Vatanimiz - O'zbekiston Respublikasidir.

9. Turg'un bog'lamalar bilan ifodalanadi. Mas
hammamiz bir yoqadan bosh chiqarmog'imiz kerak.

Kesimlar tuzilishi jihatidan sodda, tarkibli va murakkab bo'la
yakka bir negizli fe'llar bilan ifodalanadi, hamda bog'lamalar
kesimlar sodda kesim bo'ladi. Kesimning bu turi so'zning sintaktik
ifodalanadi.

Sodda kesimlar qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga qarab
sodda fe'l-kesim va sodda ot-kesim.

Sodda fe'l-kesim bir leksik ma'noli fe'l bilan ifodalanadi.
asosan sof fe'l bilan ifodalanadi. Shaxs-son, zamon, mayl, daraj
xilma-xil grammatik ma'nolarni anglatadi. Sof fe'l-kesim
ravishdosh va sifatdosh formalari bilan ham ifodalanishi mumkin.

Masalan: Meni kutgil va men qaytarman. Yomg'ir yog'ib
bo'ldi. Sodda ot-kesim, ot, sifat, son, olmosh va fe'llarning harakati
bilan ifodalanadi. Bularga misollarni yuqorida ko'rib o'tdik.

Tarkibli kesim

Mustaqil so'z bilan turli grammatik ma'nolarni ifodalay
so'zlarning birikishidan hosil bo'lgan kesim tarkibli kesim deyiladi.
so'zning analitik formasi bilan ifodalanadi. Tarkibli kesimlar har
ko'ra ikki xil bo'ladi: tarkibli fe'l kesim va tarkibli ot kesim.

Tarkibli fe'l kesimlar ikki yoki undan ortiq negizdan tuzilgan
ifodalanadi. Bunda o'zining leksik ma'nosini saqlagan fe'l
hisoblanadi, etakchi fe'ldan anglashilgan harakatning bajarilishi
254

1. fe'l bilan qo'shimcha ma'nolarni ifodalaydigan fe'lar ko'makchi fe'l deyiladi. Bu fe'l kesimning etakchi kesim quyidagicha bo'ladi:

1. fe'l fe'li bilan ifodalanadi. Masalan: U nimani o'yladi ekan.

2. Ravishdosh bilan ifodalanadi. Masalan: Darslar boshlanib ketdi. Olov qalay boshladi.

3. shahdosh bilan ifodalanadi. Masalan: Bayramni ular bilan kutishdilar.

4. Tarkibli ot kesimlar: fe'ldan boshqa so'zlarning bog'lama vazifasida kelgan fe'l bilan yoki to'liqsiz fe'l bilan birikishidan yuzaga keladi. Tarkibli ot kesim ma'no birinchi so'zda bo'ladi. Ikkinchi so'z esa, qo'shimcha ifodalaydi. Birinchi so'z ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov, harakat nomi, fe'l shahdosh bilan kelishi mumkin. Masalan: Kelgan ikki kishi mehmon ekan. Ular qo'shiga qobiliyatingiz yaxshi ekan. Ular to'rtta edi. Qoida-qonunlarni o'zlashtirish zarur. Zal shovur-shuvur edi. Uyda hech kim yo'q ekan. Men o'z yurtda konda bor edi.

Murakkab kesim

1. Murakkab kesim ortiq so'zlarning grammatik-semantik munosabatidan tashkil topgan holda kesim sifatida qo'llangan so'zlarga aytiladi. Murakkab kesim quyidagicha ifodalanadi:

1. Birikma birikma bilan ifodalanadi. Masalan: Bu er - ishlab chiqarish zavodidir.

2. Grammatik birikma bilan ifodalanadi. Masalan: U tegirmonga tushsa qalay edi.

3. Son va numerativ so'zlarning qo'shimchasidan hosil bo'ladi. Masalan: Uning talimligi uch mingu oltmish besh metr.

4. Birikma umumiy affliksga ega bo'lgan birikmalar bilan ifodalanadi. Masalan: Ular o'z yingohi oltmish besh ming o'rinni.

5. Birikma ma'noli qaratqichli birikmalar bilan ifodalanadi. Masalan: Otalar qo'ling bo'zi.

Bog'lama

1. Bog'lama: keyin kelib, uni ega bilan munosabatini ko'rsatuvchi yordamchi kesim bog'lama deyiladi. Ona tilida quyidagi bog'lamalarni mavjud:

1. fe'l, otan, emish to'liqsiz fe'llar: go'zal edi, borgan emish, ko'rgan ekan.

2. Bog'lama kesim o'zgan zamonda aniq yuz berganligini bildiradi. Ekan - ma'lumot beruvchi kesim, keyin ma'lum bo'lganligini bildiradi. Emish - bog'lama kesim, konkret bo'lmagan voqealarini ifodalaydi.

Tayanch so'z va iboralar: Aniqlovchi; qaratqichli (belgisi); sifatlovchi; izohlovchi; to'ldiruvchi; vositali; vositasiz (belgisi); bog'lovchi; maqsad; ravish; miqdor – daraja; payt; o'rin; sabab, ot, sifat, ma'no; olmosh, shart, to'siqsiz...

Aniqlovchi va uning ifodalanishi

Predmetning belgisini, sifatini, miqdorini, xususiyatini, qaratqichli anglatuvchi ikkinchi darajali bo'lak aniqlovchi deyiladi. Aniqlovchilar: Qanaqa?, Qaysi?, Qancha?, Kimning?, Nimaning?, Qaerning? degan so'zlar bilan javob bo'ladi.

Aniqlovchi ot va otlashgan so'zlar bilan ifodalangan har qanday bog'lanib keladi. Aniqlovchi bog'lanib kelgan so'z aniqlanmish bo'ladi. Bizning halol mehnatimiz, sevikli vatanimizni bog'-bo'stonlarga aylantirish osmonda kulrang bulutlar sayir qilmoqda. Birinchi va ikkinchi gaplar bog'lovchi kulrang, halol, sevikli, moviy so'zlari aniqlovchi, predmet vatanimizning rangini (kulrang), biz aniqlovchisi esa qarashlilikni ifoda qilib kelayapti.

Aniqlovchining ma'no turlari. Izohlovchi

Ma'nosiga ko'ra aniqlovchilar ikki turga bo'linadi:

1. Sifatlovchi aniqlovchi. 2. Qaratqichli aniqlovchi.

Sifatlovchi aniqlovchilar aniqlanmishga bitishuv yo'li bilan bog'lanib predmetning xilma-xil belgilarini (rangi, xususiyati, maza-ta'mi, hali, hajm-shakli, miqdori va tartibi, turi, jinsi kabilarni, biror payt va mansubligini bildiradi.

U qanday? qanaqa? qaysi? nechta? nechanchi? kabi so'roqlar bilan javob bo'ladi. M: Osmonda mayda-mayda yulduzlar g'ira-shira... Ta'tildan so'ng Dilshod uchinchi kursda o'qishni boshladi. Sifatlovchi qaratqichlik uchun ba'zan sifatlovchi, u bog'lanib kelgan so'z o'rnida aniqlovchi deyiladi. Sifatlovchilar quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi.

1. Sifat bilan ifodalanadi. M: Bizning erkin va quvnoq hayotimizga Hukumat xalqaqit bermasin.

2. Otlar bilan ifodalanadi. M: Barxit va shoyi choponlar kiygan ko'p yigitlar to'plangan.

3. Sifatdosh bilan ifodalanadi. M: Terakzorda chalinayotgan musiqalar haqqol eshitalardi.

1. O'quv va tartib sonlar bilan ifodalanadi. M: O'quv yilining ikkinchi choragi
qolgan qoldi. Ish shu qadar qizg'inki, bir odam, o'n odamning ishini

2. O'lmosh bilan ifodalanadi. M: Tashqaridan allaqanday ovoz eshitildi.
O'lmosh so'zlar to'g'risida ko'p kitoblar o'qiganman.

3. O'lmosh, -day, -dek qo'shimchalari orqali yasalgan ravishlar bilan ifodalanadi.
O'lmosh o'zining temirdek irodasi bilan qoyil qoldirdi. Chol bizni otalarcha
qarshi bilan qarshi oldi.

4. O'lmosh so'zlar bilan ifodalanadi. M: Shildir-shildir oqayotgan suv salqin
keldi. Qah-qah kulgi ovozi eshitildi.

5. Zarur, zarur, kabi modal so'zlar bilan ifodalanadi. M: Keraksiz narsalarni
zarur zarur, Zarur ishlarni qilib, keyin televizor ko'rdim.

6. Qaratqichli aniqlovchi bir predmetning ikkinchi bir predmetga, bir
shaxsning ikkinchi shaxsqa qarashli ekanligini bildiradi. Qaratqichli aniqlovchi
aniqlovchi? qaerning? degan so'roqlarga javob bo'ladi. M: Bahorning
Hammaning ko'zi. Shoirming asarlari. Qaratqichli aniqlovchilar grammatik
qoidadan ikkiga bo'linadi:

1. Bilgisi qaratqichli aniqlovchilar.

2. Bilgisi qaratqichli aniqlovchilar.

3. Bilgisi qaratqichli aniqlovchilar predmetning boshqa predmetga yoki boshqa
predmetga qarashlilikini ta'kidlab ko'rsatish orqali ifodalanadi. M: Bizning
hammaning turli millat farzandlari o'qiydi. Boychechaklarning xushbo'y,
qandimon hidini, nayning yoqimli sasini uchirib keldi.

4. Bilgisi qaratqichli aniqlovchi predmetning umumiy qarashlilikini
bildiradi. M: Navoiy asarlari. Qaratqichli aniqlovchida ba'zan qaratqich
aniqlovchi qo'shimchasi qo'llanmaydi. Buni aniqlanmishdagi egalik
qaratqichlari ko'rsatib turadi. M: Ona tilidan imtihonimiz bor. Bu gapda
qaratqichli aniqlovchisi tushub qolgan. Qaratqichli aniqlovchi asosan
qaratqichdan oldin keladi. Ayrim hollarda, ayniqsa, she'riyatda aniqlanmishdan
keladi. M: Shodligim ko'kka sig'mas, bitmas baxtim bor mening.

Qaratqichli aniqlovchilar turli so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1. Karomat bilan ifodalanadi. M: Yaxshining karomati, yomonning kasofati

2. Karomat bilan ifodalanadi. M: To'rtning yarimi-ikki.

3. Karomat bilan ifodalanadi. M: O'tirganlarning hammasi o'rinlaridan

4. O'lmosh bilan ifodalanadi. M: Zavodning mashinasozlik bo'limidan gurs-gurs
ovoz eshilib turardi.

5. Olmosh bilan ifodalanadi. M: Bizning maqsadimiz tinchlikdir.
Hammaning ko'zi minbarda.

Aniqllovchi tuzilishi jihatidan ikki xil bo'ladi:

1. Sodda aniqllovchi.
2. Murakkab aniqllovchi.

Bir sodda tushuncha anglatadigan aniqllovchi sodda aniqllovchi bo'ladi. Qizil olma. Oq paxta.

Ikki va undan ortiq so'zlarning tobelanish munosabatidan tashqari murakkab tushuncha anglatadigan aniqllovchi murakkab aniqllovchi bo'ladi. Yiqilishda paxta maydonining qahramonlari ishtirok etishdi.

Izohlovchi ham aniqllovchining bir ko'rinishidir. Unda predmet bilan nom olish bilan aniqlanadi, ya'ni shu predmetning o'zi. Yana boshqa tushuncha bilan u ma'lum xarakteristikaga ega bo'ladi.

Demak, izohlovchida bir ot ikkinchi otini aniqlaydi, izohlaydi, predmet bilan predmet munosabati ifodalanadi.

M: Dotsent Azimov, usta Karim kabilar.

Izohlovchilar gapdagi vazifasi, ma'nosi jihatidan aniqllovchiga qaraganda ham, ot bilan ifodalanishi jihatidan undan farq qiladi.

M: Nabi oshpaz. Kapitan Musaev.

Izohlovchilar quyidagi ma'noni bildiradi:

1. Amal, unvonni bildiradi. M: Shtabga general Rahimovni chaqirib.
2. Mashg'ulot, kasb, mutaxassislik, kabi ma'nolarni ifodalaydi. M: Dairachini doirachi bizning qo'shnimiz. O'qituvchi Karimov darsga kirdi.
3. Millatni bildiradi. M: Bu bola afg'on jangida jasorat ko'rsatdi.
4. Qarindoshlik munosabatni bildiradi. M: Nomoz amakilar so'z ustasi bilan.
5. Laqab, taxallus kabilarni bildiradi. M: Bahrom so'z ustasi. Jumanazar bilan Soli sovuq ayvonda gaplashib o'tirardilar.

To'ldiruvchining ifodalanishi

Vositali va vositasiz to'ldiruvchi

To'ldiruvchi o'z hokim so'ziga, odatda boshqaruv yo'li bilan bog'lanib ikkinchi darajali bo'lakdir. To'ldiruvchining kesim bilan bo'lgan munosabati boshqaruvdir. To'ldiruvchi gapning ma'nosini to'ldiradi. Boshqaruvchi so'zning talabiga ko'ra to'ldiruvchi biror kishini

(1) boshqa bir to'ldiruvchiga, boshqa bir to'ldiruvchiga ham bog'lanib kelishi mumkin. (2) Bog'lanishlar egaga, aniqlovchiga, to'ldiruvchiga sifatdosh va harakat nomi bilan ifodalanib keladi.

1. To'ldiruvchi egaga bog'lanadi. M: Buni senga aytish ma'qul.

2. To'ldiruvchi aniqlovchiga bog'lanadi. M: Betga aytganning zahri yo'q.

3. To'ldiruvchi boshqa bir to'ldiruvchiga bog'lanadi. M: Xushxabarni berib rahmat.

4. To'ldiruvchilar ot, olmosh, otlashgan sifat, son, sifatdosh, harakat nomi, taqilidiy so'zlar bilan ifodalanadi.

5. U bilan ifodalanadi. M: Bo'ston Botirga qarab qo'ydi. Ukam uchun

6. Olmosh bilan ifodalanadi. M: Mustaqillik bizlarga ozodlik berdi.

7. Sifat bilan ifodalanadi. M: Yaxshini maqtaydilar, maqtagan yarashur, maqtagan adashur.

8. Son bilan ifodalanadi. M: Birni birov beradi, ko'pni mehnat.

9. Sifatdosh bilan ifodalanadi. M: Bilmagandan bilgan yaxshi, to'g'ri ishni yaxshi.

10. Harakat nomi bilan ifodalanadi. M: Biz o'qishni, ishni yaxshi kishilardan o'rgandik.

11. Modal so'zlar bilan ifodalanadi. M: Yo'qni kerak toptirar.

12. Taqilidiy so'z bilan ifodalanadi. M: Qiy-chuvni bas qil. Taqir-tuqurni toptirar.

13. So'z birikmasi bilan ifodalanadi. M: U etti yoshga to'lishni sabrsizlik bilan toptirar. To'ldiruvchi bog'lanib kelishiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Vositasiz to'ldiruvchi. 2. Vositasiz to'ldiruvchi.

Vositasiz to'ldiruvchi

Vositasiz to'ldiruvchi harakatni o'ziga, bevosita o'tgan predmetni bildiradi. (Kim? nimani? qaermi? degan so'roqlarning biriga javob bo'ladi. Vositasiz to'ldiruvchi nyrim vaqtlarda chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanadi.

Bunday vaqtda harakat predmetning bir qismiga o'tganini ifodalash ro'znoma yangiliklaridan o'qidik.

Vositasiz to'ldiruvchining affiksi -ni hamma vaqt ham saqlanadi. So'zlovchi va tinglovchiga avvaldan ma'lum bo'lgan predmet, vositasiz belgi ifodalanganda, tushum kelishigining affiksi saqlanadi. Predmet hodisalar, belgilar yoki predmetlarning biror turi umumiga oid tushuriladi. M: Ishdagi muvaffaqiyatlar har bir kishini quvontiradi. Men uning tilini o'rgatish haqida gap bo'ldi. Botirlari kanal qazadi. Shoirin g... Vositasiz to'ldiruvchi quyidagi hollarda tushum kelishigi formasida k...

1. Atoqli ot, harakat nomi, otlashgan so'zlar, kishilik, o'zbek... belgilash olmoshlari bilan ifodalanganda. M: Botirni hamma biladi... o'nglab oldi. Men senga shuni aytmoqchimanki, ko'p qizishma... hammani qiziqtiradi.

2. To'ldiruvchi oldidan aniqlovchi qo'llanganda. M: U o'z s...

3. Otlashgan so'zlar bilan ifodalanganda. M: To'rtinchi ikkiga bo'la...

4. Kesim bilan vositasiz to'ldiruvchi orasida boshqa so'z belgi... Kitobni sen keltirding.

5. Vositasiz to'ldiruvchilarning sifatdosh bilan ifodalangan... bo'lganda. M: Yuborilgan kitobni oldim.

6. Vositasiz to'ldiruvchi payt bildiruvchi so'zlar bilan ifodalang... Bulbul qishni Arabistonda o'tkazadi.

Vositali to'ldiruvchi

Vositali kelishik so'roqlariga (jo'nalish, o'rin-payt, chiqish, ko'makchilar) ishlatilgan so'zlarning so'roqlariga javob bo'ladi.

M: Kampir charxning g'uv-g'uvidan qizlarning gapini eshitib... o'nni qo'shsa yigirma bo'ladi. Telefonda gaplashdim. Komil bilan birga... Bu kitobni siz uchun oldim.

Vositali to'ldiruvchilar kimga? nimaga? kimdan? nimadan? kimga? nima uchun? kim uchun? kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Vositali to'ldiruvchilar quyidagicha ifodalanadi.

1. Jo'nalish kelishigi formasidagi so'z bilan ifodalangan... to'ldiruvchilar:

1. Kim nimga qaratilganlik ma'nosini bildiradi. M: Mehnatda yangi
yilni qishqirish.

2. Kimning kimga yoki nimaga qarashli ekanligini bildiradi. M: Onamga
qaratilganlik keldim.

3. Kimning ma'nosini ifodalaydi. M: Men bu kitobni sizga oldim.

4. Kimning kelishigidagi so'z bilan ifodalanadi. M: Odam odamdan bahra
qilib Mahmud Nodirdan ikki yosh katta.

5. Kimning payt kelishigidagi so'z bilan ifodalanadi. M: Ko'zlarida sevinch
kelardi. Uygama mashinada keldim.

6. Kimning birikib kelgan so'zlar ham to'ldiruvchi vazifasida keladi.
7. Kimning ma'nosini anglatadi: Bilan - ko'makchisi orqali kelgan so'z
bilan ma'nosini ifodalaydi. M: Nodira dugonasi bilan dars
qildi. Uchun - ko'makchisi bilan kelgan so'zlar atash ma'nosini anglatadi.

8. Kimning ma'nosini maktab uchun oldik.

9. Kimning haqida kabi ko'makchisi so'zlar harakatning kim? yoki nima
haqida ekanligini ifoda qilib, kim to'g'risida?, nima to'g'risida?, kim haqida?,
qachon? degan so'roqlariga javob bo'ladi.

10. Kimning Navoiy haqida radiodan hikoya tingladim.

Holning ifodalanishi va ma'no turlari

Hol ikkinchi darajali bo'laklardan biri bo'lib, kesimdan anglashilgan
holning bajarilishidagi turli holatlarini bildiradigan, harakat-belgini
ifodalaydigan bo'lakka aytiladi. Harakatning bajarilishi, biror bir holatning
bajarilishi, shu bilan birgalikda bog'langan shart, sabab, maqsad, o'rin, payt
ma'nosini ifodalaydi.

Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, hol ish-harakatni biror jihatdan
ifodalaydigan, xarakterlaydigan ikkinchi darajali bo'lakdir. Hol asosan fe'l bilan
birgalikda kesim bilan aloqaga kirishadi. Bunda hol tobe, kesim hokim bo'lak
bilan bog'lanadi. Shu nuqtai-nazardan ham hol va kesim munosabati bitishuv ba'zan
biror bir maqsad bog'lunishlari orqali amalga oshiriladi. M: Shokir maktabga shoshilib
keldi. Avaz avvaliga bu xushxabarga tezda ishongisi kelmadi.

Hol asosan quyidagi so'roqlarga javob bo'ladi: qanday qilib? qaerda?
qachon? qaerga? qayergacha? qachon? qachongacha? qachondan beri? nimaga?
qachon? nima sababdan? nima maqsadda? qancha? necha marta? qanchalik?

qanchalab? va boshqalar. M: U maqolani tez o'qib chiqdi. Ko'p
Biror narsa olsang, ko'rib-ko'rib ol.

Hol quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1. Ravish bilan. Ravishning barcha turlari hol va sifati bilan
Ravishning olti guruhiga bo'linishi hammaga ma'lum. M: Karim
o'rganib oldi. Sayohatchilar kechqurin Samarqandga etib kelishdi.

2. Fe'l bilan. Odatda fe'lning ravishdosh, sifatdosh va
formalari hol vazifasida keladi. Ravishdosh grammatik o'zgarish
bajara oladi. Chunki ravishdoshning -i, -b, -ib, -gach, -cha, qon
bilan yasalgan ravishdoshlar so'zsiz holning biror bir ma'no turini
Do'stini ko'rgach, ishdan to'xtadi. (qachon?) . Kula-kula yig'ildi.
Sifatdosh va harakat nomi hol vazifasini bajarish uchun so'z
qo'shimchalar qabul qilinadi. Egalik, kelishik, shaxs-son qo'shimchalar
yordamchi so'zlar bilan birga qo'llaniladi. M: Odil uyalganida
Muhandis Manzura bilan ko'rishish uchun o'rnidan turdi.

3. Ot bilan. Ot hol vazifasida kelganda ko'pincha kelishik qo'shimchalar
qabul qiladi yoki ko'makchilar bilan birga qo'llaniladi. Biroq u
qo'shimchalari va ko'makchilarsiz qo'llanilishi mumkin. Bunda o'z
maqsad, miqdor kabi ma'nolar anglashitishi mumkin. M: Mashina
bilan uyga jo'nadi.

4. Sifat bilan. Bunda sifat ravish manosida yoki yordamchi
birga qo'llaniladi. M: Shishgan ko'z loy va qon orasida kucho
Muxtorov trubkani qo'yib, tantanali ravishda eshikni ochdi.

5. Son bilan. Son ko'pincha nominativ so'zlar bilan birga qo'llaniladi
hollarda yakka o'zi qo'llanishi ham mumkin. M: Mudir o'quvchilarga
tartibga chaqirdi. etti o'lchab, bir kes.

6. Olmosh bilan. Olmosh ko'pincha kelishik qo'shimchalar bilan
ko'makchilar bilan birga kelib, hol vazifasini bajaradi. M: Elektro
o'zida, qachon hohlansa svetni o'shanda yoqadi.

7. Taqlidiy so'zlar bilan. Aziza piq-piq etib yig'lar edi. Jami
dir-dir titrar edi.

Hol hamma vaqt ham kesimga bog'lanib kelavermaydi. Bog'lanish
bo'laklariga bog'lanib kelishi mumkin. M: Uzoqda qop-qora tungan
yorishdi. Tashqarida o'tirganlarning qotib-qotib kulgani eshitildi.

birinchi gapda hol aniqlovchiga (qop qorayib turgan), ikkinchi gapda egaga nisbatan hol bildiruvchi. Shu narsani esdan chiqarmaslik kerakki, ba'zan hol bilan ish harakati bir xil formada bo'ladi. Bunday vaqtda ularni farqlash uchun ish harakatini bildiruvchi holni qo'shib qo'yish kerak. M: Vatanimizni er osti boyliklari bitmas qilib qoldi. Unda oltin ham temir ham, mis ham –hamma narsa bor. Uning barchasiga barchasidan doimo a'lo baho oladi. Unda ilmga qiziqish nihoyatda qiziqish bilan qiziqilgan minollardagi unda - so'zi birinchi gapda o'rin holi ikkinchi gapda hol bildiruvchi vazifasida kelmoqda.

Bu holning ma'nosi va mazmuni jihatidan bir necha xil bo'ladi:

1. O'rin holi. 2. Payt holi. 3. o'rin holi. 4. Sabab holi. 5. Maqsad holi. 6. Ish harakati holi. 7. To'siqsizlik hollari. 8. Shart holi.

O'rin holi ish-harakatning qanday holatda, usulda bajarilishini bildirib, qachon? qachongacha? so'roqlariga javob bo'ladi va u ot, sifatdosh, ravishdosh, olmosh, harakat nomi va ot ko'makchilar bilan birga qo'llanadi.

M: Bahomjon sen bilan hazillashib gaplashmaylik (ravishdosh); Saida qiziqish bilan gaplarini osiltirgan holda o'tirar edi (sifatdosh). Do'stim seni chin chin ko'rib qolayman (ot bilan). Gulnor Yo'lchinin so'zlarini diqqat bilan diqqat bilan ko'rib qolayman (ot ko'makchi bilan). Uning bu xatti-harakatini qanday baholash mumkin? Uning yuzlari zir-zir titrar edi (taqlid so'zi bilan).

O'rin holi ish-harakatning bajarilish paytini, uning chegaralarini bildirib, qachon? qachongacha? qachondan beri? kabi savollarga javob bo'ladi. U quyidagicha ifodalanadi:

M: U yulduz bilan, ot, olmosh, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi, sifat va harakat bilan. M: Urtu-indin Prezident keladi (qachon?)

M: Urtu-indin tayon viloyatimiz paxta planini bajaradi (ot). Qachongacha paxtalarini qanday qanday (olmosh). Uni chiqayotganda ko'rib qoldi (sifatdosh).

O'rin holi ish-harakatning, holatning ro'y berish, boshlanish, yo'llanish o'rmini bildiradi. Qachon? qachongacha? qachongacha? so'roqlariga javob bo'ladi. O'rin holi o'rin holi ish harakatini bildiruvchi ot va o'rin joyga ishora qiluvchi olmosh bilan qo'llanadi. M: Katta arava qayerdan yursa, kichik arava ham o'sha erdan yuradi. Uning qaydagi qaydagi yuqoriga intiladi. O'rin holi anglatgan ma'nosiga ko'ra to'rt xil bo'ladi. Harakatning boshlanish o'rmini, yo'nalish o'rmini, bo'lish o'rmini, harakatning oxirgi chegaralarini bildiradi. M: Qirda g'ir-g'ir shabada esadi.

Mashina katta ko'cha bilan shahar tomonga jo'nadi. Bugun ishda birinchi marta odam ko'p. Meni vokzalgacha o'rtoqlarim kuzatib qo'yishdi.

Sabab holi ish-harakatlarning bajarilish sababini bildiradi va nima uchun?, nima sababdan? so'roqlariga javob bo'ladi.

Sabab holi ot, chiqish kelishiklaridagi otlar, sabab ma'muriy so'zlar, ko'makchili konstruksiyalar, olmosh, harakat nomi, sifatdosh va taqlidiy so'zlar bilan ifodalanadi. M: Joni xalqumiga kelgan hamma yig'lab yubordi (nima uchun?). Urush tufayli hamma asabiylashib qolgan nima uchun hozirgacha muhokama qilinmadi. Uyini yig'ishtirish uchun Taqir-tuqirdan quloqlar bitdi.

Maqsad holi ish harakatlarning bajarilishidagi maqsadini bildiradi va nima uchun? nima maqsadda? degan so'roqlariga javob bo'ladi. Maqsad maqsad ravishi, jo'nalish kelishigidagi so'z bilan, harakat nomi, ravish bilan ifodalanadi. M: Biz bahorda toqqa lola sayliga bordik. Shaharga o'rganib o'rgangani boradilar. Men buni jo'rtaga bildirdim. Gaplashish uchun o'tirdim.

Miqdor-daraja holi ish-harakatning bajarilish darajasini va shu bajarilish bog'liq bo'lgan miqdorni bildirib, qancha? qanchalab? necha marta? degan qanday darajada? kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Miqdor-daraja holi olmosh, ot, sifatdosh va miqdor-daraja ravish bilan ifodalanadi. M: Kishidan 20 grammidan urib qolsangiz, bilasizmi, qancha bo'ladi (200 ta so'z bilan). Fan texnika to'xtovsiz rivojlanmoqda. Umringda necha marta egansan? (olmosh). Shakarni qopi bilan oldi. Siz talab qilgan darajada olarmikanman. Ko'p o'yla, oz so'zla.

Shart holi harakat yoki holatning biror shartlari ro'y berishini bildiradi va mayli formasidagi fe'l bilan, ravishdosh va ko'makchili konstruksiyalar bilan ifodalanadi. M: U bugun ulgursa keladi. Paxta planini mashina ishlatib olamiz.

Shart holning ayrim turlari ba'zi jihatlaridan ergash gaplarga o'sha shart bilan Lekin buda gaplarning hajmi va tarkibidagi bosh bo'laklar orqali qilingan mumkin. M: Ishlasa tishlaydi. Kim ishlamasa, u tishlamaydi.

To'siqsizlik holi ish-harakatni bajarilishiga to'siq bo'lgan shartni, lekin bu shartga qaramasdan bajariladi. M: U kuchli yomg'irga qaramay ishlaydi. To'siqsizlik holi turli tipdagi oborotlar bilan ifodalanadi. U yosh bo'lgan kishi juda ko'p kitobni o'qib chiqqan.

Tekshirish savollari

1. Gapning ikkinchin darajali bo'laklariga qaysi gap bo'laklari kiradi?
2. Aniqlovchi deb nimaga aytiladi?
3. Aniqlovchining ifodalanishini izohlang?
4. To'ldiruvchi deb nimaga aytiladi?
5. Hol deb -chi?
6. Holning ma'no turlarini sanab bering?
7. Holchi darajali bo'laklarni o'rganishda gaplar tahlilini misollar asosida izohlang?
8. Ochiq bo'laklarni ikkinchi darajali bo'laklarga nisbatan muvofiqlikligini misollar asosida ko'rsating?

Gap bo'laklarining tartibi. Gapning uyushiq bo'laklari

Reja:

1. Gap bo'laklarining tartibi haqida umumiy tushuncha.
2. Aniqlovchi bo'laklar haqida ma'lumot.
3. To'ldiruvchi bo'laklarning uyushib kelishi.
4. Holchi darajali bo'laklarning uyushib kelishi.
5. Aniqlovchi bo'laklarda bo'lovchilar va tinish belgilarining ishlatilishi.

Yapqich so'z va iboralar: ega tartibi; kesim tartibi; inversiya; ega, aniqlovchi uyushib kelishi; aniqlovchi, to'ldiruvchi, holning uyushib kelishi; teng uyushib kelishi; tinish belgilari; umumlashtiruvchi so'zlar.

Gapda so'zlarining tartibi haqida umumiy tushuncha

Rus tilining o'ziga xos so'z tartibi bo'lib, boshqa tillarning so'z tartibidan farq qiladi. M: Ona tili bilan rus tilining so'z tartibini taqqoslaylik. Ona tilida normal tartibga ko'ra egadan keyin ikkinchi darajali bo'lak undan so'ng, gap oxirida kesim keladi. Rus tilida bunday tipdagi gaplarda bo'laklar boshqacharoq, ya'ni egadan keyin kesim, undan so'ng ikkinchi darajali bo'lak keladi. M: Tinchlik urushni engadi. *Mir pobedit' voynu.* Biz pedagogika sohasida o'qiyamiz. *Mi uchimsya v pedagogicheskom universitete.*

Rus tilida aniqlovchi-aniqlanmish otdan oldin keladi, rus tilida esa aniqlovchi otdan so'ng keladi. M: Mardlar maydoni. Arena smelix. Umuman, Ona tilida gap bo'laklarining tartibi, asosan erkindir. Shuning uchun gap ichidagi bo'laklar o'z-o'zini tartibini almashtirish ko'p vaqtda fikrni tamoman o'zgartirib beradigan, unga faqat qo'shimcha ma'no beradi, ya'ni har vaqt boshqa-boshqa bo'laklar taqab odatdagidan ortiq ahamiyat beriladi. M: Biz kechalari kabinetlarda

tavsiya etilgan kitoblarni o'qiydiz. Gapdagi so'zlarning o'rinlarini almashirib, necha xil gap shakllarini hosil qilishi mumkin:

1. Biz kechalari tavsiya etilgan kitoblarni kabinetda o'qiydiz. 2. Biz tavsiya etilgan kitoblarni kechalari o'qiydiz. 3. Kechalari biz kabinetlarda tavsiya etilgan kitoblarni o'qiydiz. 4. Kechalari tavsiya etilgan kitoblarni kabinetda o'qiydiz.

Ba'zan so'z tartibini o'zgartirish grammatik holatga ta'sir etishi mumkin. Bunday vaqtda ma'no ham o'zgaradi. M: Ega bilan kesimning tartibi o'zgartirsak, ega-kesim, kesim esa ega bo'lib qoladi. M: O'ttiz kun-bu o'ttiz kun.

Qaratqichli birikmada qaratqich belgisiz, bo'lsa ularning o'rinini almashirsak, qaralmish ega, qaratqich kesim bo'lib qoladi. Bu holatda qaralmish ko'makchi otlar bilan ifodalanadi. M: Tog' orasi-orasi tog'. Tom tepasi tom.

Sifatlovchi bilan sifatlanmishning tartibi o'zgarsa, sifatlanmish sifatlovchi kesim bo'lib qoladi: M: Ikki talaba-talaba ikki. Qizil ruzma qizil. Yuqoridagi misollardan shuni anglaymizki, ya'ni gapda so'zlarning tartibi asosan erkin bo'lsa ham, uning normativ holati bordir. Gap bo'laklari tartibda o'zgarsa inversiya hodisasi yuz beradi. Gapda so'zlarning tartibi bo'lmagan tartibi inversiya deyiladi. Inversiya og'zaki nutqda, ya'ni jiddiy she'riyatda uchraydi. So'z tartibi gapda mustaqil so'zlarning o'rganish ko'ra ikki turga bo'linadi: 1. to'g'ri tartib. 2. inversiya.

Tinch, to'g'ri ohang bilan aytilgan gaplarda so'zlar muayyan tartibda bo'ladi. So'zlarning odatdagi muayyan tartibiga to'g'ri tartib deyiladi. Proza to'g'ri tartibga rioya qiladi, ya'ni prozaik, publitsistik, ilmiy texnik asarlarda so'zlarning to'g'ri tartibi asosiy o'rinni tutadi.

Ega va kesim tartibi. Tartibga ko'ra, avval ega, so'ng kesim keladi. M: Qo'rqoq, qo'l botir. Ishlagan tishlar. Kampirlar sim qoqdi. Yo'lchi daryo haqida so'zlab berdi.

To'ldiruvchi va kesim tartibi. Odatdagi tartibga ko'ra to'ldiruvchi kesim bo'lgan kesimdan oldin keladi. Vositasiz to'ldiruvchi ko'pincha fe'l kesimidan oldin keladi. M: Dunyodagi barcha sof va vijdonli kishilar tinchlikni istaydilar. Vositali to'ldiruvchilar ham kesim oldida keladi. M: Shokir Sobirjonga qarshi vositali to'ldiruvchi, keyin vositasiz to'ldiruvchi keladi. M: Fakul'tet dekani ishda ham, turmushda ham tartib bo'lishni yoqtiradi.

1. Dushiq to'ldiruvchilardan belgisiz to'diruvchilar avval, belgisi, ya'ni belgi qo'shimchasini olgan to'ldiruvchi esa ulardan so'ng keladi. M: Biz Xiva, bizni hamarqandni tomosha qildik.

2. Hol va kesim tartibi. Hol asosan kesimdan oldin keladi. M: Ergash dadil hol bo'ldi kinoyali kuldi.

3. Payt holi, odatda, gap boshida keladi: Yoshlikda o'qishning izidan qolma. Hol ba'zan egadan keyin kelishi mumkin. M: Odiljon yarim kechasi o'qib mahallasiga etib keldi.

4. O'rin holi odatda, o'z boshqaruvchisidan oldin keladi: Talabalar o'z o'rniga kirdilar. O'rin holi gap boshida ham kelishi mumkin. M: Qirdan g'ir- qirda esadi. 5. Ravish holi odatda fe'l-kesim oldida keladi: O'ktam o'z mashinaga shosha-pisha qo'l ko'tardi.

6. Sabab va maqsad hollari kesimdan oldin keladi. M: Master Azizjon o'z ishini qarshi olgani shoshildi. Nodir shoshilganidan qoqilib ketdi. Gapning boshida keladi. Dars tayyorlash uchun o'quv zaliga ketdilar. Gapning o'rtasida keladi. M: Ilyuzionning g'o'zasi erta ekilganligi uchun ancha uzun va tetik edi.

7. Muqor-daraja hollari ham kesim oldida keladi. M: Aziza Botirni o'ziga qo'ldi. Gapni kam so'zla, ishni ko'p ko'zla.

8. Aniqlovchi va aniqlanmish tartibi. Odatdagi tartibga muvofiq aniqlovchi kesimdan oldin keladi: M: Choy ustida shiringina suhbat boshlanib ketdi. Bir gap qaratqich va sifatlovchi aniqlovchilar bo'lib, ular turli tartibda keladi. Agar gapda aniqlovchi bir so'zga tobe bo'lsa, avval qaratqich, keyin sifatlovchi keladi. M: Bolalarning jovdiragan ko'zlari onada. Sifatlovchi birdan ortiq bo'lsa, ularning tartibi quyidagicha bo'ladi:

1. Sifatdosh + son +ot: M: Chopayotgan ikki talaba. Yozayotgan uch bola.
2. Olmosh + sifat+ot: M: Ana u uchta talaba ekan
3. Son+sifat+ot: M: Ikki qizil gul shoxiga yolg'iz bulbul qo'nolmas.
4. Sifatdosh+ sifat+ot: M: Atrofni qurshagan yuksak tog'lar.
5. O'xshatish bildiruvchi so'z+sifat+ot: M: Karim serg'ayrat yigit.

9. Dastlabki zamon Ona tilida inversiyaning ko'rinishlari quyidagicha:

Ega va kesim inversiyasi.

1. Gapda avval kesim, keyin ega keladi. M: Orqasiga qaradi o'sha bola.

2. Kesim gap boshida keladi. M: Yashasin o'zbek xalqi.

To'ldiruvchi va kesim inversiyasi

Ba'zan vositasiz to'ldiruvchi gapning boshida keladi. M: Samarqandni bilaman. Qurg'oqchilikni ham engamiz.

Vositali to'ldiruvchi ba'zan gap oxirida keladi. M: G'azalkim, qanday ishqdan, vafodin.

Hol va kesim inversiyasi

Hol gap oxirida keladi. M: U qo'li bilan imladi kulib, ko'zini yig'irlash, tanlash, ularni o'zaro biriktirish tugal fikr anglatuvchi gaplar tuzishda muhim grammatik va stilistik rol o'ynaydi. Grammatikaning boshqa qismlari bilan bir qatorda so'z tartibining qoida va normalarini yaxshi va puxta bilgan madaniyatini o'stirishga yordam beradi.

Uyushiq bo'laklar haqida ma'lumot

Ba'zi gaplarda bir xil bo'laklar birdan ortiq bo'lib uyushib keladi, ya'ni kesim va ikkinchi darajali bo'laklar uyushib kelishi mumkin.

Bunday bir xillikni tashkil qiladigan bo'laklar uyushiq bo'laklar deyiladi. M: Kishi o'z hayotida ko'p narsani ko'radi, eshitadi, o'qiydi, his qiladi, o'rganadi.

Gapdagi ko'p narsani ko'radi, eshitadi, o'qiydi, sezadi, o'rganadi bo'laklari (kesim) uyushib kelgan. Bu so'zlar bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil sintaktik vazifani bajarib kelmoqda. Uyushib kelgan kesimlar o'zaro sanash intonatsiyasi orqali birikkan. Demak, uyushiq bo'lakli gaplar bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil sintaktik vazifani bajaradi. Ular o'zaro teng bog'lovchilar yoki teng intonatsiyasi orqali birikadilar. Har bir gap bo'lagi uyushib kelishi mumkin.

Bosh bo'laklarning uyushib kelishi

Ega uyushib keladi. Uyushiq ega grammatik tomondan o'zaro teng bo'ladi. Takrorlanib kelgan ega uyushiq ega hisoblanmaydi. M: Bu ishni o'z yengil bajaranan. Uyushiq ega tarkibidagi bo'laklar ko'pincha bir xil so'z turkumini ifodalaydi. Uyushiq gaplar odatda biriktiruvchilar bilan o'zaro birikadi. Ular ega orasida bir-biriga zid munosabat bo'lmaydi. Shu sababli ularning o'zaro aloqasida lekin, ammo, biroq kabi zidlovchi bog'lovchilar va bog'lovchi zarfalar ishlatiladigan -u;- yu yuklamalari ishlatilmaydi. M: Hovlida tok ham, daraxtlar ham, gullar ham did va o'quv bilan o'tqazilgan. Ot orqali ifodalangan uyushiq ega egalik va ko'plik qo'shimchalarini qabul qilganda, bu qo'shimchalar ham uyushiq egaga yoki uyushi egalarning oxirgisiga qo'shib keladi.

M: Bog'da shaftolilar, olmalar, noklar pishib yotibdi.

U. Moqaddus, To'liqin, Sayyoralar imtihondan a'lo baho olishdilar.
Uyushib keladi. Uyushiq kesim ifodalanihiga ko'ra ikki turga
bo'ladi: Fe'l uyushiq kesimlar. Ot uyushiq kesimlar.

Fe'l uyushiq kesimlarning fe'l bilan ifodalangan shakli boshqa so'z
shakllari bilan ifodalanganiga nisbatan ancha ko'p uchraydi. Buning
asosiy sababi fe'lning asosiy sintaktik funktsiyasi kesim bo'lib kelishidir.

Fe'l bilan ifodalangan uyushiq kesimlar shaxs, son va zamonda
bir xil bo'ladi. M: Kishi o'z hayotida ko'p narsani ko'radi,
yashaydi, o'qiydi, o'rganadi.

Uyushiq fe'l kesimlar turli zamon shaklidagi bir fe'l bilan ham
bo'ladi. M: Ko'p qurilishlar qurdik, quramiz.

Uyushiq kesimlar kesimlik affikslari bilan yoki ularsiz qo'llanadi. M: U-
yashaydi, tofihil. Toshkentim go'zalsan, buyuksan. Samarqand uzumi serhosil
bo'ladi.

Uyushiq kesimlar sanash intonatsiyasi yoki teng bog'lovchilar (biriktiruvchi,
ayiruvchi) yordami bilan o'zaro birikadi. M: Kishilarimiz tilsiz cho'lga
qandilar, uni bo'ysundirdilar, yashnatdilar. Shahnoza o'qidi va yozdi.

Ikkinchi darajali bo'laklarning uyushib kelishi

Aniqllovchilar uyushib keladi. Uyushiq aniqllovchilar ikki turli bo'ladi:

Qaratqichli uyushgan aniqllovchilar. 2. Sifatlovchi uyushgan aniqllovchilar.

Qaratqichli uyushgan aniqllovchilar shakllangan yoki shakllanmagan holda
bo'ladi. Qaratqichning belgisi uyushgan aniqllovchilarning har birida
topilgan bo'lishi ham mumkin. Bunday vaqtda ta'kid kuchli bo'ladi. M:
Zamirning, Navro'zning, ayniqsa, Dilshodning orzusi yuzaga kelganligiga behad
qand bo'ldi. Uyushib kelish xususiyati shakllanmagan, belgisiz qaratqichda ham
topiladi. Ma'no tomondan bir-biriga yaqin bo'lgan va mazmunan bir turdagi so'zlar
bilan ifodalangan uyushiq aniqllovchilar, ko'pincha, qaratqich belgisini olmaydi.
Uyushiq va miltiq ovozlari borgan sari kuchaydi.

Sifatlovchi uyushgan aniqllovchilar o'z aniqlanmishlari bilan bitishuv orqali
bo'ladi. Sifatlovchilar uyushib kelganda ular o'rtasida tenglik aloqasi bo'ladi. M:
Ko'p qadl, ko'k, sarg'ish muqovalik kitoblar terilgan.

Qaratqichli uyushiq aniqllovchilarda bir-biriga zid munosabat bo'lmaydi,
buning uchun ularning o'zaro bog'lanishi uchun zidlovchi bog'lovchilar
topilmaydi. Zidlovchi bog'lovchilar, asosan, sifatlovchi uyushiq aniqllovchilarni
bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi. M: Zamiraning baland, lekin mayin ovozi

bor. Uyushgan va uyushmagan sifatlovchilar. Uyushgan sifatlovchi bir tomondan aniqlasa va o'zaro teng holatda bo'lsa, uyushib keladigan ularning har biri to'g'ridan-to'g'ri sifatlanmishga bog'lanadi. Misol: moshrang, sariq va ko'kish toshlar quyosh nurida yarqirab turibdi. Sifatlovchilar Ba'zan bir qancha sifatlovchilar bir predmetni aniqlashda uyushgan hisoblanmaydi. M: Bog'chamizda katta bir tup tut bor. Bu misolda katta bir tup tut so'zlari daraxt so'ziga nisbatan aniqlovchi sifatlovchi uyushgan emas, chunki katta so'zi (aniqlovchisi) daraxtning hajmi va miqdorini aniqlab kelayapti.

Uyushmagan sifatlovchilar predmetni turli tomondan, ya'ni turli material, vaqt, hajm, tus kabi belgi xususiyatlar tomonidan aniqlab keladigan uchun ham ular o'zaro teng holatda bo'lmaydi.

To'ldiruvchilar uyushib keladi. Vositasiz to'ldiruvchilar uyushib keladigan to'ldiruvchi tushum kelishigini ko'rsatkichi "ni" qo'shimchasini olib tashlaganda hollarda esa belgisiz bo'lib keladi. M: Har birimiz ham hikmatli maqollarni, topishmoqlarni, Afandi latifalarini, ertaklar va dostonlarni o'qib eshitganmiz.

Vositali to'ldiruvchilar ham uyushib keladi. M: Naqadar xush boysan.

Uyushgan hollar. Uyushgan hollar ko'p vaqt fe'l kesimiga kiradi. Uyushiq hollar ham boshqa uyushiq bo'laklar kabi teng bog'lovchi sifatlovchi bog'lovchisiz faqat sanash intonatsiyasi bilan o'zaro bog'lanishi bilan bog'lanadi. Uyushiq hollarning hamma turlari kelishiksiz hollari, kelishikli hollari bo'lib keladi. Uyushiq hollar mazmun jihatidan bir necha turlarga bo'linadi.

1. Uyushgan ravish holi.
2. Uyushgan payt holi.
3. Uyushgan o'rin holi.
4. Uyushgan maqsad holi.
5. Uyushgan sabab holi.
6. Uyushgan miqdor- daraja holi.

Uyushiq hollardan ko'p qo'llanadigan gruppasini uyushiq hollarga tashkil qiladi. M: To'rtta advokat aybdorlar bilan ohistagina, bir gaplashar edi. Ota-onang seni jondan va vijdonan sevadi. To'rt to'yga tayyorgarlik ko'rganday xursandchilik bilan, sening tayyorlanish kerak.

bu holi uyushib keladi. M: 21-mart Navro'z va bahor bayrami. Bu bayram
qish yoxshi faslida, tabiat qish kiyimini echib olam burkangan, bog'-
gallarga burkangan paytda keladi.

Uyushib holi uyushib keladi.

Uyushiq bo'laklarda bo'lovchilar va tinish belgilarining ishlatilishi

Uyushiq bo'laklarning mazmun jihatdan o'zaro munosabatlari doim bir xil
M: U yozdi va o'qidi (uyg'unlik). O'qidi lekin, yozmadi(zidlik).

Bu shunday mazmun munosabati uyushiq bo'laklarda uch xil bo'ladi:

1. Birlashtiruvchi munosabati: daftar va qalam.
2. Zillov munosabati: Men Zamirani ko'rdim, lekin gaplasha olmadim.
3. Ayiruv munosabati: Goh rasm solar, goh hisob chiqarar, goh ertak aytar edi.

Demak, gap bo'laklarining uyushib kelishida bog'lovchilarning roli katta.
Uyushiq bo'laklarning xarakteriga ko'ra, uyushib kelgan bo'laklar ham turli ma'nolarni
ifodalaydi. Mazmun munosabatlarining har-xilligiga qarab, uyushiq bo'laklar
ishlatiladigan bog'lovchilar ham guruhlariga bo'linadi.

1. Biriktiruvchi.
2. Zillovchi.
3. Ayiruvchi.

Biriktiruvchi bog'lovchilar (va, ham, hamda) uyushiq bo'laklarni biriktirish
bilan o'zaro bog'laydi. M: O'zbekistonning minglab kishilari orden va
medal bilan mukofotlangan. Erta tongdan boshlab ko'chada mashina ham,
pedal ham yura boshlaydi. Shahrimizda oromgoh hamda sanatoriyalar ko'p.

Uyushiq bo'laklar ko'p bo'lganda, biriktiruvchi bog'lovchi oxirgi juftlik
bilan kelib, sanalishning tugallanishini ko'rsatadi. M: Kechasi yomg'ir, do'l va
qor ko'p yog'di. Ma'noni kuchli ifodalash, emotsionallik uchun bog'lovchilar
ko'p ishlatilishi mumkin. M: Majlisga Tolib ham, Karim ham, Sodiq ham keldi.

"Bilan" aslida ko'makchi bo'lib ayrim vaqtlarda biriktiruvchi bog'lovchi
munosabati bajaradi. M: Salim bilan Karim keldi. -u; -yu; -da yuklamalari ham
biriktiruvchi bog'lovchilar vazifasida keladi. Masalan: Yo'lchi boshini qimirlatdi-
ni, yon o'tiraverdi. Nizom shartta burildi-yu, eshikka otildi. Biriktiruvchi
bog'lovchilar yordami bilan bog'lanadigan elementlar mazmun jihatdan o'zaro har
qanday munosabatda bo'ladi. Paxta ochildi va terildi.

Zidlovchi bog'lovchilar: ammo, biroq, lekin. Bular bo'laklarning o'zaro jihatidan bir-biriga qarama-qarshi, zid qo'llanganligini ko'rsatadi. M: Kuchimni ikki ko'zimga yig'dimda, uning bevafo, biroq g'amgin, shu ma'yus ko'zlariga tikildim.

Zidlovchi bog'lovchi vazifasida ba'zan -u; -yu; -da yuklamalari bilan bog'lanadi. M: Nargiza bir seskandi-yu, gapirolmadi. Otabek enasiga bir qarab oldi-da, bermadi. Ta'kid uchun ko'pincha -yu yuklamasi bilan zidlovchi bog'lovchi o'zi ham qo'llanadi. M: Bildi-yu, lekin kelmadi.

Zidlash ma'nosi so'z ichida har xil o'ttenkalariga ega bo'ladi. U zidlash (ko'rdi, lekin kelmadi), qisman zidlash (keldi, lekin kechikdi) va bosish xarakteridagi zidlash (portfeli kichik lekin chiroyli). Zidlovchi bog'lovchilar yordami bilan ko'proq kesimlar uyushib keladi.

Ayiruvchi bog'lovchilar. Yoki, yo, goh-goh, ba'zan, yuzud bog'lovchilar uyushgan bo'laklarni ayirish yo'li bilan bog'laydi. Bulardan yo, yoxud, formalari uyushiq bo'laklarning birini ikkinchisidan ajratib ko'rsatish uchun xizmat qiladi. M: Sayyora goh afsuslanib, goh kuyib, goh kudda berdi. Shahnozaning yuziga dam issiq, dam oqshom shabbodasi urilardi. Ayiruvchi yuradi, bir to'xtaydi.

Uyushiq bo'laklarda tinish belgilarining ishlatilishi

Uyushiq bo'laklar bog'lovchisiz, sanash intonatsiyasi bilan bog'lanib yozuvda bir-biridan vergul bilan ajratiladi. M: Bizning o'g'il-qizlarimiz (qiz) chog'idanoq sadoqatli, bilimdon, rostgo'y, odobli ishchan bo'lib etishibdi. Biriktiruvchi bog'lovchilar (va, ham, hamda) bilan ko'makchisi oqdi bo'lgan bog'langan uyushiq bo'laklar orasiga yozuvda vergul qo'yilmaydi. U og'zaki ijodi boy va rang-barangdir. Ba'zan biriktiruvchi bog'lovchilar ochiq kelganda, uyushiq bo'laklar orasiga vergul qo'yiladi. M: Tunda yoppa maysalarni ham, daraxtlarni ham yuvib ketgan.

Uyushiq bo'laklar zidlovchi va ayiruvchi bog'lovchilar bilan bog'lanib vergul o'sha bog'lovchilardan oldin qo'yiladi. M: Konsert zalidan dam berish ashula eshitilar edi. Qizlarning goh ohista, goh epchillik bilan harakat qilish tushushlari hammaning diqqatini o'ziga tortardi.

Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'zlar ham kelishi mumkin. Umumlashtiruvchi so'zlar ma'nosi va gapdagi o'rni ga ko'ra ikki xil bo'ladi.

1. Umumlashtiruvchi soʻzlar uyushiq boʻlakli gaplardan oldin keladi. Bunda u doimo izohni talab qiladi. Umumlashtiruvchi soʻzlar uyushgan boʻlaklar tomonidan izohlanadi. M: Sirdaryo va Amudaryo Orol dengiziga qoʻnadi. Tuman tushganda hech narsa na binolar, na daraxtlar, na osmon koʻrinmaydi.

2. Umumlashtiruvchi soʻzlar uyushiq boʻlaklardan keyin keladi va maʼno ifodasini yigʻib beradi. M: Koʻchalar, uylar- hamma tomon - yam-yashil koʻkat va bogʻlarga qalinroq burkangandek koʻrinadi. Keng dalalar, oʻrmon- dengizlar, togʻlar bogʻlar – bari meniki.

3. Umumlashtiruvchi soʻzlar uyushiq boʻlaklardan keyin kelganda umumlashtiruvchi soʻzdan oldin baʼzan, xullas, qisqasi kabi soʻzlar kelishi mumkin. M: Qurilishlarda, korxonalarda, uylarda, xullas, hamma joyda umumlashtirish haqida gap bormoqda. Umumlashtiruvchi soʻzlar koʻpincha bogʻlovchi ot, belgilash, koʻrsatish, boʻlishsizlik olmoshlari bilan ifodalanadi. M: Bogʻdaminimizda mevali daraxtlar: olcha, oʻrik, shaftoli bor. Keng dalalar, oʻrmon, bogʻlar, goʻzal bogʻlar- bari meniki. Uning oʻrnini hech narsa: na qaygʻu, na xullas, na oʻch bosolmadi (Boʻlishsizlik olmoshi).

Umumlashtiruvchi soʻzlar uyushiq boʻlaklardan oldin kelsa, ulardan oldin boʻlmoqta qoʻyiladi. M: Bu erga intelligentsiyaning xilma-xil vakillari: fan va texnika, adabiyot va sanʼat kishilari, oʻqituvchilar va shifokorlar, muhandislar va ustaklar toʻplangan. Umumlashtiruvchi soʻzlar uyushiq boʻlaklardan keyin kelgan uyushiq boʻlaklardan keyin tire qoʻyiladi. M: Atrofni qurshagan togʻlar, daraxtlar, tollar – hamma narsa bahor havosiga choʻmilganday tiniq, yam-yashil koʻrinadi.

Tekshirish savollari

1. Gapda soʻzlar tartibiga izoh bering?
2. Toʻgʻri tartibni tariflang?
3. Bogʻlovchilarning qaysilari uyushiq boʻlaklarda ishlatilishini misollar asosida yozing?
4. Uyushiq boʻlaklarda umumlashtiruvchi soʻzlar ishtirok etgan misollarni badiiy asarlardan har biriga uchtadan misol topib yozing?
5. Badiiy asarlardan uyushiq boʻlaklarda tinish belgilarining ishlatilishiga oid misollar topib yozing va izohlang.

Sodda gaplarning murakkablashuvi . Ajratilgan bo'laklar to'ldiruvchi, hol.Undalma, kirish so'z va kirish birikma

Tayanch so'z va iboralar: ajratilgan bo'lak; ajratilgan so'z; ajratilgan hol; ajratilgan to'ldiruvchi, ajratilgan hol va ularning to'ldiruvchi undalmaning ifodalanishi kirish so'z va kirish birikma, undalmaning ishlatilishi.

Gapning ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklari

Hozirgi tilshunoslikda sodda gaplarni murakkablashtiruvchi bo'laklar to'g'risida turli qarashlar mavjud. Ushbu masala manbalarda to'g'ri bo'lmagan. Umumiy holatda sodda gaplarni murakkablashtiruvchi til olmasdan ajratilgan bo'laklar ham kiradi. Gapning ajratilgan bo'laklari tilning murakkabligi hisoblanadi. Murakkab fikrni sodda, ixcham va ta'sirchan ifodalash bo'lib ajratilgan bo'laklardan foydalanishdir. Ajratilgan bo'laklar ajratilgan bo'lgan so'zlarning ma'nolarini izohlab, bo'rttirib keladi. Ular gapning bo'laklaridan intonatsiya, pauza bilan ajratiladi. M: Ko'kada, daraxtda, yulduz g'uj yulduzlar yonadi.

Bu gapda «Daraxtlar ustida» birikmasi o'zidan oldin kelgan bo'lak so'zining ma'nosini izohlab, asosiy gap bo'laklaridan pauza bilan ajratiladi. Ajratilgan bo'lak, oddiy gap bo'lagi (hol) formasida kelayotgan bo'lak ajratish, ajratilgan bo'lakka aylantirganda mazmun grammatik ta'sir jihatdan o'zgaradi.

Demak, bunday vaqtlarda gapning strukturasi ham o'zgaradi.

M: Lola opam o'qituvchi bo'ldi. Lola, opam, o'qituvchi bo'laklar gapda Lola so'zi opam so'ziga odatdagi aniqlovchi (keng ma'noda) bo'lib, Qaysi opam? Lola opam. U so'zlovchining bir necha opasi bo'lib, Lola ismli opasi. Ikkinchi gapda opa so'zi maxsus intonatsiya bilan ajratilgan bo'lib qo'shimcha ottenkaga ega. Ya'ni ma'noni bo'rttirib ko'rsatmoqchi bo'lagining ma'nosini aniqlab, konkretlashtirib, ta'kidlab izohlab kelgan chog'ishtiraylik:

Opam, Lola, o'qituvchi bo'ldi.

Gapdagi ikkinchi darajali bo'laklarning hamma turi ajratish bilan ajratilgan bo'la oladi. Ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklar, qaysi gap bo'lagi bo'lib qarab, bir necha turli bo'ladi: Ajratilgan aniqlovchilar, ajratilgan to'ldiruvchi, ajratilgan to'ldiruvchilar, ajratilgan hollar.

Ajratilgan aniqlovchilar

Ajratilgan aniqlovchilar o'z navbatida ikki xil bo'ladi.

1. Ajratilgan qaratqichli aniqlovchilar.
2. Ajratilgan sifatlovchi aniqlovchilar.

Ajratilgan qaratqich. o'zidan oldin kelgan boshqa bir gapni izohlash, konkretlash yo'li bilan ajratdi. M: Shirkat raising kotibasi bo'lib odamning-yosh bir qizning-oldida bu gaplarning puchagi xam ayrim ma'no etar edi. Bu misoldagi «Yosh bir qizning» aniqlovchisi o'zidan oldin qaratqichning «Odamning» so'zining ma'nosini izohlab, aniqlab kelayotgan

qaratqichlar o'zidan oldin kelgan qaratqichnigini izohlabgina bo'lmay, uning ma'nosini bo'rttirib, tinglovchining diqqatini shu so'zga tortadi. M: "Sizning qiz va yigitlarning ashullasi eshitildi. Ajratilgan qizning predmetning belgisini bo'rttirib ko'rsatish uchun ajratiladi. Bularda ko'pincha ko'pincha rol o'ynaydi, ya'ni sifatlovchi sifatlanmishdan keyin qizning bunday sifatlovchilar birikmali yoki uyushgan holda keladi.

1. "Sizning odamlar-otliq, piyoda, yosh-qari-uchray boshladi. Navbatchi qizning otliq, semiz xotin, Dilbarining kechasi ham kelganini eslatdi. Bu qizning otliq, piyoda, yosh-qari sifatlovchilari uyushgan holda ajratilgan, yakka qizning sifatlovchilar xam ajratilishi mumkin. M: Maxmud ko'ylakchan, qizning otliq bo'ldi.

Ajratilgan izohlovchilar

Izohlovchilarda ajratilish hodisasi aniqlovchining boshqa tipiga qaraganda ajratiladi. Ajratilgan izohlovchilarning asosiy xususiyatlari shundaki:

1. Izohlovchilar izohlanmishdan keyin kelib, uning ma'nosini qayta ta'kidlashga, shunga qo'shimcha ma'no izoh berishga, biror xarakterli ma'no berishga xizmat qiladi. Maxsus intanatsiya bilan talaffuz etiladi. M: "Sizning otliq, yaxshi o'qishi bilan imtixonlarda hammaga namuna bo'ldi.

2. Izohlovchilarning otlashgan so'zlarga oid bo'lgan izohlovchilar doimiy bo'lmaydi. M: Biz, studentlar, yozgi dam olish vaqtida sayohatga boramiz.

3. Izohlovchilar izohlanmish, ya'ni, ko'pincha bog'lovchi vazifasidagi, qizning jumladan, xususan, ya'ni, hatto, masalan, kabi so'zlar yordami bilan ajratiladi. M: Biz, ya'ni men va agronom, dala aylandik.

4. Izohlovchilarda ajratilish xususiyati ancha kuchli bo'ladi. M: "Sizning ayvoldimizda nom chiqargan navbatchi master, hammaga namuna bo'ldi.

5. Ajratilgan izohlovchilar ko'pincha egaga oid bo'ladi. M: Biz, ota-o'g'il, qizning otliq chiqib keldik. Ajratilgan izohlovchilar undalmaga xam oid bo'lishi mumkin. M: Kayyora, qizalog'im, darslaringni tayyorla.

Ajratilgan to'ldiruvchilar

Bu holda, ajratilgan to'ldiruvchilar ikki xil bo'ladi:

1. Ko'makchili konstruktsiya oboroti formasidagi ajratilgan to'ldiruvchilar.

2. Ko'makchili konstruktsiya oboroti formasidagi ajratilgan to'ldiruvchilar.

3. Ko'makchili konstruktsiya oboroti formasidagi ajratilgan to'ldiruvchilar qizning kelmaydi.

4. To'ldiruvchilardan: tashqari, qaraganda, ustida, singari, bilan, birga, bir va boshqa ko'makchili so'zlar ishtirok etganda ajratiladi. Qaysi ko'makchili so'z qarang, ajratilgan to'ldiruvchilar turli ma'nolarni ifodalaydi. Qaraganda, ko'makchilari predmetni qiyoslashda yordam beradi. Bilan, birga, ustiga ko'makchilari bilan ma'noga ikkinchi ma'noning qo'shilishini ko'rsatadi. Tashqari ko'makchilari bir predmetni boshqasidan ajratib ko'rsatadi.

2. Oddiy gap bo'lagi formasidagi ajratilgan to'ldiruvchilar kelgan to'ldiruvchilarning ma'nosini izohlaydi, o'ziga xos intonatsiya bo'ladi.

Vositasiz to'ldiruvchilar ham, vositali to'ldiruvchilar ham ajratilgan.

1. Ajratilgan vositasiz to'ldiruvchilarga masalan: Qo'shimsi, bu chaqirdi. Mahbuba qo'lidagi tugunni-bir eski paxtalik nimcha, bir chit to'shol ro'molni akasiga berdi.

2. Ajratilgan vositali to'ldiruvchilarga masalan: O'g'il uchun, bu uchun –bu qanday muhim, muhim.

Bunday ajratilgan to'ldiruvchi o'zidan oldingi to'ldiruvchi bilan so'zlar, shu jumladan, xususan, ayniqsa, ya'ni, kabi so'zlar orqali kelgan. Kechagi kontsert talabalarga, shu jumladan, Mahmudovga ham juda muhim.

Ajratilgan hollar

O'z formalariga ko'ra, ikki xil bo'ladi:

1. Oborot formasidagi ajratilgan hollar.

2. Oddiy gap formasidagi ajratilgan hollar.

Oborot formasidagi ajratilgan hollar o'z navbatida uch xil bo'ladi: a) Ravishdosh oboroti formasidagi ajratilgan hollar;

b) O'xshatish oboroti formasidagi ajratilgan hollar;

v) Ko'makchili konstruktsiya oboroti formasidagi ajratilgan hollar.

I. Odatda ravishdoshlar o'ziga oid so'zlar bilan kengayib kelgan ravishdosh oboroti deyiladi. Ravishdosh oboroti ajratilgan bo'ladi. Ravishdosh oboroti raisning Toshkentga sim-qoqmaganligi haqida xabar kutib, To'xtaboyevga o'tirar edi.

Ular quyidagicha ma'nolarni ifodalashi mumkin:

1. Ish-harakatning bajarilish paytini bildiradi. M: Men uyga kelgan yo'lda bir necha tanishlarni uchratdim.

2. Ish-harakatning bajarilish shartini bildiradi. M: Dunyoni tanimagan kishisi bo'lgansizlar. Ko'p o'qimay, bilimli student bo'lgansizlar.

3. Ish-harakatning bajarilish sababini bildiradi. M: Bobom, mening ko'nglini uzolmay, sanatoriyadan ham o'z vaqtidan ilgari keldi.

4. Ish-harakatning bajarilish holatini bildiradi. M: Osmon dan gumburlab, uydagi derazalarni titratdi.

5. To'siqsizlik ma'nosini bildiradi. M: Havo sovuq bo'lishiga qo'ng'irak ko'chada bolalar o'ynab yurar edi.

II. O'xshatish oboroti formasidagi ajratilgan hollar: -dek, -day ajratilgan so'zlar bilan kengayib ajratilishi mumkin. M: Botir, hozirgina kelgan odamday tez-tez nafas olardi.

Ravishdosh va o'xshatish oborotlari formasidagi ajratilgan bo'laklar gap bo'laklaridan farq qiladi. Ulardan ma'lum darajada predikatibilik anglatgan intonatsiya jihatdan bu xil oborotlar ergash gaplarga o'xshab ketadi. Oborot bo'laklarida bunday xususiyat yo'q.

III. Ko'makchili konstruktsiya oboroti formasidagi ajratilgan hollar, ya'ni konstruktsiyalar: qarish, singari, kabi, bo'yicha, tufayli, yarasha, holda kabi ko'makchili so'zlar bilan birga keladi.

Bunday ajratilgan hollar o'zlari shu so'zlar bilan kengayib, boshqa gap bilan ajratiladi. M: Dilshod ot singari chopqillar edi.

IV. O'zaro ham ravishdosh va o'xshatish oborotlari formasidagi ajratilgan hollar kabi, ma'lum darajada predikativlik mavjud. Ko'makchili konstruktsiya oboroti formasidagi ajratilgan hollar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Turli holatni anglatadi. M: Xolmurod oyoqlarini butoqlarga qo'yib, boshqalarga toshqam yopishgan holda, buerda nima bo'layotganini tomosha qildi.

2. O'z xabarini bildiradi. M: Qiz yalt etib so'ngan yulduz kabi, bir zumda ko'ngilini o'ziga qo'yib bo'ldi.

Oddiy gap bo'lagi formasida ajratilgan hollar

Bunday ajratilgan hollar o'zidan oldin kelgan holni ifodalaydi. So'rog'i va amaliyot holning so'rog'iga va vazifasiga teng bo'ladi. Ayniqsa, amaliyot payti va o'rin hollari tilimizda juda ko'p ishlatiladi. M: Ertasi, kun tikka erda ular tasodifan katta yo'lga chiqishdi. Balandda, yulduzli ko'kda, g'ayri samalyotlar uchib o'tdi.

Ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklarda tinish belgilarining

Ular quyidagicha ishlatiladi:

1. Ajratilgan bo'laklar, odatda vergul bilan ajratiladi. Ajratilgan bo'lak kelsa, vergul undan so'ng qo'yiladi. M: Norbek shiypon oldiga kelib, masrasimiga yiqilgan qadirdonlarga qo'l qovushtirib salom berdi.

2. Ajratilgan bo'lak gapning o'rtasida kelsa, xar ikkala tomondan vergul ajratiladi. M: Kanal bo'yidagi choyxanada, avtobus bekatida, Alisher uchrab

3. Ajratilgan bo'lak gapning oxirida kelsa, undan oldin vergul qo'yiladi. M: Qiz qovog'i dedi qovog'i soliq nonvoy, qizdan ko'zini uzmay.

4. Ajratilgan bo'laklarining tarkibi keng bo'lsa, verguli bo'lsa, bunday ajratilgan bo'laklar tire bilan ajratiladi. M: Endi odamlar otliq, piyoda- uchray

5. Ajratilgan sifatlovchi gap oxirida kelganda xam tire bilan ajratiladi. M: Endi odamlar - yaroqli. Ajratilgan bo'lak izohlashning ma'nosini ochib beradi. Bunday ajratilgan bo'laklar xam tire bilan ajratiladi. M: Mening kirib kelgan ikki yyda ham- bizning uyda ham, Saodatlarning uyida ham - juda katta muvaffaqiyatlarga sabab bo'ldi.

Undalma

6. Sifatlovchining fikri qaratilgan shaxs yoki predmetni ko'rsatadigan alohida bo'lak yoki so'z birikmasi undalma deyiladi. Undalma bayon qilinayotgan fikrga qaratilgan diqqatini Yanada tortish uchun ishlatiladi. Undalma bir so'z bilan, yoki undan ortiq so'z bilan xam ifodalanishi mumkin.

M: Baxor! Fasllar ichida eng chiroylisi va yog'imli! Undalma mazmun jihatdan bog'lansa ham, grammatik jihatdan bog'lanmagan bo'la olmaydi.

Undalma bosh kelishidagi ot yoki otlashgan so'zlar gapning gapning umumiy mazmunini to'ldiradi, gapning kimga yoki nimaga ekanligini ko'rsatib turadi. Undalma ko'proq gapning egasiga o'sha kishining kesim bilan bog'lanmasligi jihatidan egadan farqlanadi. Undalma ko'pgina gaplarda qo'llaniladi. Shuningdek, monologda, avtor nutqida, ma'ruha, buyruq, chaqiriq, e'lonlarda ishlatiladi. Undalma vazifasidagi so'z intonatsiyasiga ega bo'ladi. M: O'rtoqlar, biz hozir yozning qolganini to'ldirsak, kuzda rohatini ko'ramiz. SHERMAT, bu erda suvni chuyvochtirish.

Undalma ba'zan o'zining maxsus ko'rsatgichiga ega bo'ladi. Undalma -u, -yu, -ov, -ey kabi formalar bilan birga keladi. M: Salomatlik.

Undalma ba'zan aniqlovchi, izohlovchi so'zlar olib, birlikda keladi. M: Siz baxtlisiz, Nodirjon aka. Siz o'zbek xalqi uchun ko'p xizmatlarni ko'rdingiz. Ayrim vaqtlarda undalmalar uyushib kelishi mumkin. M: Onajon! Onajon! Unutma meni.

Undalma gap boshida kelsa, undosh, chag'iriq intonatsiyasiga ega bo'ladi. Pauza bilan ajratiladi. M: Onajonlarim! Qanday shamol uchirdi. Agar undosh ichida kelsa, undalmadan oldingi pauza, keyingisidan qisqaroq bo'ladi. Xotirjam bo'ling, otajon, maqsadingizga yetasiz.

Undalma gap oxirida kelsa, undalmadan oldin pauza unda bo'lmaydi. M: Siz, oq-qorani tanigan odamsiz, Abdushukur. Undalmaning intonatsiyasining darajasi undalma orqali ifodalanayotgan ma'noga asoslangan xarakteriga, so'zlovchining, gapning mazmunini ifodalash niyatiga bog'liq. Shuning uchun undalma turli intonatsiya bilan aytiladi.

1. Darak gapda past intonatsiya bilan aytiladi. M: Bilim-yaxshi narsa. 2. Undov gaplarda kuchli intonatsiya bilan aytiladi. M: Boylar! O'zbekiston toqatim!

3. So'roq gaplarda aloxida logik urg'u olgan undalmadan so'ng, unda pauza beriladi. M: Gulsaraxon, Fabrikaga kirib ishlashni xohlaysizmu?

Kuchli hayajon bilan aytilgan gaplarda undalma takrorlanib kelishi mumkin. M: O'zbekiston! O'zbekiston! Azamat o'lka, ey osmon singari bop. Vatan.

Undalmamiz o'z xarakteriga ko'ra asosan, kishi isimlaridan bo'lib, asarlarda, ayniqsa, insondan boshqa jonli va jonsiz predmetlarning nomi bo'lib undalma bo'lib keladi. Bunda undalma nutqqa tinglovchining diqqatini tortish boshqa vazifani bajaradi, ya'ni badiiy ta'svir, jonlantirish, nutqning ta'sir kuchaytirish, emoryupallik, urg'u berish uchun xizmat qiladi.

M: Ol, jiyan, yo'l yurib kelgansan. Yasha, ey, Vatanim, shuncha go'zallik. Undalma vazifasida shaxs otlari, qarindoshlik, hunar, kasb kabi ma'no anglatuvchi so'zlar keladi. M: Rahmatjon, ertaga majlis chaqiring. Undalma gap boshida kelsa, yozuvda undan so'ng vergul qo'yiladi. Undalma kuchli xarakter bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi. Gapning qolgan qismi bosh xarf bilan

1. Ey jafu ko'rganlar! Ey azizlar! Bundan so'ng jahonda hukmron bo'lasiz!

2. Bosh gapning oxirida kelsa, undan oldin vergul qo'yiladi. Undalmadan bosh gapning mazmuni talab qilgan belgi qo'yiladi. M: YArim kechada nima qilgan ekaningiz, uka? Bilim yaxshi narsa, qizim! Kattalarning gapini bilmang!

Kirish so'z va kirish birikmalar

I. Kirish so'z va kirish birikmalar so'zlovchining o'zi bayon etgan fikrga munosabatini bildiradi. Lekin gap bo'laklari bilan sintaktik jihatdan bog'lanadi. M: Studentlar imtihonlarini yaxshi baholarga topshirdilar. Bu gap bosh qismni anglatmoqda. Bu oddiy xabar shodlik, ishonch, taajjub, gumon, talab ma'nolari bilan boyitilishi mumkin. M: Studentlar imtixonlarni, albatta, baholarga topshiradilar (ishonch). Studentlar imtihonlarini, ehtimol, yaxshi baholadilar (gumon). Studentlar imtihonlarini menimcha, yaxshi baholashadilar (umid).

II. Kirish so'zlar vazifasida modal so'zlar, ayrim yuklamalar, ba'zan tartib bildiradi. Albatta, shubhasiz, darhaqiqat, afsus, baxtimizga, haqiqatdan, essiz, ehtimol, menimcha, erdagi kirish birikmalar turli ma'nolarni bildiradi:

I. So'zlovchining aytayotgan fikrga bo'lgan munosabatni ifodalaydi. Bunga: ehtimol, balki, shubhasiz, haqiqatdan, darhaqiqat, essiz, afsus va boshqalar. Bu so'zlar o'z navbatida turli ma'nolarni bildiradi.

II. Ishonch yoki tasdiqni bildiradi. M: Shokir ota, shubhasiz, juda tajribali darhaqiqat, Olimning ma'ruzasi yaxshi chiqdi.

III. Gumonni bildiradi. M: Ehtimol, ertaga yomg'ir yo qor yog'ar. Balki, ertaga qullagandir.

IV. Umidlikni bildiradi. M: Baxtimizga, bugun dars erta tugadi.

V. Afsusni, taajjubni bildiradi. M: Baxtga qarshi, kecha kechqurun svet bo'ldi, Attang, bizlar o'ylagan ish amalga oshmadi.

II. Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini ifodalaydi. Bunga: menimcha, shuningcha, aytishlaricha, so'ziga ko'ra, yordamchi kabi so'zlar kiradi. Menimcha, ertaga majlis bo'ladi. Kamolaning aytishicha, ertaga kontsert bo'ladi.

III. Bayon qilingan fikrning tartibini ifodalaydi. (avvalo, oxiri, nihoyat, birinchi, ikkinchidan). M: Birinchidan, hammamiz vaqtida kelaylik, birinchi, bironta student ham kelmay qolmasin.

IV. Aytilayotgan fikrni oldingi fikr bilan aloqasini ifodalaydi (demak, xullas, shunday qilib, binobarin, ko'rinadiki, anglashiladiki). M: Demak, o'ylangan ish amalga oshayapti. Xullas, hamma ish nihoyasiga etdi.

Kirish so'zi va kirish birikmalarda vergulning ishlatilishi

I. Kirish so'z va kirish birikmalar gap boshda kelsa, undan keyin vergul qo'yiladi. M: Xullas, qo'shiq yana avjiga chiqdi.

2. Kirish so'z va kirish birikma gap oxirida kelsa, undan oldin qo'yiladi. M: Talab qilish uchun ko'p aql zarur emas, albatta.

3. Kirish so'z va kirish birikma gap o'rtasida kelsa, xur ikki bo'lak vergul bilan ajratiladi. M: erda qanday og'ir janglar borayotgan bo'lsa, osmonda ham shunday og'ir janglar borardi.

Kiritma gap

Kiritma gap asosiy gapning biror bo'lagiga yoki umumiy munosabat bo'lgan so'zlovchining munosabatini ifodalaydi. Bunda so'zlovchi biror bo'lagi to'g'risida yo'l-yo'lakay izoh beradi. Asosiy gapda yo'l-yo'lakay aytilgan anglatuvchi gap kiritma gap deyiladi.

Kiritma gap o'zi aytilgan gapning biror bo'lagiga aloqador bo'ladi. M: Men mulla akani (Muqimiyni shunday deb atar edilar) bahorning supachaga boshlab keldim.

Kiritma gapda qavs va tirening ishlatilishi

1. Kiritma gap, odatda, qavs ichiga olinadi. M: Boshidagi qabulga qora do'ppisi ham (na chyst do'ppiga o'xshaydi, na Marg'ilon do'ppisiga o'xshaydi).

2. Kiritma gap ba'zan tire bilan ajratiladi. M: Birdan Alisherning qabul yoki hadeb quloq sola berganidan shunday tuyuldimikan- igma bosh berangandor shildirashi orasidan gum-gum qilib turgan tovushlar eshitiladi.

Tekshirish savollari

1. Ajratilgan bo'lak deganda nimani tushunasiz.
2. Nima uchun faqat ikkinchi darajali bo'laklar ajratiladi?
3. Sodda gaplarni murakkablashtiruvchi vositalarga qaysi gap bo'lak kiradi?
4. Undalma deganda nimani tushunasiz?.
5. Kirish so'z va kirish birikma deganda nimani tushunasiz va unga ta'kid bering.
6. Kiritma gaplarni izohlang.
7. Gapning tarkibini izohlang va badiiy asarlardan misollar keltiring.

Bir tarkibli gaplarning turlari

Tayanch so'z va iboralar: **gapning tarkibiga ko'ra turlari, ikki va bir tarkibli gaplar, egasi topilmaydigan va topiladigan gaplar, shaxsiy gaplar, so'z gaplar, to'liq va to'liqsiz gaplar**

Gap tarkibida ega yoki kesimning bo'lishi yoki bo'lmasligiga qarab gapni ikki turga bo'linadi:

1. Ikki tarkibli gaplar.
2. Bir tarkibli gaplar.

Ega va kesimi bo'lgan gaplar ikki tarkibli (tarkibli) gaplar deyiladi. M: *Uning bo'jaligimizning hamma tarmoqlarida faol qatnashmoqdalar.*

Bir tarkibli gaplar bir bo'lakdan tuziladi. Gap tarkibida ifodalangan ega yoki kesim alohida yohud o'z tarkibi (o'ziga oid so'zlar) bilan kengayib kela oladi. M: *Uning tili boshlandi.*

Ikki tarkibli gapning tuzilishi bosh bo'laklarning har ikkisidan iborat bo'ladi. M: *Uning bitta tanho oy kezmoqda. Ko'kda yulduz chamani ochila boshladi.*

Bir tarkibli gaplarning asosi ega yoki kesim tarkibidan tashkil topadi. Kesim yoki ega tarkibidan tashkil topgan gaplarda kesim, kesim yoki kesim tarkibidan tashkil topgan gaplarda esa ega qatnashmaydi. Bunday bo'laklarga kesim bo'lmaydi. Bir tarkibli gaplarda predikativlik bir bo'lak orqali ifodalanadi. M: *Bu olmani esa bo'ladi. Qish. Hamma yoq oppoq qor bilan qoplangan.*

Bir tarkibli gaplar, bosh bo'lakning qaysi biridan tashkil topgan bo'lishiga qarab ikki katta guruhga bo'linadi:

1. Egasiz gaplar.
2. Kesimsiz gaplar.

Egasiz gaplar faqat kesim tarkibidan iborat bo'ladi. Bularda harakatni bajaruvchi shaxsni ya'ni egani topib bo'lmaydi, yoki uning kesimdan anglab olish mumkin. Shunga ko'ra, egasiz gaplar ikki xil bo'ladi: 1. Egasi topiladigan gap. 2. Egasi topilmaydigan gap.

Kesimsiz bir tarkibli gaplar nominativ gaplarni birlashtiradi. Egasi topilmaydigan gaplarni kesimidan anglab olish mumkin. Bunda faqat bajaruvchi shaxs emas, balki harakatga qaratilgan bo'ladi. Bunday bir tarkibli gaplarning bosh bo'lagi, asosan fe'l bilan ifodalanadi.

Egasi topiladigan gaplarda shaxs tasavvuri turlicha bo'ladi. Mana shu tashkildan bunday gaplarni shaxsi aniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan gaplarga ajratib mumkin. Shaxsi aniq gapda ega qo'llanmaydi, lekin uni gapning kesimidan ajratib mumkin. M: *Bugun kutubxonaga boraman.*

Shaxsi aniq gaplar

Shaxsi aniq gaplarda ega alohida ifodalanmaydi. (Bu vazifada kishilik shaxsi keladi). Bunday gaplarda egani ishlatishga ham Hech qanday chtiyoy

sezilmaydi. Fe'l bilan ifodalangan kesimdagi tuslovchi affiksning uchi ko'rsatib turadi. Bu ko'proq birinchi va ikkinchi shaxslarga oid bo'lgan "ega yashiringan" yoki "tushirilgan" deb bo'lmaydi. Shaxsi aniq gaplarning quyidagicha ifodalanadi:

1. Kesimi aniqlik maylidagi fe'l bilan ifodalanadi. M: Qizni mashinada keldim (Kim?) (Men).

2. Kesim buyruq mayli formasidagi fe'l bilan ifodalanadi. A: Qizni kiringlar. Uyg'a tez borib kel (Kim?)

3. Kesim shart-istak maylidagi fe'l bilan ifodalanadi. Q: Qizni ketaylik.

Shaxsi noaniq gap

Shaxsi noaniq gaplarga ish-harakatni bajaruvchi shaxslar grammatik jihatdan ifodalanmaydi. Shaxsi noaniq gapning kesimi uchinchi shaxsga qaratilgan bo'ladi, lekin bajaruvchi shaxs aniq bo'lmaydi.

Shaxsi noaniq gaplarning kesimlari quyidagicha bo'ladi:

1. Uchinchi shaxsning ko'plik formasidagi fe'l bilan ifodalanadi. M: Yaxshini maqtaydilar, yomonni uyaltiradilar.

2. Birgalik nisbatidagi fe'l bilan ifodalanadi. M: Olimni aspirantlarga qaratib qilishdi.

3. Uchinchi shaxsning birlik formasidagi fe'l bilan ifodalanadi. M: Qizni maqtaydi, yomonni uyaltiradilar.

Bu gaplarning hammasida ham kesim uchinchi shaxs formasidagi fe'l bilan ifodalangan. Lekin ularda harakatni bajaruvchi shaxs noaniq. Bunday gaplar diqqat harakatga qaratilgan bo'ladi. Ularda ega butunlay tushirilgan deb bo'lmaydi. Shaxsi noaniq gaplar shaxsi aniq gaplarga qaraganda kam qo'llanadi. Shaxsi noaniq gaplar ilmiy adabiyotlarda qo'llanmaydi.

Shaxsi umumlashgan gaplar

Bunda ish-harakat grammatik jihatdan ma'lum bir shaxsga oid bo'lgan, lekin mazmun hammaga qarashli bo'ladi. Shaxsi umumlashgan gapning kesimi ko'pincha buyruq maylining ikkinchi shaxs formasida bo'ladi. Bunday gaplar ko'pincha maqollarda uchraydi. M: Otang bolasi bo'lma, odam bolasi bo'l.

Shaxsi umumlashgan gaplar birinchi shaxsning ko'plik formasida bo'lishi mumkin. M: Tinchlik uchun kurashaylik.

Shaxsi umumlashgan gapda harakat hammaga qaratilgan bo'ladi. SHaxsiyat bo'lgan gaplarda undalma, kirish so'z, modal so'z va yuklamalar ishtirok etadi.

Shaxssiz gaplar

Shaxssiz gaplar (egasi topilmas gaplar) ifodalagan ish-harakat yoki holat shaxsning ishtirokisiz bo'ladi. Bunday gaplarning egalarini kontekstga ko'ra aniqlash, kesimi orqali aniqlab ham bo'lmaydi. Shaxssiz gaplarning kesimi har xil usul bilan ifodalanadi:

1. Ravishdosh holida bo'ladi, bo'lmaydi fe'llari bilan ifodalanadi. M: Ilmni o'rganib egallab bo'lmaydi.

2. Shart maylidagi fe'l, hamda bo'ladi, bo'lmaydi shaklida ifodalanadi. M: Ushbu ishni o'qisa bo'ladi.

3. Harakat nomi hamda kerak, zarur, lozim, darkor, mumkin so'zlari bilan ifodalanadi. M: Darsni puxta o'qish lozim.

4. Majhul nisbatining affiksini olgan fe'l bilan ifodalanadi. M: Kecha yolg'iz borildi.

5. Kesim to'g'ri kelmoq fe'li bilan ifodalanadi. M: Piyoda yurishga to'g'ri kelmoq.

6. Aniqlik maylining uchinchi shaxs formasidagi fe'l bilan ifodalanadi. M: Ushbu yotishni dangasaga chiqargan.

Infinitiv gaplar

Kesimi infinitiv bilan ifodalangan gaplar infinitiv gaplar deyiladi. Bunda harakatning ma'lum bir ish-harakat ustida bo'ladi. Infinitiv gapda so'zlovchining harakat hodisaga bo'lgan munosabati ifodalanadi. Infinitiv gaplarning etakchisi harakat nomini (-i), -ish, ba'zan, -moq shakllari orqali ifodalangan bo'ladi.

Harakat nomiga turli so'z turkumlari, ravishdosh yoki ko'makchili ot qo'shib kelishi mumkin. Ya'ni hokim so'z hol, to'ldiruvchi bilan kengayib, ko'makchilik boshqarib kelishi mumkin. M: Chimyonga sayohatga borish. Chopish, yotishning bu turini bolalar juda sevadilar. Ketish bo'lsa, ketishda.

Infinitiv gaplar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. Ajablanish, harakatlanishni. M: Ajab o'z uyini tashlab ketish! Ko'kka uchish!

2. Norozilik, g'azablanish. M: O'z ko'zini o'zi o'ymoq.

3. Xabar. M: Olimlar bilan uchrashish.

4. Shart. M: Kim oldin etib borish.

Nominativ gaplar

Bu gaplar keng ma'noda atov gaplardir. Narsa va predmetlarning mavjudligini tasdiq yo'li bilan ko'rsatilgan gaplar nominativ deyiladi. Nominativ gaplar narsa, predmetlar yoki voqeani ifodalash qolmay, balki uning mavjudligini maxsus ifodalash yo'li bilan ifodalaydi. Natijada bir yoki birdan ortiq so'zlar birikmasi maxsus bir fikrni mustaqil bir fikr ifodalaydi.

Nominativ gaplarda ifoda birinchi darajali rol o'ynaydi, Nominativ gap yakkaholda qo'llanmaydi, undan keyin boshqa bir turdagi gap keladi. Boshqa gap ma'lum bir fikr tugalligini ifodalash yo'li bilan oddiy so'zlar yoki birikmalaridan farqlanib turadi. M: Qish tipidagi gapni qish bo'lib gapni qish kelishi mumkin emas. Qish tipidagi gapning ifodasi urg'usi va ma'nosi boshqa so'zni talab qilmaydi.

Nominativ gapda nutq so'zlanib turgan paytda mavjud bo'lgan gap hodisalar qayd qilinadi. Ular o'tgan yoki kelasi zamonda tasavvur etiladi. Bahor. Daraxtlar kurtak ota boshladi. O'rmonda har xil qushlarning eshutilib turibdi.

Nominativ gaplar quyidagi ma'nolarni anglatadi:

1. Tabiat manzaralarini aks ettiruvchi tasviriy nominativ gaplar. M: Qorong'i kecha. Tun. Ko'z ko'rmaydi.
2. Payt anglatuvchi nominativ gaplar. M: Qahraton qish. Hamma yoq qor bilan qoplangan.
3. Muayyan bir joyni tasvirlovchi nominativ gaplar. Bunday gap ko'pincha sahna asarlarida uchraydi. M: Komiljonning hovlisi. Eskiroq uy. Yonq. M: Charog'on uy, gilam, radiopriyomnik. Ammo hammasi tartibsiz.
4. O'rmini anglatuvchi nominativ gaplar. M: Kattakon bozor. U erda har xil mevalar sotilmoqda.
5. Hayot voqealarini bildiruvchi nominativ gaplar. M: Yoqimbi o'g'ir. Anorxon yo'lidan to'xtab tinglaydi.
6. Ko'rsatuv xarakterdagi nominativ gaplar. M: Mana Jonbek. Uning so'zidan samarqandliklar bahramand.
7. Voqea-hodisalarni bildiruvchi nominativ gaplar. M: Qorong'ulda. U erda hech narsa ko'rinmaydi.
8. Payt bildiruvchi nominativ gaplar. M: 1991 yil 31 avgust Mustaqillik e'lon qilindi.
9. Nominativ gaplardan so'ng kelgan gaplar unda ifodalangan voqea-hodisalarni boshqa voqea tasviri bilan kengaytiradi. M: Qorong'i tun. Parvoz zarur yuk ortilgan tarkibni tezroq manzilga etkazish uchun shoshilmoqda.

... g'ayri gaplar bosh kelishidagi ot, otlashgan so'z, olmosh, son kabi
... ifodalangani:

... bilan ifodalanadi. M: Bahor. Hamma yoq ko'm-ko'k.

... bilan ifodalanadi. M: Mana birinchilar. Bular guruhimizning

... bilan ifodalanadi. M: 2019-yil. Mustaqilligimizning 28 yilligi

... nomativ gap yoyiq va yig'iq bo'ladi. Birgina bosh bo'lakning o'zidagina

... va yig'iq nominativ gap bo'ladi. M: Tong. Daraxtlarda qushlarning

... ushbu turi eshutilmoqda. Nominativ gap bo'ladi. M: Kichkinagina

... To'rt tarafi baland imoratlar bilan o'ralgan.

Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar (so'z-gaplar)

... gapning Yana shunday turlari ham borki, ular ega va kesim tarkibiga
... Shuning uchun ham bunday bo'laklarga ajralmaydigan gaplar deb
... bo'laklarga ajratilmaydigan gaplar o'zining ikki tarkibli gapdan ham, bir
... gaplardan ham farq qiladi. Bu farq avvalo, bo'laklarga ajralmaydigan
... tuzilish jihatidan o'ziga xosligida ko'rinadi. Bir so'z bilan (so'z darajasi
... xosligi) so'z formasi bilan ifodalanib, boshqa bo'laklar bilan
... maydigan, so'zlovchining emotsiyasini, holatini ifodalaydigan gap
... ajratilmaydigan gaplar deyiladi. Bo'laklarga ajralmaydigan gaplarda
... so'z bilan ifodalanadi. M: Xo'sh, qanday yangiliklar bor? Qo'ng'iroq
...? Yo'q.

... gaplarda biror bo'lakning yashiringanligi ham sezilmaydi. Hokim
... bo'laklarni ham talab etmaydi. Bo'laklarga ajralmaydigan gaplar boshqa
... bilan kelib, ularning mazmuni bilan bog'lanadi. Shuning uchun bunday
... ifodalangan emotsiya undan keyingi gaplar ifodalangan fikrga ham
... bo'ladi. Ko'pincha bunday gaplar ifodalaydigan mazmun umumiy
... ega bo'lib, yondosh kelgan gaplar uning mazmunini aniqlashtiradi. M:
... bu so'z gapning mazmuni mavhum xarakterga ega. U jismoniy charchashmi
... naviy, ruhiy yozilish ekanligi tinglovchiga noma'lum. Shuning uchun
... ifodagi gaplardan keyin aniqlashtiruvchi gap keltiriladi. M: Uf! Havo isib
... (haroratlik anglashiladi). M: Uf! Yuqoriga chiqsam nafasim qisadi (jismoniy
... anglashiladi).

... gaplar tasdiq, inkor, so'roq, his-hayajon kabilarni ifodalaydi. Bunday
... o'zi ishtirok etgan dialog va monologlarda mustaqil gaplar tarkibiga kiradi.

So'z gaplardan asosiy xususiyatlaridan biri, ularning maqsad ifodasi bo'lishi va ma'lum kontekstni talab etishdir. Agar bu shartlar bo'lmasa, so'z o'z funksiyasini bajara olmaydi.

So'z-gaplar bir necha xil ma'nolarni anglatib keladi. Bular quyidagilardir:

1. Tasdiq yoki inkorni ifodalaydi. M: Bu vazifada albatta, kerak shunday, yaxshi, yo'q, rost, shukur, durust, bo'lmasa-chi, aksincha kabi so'zlar ishlatiladi. M: Gapimni eshitdingmi? - Ha. Uyg'a ketasanmi? - Yo'q.

2. So'roqni ifodalaydi. Bu vazifada rosti bilan-a, rostdanmi kabi so'zlar shundaymi kabi so'zlar kiradi.

M: Bugun zalda kontsert bo'larmish. Rostdanmi?

3. His-hayajonni ifodalaydi. Bu vazifada emotsional undovlar kabi so'zlar Ura! Ura! Ertaga kinoga borar ekanmiz. Uf! Juda charchadim.

4. Buyruqni ifodalaydi. Bu vazifada buyruq-xitob qiluvchi so'zlar kabi so'zlar Jim. Quloq solinglar. Bas. Hazilni tamomlang.

5. Odat, tabrikni ifodalaydi. Bu vazifada tashakkur, rahmat, ashk, shukr, qulluq, qoyil, barakalla, marhamat degan so'zlar keladi. M: Marhamat, rahmat sizga muntazir. Ofarin, juda qoyillatib chizibsiz.

To'liq va to'liqsiz gaplar

Gaplar o'zining ma'lum tipdagi tuzilishi nuqtai-nazaridan bo'laklanishga yoki ifodalanishi yoki biror bo'lakning ifodalanmay qolishiga qarab ikkiga bo'linadi.

1. To'liq gaplar.

2. To'liqsiz gaplar.

To'liq gapda aytilayotgan fikrni ifoda qilish uchun zarur bo'lgan bo'laklar hammasi mavjud bo'ladi. To'liqsiz gaplarda aytilayotgan fikrni ifodalash uchun zarur bo'lgan gap bo'laklarining bir qismi qatnashmaydi. Lekin bu bo'lak kontekstdan oldingi gapdan bilinib turadi. M: Talabalar zalga to'plandilar. Qanday talabalar? - 3 kurs.

To'liqsiz gaplar jonli so'zlashuvlarda, dialogda ko'p uchraydi.

1. To'liqsiz gaplarda kesim va kesimga oid so'zlar tushiriladi. M: Ertaga chiqardi? Karim.

2. Ega tushiriladi. M: Abdulla nima qilayapti? Chizayapti.

3. Ega va kesim tushiriladi. M: Majlisda Mahmud nimalar turganini gapirdi? Talabalarning ishlari to'g'risida.

4. Ikkinchi darajali bo'laklar tushiriladi. M: Ertaga imtihonni topshiradi? Barchamiz topshiramiz.

Tekshirish savollari

1. Gaplar tarkibiga ko'ra necha turga bo'linadi.

- 1) Bir tarkibli gap deb nimaga aytiladi?
- 2) Birasmi unumlashgan gaplar deb nimaga aytiladi?
- 3) Farsi topilmaydigan gaplarchi?
- 4) Bir z gap deganda nimani tushunasiz?
- 5) Bir tarkibli gap bir tarkibli gaplardan nimasi bilan farqlanadi?
- 6) Bir z gaplar qanaqa ma'nolarni ifodalaydi?
- 7) Bir liqsiz gaplarda qaysi bo'laklar tushiriladi?

Bir gap. Bog'langan va bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplar haqida ma'lumot

Reja:

- 1) Bir shma gaplar haqida ma'lumot.
- 2) Bog'lovchili bog'langan qo'shma gap va uning turlari.
- 3) Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gap va uning turlari.
- 4) Bir shma gaplarda bog'lovchilarning o'rni va tinish belgilarining ishlatilishi.
- 5) **Fayanch so'z va iboralar:** qo'shma gap; bog'langan qo'shma gap; bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gap; biriktiruv, zidlov, ayiruv bog'lovchilari; na-na so'zlar; na-na inkor bog'lovchisi; payt, qiyoslash, izohlash; tinish belgilarining ishlatilishi,

Qo'shma gap

Qo'shma gap sodda gaplardan asosan, tuzilishiga ko'ra farq qiladi. Uning bog'liq va'ni mazmun salmog'i ham katta bo'ladi. Lekin bu qo'shma gapni sodda gapdan farqlovchi asosiy vosita bo'la olmaydi. Chunki sodda yoyiq gaplarning mazmun e'tibori ham keng bo'lishi mumkin. M: Bo'yi baland, qoshlari qop-qora bo'lgan salom berib auditoriyaga kirib keldi.

Qo'shma gap tuzilishiga ko'ra kamida ikki sodda gapning mazmunan va grammatik bog'lanishiga ko'ra grammatik qonun-qoidalar asosida birikuvini taqozo etadi. Bir gap monopredikativ va'ni bir predikativli markazga ega bo'lsa, qo'shma gap tarkibida ikki yoki undan ortiq predikativ markaz mavjud bo'ladi. Shuning uchun ham qo'shma gapni ilmiy tilda polipredikativli (ya'ni ko'p predikativli) gap deb qurilma deb yuritiladi. M: Oltin olovda bilinada, odam mehnatda bo'lgan misolda ikkita ega va bitta kesim mavjuddir, shuning uchun ham polipredikativli sintaktik qurilma hisoblanadi.

Qo'shma gapning sintaktik shakllanishi bir yoki bir necha grammatik vositalar bilan bog'liq bo'lishi yoki ohang (intonatsiya) ta'sirida vujudga kelishi ham muhim. Qo'shma gaplarning shakllanishida faol ishtirok etadigan grammatik

vositalar jumlasiga bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi olmoshlar, yuklamalar, ayrim affikslar, fe'lning grammatik shakli kiradi. Nogrammatik vositaga kiruvchi ohang ham ana shunday hisoblanadi. U, ayniqsa, bog'langan qo'shma gaplarning sintaktik muhim rol' o'ynaydi.

Shuni alohida aytish kerakki, hozirgacha mavjud bo'lgan kelinayotgan darslik va qo'llanmalarda qo'shma gaplarning shakli ishtirok etuvchi grammatik vositalarni yordamchi omillar sifatida To'g'ri, bu vositalarsiz qo'shma gaplar shakllanmaydi. Shunday grammatik vositalarni yordamchi omillar emas, balki qo'shma gap yordamchi grammatik vositalar deb qarash kerak. M: Bulut tarqaldi va quyosh kaysa narsa ravshanki, ta'lim-tarbiya hayot bilan bog'liq bo'lishi lozim.

Qo'shma gaplar hozirgi Ona tilida ikkita katta guruhga bo'lib o'rgatiladi:

1) Bog'langan qo'shma gaplar.

2) Ergash gapli qo'shma gaplar.

Bu ikki guruh ham, o'z navbatida yana alohida turlarga bo'linadi.

1) Bog'langan qo'shma gap: bog'lovchili va bog'lovchi qo'shma gaplarga.

2) Ergash gapli qo'shma gap esa 14 turga bo'linadi.

Qo'shma gapning asosiy belgilari quyidagilar:

1) Qo'shma gapni hosil qiluvchi sodda gaplar bir-biri bilan ikkinchisini mazmunan izohlaydi, ya'ni fikrni aniqlashtirish uchun xizmat qiladi.

2) Sodda gaplar grammatik tomondan ham bir-biriga bog'liq bo'lgan vaqtda kesimlar bir xil yoki bir-biriga mos shaklda ekanligidan dalolat beradi.

3) Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar intonatsiyasining ham xususiyati bor. Bunda birinchi sodda gap intonatsiyaisi ikkinchi bilan bog'lanishni talab qiladi va intonatsiya qo'shma gap oxirida tugallanadi.

Bog'lovchili bog'langan qo'shma gap

Qo'shma gaplar bog'lanish usuliga ko'ra bog'lovchili va bog'lovchi qo'shma gaplar bo'linadi. Bog'lanish usuliga ko'ra bog'langan bo'lishi mumkin. Bunda qo'shma gap tarkibi qismlarini bog'lanishi biror bir bog'lovchi vositasida ro'y berishi yoki ularning

bu munosabatga kirishi ko'zda tutiladi. Bunday sintaktik munosabatning har ikkalasi ham tarkibiy qismlari teng huquqli gaplar sifatida biri ikkinchisi bilan bog'lanadi. Yuqorida bayon qilingan fikrlardan ko'rinadiki, har ikkisi ham bog'langan qo'shma gaplarni taqazo etadi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi o'zbek tili darsliklari va qo'llanmalarida mazkur munosabatni bog'langan gaplarning birini bog'langan, ikkinchisini esa bog'lovchisiz qo'shma gap deb atalgan.

Yuqorida aytganimizdek, qo'shma gapni hosil qilishda grammatik va sintaktik vositalar qo'llanadi. Shuning uchun biz bu fikrga qo'shila qo'shiladi. Chunki qo'shma gapning bir turi grammatik vositalar yordamida, ikkinchisi esa nogrammatik vosita yordamida munosabatga kirishadi. Har ikkisi ham sodda gaplar o'zaro teng huquqli bo'ladi va biri ikkinchisi bilan bog'lanadi. Shuning uchun bunday qo'shma gaplarda ma'lum darajada atamalar ishlatilishiga e'tibor berish zarur. Bog'langan qo'shma gaplarning birini bog'lovchili bilan bog'lovchisiz qo'shma gaplar va ikkinchisini bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplar deb yuritish maqsadga muvofiqdir. Ana shu narsaga e'tibor berganimizda, bog'langan qo'shma gap turlarining atalishiga terminologik aniqlik kiritilsa, bundan, o'quvchilarga ularni bir-biridan farqlash uchun imkoniyat yaratilgan bo'ladi.

Bog'langan qo'shma gap yoki undan ortiq sodda gaplarning ma'lum grammatik qonun-qoidalar yordamida shart-sharoitlari asosida o'zaro teng huquqli tarkibiy qismlar munosabatida bir-biridan tashkil topgan gaplar bog'langan qo'shma gaplar deb ataladi.

Bog'langan qo'shma gapni hosil etishda ko'zda tutiladigan grammatik qonun-qoidalar jumlasiga: qo'shma gap tarkibiy qismlari unsurlarining o'zaro grammatik va sintaktik munosabatini ta'minlovchi qoidalarni, bog'lovchi qoidalarning qo'shma gapdagi sintaktik munosabatini ta'minlovchi qoidalarni, bog'lovchi vositalarning qo'shma gapdagi sintaktik vazifalarini tinish belgilari va bog'lovchi ritmini, shuningdek, so'zlovchi uslubi kabi tashqi til muhiti unsurlarini ta'kidlash kerak.

Bog'langan qo'shma gaplar tarkibidagi sodda-gaplar o'zaro teng huquqli gaplar bo'lsa va shu bilan birgalikda bu sodda gap tub strukturali gaplar bo'lsa, gap tashkil etishida alohida ahamiyatga ega ekanligi bilan izohlanadi. Bundan, qo'shma gap tarkibiga kiritilgan sodda gaplarning biri ikkinchisi bog'lanish usuliga ko'ra munosabatga kirishishi e'tiborda bo'ladi.

Tub struktura - bu gapning mazmuni salmog'i markazini tashkil etuvchi qisim (kichik) semantik qurilmadir. Shuning uchun ham bunday qurilmani

semantik struktura deb ham atashadi. Tub struktura gapning semantik shakllari yuzaga kelishi uchun asos hisoblanadi. M: Qo'ng'iroq chalinib boshlandi. Bu gaplarning tub stukturasi "chalinmoq" va "boshlanmoq" bo'lsa, "Qo'ng'iroq" va "dars" so'zlari esa ana shu tub strukturalardan hosil bo'lgan shaklga tegishli ekanligini ko'rsatayotganligini va shu bilan birga tub strukturalardan hosil bo'lgan yadroviy (sintaktik) strukturalar hosil qilinayotganini ko'ramiz.

Agar jumlamani: Qo'ng'iroq vaqtida chalindi. Dars kechikib boshlandi. Bunday tarzida o'zgartirsak, tub strukturalar qo'shimcha elementlar evaziga kengayadi va sintaktik stukturalardan, endi hosila strukturalar hosil bo'ladi.

Gapning bu xildagi kengayishi bir yoki bir necha qo'shimcha elementlar yordamida bo'lishi mumkin.

Bugun qo'ng'iroq vaqtida chalindi. Bizning dars kechikib boshlandi.

I-chi gapimiz bugun so'zi yordamida kengaymoqda. Hosila strukturalardan hosil bo'lgan ikkilamchi hosila struktura hisoblanadi.

Ko'rinadiki, gapning mazmuni takomillashuvi bilan uzviy bog'lanadi. Bunday o'zgarish har safar yangi-yangi hosila strukturalarga olib keladi. Bugun qo'ng'iroq vaqtida chalindi, ammo bizning dars kechikib boshlandi.

Ikki tub strukturaning birikishidan ham hosila struktura tashkil topishi mumkin. Bunday sintaktik qurilma shakllanganda tub strukturalardan hosil bo'lgan bog'lovchi grammatik vositalar ham qatnashadi. M: Qo'ng'iroq chalinib boshlandi.

Shuni alohida aytish kerakki, har doim ham umumiy va nisbatan muayyan holatda bo'ladi. Shuning uchun ham u bir paytning o'zida bir necha strukturalarga asos bo'la olishi mumkin. M: O'lkamizga Navro'z keldi, Uluk baxt va har bir xonadonga qut-baraka keldi, gaplarida keldi, bayram keldi, omad keldi, O'tkir keldi va hokazo singari bir necha strukturalardan hosil bo'lgan qurilmani tashkil eta oladi. Demak, tub strukturadagi mazmunining umumiy mavhumligi sintaktik strukturalarda konkretlashadi.

Yuqoridadan kelib chiqib, bog'langan qo'shma gaplarni kamida ikki struktura asosida shakllana oladi deya olamiz. Chunki qo'shma gaplarni hosil qilishda qatnashayotgan sodda gaplarning har biri alohida alohida strukturalarga asoslangan bo'ladi. Mana shu tub strukturalardan hosil bo'lgan qo'shma gaplarning bir turi bog'lovchi vositalar orqali semantik va sintaktik aloqaga kirishsa, qo'shma gaplarning ikkinchi turi til tashqi mulohazasi

... aloqaga kirishadi. Shu nuqtai - nazardan ham qo'shma gaplarni tarkibiy va bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarga ajratamiz.

Bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar hozirgi Ona tilida teng bog'lovchilar ko'magida shakllanadi. Bu bog'lovchilar: va, ham, hamda ammo, va ham, yoki, ba'zan, bir dam, goh, bo'lsa, esa, na kabi bog'lovchi vositalar va -u,-yu,-da yuklamalaridan iboratdir.

Buni alohida aytish kerakki, yuqorida zikr qilingan bog'lovchi vositalar, bog'lovchilarda biriktiruv, zidlov, ayiruv bog'lovchilari teng bog'lovchilar vositalar na, na, yuklamalar -u,-yu,-da va bo'lsa esa, so'zlarni alohida bog'lovchi qilib o'rganiladi. Bizningcha, bunday o'rganilishga hojat yo'q. Chunki bu bog'lovchi vositalarning hammasi qo'shma gaplar tarkibida ishlatilar ekan, demak bog'lovchi bog'lovchilardir. Bu bog'lovchilarning birtantasi qo'shma gap qismlari tarkibidalarining tarkibiga kirmaydi. Chunki bular hosila struktura shakllanishi morfologiya sintaktik qiymatga egadir.

Teng bog'lovchilar angalatayotgan mazmuniga ko'ra, biri ikkinchisidan farqli. Shuning uchun ularning birini biriktiruvchi desak, ikkinchisini bog'lovchi va boshqa bog'lovchilar deb yuritamiz. Bundan tashqari, ularning biri qo'shma gap qismlari o'rtasida kelsa, boshqalari har ikki tarkibiy qismda ham bog'lovchi qo'llanadi yoki tarkibiy qismlardan birining tasarrufida keladi. Shu bilan ham teng bog'lovchilarni quyidagi guruhlarga bo'lamiz:

1. Biriktiruv.
2. Zidlov.
3. Ayiruv.

Biriktiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar

Hozirgi Ona tilida biriktiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar va, ham, hamda bog'lovchilari va -da,-u, -yu yuklamalari yordamida shakllanadi. Bu bog'lovchi hamda bog'lovchisi juda kam qo'llaniladi. Biriktiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar tarkibiy qismlari mazmuniga ko'ra bir paytning ichida, yoki turli vaqtlarda sodir bo'lgan va bo'ladigan voqea-hodisalarni bildiradi. M; Kampirning hayajonli tovushi chordevorlardan osha ketdi va bu oshabir bir zumda hammaga eshitildi. Normat Raximning iljayganini ko'rdi. Yana bir bor tutuni osmonga chiqdi.

U misollarda qo'shma gap tarkibiy qismlarining zamon nuqtai- nazardan bog'lovchilarda bajarilayotganini ko'ramiz.

Biriktiruv bog'lovchilar qo'shma gaplarning sintaktik shakllanishida grammatik vosita hisoblanadi. Chunki bu bog'lovchi vositalar til vositalari.

Biriktiruv bog'lovchilarning qo'shma gap shakllanishida sintaktik turlicha bo'ladi. Va bog'lovchisi qo'shma gap tarkibiy qismlari joylashib, sintaktik vazifa bajaradi va ularning birontasini ham shakllanish kirmaydi. Ham bog'lovchili qo'shma gap qismlarining har ikkalasini qatnashadi va har birining sintaktik tasarrufiga kiradi: yuklamalar esa to'g'ri birinchi gap tasarrufiga kiradi. Bog'lovchilarning bu turdagi faollashuvi qo'shma gapni ohang nuqtai-nazaridan ham xarakterlashadi. ham bog'lovchisi takroriy qo'llanishi natijasida ma'noning kuchayishini. Yuklamalarda esa mantiqiy urg'u shu kesimga tushadi. M: Ha'esa charaqlaveradi, jala ham quyaveradi. Qizni ko'rdi-yu, yuragim tash g'ashlik yo'qoldi.

Bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarning tarkibiy qismlari sintaktik strukturalar asosida shakllangan bo'ladi, ularning nisbiy mustaqilligi bog'lovchisi ishtirok etganda ko'rinadi.

Ham va yuklamalari yordamida hosil bo'lgan bog'langan qo'shma gap mazmun nisbiy mustaqilligini chegaralab qo'yadi. Masalan: yuqoridagi gap e'tibor beraylik. Oftob ham charaqlayveradi yoki qizni ko'rdi-yu bunda bo'lgan etganimizda bu narsa aniq ko'zga tashlanadi. Biriktiruvchi bog'lovchi qo'shma gaplar tarkibida qo'llanganda, bularning har biri o'zining semantik va sintaktik qiymatlariga ega. Shuning uchun ularning birini o'rniga hamma vaqt ham qo'llab bo'lmaydi.

Agar birini o'rniga ikkinchisini hamma vaqt ham qo'llab bo'lgan bog'langan qo'shma gaplarni hosil qilishda faqat va bog'lovchisidan foydalanish bo'lar edi. M: Quyidagi misollarga e'tibor beraylik.

1. Qora to'riq ham endi gijinglamasdi, it ovozlari ham onda qandaydir eshitilardi.

2. Yigit uni qo'ltiqlab olib borib, ko'rpachaga o'tqazdi va Zuhro uning orqasiga yostiq qo'yib, piyolada choy uzatdi.

1) Qora to'riq endi gijinglamasdi-yu va it ovozlari onda qandaydir eshitilardi.

2) Yigit uni qo'ltiqlab olib borib, ko'rpachaga o'tqazdi-yu (da) Zuhro uning orqasiga yostiq qo'yib piyolada choy uzatdi.

ko'rsatilgan misollarda bir bog'lovchining o'rniga ikkinchisini ishlatish mumkin. Lekin qo'shma gaplarda ma'noning ketma-ket ifodalanishi, ta'kidlanishi va qo'shma uyg'unligi kuzatilmaydi. Shuning uchun, qo'shma gaplarning sintaktik tarkibida bog'lovchilarning to'g'ri tanlanishi muhim ahamiyatga egadir.

3.1.1. bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar

1. *Zidlov bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar* tarkibiy qismlari mazmunan ziddiyatga qarama-qarshi qo'yiladi. Bu mazmun qo'shma gaplar tarkibida ko'rsatilgan ammo, lekin, biroq bog'lovchi so'zlari hamda-u, -yu, -oq yuklamasi bilan bog'lanib beradi.

2. *Bog'lovchi so'z qo'shma gapning ikkinchi qismida, -u, -yu, -oq, yuklamalari bilan bog'langan qo'shma gapning kesimi tarkibida keladi.* Masalan: Oftob nayzaga kelib qoldi, lekin xabaringiz yo'q. Bu xabarga ko'pchilik suyundi, ammo ba'zilar hayron bo'ldi. O'zaroq muzg'ib olmoqchi bo'ldi-yu, tanasining zirg'irab og'rishidan qo'rqib qoldi. Zidlov bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar tarkibiy qismlari ziddiyatga qarama-qarshi bir-biriga zid qo'yilishi bilan birga, chog'ishtiriladi ham. Bundan tashqari, zidlov bog'lovchilari ma'nolariga ko'ra yaqin bo'lganligi uchun biri-biriga qo'shilgan o'rniga qo'llanilishi mumkin. M:Oftob nayzaga kelib qoldi, lekin xabaringiz yo'q. Bunday holatni zidlovchi bog'lovchi vazifasida qo'llanaladigan holatlarda ham kuzatish mumkin. Lekin shunga ham e'tibor berish kerakki, zidlov bog'lovchilarida mavjud bo'lgan ma'no mushtarakligini nisbiy tushunmoq kerak. Chunki bog'lovchilar ammo, lekin tarzida qo'llanilishi mumkin, biroq, ammo, yoki ammo, yoki ammo biroq holatida ishlatilmaydi.

3. *Zidlov bog'lovchilari yordamida hosil bo'lgan qo'shma gaplar tarkibida qo'shma gapning qo'shmasi qam ishtirok etishi mumkin.* Bunday vaqtda yuklama bog'lanib kelgan qo'shma gapning bog'lovchi xususiyatlari bo'rttiriladi. M:Qor tingan-u, ammo quyosh bulutlar bilan choqilmay garang.

4. *Zidlov bog'lovchilari gap tarkibida juft holda ham qo'llaniladi.* M: ... sen ham bironing choponimiz eski bo'lsa ham, nazarimiz to'q, ammo lekin ular hamda yoq' ichida yashasalar ham o'lguday ochko'z bo'ladilar.

5. *Zidlov bog'lovchilari juft holda qo'llanilgani bilan, ular yaxlitligicha bir qo'shma gapning birinchi qismidan keyin qo'yilgan nuqtadan so'ng* zidlov bog'lovchilari juft holda sintaktik vazifa bajaradi.

6. *Bugungi yillarda chop etilgan ilmiy ishlarda ammo, lekin, biroq bog'lovchilari qo'shma gapning birinchi qismidan keyin qo'yilgan nuqtadan so'ng*

ikkinchi qismning boshida kelishi ko'zga tutiladi. M: Men o'zimga
sizga o'zim aytib berdim. Ammo siz o'zingizning kimligingizni aytib berdingiz.

Bu misolda bog'lanagan qo'shma gap yasalgan degan fikr noto'g'ri. Shunki, har qanday gapning ham (qo'shma gap ham) sintaktik bir nuqtadan ikkinchi nuqtagacha bo'ladi. Bu misolda esa bog'lanagan qo'shma gap bir nuqtadan keyin qo'llanilmoqda. Shuning uchun ham bu gap sintaktik nuqtadan hisoblanadi. Bu gap birinchisiga ma'no nuqtai nazaridan ilova qilinmoqda.

Ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar

Ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gap yoki (yoki, yoki) yoki goh (goh, goh), ba'zan (ba'zan ba'zan), dam...dam, bir..bir singari bog'lovchi qo'shma gap ko'magida shakllanadi. Shuning uchun bu bog'lovchilarni bog'lovchili bog'langan qo'shma gapning mazkur turini yasovchi asosiy grammatik vositalar deb hisoblash mumkin.

Ayiruv bog'lovchilardan yoki, yo kabilar bog'langan qo'shma gap sintaktik nuqtadan sodda gaplarni birlashtirganda, ular orqali ifodalanyotgan xabarlarining bir-biriga ta'riflash talash lozim bo'ladi va shuning uchun gapda berilayotgan voqea-hodisalalar beradi, yoki ro'y berishi haqida hukm chiqariladi. Bunda bog'lovchi qo'shma gapning har ikki qismida takroriy qo'llanilishi, yoki faqat bir qismida ikkinchi sodda gap tarkibida kelishi ham mumkin. Ammo bundan qo'shma gap ayiruv bog'lovchilari bog'langan qo'shma gapning sintaktik nuqtadan grammatik vosita sifatida har doim juft holda tasavvur etiladi. Ayiruv bog'lovchi belgisi holda qatnashmagan qo'shma gapning birinchi qismi uning o'rni sezilib turadi. M: Isomiddinov u erdan olib tashlansin, yoki butunlay javob berilsin. Bilmadim, men sening oldingda gunohkorimmi? mening oldimda gunohkorsanmi?

Goh, ba'zan, dam, bir, singari ayiruv bog'lovchilari orqali bog'langan qo'shma gap shakllanayotgan bog'langan qo'shma gaplarning tarkibiy qismlari ifodalash xabarining har ikkalasi ham ro'y beradi. Bunda voqea-hodisalarning ta'riflash bajarilishi kuzatildi. M: Goh tanbur nola qilar, g oh g'ijjak yig'ildi qilagdi. Dam yong'ir qo'yib beradi, dam charaqlab oftob chiqadi. Bundan ko'ngli xursand bo'lsa, ba'zan rashki ham kelardi. Misollarda bog'lovchi turibiki, goh, ba'zan, dam, bir bog'lovchilari ma'nolariga ko'ra juft holda ishlatiladi, shuning uchun ham birini o'rinda ikkinchisini qo'llash mumkin.

Ayrim darslik va qo'llanmalarda "hoh" so'zini ayiruv bog'lovchi qatoriga kirgizishgan.

bu bog'lovchisi bilan bog'langan qo'shma gap shakllanganda, u sintaktik shaklli gapning tarkibiy qismi bo'lib keladi. Bunday bog'langan gaplar esa ikki voqea-hodisadan birini tanlash lozimligi bilan bog'liq bog'lovchi shaxs nutqida ko'p uchraydi. Bu singari murakkab gaplarda bog'lovchisining mazmuni (ekvivalenti) muqobili ham bog'lovchisi yoki - boshqarilgan bo'lishi mumkin. M: Noh o'zingiz o'qing, hoh birov o'qisin, men bari bir, - O'zingiz o'qisangiz ham, birov o'qisa ham, menga bari bir - men o'qiyizmi, birov o'qiydimi, menga bari bir.

Bo'lsa, esa so'zlari ishtirokidagi bog'lovchili

bog'langan qo'shma gaplar

Bo'lsa, esa so'zlari ham bog'langan qo'shma gap tarkibida uning bevosita bog'lovchi qismlarini bog'lovchi grammatik vosita sifatida qo'llaniladi. Bunda bog'langan gapning tarkibiy qismlari orqali berilayotgan ikki xabar o'zaro boglanadi. M: O'q u tomondan, bu tomondan minut sayin guvillab o'tib turardi, men bo'lsa nima qilishini bilmay, har tomonga alanglab qarardi. Yigit qizni sevirar, qiz esa asta bosh qimirlatib ma'qullar edi.

Bo'lsa, esa so'zlari ikkinchi gap tarkibida qatnashadi va uni ma'nosiga bog'lovchi gappga nisbatan ma'lum darajada qarama-qarshi qo'yishi ham mumkin. M: Men dori yasashni o'rganib, xitoy tilini bilib olganimga xursandman, men bo'lsa tekin tilmoch topib olganidan xursand.

Keltirilgan bu misolning ikkinchi qismini ammo, lekin, biroq bog'lovchilaridan bir bilan boshlab, ularni bema'lol zidlov bog'lovchili bo'lgan qo'shma gappga aylantira olamiz. Ammo shunday bo'lsada, bo'lsa, esa bog'lovchi ishtirokidagi qo'shma gaplarda zidlov mazmuniga nisbatan qiyoslash bog'lovchi ustun turadi va ustunlik qiladi.

Ma'nau bo'lsa, esa so'zalari qatnashgan qo'shma gaplarni biriktiruvchi bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar bilan ham almashtirsa bo'ladi. M: Men bu muqimiy Nodiraning qo'lyozmasi haqida so'zlab borar, Yo'ldoshali esa qizning afi-basharasi ... haqida surishtirar edi.

Ammo bu singari almashinish har doim ham mumkin bo'lavermaydi. Ayrim bog'langan gaplarda bo'lsa, esa so'zlarini na biriktiruvchi va na zidlov bog'lovchilari bilan almashtirib bo'ladi. M: U paxta punktida qorovul, yangasi bo'lsa dalada bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, bog'langan qo'shma gapning ishtirokida yasalgan qo'shma gaplarni bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarni alohida turi sifatida o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Inkor bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar

Bog'langan qo'shma gapning bu turida uning tarkibiy qismlari ifodalalayotgan harakatlar ro'y bermaydi. Bunga qo'shma gapning bog'lovchi qismida takrorlanib qo'llaniladigan "na" bog'lovchisi sabab bo'ladi. Masalan: "Mening dom-daraksiz: Na qo'shig'i eshitiladi, na izi topila qoladi, Na tungi mo'risidan tutun chiqadi, na biron daraxt ko'rinadi."

Na bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarda inkor mazmuni bilan bog'lovchi ikki voqea hodisaning qiyoslanishi ham kuzatiladi. Masalan, "Keling, bu misollarning birinchisida yigitning dom-daraksiz yo'qolganligi muayyan tarzda izohlanayotgan bo'lsa, ikkinchi misolda muhitning tasvirlanayotganligi ko'ramiz."

Inkor bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplarda tarkibiy qismlarining birinchi qismning ikkinchisining kesimi tushib qolishi ham mumkin. Bunday holat, asosan, bog'lovchi tarkibiy qismning ham kesimi bir xil so'z bilan ifodalanganda ro'y beradi. Masalan: "Armon qoladi sizda, na buyuk Germaniyada katta puldor bo'lish niyatida."

Shuni aytish kerakki, ayrim ilmiy manbalarda bu singari bog'lovchi bog'langan qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar deb talqin qilinadi. Chunki na bog'lovchisiga so'zning inkor shaklini yasovchi qo'shma bog'lovchi qaralmoqda.

Bizningcha, bu fikrga qo'shilish qiyin. Chunki na bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar nafaqat turkiy tillarda, balki hind-evropa tillarida ham mavjud. Bundan tashqari, na morfemasining inkor bog'lovchisi tarzida kelib chiqqan bog'lovchi leksikografik ishlarda ham qayd etilgandir.

So'nggi yillarda chop etilayotgan ilmiy-monografik ishlarda va darsliklarda bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarning boshqa turini ham shunday fikrlar bildirilmoqdaki, bunday fikrlar bilan ham kelishib ketiladi. Masalan: A.G'ulomov, M.Asqarovalarning "Hozirgi o'zbek adabiyatining darsligida va eslatib o'tilgan "Ona tili mazmuniy sintaksisida" to'rtinchi bo'lakda bog'lovchili bog'langan qo'shma gapning \"/b ravishdosh shakli qanday yasaladigan turi ham mavjudligi xususida fikr va mulohaza yuritiladi va misol keltirilgan: M: Ichkarida ashula tugab, shovg'ini kutgi ko'tarildi, na gapni...

Va ergash gapli qo'shma gaplardan farqli ravishda, atahida uni asoslanadi. Umuman olganda, qo'shma gap tarkibiy qismlardan birikuvidan kelib chiqib, ularning biri bog'lovchili, ikkinchisi ergash gapli qo'shma gaplar deb atalishining o'ziga tushunchalardir. Chunki sodda gaplarning qo'shma gap tarkibiy munosabatga kirishuvini har qanday ko'inishi ham semantik jihatlardan bog'lanishini taqozo etadi. Maxsus atamalar esa, gap turlarining birini ikkinchisidan ma'no va struktura jihatlariga ko'ra taqozo qo'llaniladi.

Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gap deganda ikki yoki undan ko'progina gaplarning grammatik vositalarsiz o'zaro bog'lanishidan tashkil topgan qurilmalarini tushunamiz.

Bunda ohang muhim vositalardan biri sanaladi. Ohang nutqdagi o'zgarish yozuvda esa uni tinish belgilari orqali ko'rsatishga harakat qilinadi.

Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gap tarkibiy qismlarining sintaktik munosabatga kirishuvida ayrim leksik vositalarning taqozo qismlarning har biriga ma'nosi tegishli bo'lgan umumiy so'zning taqozo qismlarning sintaktik o'rni kabilar ham o'ziga xos ahamiyatga ega bo'ladi.

M: 1. O'rtoqlari juda ajoyib: biri bo'yoq, biri bola-chaqali, taqozo biri ishchi. 2. Men bu dahshatdan qochaman, u meni izma-iz quvadi, taqozo qorong'i, qop-qora osmonda yulduzlar charaqlagan.

Bu keltirilgan misollarning birinchisida "biri" so'zi takror qo'llanilmoqda, ega vazifasida kelgan. Ikkinchi misoldagi "dahshat" taqozo ikkinchi qismida u olmoshi bilan ifodalangan. Uchinchi misolda esa taqozo uchun umumiy bo'lgan "qorong'i" so'zi ishlatilgandir. Chunki taqozo qismi ham ana shu so'zning ma'nosi bilan bevosita bog'lanib kelmoqda.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, bog'langan gaplarning sintaktik shakillanishida ayrim gap bo'laklarining salmog'i taqozo Ma'lum bir vosita bo'lmasa, sodda gaplar o'z-o'zidan birikib, qo'shma gap sintaktik shakli hosil bo'lib qolavermaydi.

Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplar so'zlashuv nutqida taqozo ishlatiladi. Buning asosiy sababi shundaki, bunday gaplar orqali so'zlovchi fikrini ixcham va ta'sirli tarzda bera oladi. Mazkur qo'shma gaplar taqozo payt, zidlash, qiyoslash, izohlash kabi semantik rejalar ifodalanishi taqozo

ham Ona tili ilmiy grammatikalarida bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarni uch turga bo'lib o'rganiladi:

1. munosabatini bildiruvchi bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplar.

2. ma'nosabotini bildiruvchi bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplar.

3. ma'nosabotini bildiruvchi bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplar.

Yuqorida aytganimizdek, qo'shma gapning bu turida sodda gaplarni bir-biriga qo'shib turuvchi vositalardan biri bu tinish belgisi-vergul. Vergul qo'shma gapning mantiq turlarini izohlashda ham asosiy vositalardan biri sanaladi. Tinish belgisi ikkinchisidan o'zining qo'shma gapda qo'llanish usuliga ko'ra farq qiladi.

Payt munosabatini bildiruvchi bog'lovchisiz

bog'langan qo'shma gaplar

Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarning barcha turlarida ham payt munosabati bo'ladi. Lekin uning mazkur turida payt munosaboti zidlash yoki qarama-qarshi munosabatlariga qaraganda ustun turadi.

Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarning tarkibiy qismlari mazmunan paytning o'zida yoki ketma-ket ro'y berishi mumkin. M: Tashqarida qor qorayotgan edi, shamol uni deraza oynasiga chars-chars urardi. Ertalabdan havo zahar qorayotgan edi, kechga yaqin qor uchqunlay boshladi.

Misolning birinchisida bir paytning o'zida yuz berayotgan voqea ifodalangan. Ikkinchisida esa voqea ketma-ket ifodalanmoqda. Odatda bir paytning o'zida yoki ketma-ket ifodalanadigan voqea-hodislarni bildiruvchi bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gap tarkibiy qismlari biri ikkinchisidan vergul orqali boglanadi. Ammo bu qismlarning anglatayotgan mazmuniga qarab, ular o'rtasida vergul ishlatilishi ham mumkin. Bunday vaqtda qo'shma gaplarning tarkibiy qismlari ma'nolariga ko'ra u qadar yaqin bo'lmaydi. M: Choyxonaning qorayotganini keltirilib qaynatib qo'yildi, erlarga sholcha, kigizlar to'shaldi.

Xona g'ira-shira, sovuq, bir stol, bir karavot; allaqanday qo'lansa hid anqir

Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarning mazkur turiga kiruvchi gaplar qurilmalar tarkibiy qismlari og'zaki nutqda sanash ohangi bilan, har bir sodda gap oxiriga borib tovush ko'tarilib, orada sezilarli pauza bilan keyingi gap aytiladi va uning oxirida tovush pasayadi- gap tugallanadi.

Qiyoslash munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz

bog'langan qo'shma gaplar

Qiyoslash munosabatini ifodalash bog'lovchisiz bog'langan gaplar tarkibiy qismlari anglatgan mazmunan o'zaro qiyoslanadi va ikkinchisiga zid qo'yilgan bo'ladi. Ammo bu tipdagi qo'shma gaplar bog'lovchi qo'shma gaplardan farq qiladi. Chunki ayni paytda qo'shma gap o'zaro aloqasi zich va birining mazmuni ikkinchisniki bilan bog'langan bo'ladi.

- M: 1. Inson bilimi tugamaydi, u abadiy yaratiladi, abadiy harakatlanadi.
2. Ular ko'p, men bittaman.
3. Suv keltirgan xor-zor, ko'za sindirgan-aziz.

Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gapning mazkur tipdagi qismlarining biri ikkinchisidan vergul bilan, ba'zan esa tire orqali ajratiladi. Og'zaki nutqda esa bu narsa ohang orqali ro'y beradi va tarkibiy qiyosiy mazmunining markazidagi so'z (nisbatan kuchliroq, aytiladi) urg'u oladi. Boshqacha aytadigan bo'lsak, har bir qismning faol bo'lgan darajada kuchliroq ohangda talaffuz qilinadi. M: Ular ko'p, men bittaman. Bog'lovchi qo'shma gapda ko'p va bittaman so'zlari mantiqiy urg'u olmoqda. Mantiqiy urg'u oluvchi so'z gapning boshida va o'rtasida ham keladi. M: Yaxshi yomon so'z-bosh qozig'i. Bu gapimizda yaxshi-yomon so'zlari qiyosiy munosabatda anglatishmoqda va shu bilan birgalikda mantiqiy urg'u ham olmoqda. Shu uchun bunday so'zlar talaffuziga ko'ra boshqalaridan ajralib turadi.

Tire ishlatilgan qo'shma gaplarning qismlari mazmuni bir-biri bilan o'xshatilishi, zidlanishi yoki ikkinchisi birinchisining natijasi bo'lishi mumkin. Masalan: Qor yog'di - don yog'di. Muhabbat - bir so'z, masalan dunyo. Vaqting ketdi-baxting ketdi.

Izohlash munosabatini bildiruvchi bog'lovchisiz

bog'langan qo'shma gaplar

Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gapning izohlash munosabatini bildiruvchi turida tarkibiy qismlarning ikkinchisi mazmuniga ko'ra birinchi qismga izoh beradi. Bunda oldingi gapdan anglashilgan fikrning sababi, natijasi bilish yoki uning kesimidan anglashilgan mazmuni to'ldiriladi. Masalan: Qor yog'di, javdirab qoldi: Toshxo'jani qishloqda uka deyishga Hech kimning ishtirok etishiga sig'masdi:

...o'zbekiston alamzada bo'lgan odamlar...Ochil boboning buyrug'i bilan Yana birinchi qurollarga tutinishdi: o'tlar yoqildi, tayoqlar ishga tushdi.

...Tushirilgan misollarning birinchisi qo'shma gap tarkibiy qismining so'ngisi qo'shma gapda ifoda qilingan mazmun uchun sabab, ikkinchi misolda esa qo'shma gapning ikkinchi tarkibiy qismi birinchi qismda berilayotgan xabarning muhimi bo'lganidir.

...Qo'shma ko'raylik. Qurbonali javdirab qoldi. Sababki, Toshxo'jani qo'shma gapga aytishga Hech kimning haddi sig'masdi.

...Tushirilgan ibtidoiy qurollarga tutinishdi. Natijada o'tlar yoqildi, tayoqlar ishga tushdi.

Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gapning bu turida og'zaki nutqda qo'shma gapning muhimi bo'lganidir. Yuqorida aytib o'tganimizdek, bog'langan qo'shma gapning semantik turlarida qo'llaniladigan bog'lovchilari ham qo'shma gapning shakllanishida ma'lum darajada o'rin oladi. Bunda payt munosabatini ifodalashda, asosan, vergul va nuqtali vergul, izohlash munosabatini ifodalashda vergul va tire; izohlash munosabatini ifodalashda esa ikki nuqta ishlatiladi.

Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gapning har qanday turi ham,avval bog'langan qo'shma gapning muhimi bo'lganidir, sintaktik shakllanishiga ko'ra kamida ikki tub sturukturaga bo'linadi. Agar qo'shma gapning tarkibiy qismla soni ikkitadan ortiq bo'lsa, tub sturukturalar soni ham shunga qarab orta boradi.

Buni alohida aytish kerakki, bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gapning tushunoslik fani doirasida etarli darajada ishlangani yo'q. Bu sohada hali bog'langan mavzular istagancha topiladi. CHunki 50 yillarga qadar fanda bunday qo'shma gapning bog'lovchisi tushirilgan qo'shma gaplar deb izohlangan. SHuning uchun qo'shma gap turli manbalarda turlicha talqin etilgan. Masalan: bog'lovchilar keltiriladi va tahlil etish mustaqil ish qilib boriladi.

Tekshirish savollari

1. Qo'shma gap deganda qanday gapni tushunasiz?
2. Qo'shma gapning necha turi bor?
3. Qo'shma gaplar qanday vositalar yordamida hosil bo'ladi?
4. Nima uchun teng bog'lovchilar guruhlariga ajratiladi?
5. Teng bog'lovchilarning anglatgan ma'nolariga ko'ra bog'langan qo'shma gapni necha xil bo'ladi?

6. Biriktiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gap tuzilishini tushunasiz?

7. Zidlov bog'lovchili bog'langan qo'shma gap deganda-chi?

8. Ayiruv bog'lovchili deganda-chi?

9. Bo'lsa, esa so'zlari qaysi gap tarkibida keladi?

10. Inkor bog'lovchilar qatnashgan gaplarda harakat bajariladimi?

Ergashgan qo'shma gap va uning turlari. Ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, payt, o'rin, shart ergash gaplar.

Reja:

1. Ergash gapli qo'shma gap haqida umumiy ma'lumot.
2. Ergash gapli qo'shma gaplarning ma'no turlari.
3. Ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplar.
4. Payt, o'rin, shart ergash gapli qo'shma gaplar.

Tayanch so'z va iboralar: ergashgan qo'shma gapning turlari; ergashgan qo'shma gapning mazmuni, shakllanishi; ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, payt, o'rin, shart ergash gapli qo'shma gap;

Ergash gapli qo'shma gaplar haqida umumiy ma'lumot

Ergash gapli qo'shma gaplar sintaktik shakllanishiga ko'ra bog'langan qo'shma gaplardan tubdan farq qiladi. Chunki ergash gapli qo'shma gaplar gapning yagona tub strukturasi asoslanadi. Shuningdek, bu qo'shma gap tarkibiy qismlari semantik va sintaktik munosabatlari teng munosabatda qurilmaydi. Shuning uchun ularning birini bosh gap, ikkinchisini esa ergash gap deb ataladi. Ergash gap bosh gapga tuzilishiga va mazmuniga ko'ra bog'langan bo'ladi. M: O'g'li chiqib ketgach, Hokim choynak piyolani nari surib qo'ydi.

Bu misolda ikkinchi gap hokim gap deb hisoblanadi. Hokim gap qo'shimcha izoh berish uchun zamon nuqtai-nazardan gapning sintaktik tuzilish vujudga kelmoqda, ya'ni birinchi gap mustaqil omil bo'la olmaydi. Hokim gap aytadigan bo'lsak, ergash gap o'zi-o'zi uchun emas, bosh gap uchun shartli bo'lgan. Quyidagi misolga murojaat qilaylik.

Quyosh chiqdi. Kun isib ketdi – teng huquqli mustaqil gaplar.

Quyosh chiqdi va kun isib ketdi – teng huquqli gaplarning mustaqil bog'lanishi.

Kun isib ketdi-qachon so'rog'ini qo'yib, aniqlik talab qilayotgan gap bo'ladi.

Bunga javob bo'lish uchun mustaqil gap nomustaqil holatga keladi va bosh gap sintaktik munosabatga kirishadi.

Quyosh chiqqach, kun isib ketdi.

Ana shu tarzda bir gap ikkinchisiga qaram bo'lib qoladi va ergash gap aynalib, ikkinchi bir gap uchun xizmat qila boshlaydi. Natijada ergash gap qo'shma gap hosil bo'ladi.

Yuqoridagilarga asoslanib, ergash gapli qo'shma gap deganda - yagona tub bosh gap va biri ikkinchisiga tobelashib munosabatga kirishadigan gaplardan iborat bo'lgan va bosh gapdan ortiq sodda gaplarning birikuvini tushunamiz.

Ergash gapli qo'shma gaplar tarkibiy qismlarining o'zaro sintaktik munosabati va turli grammatik vositalar tas'sirida yuz beradi. Bu vositalar jumlasiga: bosh gap, bosh va boshqa ayrim grammatik elementlar kiradi.

Ergash gapli qo'shma gaplarning ma'no turlari

Ergash gaplar anglatgan mazmuni, shakllanishi va bosh gapga bog'lanish bo'yicha quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ega ergash gapli qo'shma gaplar.
2. Keesim ergash gapli. qo'shma gaplar.
3. Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar.
4. To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplar.
5. Payt ergash gapli qo'shma gaplar.
6. O'rin ergash gapli qo'shma gaplar.
7. Shart ergash gapli qo'shma gaplar.
8. Sabab ergash gapli qo'shma gaplar.
9. Maqsad ergash gapli qo'shma gaplar.
10. To'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplar.
11. Miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gaplar.
12. Qiyoslash va o'xshatish ergash gapli qo'shma gaplar.
13. Ravish ergash gapli qo'shma gaplar.
14. Natija ergash gapli qo'shma gaplar.

Ega ergash gapli qo'shma gaplar

Ega ergash gapli qo'shma gaplar deb bosh gap tarkibida olmosh bilan bog'langan ega vazifasidagi so'zni tobe gap tomonidan izohlab kelinadigan gapning bosh gap turiga aytilanadi. Bu xildagi qo'shma gapning tobe qismi kim?, qanday? so'roqlaridan biriga javob bo'lib keladi.

Ega ergash gapli qo'shma gaplar ikki xil sintaktik ko'rinishga egadir:

- 1) Ergash gap bosh gapdan oldin keladi va tarkibida kim? yoki nima? so'zlaridan biri ishtirok etadi;
- 2) Ergash gap bosh gapdan keyin keladi va tarkibida kim? yoki nima? so'zlaridan biri ishtirok etadi.

1. Bosh gapdan oldin keluvchi ega ergash gaplar bosh gap bilan shart fe'li bilan bog'langan, sifat-dosh shakli /-ar,-mas,-gan qo'shimchasi/ yordamida ba'zan esa aniqlik bildiruvchi fe'lining ekan shakli qo'shilgani holda munosabatga kirishadi. Bunday ergash gaplarning mazmuni umumga oid bo'ladi. M: Kimda aql bo'lga, u aslida kim bo'lur. Har kimki muhabbat uyini maskan etar, ko'ngliga Xabib kuyini qabul etar.

Keltirilgan misollarning birinchisi fe'lining shart mayli formasi orqali bosh gapga bog'langan bo'lsa, ikkinchisi gapimiz sifat-doshning formasi bo'lmish -ar

qo'shimchasi orqali bosh gapga bog'langandir. Shuningdek, uli egasi vazifasidagi kishilik olmoshi tushib qolgan. Bu olmosh gapning anglashib turibdi.

Bosh gapdan keyin keluvchi ega ergash gaplar bosh gap bog'lovchisi orqali munosabatga kirishadi va bosh gapga mazmuniy bog'lovchi esa bosh gapning kesimiga qo'shilib keladi. Shuning gap shakliga ko'ra tobe gapga o'xshaydi. M: Tog'da shunisi yaxshi yog'saer uncha ho'l bo'lmaydi. Shu narsa ma'lumki, har gektarda paxta hosili yana kamida 5-7 tsentrga ko'payishi mumkin ekan.

Keltirilgan misollar shuni ko'rsatadiki, ega ergash gapli qo'shma bu turida bosh gap mazmuni e'tiboriga ko'ra tugallanmagan fikr bo' va bu fikr ergash gap mazmuni orqali to'ldiriladi. M: Qiyoslaylik Te yaxshi, tog'da yong'ir yog'sa,er uncha ho'l bo'lmasligi yaxshi.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib shuni aytish mumkinki, ega ergash gapli bo'lish mumkin:

1. Umumlashtiruvchi ega ergash gaplarga.
2. Izoh ergash gaplarga.

Umumlashtiruvchi ega ergash gaplar bosh gapdan oldin, izoh gaplar bosh gapdan keyin keladi.

Kesim ergash gapli qo'shma gaplar

Bosh gapning olmosh bilan ifodalangan kesimi mazmunini tobe izohlanadigan qo'shma gap turini kesim ergash gapli qo'shma gaplar

Ergash gapning bu turida bosh gap kesimi shu, shunaqa, shu olmoshlar bilan ifodalanadi va bosh gap ergash gapdan oldin Xursandligim shuki, tabiat bu safar marhamat qildi. Hamma gap shunda shu'lasidan dahshatga tushdilar.

Misollardan ko'rinadiki *-ki* bog'lovchisi bosh gapning kesimi kelib, kesim ergash gapli qo'shma gapni sintaktik shakllantiruvchi asos shu bilan birga, bosh gap bilan tobe gapni bog'lovchi grammatik vosita bajaradi. Qo'shma gapning bu turida ham bosh gap sintaktik shakli va ko'ra tugal strukturaga ega emasdek ko'rinadi. Ammo, shunday bo'lsa ham gapning umumiy shakli yasalishi uchun uning tub strukturasi asos bo'lm bo'is berilayotgan xabar hukmi bosh gap tomonidan chiqariladi. Fikr uchun yuqoridagi misollarni tub strukturalarga ajratib ko'raylik. Tabiat marhamat qildi. Xursandlik-shu.

Ular gaz shu'lasidan dahshatga tushdilar. Gap-shunda.

Ko'p hollarda bosh gapdagi olmosh kesim vazifasini bajarishi edi, ekan, bo'lmoq, iborat bo'lmoq kabi fe'llar bilan qo'llaniladi. M: I yomoni shu bo'ldiki, ularning turmushi buzilgan. Norbibi chehrasining xususiyatlarining yana biri shu ediki, uning buynida kulrang tovlan chiziqcha bor edi.

Shuni ham aytish kerakki, bu xildagi qo'shma gaplarda bosh gapning mazmuniga ko'ra har doim iborat bo'lmoq birligining ma'nosini to'g'ri

shundi - shundan iboratki; shundaki - shundan iboratki; shu ediki - shundan iboratki ediki va b.

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplarda tobe gap tomonidan bosh gapning mazmuni bilan ifodalangan biror bo'lagi mazmunan aniqlanadi. SHuningdek, bosh gapning ot yoki olmosh bilan ifodalangan biror bir bo'lagiga bosh gapning mazmuni aniqlanib, izohlab kelgan tobe gapni aniqlovchi ergash gap deb ataladi.

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar hozirgi ilmiy grammatikalarda to'rt turga bo'linib o'rganiladi:

- 1) Umumlashtiruvchi - aniqlovchi;
- 2) Qiyosiy - aniqlovchi;
- 3) Aniqlovchi - izox;
- 4) Aniqlovchi ergash gapning maxsus turi

1) Umumlashtiruvchi-aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplarning mazmuni bosh gapning otidan aniqlanib, bosh gapning otidan qisqartirilgan shaklda ifodalangan bo'ladi. Bunday qo'shma gaplarning tobe qismida kim, kimki, kimning singari nisbiy olmoshlardan birontasi, hokim gapda esa uning otidan aniqlanib, bosh gapning otidan qisqartirilgan shaklda ifodalangan bo'ladi. M: Kimki texnikaning o'z ishini, uning holiga voy. Kimning qo'shini kuchli bo'lsa, janngda g'olib chiqib qo'li yuqori bo'ladi.

2) Qiyosiy qo'shma gaplarda bosh gap tarkibidagi uning yoki o'shaning otidan aniqlanish so'z sanaladi, tobe gapdagi kim, kimki, kimda-kim, kimning otidan aniqlanib, bosh gapning otidan qisqartirilgan shaklda ifodalangan bo'ladi. Chunki aniqlovchi ergash gap unsurlari bosh gapning nisbiy olmoshlar mazmunan alohida mavqega ega.

3) Aniqlovchi izox qo'shma gaplarda bosh gap tarkibidagi aniqlanish tushib qolishi ham bosh gapning otidan aniqlanib, bosh gapning otidan qisqartirilgan shaklda ifodalangan bo'ladi. Bunday vaqtda bosh gapning mazmunidan anglashib turadi. M: Kim ko'p bilim, qo'shma bilim doirasi keng bo'ladi.

4) Aniqlovchi ergash gap bosh gapga shart fe'li orqali-sa yordamida ifodalangan bo'ladi. Bundan ko'rinadiki, ergash gapning kesimi shart fe'li formasida ifodalangan bo'ladi.

II Qiyosiy aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplarning hokim qismida shu, shunday olmoshlaridan biri, tobe qismida esa shunga mos holda qaysi, qaysi, qay singari nisbiy olmoshlardan biri qo'llaniladi. M: Har biri qanday bilim bilan dunyoga kelgan bo'lsa, shunday kulfat bilan dunyodan ketishga ham qo'shiladi. Aka qaysi yo'ldan yursa, uka ham o'sha yo'ldan yurishi kerak.

III Qiyosiy aniqlovchi ergash gaplarning xarakterli tomonlaridan biri shuki, bosh gapning o'z aksariyat hollarda qo'shma gapning har ikki qismida ham ifodalangan bo'ladi. Shuning uchun bosh gapning sintaktik tuzilishi hokim mavqega ega bo'ladi. Shuning uchun bosh gapning sintaktik tuzilishi hokim mavqega ega bo'ladi. Shuning uchun bosh gapning sintaktik tuzilishi hokim mavqega ega bo'ladi.

III Aniqlovchi izox, ergash gapli qo'shma gaplarning sintaktik shakllanishi bosh gap kesimiga birikib keluvchi-ki bog'lovchisi bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Aniqlovchi ergash gapning tarkibida bunday, bu, bu xil olmoshlardan biri, bosh

gap tarkibida esa shunday olmoshi keladi. M: Dora shox bilan Fayzaqul o'z boshiga shunday jang bo'libdiki, bunday jangni Hech kim tushida ham ko'rimgan bo'lmaydi.

Ba'zan bosh va ergash gaplar tarkibidagi shunday, bunday bo'lmaydi. Ba'zan bosh va ergash gaplari tushirilib qoldirilishi mumkin. M: -Qizki, jamoli oldida oy hijolat. Odamlarni bir-biriga yaqin qiladigan bir kuch borki, uning oti mushakdoshdir.

1-chi gapda shunday va uning olmoshlari tushirilib qoldirilgan bo'lmaydi. 2-chi gapda qizki, uning jamoli oldida oy hijolat. Ikkinchi gapda ham shunday olmoshlar tushirilib, ergash gap tarkibida esa bunday kuchning ot birikmasi o'rniga qizki olmoshi qo'llanilgan.

Aniqlovchi - izoh ergash gaplarning hokim qismi mazmuni va shakli shakliga ko'ra tugallangan holda bo'lmaydi va bosh gap tarkibi tubdan o'zgartiriladi. SHuning uchun bosh va ergash gaplarni bir butun holda olingan holda ko'zlangan mazmun va shakliy butunlikka erishiladi.

IV. Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gapning maxsus turi deb ham ataladi. Bu qo'shma gaplarga aytiladiki, bunda, ularning tarkibiy qismining mazmuni va munosabati sifatdoshning -gan va -degan shakllari yordamida yuzaga keladi. Bunday qo'shma gaplar bo'lsa ham mazkur sifatdosh shakllarini ayni paytda qo'shma gap sintaktik deb ham atash mumkin. Masalan: yasovchi grammatik vositalar deb ham aytamiz. M: Tarvuzi qo'ltig'idan tushdi. Madraim qora narsalarni olib iziga qaytdi.

Hang-mang, rangi uchgan Umida nima qilishini bilmay o'tiradi. Uning boshiga ichiga tushgan, Xayriniso tutilib-tutilib dadasiga qaradi.

Keltirilgan misollarning barchasi -gan yordamida hosil qilingan. Ular ham barcha beraylik: Madraim qoraning tarvuzi qo'ltig'idan tushdi. Madraim qora narsalarni olib iziga qaytdi.

Qo'shma gap shakllanishi jarayonida ikki mustaqil gaplar birikadi. Bunday gapning kesimi sifatdosh shakliga kirib, tobelik funktsiyasini oladi. Bunday qo'ltig'idan tushgan, hang-mang, rangi uchgan, nafasi ichiga tushgan qo'shma gaplar aniqlovchi ergash gaplar sanaladi. Bunday ergash gaplarning egasi bosh gapning egasi bilan mazmunan uzviy bog'liq bo'ladi. SHuning uchun ham har doim ergash gapning affikisini olib keladi. Qiyoslang: tarvuzi - Madraim qoraning; rangi Umida nima qilishini; nafasi Xayrinisoning:

Sifatdoshning degan shakli orqali aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap yasalganda ham bosh gap ergash gapdan keyin keladi. Degani so'zi bog'lanish vazifasida bosh va ergash gap o'rtasida keladi, lekin ularning tasarrufiga kirgiziladi. M: To'yga kelgan sa'atchilarga soliq solinadi degan gap bor.

To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap

Bosh gapda olmosh bilan ifodalangan to'ldiruvchining mazmunini to'ldirishni izohlab kelgan gapli sintaktik qurilmaga to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap ataladi.

Bosh gapda to'ldiruvchi vazifasida qo'llaniladigan olmosh belgisi bosh gapning ham bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, u ko'p hollarda (so'zlashuv paytida) bosh gap tarkibida shaxsan ishtirok etmaydi. Bu singari vaziyatda tobe gap to'ldiruvchi bosh gapning kesimi mazmunini izohlaydi.

To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplarning tobe qismi mazmuniga ko'ra ko'rinishda bo'ladi:

1. Umumlashtiruvchi to'ldiruvchi ergash gaplar.
2. Qiyosiy to'ldiruvchi ergash gaplar.
3. To'ldiruvchi-izoh ergash gaplar.

1. Umumlashtiruvchi to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplarning tobe bosh gapdan oldin keladi va tarkibida kim, kimda-kim, har kim, nima, qanday, qancha kabi nisbiy olmoshlardan biri qo'llaniladi. Bosh gapda esa to'ldiruvchi ergash gap u, o'sha, shu olmoshlaridan biri bajaradi. M: Kimga qaysi misra qizimni tanlab bo'lsa, o'shani tanlab olsin. Shu uch shartni kim bajarsa, o'shanga qizimni tanlab bo'lsin. Tog'a qiziga nimaiki munosib ko'rgan bo'lsa, Sayidniso bilan Tojimisoga munosib ko'rardi.

To'ldiruvchi ergash gapning bu turini shakllanishida shart fe'lining *-sa* qiyosiy grammatik vosita bo'lsa-da, ergash va bosh gap tarkibidagi olmoshlar shart fe'lining omil sanaladi. Chunki *-sa* qo'shimchali shart fe'lining qo'llanilishi ergash tomonidan talab qilinadi. Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish ergashning mazmunan izohlanishi esa o'z navbatida ergash gapda bir yo'la talab qilinadi va shart fe'li *-sa* shaklining qo'llanilishini taqazo etadi.

Uch paytlarda fikr ixchamligi uchun bosh gap tarkibidagi ko'rsatish ergashni yashiringan bo'ladi. Ammo uni istalgan paytda tiklash mumkin. M: O'sha kimga kim nemis ofitseriga otboqar bo'lgan bo'lsa, uni odamlarimiz orqali tanlab oladim va b.

II. Qiyosiy to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplarning tobe qismida qaysi? qanday? qancha? olmoshlaridan biri qo'llaniladi va bosh gapdan oldin keladi. Bosh gap bilan shart fe'li *-sa* yordamida yuzaga keladi. Bunday qo'shma gaplarning shakllanish usuli umumlashtiruvchi to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gapning angari bo'ladi, ammo mazmun e'tiboriga ko'ra qiyosiy fikr ifodasini ifodalaydi. M: Ota-bobolari qanday og'ir hayot kechirib o'tgan bo'lsalar, shuni davom ettirib ko'zlar edilar.

3. To'ldiruvchi-izoh ergash gap bosh gapdan keyin keladi va u bilan *-ki* bog'lovchisi yordamida sintaktik munosabatga kirishadi. Bunday qo'shma gapda *-ki* bog'lovchisining sintaktik vazifasi alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Bosh gap bilan ergash gapning nafaqat sintaktik aloqasi, balki semantik munosabati ham shu bog'lovchi orqali o'rnatiladi. M: Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, Hasan akaning ijod kechasi hamisha qiziqarli o'tadi.

Xursandmandki, Buxoro dunyoda eng arzon, eng yaxshi gaz ishlab chiqarilmoqda.

Aminmanki, buni o'qigan jangchi o'zining shu gulzor yurti uchun qatnashgan urushlar ustiga tashlanadi.

I-chi misolda shuni ko'rsatish olmoshi bosh gapning to'ldiruvchisi sifatida ishtirok etmoqda 2 chi, 3chi gaplarda esa yashiringan holda ishtirok etmoqda.

Xursandmanki. Men shundan xursandmanki.

Aminmanki. Men shunga aminmanki

III. To'ldiruvchi-izoh ergash gapli qo'shma gaplarning sintaktik tuzilishi. *-mi, -chi* so'roq yuklamalari bilan bevosita bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday qo'shma gaplar so'zlashuv nutqida ko'p qo'llaniladi va so'zlashuv shaklida beriladi.

M: -Aytchi, to'g'rimi shu gaplar.
- Bilasanmi, yaqinda bir gap eshitdim.

To'ldiruvchi - izoh ergash gapli qo'shma gapning mazkur turida bosh gap tarkibidagi kelishi lozim bo'lgan to'ldiruvchi vazifasidagi o'lmish hollarda tushirilib qoldiriladi va ergash gap to'lig'icha bosh gapning ma'nosini izohlaydi.

Payt ergash gapli qo'shma gaplar

Payt ergash gapli qo'shma gapning tobe qismi bosh gapda bajarilayotgan ish harakatning yuzaga kelishi paytini, vaqtini anglatadi. SHuning uchun ham payt ergash gap deb aytiladi.

Payt ergash gap ish-harakatning bajarilishi vaqti nuqtai nazardan bosh ma'nolarga ega bo'ladi. Ularning ayrimlari bosh gap bilan bir paytda bajarilgan bo'lgan harakatni ifodalasa, ba'zilar bosh gapdan oldin yoki keyin bo'lgan voqea-hodisalarni, boshqa birlari esa o'ta tezlik bilan bajaraladigan ish harakatini bildiradi. Shuning uchun ham ergash gaplar turli xil grammatik vositalar yordamida shakllanadi.

1. Payt ergash gapli qo'shma gaplarni sintaktik shakllantiruvchi grammatik vositalarning eng faol qo'llanadiganlaridan biri sifatdoshning *-gan* affiksini yordamida payt kelishigining *-da* qo'shimchasining *-ganda* shaklidir. Bunda bosh gap qo'shimchasi sifatdosh (*gan*) shakli bilan to'g'ridan-to'g'ri birikadi. Yana *-chog'*, *zamon*, *mahal*, *kez*, *dam*, *fursat*, *on* singari mavhum ma'noli so'zlar keyin qo'llaniladi. M: Qalandarov so'zining oxirida pravleniyaning qo'ng'iroq o'qiganda, zal yana jim qoldi. Nizomjon elkasiga sochiq tashlab toshqan chiqqanda, Zebixon shu tarafga kelayotgan edi. O'yin eng qizigan paytda bosh gap ko'ptokni bexosdan bosib olib yorib qo'ydi.

Payt ergash gapli qo'shma gaplarning bu singari berilishida bosh va undan keyin bosh gapda bajarilayotgan ish harakat askariyat hollarda bir paytning o'zida yuz beradi. Undan tashqari bosh va ergash gaplardagi ish -harakat bir paytda bajarilgan sifatdoshning *-ar* va *-moq* fe'lining *-ekan* shakllari yordamida ham berilishi mumkin. M: Mubosher otini suvtolga qantarar ekan, ko'zi uzoqda odam ko'rgan ko'tarilayotgan bino devoriga tushdi.

2. Ergash gapda bajarilayotgan ish-harakat bosh gapdan oldin bo'lgan ish ko'rsatishda esa *-gan* qo'shimchali sifatdosh shakliga chiqish kelishi ham bosh gap qo'shimchasidan oldin qo'shiladi va undan so'ng keyin, so'ng bosh gap qo'llaniladi. M: Sal umr o'tgandan keyin, odamga suyanchiq kerak bo'ladi.

Ergash gap tarkibida avval, oldin, burun kabi ravishlar ham qatnashadi. SHuning uchun so'zlar in'kor ma'no beruvchi hozirgi kelasi zamon sifatdoshiga yordamida misollardagiga o'xshab *-dan* qo'shimchasidan so'ng qo'shiladi. - *mas, dan, mas, mas; dan, burun* kabi. M: U bugun tergov boshlammasdan oldin, to'ydan gap o'chiq

2. Sifatdoshning -gan affiksli shakli -sari, -sayin -singari ko'makchilar bilan qo'llaniladi. Bunda qo'shma gap yasovchi asosiy grammatik vosita sifatdosh ko'makchi birikmasi ya'ni -gan sari, -gan sayin shakllari hisoblanadi.

3. Qo'shma gapning bu turida bosh va ergash gapda bajarilayotgan ish birinchi zamon oqimida birga rivojlanadi. M: Sessiya yaqinlashgan sayin, o'qishning yuragi qattiqroq ura boshladi. Toshkentga yaqinlashgan sari, hamma o'qish to'la boshladi.

4. Payt ergash gapli qo'shma gapning sintaktik shakllanishida -gach, -guncha singari qo'shimchali ravishdosh shakllari ham ishtirok etadi. Ravishdoshning -guncha va -y qo'shimchali shakli qatnashgan qo'shma gaplarda ergash gapning ish harakati tobe gapdan oldin bajariladi. M: -Ha, majlis tugamay, o'qib baring.

5. Dars tamom bo'lguncha, hamma jim o'tirdi.

6. Ravishdoshning -gach - i/b affiksli shakllari grammatik vosita bo'lgan qo'shma gaplarda esa aksincha bosh gapdagi ish harakat tobe gapdagi ish harakat, voqea-hodisadan keyin ro'y beradi. M: Choy ichilib bo'lgach, Hasan ota uylarini toz qildi. Kun og'ib, dara qirqog'idagi qoyaning soyasi suv yuzini ham o'ray qoldi.

7. Misollardan ko'rinadiki ravish shakli payt ergash gap kesimi vazifasida ergash gap bilan birga uni bosh gap bilan munosabatini o'rnatuvchi asosiy vosita ham bo'ladi.

8. Sifatdoshning -ar, -mas qo'shimchasi bo'lishli - bo'lishsiz shakli payt ergash gapning kesimi bo'lib kelganda tobe gapdagi ish - harakat, voqea-hodisalar ergash gapdan oldin bajarila boshlaydi. Biroq shu paytning o'zida bosh gapdagi ish harakat voqea-hodisa ro'y berib ulguradi. M: Yana oradan besh minut o'tarib, mas ko'chadan mashina kelib qoldi.

9. Payt ergash gaplar orqali bosh gapdan ifodalanayotgan ish-harakatning tez fursat ichida bajarilganligini (yoki bajarilmaganligini) ko'rsatish vazifasida harakat nomining -sh shakli ko'rinishiga bilan ko'makchisi bilan qo'llaniladi, ba'zan esa bilan ko'makchisidan keyin -oq yuklamasi ham qo'llaniladi. M: Kun chiqishi bilanoq, odamlar muqaddas mozorga kela boshladi. Yaxshidoshlar kelishi bilanoq, ish qizib ketdi.

10. Payt ergash gapning bu turi shakllanishida hamma, zahoti ravishlaridan ham qo'llaniladi. Ammo ayni paytda u -gan shakli sifatdoshi bilan qo'llaniladi. M: O'qishdan Mirzaqosimning qo'li ko'tarilgan hamono, mushti bilan uning big'iniga qo'llaniladi. Sodiq esa Mirzaqosimning qo'li ko'tarilishi bilanoq.

11. Ko'p paytlarda - oq yuklamasi ergash gapning kesimiga to'g'ridan - to'g'ri qo'llaniladi. M: Oradan ozroq fursat o'tmay, akasi kirib keldi.

12. Ammo -oq yuklamasi sifatdoshning inkor shakliga - masdanoq tarzida qo'llaniladi, ergash gapdagi ish-harakat tugallanib ulgurmaganligini bildiradi va bu gap tobe gapning kesimi mantiqiy urg'u oladi. M: Yigitali uzun yo'lka o'rtasiga boshlab masdanoq, orqadan oyoq tovushi eshitildi.

13. Bosh va ergash gaplarda ifodalanayotgan voqea-hodisalarning bajarilish harakatining tezlik bilan almashinishi - gap+edi+ki yoki -gap+edi+hamki tarzidagi

grammatik vositalari yordamida ham beriladi. M: O'vqatga qo'l uzilib qay
hamki. Rashid kirib keldi.

-ki bog'lovchisi alohida ergash gap kesimiga to'g'ridan-to'g'ri bitta
gapdagi harakat yoki voqea hodisaning payt nuqtai nazaridan davom
ifodalaydi. Bunday qo'shma gaplar -dan beri, -dan buyon, tarzidagi
vositali payt ergash gapli qo'shma gaplarga sintaktik sinonimlar
Esimni tanibmanki, Akmal shu maktabda o'qiydi. Esimni taniganimdan
Akmal shu maktabda o'qiydi. Qo'y, zavod bunyod bo'ptiki, shu gap.

6. Shart fe'li xam grammatik vosita bo'lib keladi. Bunda qo'shma gapli
sintaktik tuzilishi va mazmuniga ko'ra ham shart ergash gaplarga yag'ir
Lekin payt ma'nosi shart ma'nosiga nisbatan ustun bo'ladi. M: Ko'chaga
hammaning ko'zi o'shanda. Suvdan gap ochilsa, tilimiz achchiq bo'ladi.
sababi shu.

7. Ergash gap kesimi tarkibiga -mi yuklamasi qo'shilishi orqali qo'shma
gap shakllaganda, -mi bog'lovchi vosita bo'lib qolmay, kesim va
so'zning mazmunini bo'rttiradi ya mantiqiy urg'u beradi. M: Sevgi kishi qalbi
kirdimi, bas, hech qayoqqa qochib qutula olmaysan.

8. Payt ergash gapli qo'shma gaplarning shunday turi ham borki, unda
gap kesimi aniqlik maylida bo'ladi va mutlaqo shart ergash gapli qo'shma
o'xshaydi. M: Men seni qanday qilib amalga ko'taraman, ko'tardim, birgalashib
tosh otishadi.

Bunday gaplarni faqat mazmuniga tayanibgina payt ergash gaplar
kiritamiz. Qiyoslang:

Ko'targanim zahoti, birgalashib tosh otishadi.

Ko'tarishim bilanoq, birgalashib tosh otishadi.

Umuman olganda, payt ergash gapli qo'shma gaplarning ba'zilar
shakliga ko'ra ko'p hollarda sabab, natija ergash gaplarga o'xshab ketadi. M: Sevgi
kishi qalbiga kirdimi, bas, Hech qayoqqa qochib qutula olmaysan (Payt ergash
gap). Sevgi kishi qalbiga kirgach, ... (sabab ergash). Sevgi kishi qalbiga
kirdimi, ... (nat, ergash).

Bunday vaqtda ergash gaplarni bir-biridan farqlashda qo'shma gapning
umumiy mazmuniga e'tibor berish lozim.

O'rin ergash gapli qo'shma gaplar

Bosh gapdagi ish-harakat va voqea-hodisaning bajarilishi, kelib chiqishi
hamda boshlanishi o'rnini ko'rsatadigan tobe gapli qo'shma gaplarga o'rin ergash
gapli qo'shma gaplar deb ataladi.

O'rin ergash gaplar sintaktik shakllanishiga ko'ra aniqlovchi ergash gaplarga
o'xshaydi. Lekin o'rin ergash gaplar ish-harakat, voqea-hodisalarning bajarilishi
kelib chiqishi yoki boshlanish o'rnini haqida ma'lumot beradi. M: Qayerda yolg'iz
etsangiz, shu yerda men hozir bo'laman. Qayerda beparvolik va bo'shangiz
mavjud bo'lsa, u yerda adolatsizlik va yolg'on tomir otishi mumkin.

Qo'shma gapning bu turini o'rin ergash gapli qo'shma gap deb atashning
asosiy sababi shundaki, boshi gapda ko'rsatish o'limoshi bilan qo'shma gapning

2. Bosh gapdagi shart-sharoitning amalga oshirishi uchun, shartli shart qo'yuvchi tobe gapli qo'shma gaplar. Ilmiy tilda bu turdagi real shartli va ikkinchisi real shartli qo'shma gaplar deb ataladi.

1. Real shartli ergash gapli qo'shma gaplarda tobe shartli gapdagi natijasini keltirib chiqaradi va u bosh gap bilan shartli shartli sintaktik munosabatga kirishadi. M: Daraxt bargi tagidan to'kilgan qanday keladi.

Agar bog'lovchisi ergash va bosh gaplarga bog'lovchi bo'lmaydi. U faqat shart mazmunini kuchaytirish uchun xizmat qiladi. U ham tobe gap qismiga qo'shilib, kesim mazmunini alohida bo'lmaydi. U bildirib qo'ysami, butun ish pachava bo'ladi.

Real shartli ergash gaplarning bosh gap bilan sintaktik munosabat holda shart maylidagi fe'l -sa shakli orqali o'rnatiladi. Olingan holda emas, balki yordamchi vosita sanaladi. M: Halol mehnat qilmasa, kechirmagan bo'lardi.

Real shart ergash gaplar -may, qo'shimchali ravishdosh shartli shakllanishi mumkin. Bunday qo'shma gaplarning tarkibiy qismlarining aloqasi ravishdosh shakli va bosh gapning bo'lishsiz bo'lmaydi yordamida o'rnatilgan bo'ladi. M: Musofir bo'lmay, musulmon bo'lmay.

Bunday qo'shma gaplarning sintaktik shakllanishida qo'shimchalari asosiy grammatik vositalar sanaladi.

2. Real shartli ergash gapli qo'shma gaplarda tobe gap qo'yiladigan shart noaniq, mavhum bo'ladi va bunday qo'shma gapning qismida ham edi fe'li yo belgisi, yo belgisiz tarzda ishtirok etadi. Oramizda muhabbat bo'lsa, bir-birimizning oyog'imizga oltin kishan bo'lsin. Agar u yo'lda sizning boshingiz ketishi extimoli bo'lganda edi, vobalay kerakmasdi.

Shuni xam aytish kerakki, edi so'zi bosh va ergash gaplarini qoldirilishi yoki borardi, kelmasdi shakllarida qisqartirilib tushiriladi. Tushirilib qoldirilganda esa gapning kesimi mazmunidan bilimib, gapning gapning kesimi mazmunini Yanada bo'rttirish maqsadida bo'lmay ko'makchi fe'lga -mi yuklamasi qo'shiladi. M: Agar men uning papagi yong'oq olib kirsam bormi, unda miyamga qattiq yong'oqlar to'kib bo'lardi.

Bizningcha, bu xildagi ergash gaplarda bormi so'zining qo'shimcha xabarning ta'sirchanligini oshirish uchundir. Bosh gap bilan tobe gapning sintaktik munosabati esa shart fe'li -sa shakli va bosh gap tarkibidagi fe'lining tegishli shaxsdagi ko'rinishi orqali yuzaga keladi.

Izoh: edi, ekan fe'li, albatta, emoq fe'lining uchinchi shaxs ko'rinishidir. Boshqa shaxslarda esa uning edim, eding, edik va boshqa qo'llaniladi.

Tekshirish savollari

1. Ergashgan qo'shma gap deb nimaga aytiladi?

2. Ergashgan qo'shma gaplar anglatgan ma'nalarga ko'ra uchta ta'rif ber.

ergash gapli qo'shma gaplar qanday hosil bo'ladi?

ergash gap qo'shma gap-chi?

ergash gapli qo'shma gaplar necha turga bo'linadi?

ergash gapli qo'shma gap deb nimaga aytiladi?

ergash gapli qo'shma gap deb nimaga aytiladi?

ergash gapli qo'shma gaplarni natija sabab ergash gapli qshma

ergash gapli qo'shma gap deb qanday gaplarga aytiladi?

ergash gapli qo'shma gap deb nimaga aytiladi?

ergash gapli qo'shma gap deb nimaga aytiladi?

Maqsad, to'siqsiz, miqdor-daraja, qiyoslash va o'xshatish, ravish va natija ergash gapli qo'shma gaplar haqida ma'lumot.

Reja:

Maqsad ergash gapli qo'shma gaplar haqida ma'lumot.

va qiyoslash va o'xshatish ergash gapli qo'shma gaplar haqida

miqdor, daraja, ravish va natija ergash gapli qo'shma gaplar haqida

ergash gapli qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.

Maqsad so'z va iboralar: sabab ergash gapli qo'shma gap (sabab-natija, natija, iborat) dan, -ib, -gach, -may, -sa); maqsad va to'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplar va ularni hosil qiluvchi grammatik vositalar (deb,deya, -sin, uchun, natija, -chun, -ki), miqdor-daraja (qancha, qanchaki, qanchalik, naqadar, qanchalik, shu qadar, shu darajada); qiyoslash va o'xshatish (- ki, -chun, -day, -dak, -sa); ravish ergash gapli qo'shma gap (-i, -i/b, may, -cha, natija (-ki, shunaqa, gumon).

Sabab ergash gapli qo'shma gaplar

ergash gapdagi ish-harakat, voqea-hodisaning ro'y berishi sababini bildiruvchi ergash gapli qo'shma gaplarga sabab ergash gapli qo'shma gaplar deb aytiladi. Sabab ergash gaplar mazmuniga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) Sabab-natija mazmunini bildiruvchi.

2) Sabab-izoh mazmunini bildiruvchi.

Sabab-natija mazmunini anglatuvchi ergash gapli qo'shma gaplarning bosh gapdan oldin kelib, bosh gapdagi ish-harakt, voqea-hodisaning sababini bildiradi, bosh gap esa shu sababning natijasi hisoblanadi. M: Sabab kichikroq, o'zi ko'rimsizroq bo'lgani uchun xola uni Majiddan ayib qo'yiladi. Oyoq osti botqoq bo'lganligi sababli, otlig'u piyodaga yurish qiyin edi.

Sabab-izoh mazmunini anglatuvchi ergash gapli qo'shma gaplarning bosh gapdan oldin kelib, bosh gapdagi ish-harakt, voqea-hodisaning sababini bildiradi, bosh gap esa shu sababning natijasi hisoblanadi. M: Sabab kichikroq, o'zi ko'rimsizroq bo'lgani uchun xola uni Majiddan ayib qo'yiladi. Oyoq osti botqoq bo'lganligi sababli, otlig'u piyodaga yurish qiyin edi.

ham yasashini mumkin. M: 1) Ammo o'sha kunlari suv ancha sovuq bo'lgan uchun chomilishga imkon yo'q edi. 2) Ammo Sodiqning qo'l og'irigi uning uchun unga shaharga chiqishga ruxsat berilmadi. 3) Bo'ri ovlashning yangi usulini eshitib, uning ichiga o't tushgandi. 4) Normat boshqa oqimga qo'shib ham Muxsin ota nabirasini oq qilgan. 5) Hamza Karimboyning nodonligi tufayli tur olmay, shahar hokimiga yuzlandi va b.

Keltirilgan misollarning 1-chisida sabab ergash gapli qo'shma gapning affiksi bilan -i egalik +dan kelishik qo'shimchalarning birikuvidan tashqari ligidan vosita yordamida shakllanganligini ko'ramiz. Ikkinchi misolda ligidan sifatdosh grammatik vosita bo'lmoqda. Har ikki misolda ham gapning tobe qismlariga -ligi sababli, -ligi tufayli, -ligi uchun sintaktik ko'malaklar qo'shma gapli qo'shma gaplarni shakllanishi uchun sintaktik sinonimlar bo'la oladi.

3-chi 4-chi gaplar uchun esa -ib, va -gach affixlari omil bo'lgan. Bunday qo'shma gaplar uchun -gani uchun, -gani sababli, -gani tufayli grammatik vositalar bilan shakllangan sabab ergash gapli qo'shma gaplar o'xshaydi. M: Qiyoslaylik. Bo'ri ovlashning yangi usulini eshitib, ilo'hiy qonun yangi usulini eshitgach. Eshitgani uchun, eshitgani sababli.

5-chi misolda -may affiksi ravishdoshning bo'lishsizlik shakli munosabatga kirishgan. Bu singari qo'shma gaplar yuqorida ko'rib o'tilgan gaplardan kabi qo'shimchalar bilan kelgan so'z shakllari hamda qo'shma gapning gani sababli, -gani tufayli singari grammatik vositalar qo'llanilgan sabab ergash gapli qo'shma gaplarga sintaktik sinonimlar bo'la oladi.

Deb bog'lovchisi sabab va maqsad ergash gaplarni shakllanishida tashqari Bunday vaqtda gapning mazmuniga e'tibor beriladi. M: Yoki bu kambag'allarning bu talabiga qarshilar bor ekan deb, to'rtta mushukim qo'rqib-pisib o'tiraveramizmi? (sabab ergash gap).

Sabab-natija bildiruvchi ergash gaplar yuqoridagidan tashqari grammatik vositalar yordamida ham shakllana oladi. Bunda gapni anglashilayotgan mazmunga e'tibor qilinib kerak. Masalan, sabab ergash gapning kesimi shart maylidagi fe'l shakliga kerak so'zining qo'shilib kelishi bilan ifodalanishi mumkin. Bunda mavhum, noaniq sabab-natija mazmuni anglatadi. M: Kimdir xabar bergan bo'lsa kerak, kolxozchilardan Eshmat, Toshmurod o'roqlar ham kelib, bel ushlab turishardi.

II. Sabab-izoh mazmunini bildiruvchi qo'shma gaplarning tobe qismi gapdagi voqea-hodisaning ro'y berishi yoki ro'y bermasligi sababini bildiradi. Bunday qo'shma gaplarda tobe gap bosh gapdan keyin keladi va u bilan shartli negaki, nimaiki, shuning uchun, shu sababdan, shu tufayli-ki, singari grammatik vositalar yordamida sintaktik munosabatga kirishadi. M: Bir hisobda gapning ham ma'qul, negaki bir zumlik orom unga qimmatga tushayapti.

Rayhonni shuning uchun ekamanki, kuzda bargini yanchib ota ham bo'ladi, va b.

Sabab-izoh ergash gaplarning tobe qismi har vaqt ham bosh gapdan kelmaydi. Bosh gapda shuning uchun, shu sababli shu tufayli kabi grammatik

qo'llanilib, ergash gap bosh gapdan oldin kelishi mumkin. M: Adolat
qo'lga oling, shu sababli u bilan hamma hisoblashadi.
Hayotdan bir daqiqa ham ortda qolmadi, shuning uchun ham bugungi
kunda yangiliklar ko'ziga oddiy ko'rinmaydi.

Maqsad ergash gapli qo'shma gaplar

Bosh gapdagi ish-harakatning, voqea-hodisalarning yuz berishi maqsadini
ifodalovchi tobe gapli sintaktik qurilmalarga maqsad ergash gapli qo'shma
gaplar deyiladi.

Maqsad ergash gaplar asosan -deb,-deya, toki bog'lovchilari va uchun
bog'lovchining semantik va sintaktik funksiyalari bilan uzviy bog'liq. Chunki
bog'lovchilarsiz maqsad ergash gaplar shakllanmaydi. Shuning uchun ham
bog'lovchilarni maqsad ergash gaplarni yasovchi asosiy grammatik vositalar
deyish mumkin.

Ergash gap tarkibida -deb /deya/ vositalar ishtirok etsa, bunday ergash
gaplar bosh gapdan oldin keladi va bosh gap bilan shu bog'lovchilar /deb, deya/
bilan bog'lanadi. M: Hammamizga gap tegmasin deb, shu ishni qilayotirmiz. Bobolarning
so'zida bo'lsin deb, niyat bilan Hokim har tong ushladi qalam.

Maqsad ergash gaplar shu shartda -deb, deya ishtirok etgan bog'lovchilari bor bo'lgan
gaplar bosh gapdan keyin keladi. M:

Seni yaratgandir asli tabiat,

Bir shoir ishqingda kuyib o'tsin deb ..

Tobe qismi tarkibida toki bog'lovchisi qatnashgan maqsad ergash gapli
gaplar bosh gaplarda tobe gap bosh gapdan so'ng keladi va ana shu bog'lovchi bilan
bosh gap bilan munosabatga kirishadi. M: -Sizlar ham shu osiy avomga
qo'linglar, toki yuzlaringiz yorug' bo'lg'ay.

Ba'zi maqsad ergash gapli qo'shma gaplarda toki bog'lovchisidan tashqari,
bosh gap kesimiga -ki bog'lovchisi qo'shilib keladi. Lekin bunday holatda ham
bosh gap bilan bosh gapni bir-biriga bog'lovchi asosiy vosita toki so'zi bo'ladi, -
ki bog'lovchi ta'birchanlikni oshirish uchun xizmat qiladi. M: - Sug'diyonaning hamma
gaplarida bunday tuzoq qo'yib tashlaylikki, toki dushman erkin yurolmasin.

Maqsad ergash gaplar-uchun ko'makchisi yordamida ham shakllanadi.
Bunday qo'shma gaplar tobe gap bosh gapdan oldin keladi. Uchun ko'makchisi,
bosh gap ergash gapning buyruq maylidagi fe'l kesimidan keyin qo'llaniladi. M:
Bolalarga namuna bo'lsin uchun, uni o'qishdan haydaymiz. Bolalar yaxshi
bilgan uchun, u ba'zi so'z va jummalarni takrorlaydi.

Ergash gapning kesimi buyruq maylidan boshqa shakllarda bo'lganda ham
bosh ko'makchi qo'llanishi mumkin. M: Falokat yuz bermasligi uchun, tabiat
qonunlarini puxta bilib olish lozim.

Maqsad ergash gapli qo'shma gaplar degan maqsadda, tarzida keluvchi
bosqich grammatik vosita yordamida ham sintaktik munosabatga kirishadi. M:
Boshqamovarchi kishilar orasidan tanish-bilishlar bormikan degan maqsadda,
gaplarga birma-bir ko'z tashlab chiqdi.

Bu misolda ergash gapning kesimiga -mi yuklamasi qo'shilgan bo'lsa /bormi+ekan, bormikan/, ko'p vaqtlarda u buyruq maqsadga berilishi mumkin. Shuning uchun degan maqsadda tarzidagi grammatik doim buyruq maylidagi fe'l orqali ifodalangan deb ya'ni qatnashayotgan maqsad ergash gapli qo'shma gaplarning sintaktik birligi bo'ladi. M: -Xavotir olmang deb, atayin xabar bergani keldik, xavotir olmang maqsadda, atayin xabar bergani keldik.

Choy sovub qolmasin uchun, belbog'ini choynakning ustiga qo'y. Choy sovub qolmasin degan maqsadda...

To'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplar

Tobe gapning mazmuni bosh gapdagi ish-harakat, voqea-hodisa amalga oshishiga to'siq bo'luvchi, ammo shunga qaramasdan bosh gap harakat, voqea-hodisaning bajarilaverishi ifodalangan qo'shma gaplar ergash gapli qo'shma gaplar deyiladi.

Ergash gapning mazkur turi shakllanishiga ko'ra morfologik roqib bog'lovchi kategoriyasiga mansub ba'zi elementar fe'l shakllari va ayrim yuklamalar kabi bir necha grammatik vositalar yordamida shakllanadi.

1. Ergash gap kesimi fe'lning shart mayli shaklida bo'ladi va bog'lovchisi qo'shiladi. Bunda ham bog'lovchisi bir yo'la uch voqea-hodisa fe'lning shart mayli formasi bilan birgalikda bog'lovchi, ergash gapning mantiqiy urg'u beruvchi yuklama vazifasida, to'siqsizlik mazmunini bosh vosita funksiyalarini bajaradi. M: Mendagi sabr-toqat garchi to'g'ri bo'lsa bunga bardosh bera olmayman. U qilmishiga yarasha jazolandi. Uning o'rtakning bosh qismi juda vahimali edi.

Ba'zan to'siqsiz ergash gaplar birgina shart mayli formasi bilan shakllanadi. Bunda ham mazmunan angashilib turadi. M: O'zi ko'rmagan ko'rar yorug'likni.

2. To'siqsizlik mazmuni-da yuklamasi orqali ham ifodalangan yuklama ergash gapning kesimiga bog'lanib keladi. M: Yo'l loylangan bo'lsa kechqurungi shamol uni ancha sergitib qo'ygan edi.

Bunday gaplarda -da yuklamasi ham yuqoridagi ham bog'lovchi ham uch funksiyani bajaradi. Ammo bu yuklama, ham -dan farqli ravishda bir bog'lovchi bilan birga masalan -ki bilan qo'llanila olmaydi. Lekin shart kerakki, ham bog'lovchisi bilan keladigan -ki bog'lovchisi to'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplarda tobe gap bilan bosh gapni biriktiruvchi grammatik vosita bo'lmaydi. Chunki uning ishtirokisiz ham to'siqsiz ergash gaplar shakllanadi. Bunda, -ki to'siqsizlik mazmunini kuchaytirish uchun qo'llaniladi. M: Uning ilinmasa hamki, Rustamning ruhi tetik edi.

3. To'siqsiz ergash gapning kesimi takroriy holda qo'llanilib, birinchi shart fe'li, ikkinchi qismi aniqlik fe'li orqali ifodalanganda ham -ki bog'lovchi qo'llanilishi mumkin! Ammo bunda ham -ki bog'lovchi vosita to'g'ri bo'lmaydi. Vosita tobe gapning kesimi bo'ladi. M: Bu erdan o'tishim kerak.

...ki zimni yo'qatolmaysan. Bu yerdan o'zimni yo'qotsang yo'qotasan, ...qatolmaysan.

1. To'sqiz ergash gaplar qaramay (qaramasdan) ko'makchisi yordamida qancha, mazkur ko'makchi tobe gap kesimidan keyin qo'llaniladi. M: ... boshlari bo'lishiga qaramay, tabiat hali qishga kirmaganday edi. ... bo'lishiga qaramasdan, Saidahmad ichkariga kirishni xohlamadi.

2. To'sqiz ergash gaplarning shakllanishida ham, albatta, birgina ko'makchi ... balki tobe gapning kesimi bilan ham uzviy aloqador bo'ladi. ... ishlatilishi kesim shakliga bog'liq. M: Oyisi qancha urishmasin, ... bilan gaplashishni istamadi.

3. ...dan ko'rinib turibdiki, ko'makchi singari grammatik vositalarning ... ham tobe gapning buyruq mayli shaklidagi kesim qo'shma gapning ... shakllanishida yetakchi omil bo'lib kela oladi. M: qiyoslab ko'raylik. ... urishmasin, Oyisi qancha urishsa ham (urishsa-da, urishganiga ... qaramasdan).

4. To'sqiz ergash gaplar tobe gapning kesimi takrorlanib kelishi: birinchisi ... ikinchisi esa inkor ma'noda bo'lishi natijasida ham hosil qilinadi. Bunda ... ham shart yoki buyruq maylidagi fe'l shakli bilan ifodalaniishi ... M: U tirishsin-tirishmasin, loyga yomg'ir o'z ta'sirini o'tkazaveradi. Sen ... olmasang, Hikmat senga qasd.

5. To'shma gapning bu turi aytсам-aytmasam, olsun-olmasin, kelsa-kelmasa ... grammatik vositalar yordamida shakllangan turi og'zaki nutqda ko'p ...

6. To'ssiqiz ergash gapli qo'shma gapning sintaktik shakllanishi uchun ... o'tgan zamon sifatdoshi bilan ifodalangan kesimi va bilan ... vosita bo'lishi ham mumkin. M: Ichimda dardim ko'p bo'lgani bilan, ... ochib tashlash noqulay. Achchiq qilgani bilan, o'ziga qiyin.

Miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gaplar

1. To'sqiz ergash gapli qo'shma gapning qancha qani hokim qismida ro'y beradigan ish-harakat, voqea-hodisa yoki ... xarakterining qay darajada, qanday o'lchov yoki miqdorda ekanligini ... qo'shma gaplarga miqdor-daraja-ergash gapli qo'shma gaplar deb

2. Miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gaplarning shakllanishida tobe gap ... keluvchi qancha, qanchaki, qanchalik, naqadar, kabi nisbiy olmoshlar va ... tarkibida shunga muvoffiq holda keluvchi shuncha, shunchalik, shu ... darajada singari olmoshlar hamda ergash gapning shart mayli ... kesimi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. M: O'rtog'ining kelganiga ... qovongan bo'lsa, onasining kelgani uni shunchalik tashvishga solgan

3. ... jarayoni qancha mushkul bo'lsa, mahsulot shuncha qadri bo'ladi. ... kerakki, ba'zan qo'shma gapda qo'llaniladigan nisbiy so'zlarning biri ... yoki uning o'rnida shu ma'nodagi boshqa so'zlar ishlatilishi ham

mumkin. M: U Toshkentda yurib do'stlarini qanchalik sog'in uni bundan ortiqroq sog'ingan edilar.

- Qancha yaxshi ishlasak, davlatimiz boy, turmushimiz

Ba'zan miqdor-daraja ergash gapli qo'shma mazmunining qabartirish maqsadida nisbiy so'zlar har ikki qo'llanilishi mumkin. M: Bu chechaklar buloq namiga shuncha qalin, shuncha bo'liq, shuncha sergul edi.

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, ifodalanyotgan mazmun biri ikkinchisi bilan qiyos qilish gapning umumiy mazmuni yoritiladi.

Shuning uchun G'. Abdurahmonov bunday qo'shma gap va chog'ishtirish ergash gapli qo'shma gaplar bilan qo'shib

Qiyoslash va o'xshatish ergash gapli qo'shma

Ergash gapning bu turini ayni paytda qiyoslash va o'xshatish ergash gapli qo'shma gaplar deb ikkiga ajratib o'rganilayotgan turlari jihatlardan ham bir-biriga juda yaqin. Chunki har ikkilari tarkibiy qismlari mazmunlarining qiyoslanishiga asoslanib bo'lsada, ular o'rtasida ma'no nozikligida ma'lum darajada

Bu farq, asosan "qiyoslash" va o'xshatish so'zlarining kelib chiqadi.

I. Qiyoslash ergash gapli qo'shma gaplar deb bosh qismida mazmun ergash gap mazmuni bilan qiyos qilinadigan qo'shma gap bo'ladi. Bu qo'shma gap shart maylidagi fe'l -sa nisbiy so'z sifatidoshning ayrim shakllari yordamida sintaktik aloqida bo'ladi.

a) Qo'shma gap yasalishiga ergash gap tarkibidagi qo'shma gap tarkibidagi shunaqa, shunday nisbiy so'zlar hamda shart maylidagi -sa kesimi vosita bo'ladi. M: Akangiz sizga bergan bo'lsa, menga maktabda shunaqa ta'lim bergan.

b) Ergash gapning shart maylidagi kesimi vosita bo'lgan qo'shma gap tarkibiy qismlar mazmuni qiyosiy tusda bo'lgan shoxida yursa, u, albatta, bargida yurishi kerak.

v) Ergash gapning ravishdosh orqali ifodalangan kesimi bo'lgan Tog'day taxt bo'lguncha, barmoqday baxt bo'lsin.

g) Ergash gapning- gandan ko'ra tarzidagi sifatdosh shakllangan kesimi vosita bo'ladi. M: Yer bo'lib yashagan o'lgan yaxshi.

Ravishdosh va sifatdoshning qo'shimchalarini o'rganish ergash gapli qo'shma gaplar ham hosil qilish mumkin bo'lgandan ko'ra, barmoqday baxt bo'lsin.

Qiyoslash ergash gapli qo'shma gaplarning to'la qo'shimchali sifatdosh shaklida ham berilishi mumkin. M: Yorong' bo'lsa, o'n beshi qorong'i deganday, Hikmat buloq quruvchi bilan tashvish har minutda teppa-teng jang qiladi.

ifa (masalan,

e farovonlik

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

g'ayri tabiiy

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar deb bosh gapdan anglashilgan gapning mazmuniga o'xshatiladigan qo'shma gaplarga aytiladi.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar deb bosh gapdan anglashilgan gapning mazmuniga o'xshatiladigan qo'shma gaplarga aytiladi.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar deb bosh gapdan anglashilgan gapning mazmuniga o'xshatiladigan qo'shma gaplarga aytiladi.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin. Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

Ravish ergash gapli qo'shma gaplar

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

Ushabtiish ergash gapli qo'shma gaplar tobe qismi kesimi bo'lganda, u bosh gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi ham mumkin.

M: Ichkarida ashula tugab, shovqinli kulgi ko'tarildi, singari qo'sh sodda gaplar bog'lanayabdi deb taxmin qilinadi. Bizningcha, ravish shaklini teng bog'lovchilar qatoriga qo'shib bo'lmaydi. Chunki -i/b yasalgan ravishdoshlar tilda tayyor holda berilmaydi, ular nutqda Boshqacha aytadigan bo'lsak, -i/b affiksi aniqlik maylidagi ravishdosh hosil qilishi bilan birga, mustaqil holatdagi gapni ham holatga keltiradi. Bunday gaplar, asosan, qo'shma gaplarning tobe qismi keladi.

1. Ravish ergash gapli qo'shma gaplar -i/b affiksli ravishdosh shakllanganda tobe gap, asosan bosh gapdan oldin keladi. M: Bobo ochilib, gap ham topila qoldi. Dala shiyponining orqasidagi hovuzga to'lib, qayrag'och barglari qayiqday suzadi.

2. Ravish ergash gapning kesimidan anglashilayotgan ma'no bo'lganda ravishdoshning - y /may/ ko'rinishidagi turi qo'llaniladi. Tishlagan noni tomog'idan o'tmay, o'midan sakrab turdi. Oqilanni yosh ham kelmay, butun vujudi qurigan daraxtday mo'rt va karaxt bo'ldi.

3. Ravish ergash gaplar bosh gap bilan -ki bog'lovchisi bilan munosabatga kirganda, tobe gapda bunday, bosh gapda shunday qatnashadi. Bog'lovchi grammatik vosita-ki, bunday, shunday so'zlar singari so'z va iboralar bilan almashtirilishi mumkin, -ki bog'lovchi gapning kesimida keladi. M: Lekin Dilso'z bu qo'shiqni dildan chiqqan ijro etdiki, birorta ham mashhur ijrochi bunday ijro eta olmasa ke shunday yaxshi tushuntirdiki, bu tarzda faqat malakali o'qituvchilar qiladi.

4. Ravish ergash gapning kesimi -gan affiksli sifatdosh bilan tobe gapda unga-cha qo'shimchasi yoki holda so'zi qo'shilib keladi. M: Xotim birlariga tikilganча gap so'zsiz choy xo'plashardi. So'ngra ko'zlar o'tlari chaqnagan holda, og'ir nafas oldi.

5. Deb bog'lovchisi ham ravish ergash gapli qo'shma gaplarning shakllanishi uchun vosita bo'lib kelishi mumkin. M: Eshikdan yetti burnierga tegay deb, Ashur kirib keldi.

Natija ergash gapli qo'shma gaplar

Tobe qismi orqali bosh gapdan anglashilgan harakat, holat hodisalarning natijasini ifodolovchi sintaktik qurilmalarga natija qismi qo'shma gaplar deb ataladi.

Natija ergash gaplarni sintaktik shakllanishida asosiy grammatik bog'lovchisi sanaladi. Bosh gap tarkibida keluvchi shunday, shu darajada qadar, shunchalik, shunaqa, chunon singari so'zlar esa qo'shma gapning shakllanishida (ki-bog'lovchisidan keyin) qo'shimcha mavqega qo'yilgan mazmunni bo'rttirish uchun xizmat qiladi. Shuning uchun mazkur so'zlar keluvchi so'z mantiqiy urg'u oladi. M: Qilich botir bo'zchini ko'tarib chiqardi, haligi bo'zchi qo'ling'ingachaga kirib ketibdi. Bo'lmasa shunday: bo'layki, o'zingdan turlamay qolasan.

natija ergash gaplar ma'no jihatdan birmuncha sabab ergash gaplarga ajratiladi. Ammo shunga e'tibor berish kerakki, sabab ergash gapli qo'shma gapning bosh qismida bo'lgan bo'lsa, hukm (natija) bosh gap tomonidan chiqariladi, ergash gaplarda esa ana uning sababi ifoda etiladi.

Natija ergash gapli qo'shma gap esa, aksincha, hukm (natija) ergash gapda, sabab ergash gap bosh qismida beriladi. Qiyoslang. M: U eshikni shu qadar qarsillatib yopgani uchun darazalar zirillab ketdi (natija ergash gapli). U eshikni qarsillatib yopgani uchun darazalar zirillab ketdi (sabab ergash gapli).

Natija ergash gapli qo'shma gaplarning tobe qismida hatto natija, oqibatda natija so'zlar qatnashishi ham mumkin. Bunday vaqtda ergash gap mazmuni natija bo'lib qatnashiriladi. M: Chol gaplarni shunday ustalik bilan aytardiki, hatto Tolib to'rtinchi darajaga berilib ketdi.

Natija ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi shunday, shu qadar olmoshlari va olmoshli so'zlar qatnashmasligi xam mumkin. M: Bu cho'lda biram qo'shma gap bo'lsa ham, kechasi bilan qo'rqib chiqdim.

Tekshirish savollari

- 1 To'liqsiz ergash gap deb nimaga aytiladi?
- 2 Miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap deb qanday gaplarga aytiladi?
- 3 Qiyoslash va o'xshatish ergash gap deb nimaga aytiladi?
- 4 Davish ergash gapli qo'shma gaplar qanday shakllanadi?
- 5 Davishdoshning -i/b shakli bilan bog'langan qo'shma gap hosil qilish qanday bo'ladi?
- 6 Natija ergash gap deb qanday gaplarga aytiladi?
- 7 Sabab aniqlovchi ergash gap deb qanday gaplarga aytiladi?
- 8 O'rin ergash gapli qo'shma gap ergash gapning qaysi biriga o'xshash?

Murakkab qo'shma gaplarning turlari. Ko'chirma va o'zlashtirma gaplar.

Reja:

- 1 Murakkab qo'shma gap haqida ma'lumot.
- 2 Murakkab qo'shma gapning turlari.
- 3 O'zlashtirma va ko'chirma gaplar haqida ma'lumot.
- 4 Ko'chirma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi.

Tayanch so'z va iboralar: murakkab qo'shma gap: ergashish, bog'lanish, bog'lanishsiz, aralash; o'zlashtirma gap; ko'chirma gap; tinish belgilari va tinish belgilarining ishlatilishi.

Murakkab qo'shma gap

Darajadan ortiq sodda gaplardan tashkil topgan qo'shma gap murakkab qo'shma gap deb ataladi.

Murakkab qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar o'zaro turlicha qatnashishda bo'ladi. Shunga ko'ra murakkab qo'shma gaplar quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap.
2. Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap.
3. Bog'lovchi vositalarisiz tuzilgan murakkab qo'shma gap.
4. Aralash murakkab qo'shma gap.

Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap.

Murakkab qo'shma gapning bu turida ergash gap bir nechta bosh gapga bitta bosh gapga tobelanadi. Qo'shma gapning bu turi bir necha ergash gap qo'shma gap deb ham yuritiladi.

Bunday qo'shma gaplarda ergash gaplarning bosh gapga bog'lanish ikki xil bo'ladi.

1. Birgalik ergashish.
2. Ketma-ket ergashish.

Birgalik ergashish.

Bu xil qo'shma gap tarkibidagi ergash gaplar biri ikkinchisi grammatik aloqaga kirmaydi.

Balki o'zaro teng holatda bo'lgan sodda gaplar to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lanadi. Bunday ergashish usuli bilan hosil bo'lgan qo'shma gap birgalik ergashish gaplar deyiladi. M: (1) o't tushsa ham, (2) bo'ron bo'lsa ham, o'z so'zidan chiqardi har gal (SH).

Birgalik ergashish murakkab qo'shma gap ham o'z navbatida bo'linadi:

1. Bir tipdagi birgalik ergashish.
2. Turli tipdagi birgalik ergashish.

1. Bunda ergash gaplar bir tipli bo'ladi, ya'ni ergash gaplarning bosh bosh gapning ma'lum bir bo'lagini izohlaydi.

Bir bosh gapning ma'lum bir bo'lagini bir xilda izohlaydi, to'ldirib aniqlaydi va bir xil so'roqqa javob bo'ladi. Bunday ergash gaplar uyushgan ergash gaplar deyiladi. M: Ko'rayapsiz-ku, (1) haq joyiga qaror topadi, (2) nohaq joyga oladi (to'l, uyushib kelayapti). (1) Million yillar o'tganda ham (2) toshga yo'nalgan xatlar o'tib ketganda ham. 3). Yaxshi kishilar insonlar qalbidan o'chib ketgan (tus.ergash gap.uyushib kelayapti).

(2) Turli tipdagi birgalik ergashish. Bunda ergash gaplar turli tipli bo'ladi. Ularning har biri bosh gapdagi bo'laklar turli tomondan izohlanadi, to'ldirib aniqlaydi va bir xil so'roqqa javob bo'ladi. Ularning so'roqlari ham turlicha bo'ladi. Bunday ergash gaplar uyushgan ergash gaplar deyiladi. M: (1) Havo aynib turgan bo'lsa ham, (2) beldan tadbirimiz amalga oshsin deb, sayohatni o'tkazishga ahd qildik.

(Bu qo'shma gapda to'siqsiz va maqsad ergash gaplar qatnashgan) Bu gapdan anglashilgan mazmun turli tomondan izohlanmoqda.

Ketma-ket ergashish.

Bunda qo'shma gap tarkibidagi ergash gaplar bosh gapga to'g'ridan-to'g'ri tobelanmay, biri ikkinchisiga tobelanib, so'ngra birgalikda bosh gapga tobelanadi.

bu bog'lanish ketma-ket ergash gaplar deyiladi. Ular mazmunan zich bog'langan bo'ladi. Agar ergash gapning biri tushib qolsa, mazmun anglashilmay qoladi. M: (1) Majlis tugab, (2) odamlar tarqalganidan buyon allaqancha vaqt o'tgan bo'lsa ham, xonadonlarda odamlar gurungi eshitilmoqda.

Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap.

Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gaplarda sodda gaplar bog'lovchi vazifasidagi so'zlar bilan birikadi. Bunday murakkab qo'shma gapning tarkibidagi sodda gaplarning bog'lanish yo'llariga ko'ra, shunindек, sodda gapning semantik munosabatlariga ko'ra bog'langan qo'shma gaplardan farq qilinadi. Farqi faqat sodda gaplarning miqdorida bo'ladi: ikkitadan ortiq sodda gap bo'lishadi. M: (1) Bahor keldi, (2) lekin havo uncha ochilganicha yo'q, ammo to'satlar kurtak ocha boshladi.

Bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qo'shma gap.

U kildagi murakkab qo'shma gap o'z tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro bog'lanish usuli, sodda gaplarning tuzilishi va semantik munosabati jihatidan bog'lovchisiz qo'shma gaplardan farqlanmaydi.

Bunday sodda gaplarning o'zaro munosabati murakkabroq bo'ladi. Bular asosan quyidagicha:

1. Sodda gaplar o'zaro teng munosabatda bo'ladi. M: Atrofi ko'm-ko'k bo'shkor, o'rtadagi gullar ko'z qamashtiradi, oftobda yal-yal yonib, bir tup lola ochilib yotibdi.

2. Sodda gaplardan biri boshqalariga nisbatan alohida vaziyatga ega bo'ladi. Bunday sodda gaplar o'zaro teng munosabatda bo'lib, alohida vaziyatdagi gapga bog'lanib bog'lanadi. M: (1) Bir qaraysan. (2) Bog'i ko'lda qayig'lar suzar. (3) Yulqo'q ochlar soyalarin suvlarga cho'zar (Sh).

U gapda ikkinchi va uchinchi sodda gaplar birinchi sodda gap bilan semantik munosabatga kirishgan. 2-3 gaplar birinchi sodda gapning kesimidan ochilgan ma'noni izohlayotir.

3. Ba'zan sodda gaplar juft-juft holda o'zaro birikadi. M: 1. Shaharlar ko'pdir. 2. Umr o'tkinchi. 3. Daryolar sobitdir. 4. Suvlar ko'chkinchi (Sh).

Aralash murakkab qo'shma gap.

Aralash murakkab qo'shma gap bir necha ko'rinishga ega.

1. Bog'lanish va erishish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap. Aralash murakkab qo'shma gapning bu turida sodda gaplar o'zaro bog'lanish va erishish yo'li bilan munosabatga kirishadi. M: (1). Bahor keldi. (2) ammo havo bahar ancha sovuq edi, (3) chunki bu yil qish bir oz cho'zilib ketdi.

U gapimizda 3 ta sodda gap mavjud bo'lib, birinchi va ikkinchi sodda gaplar o'zaro bog'lanishgan, uchinchi sodda gap esa bu ikki sodda gapga erishish yo'li bilan bog'langan. Bu bog'lanish bosh gapga chunki bog'lovchisi yo'q bo'lganligi bilan bog'langandir.

Bu gapimizda sabab munosabati ifoda qilingandir. M: Qanday boshlandi, hali uzun qish qirov ostida qimirlamay turgan bo'lsa to'satdan tushgan sovuq odamlarni shoshirib qo'ydi (X).

2. Bog'lanish yo'li bilan bog'lovchisiz munosabatga kirishish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap. Aralash murakkab qo'shma gapning bir qismi sodda gaplarning o'zaro munosabati turlicha bo'ladi. M: Vodiy yerton edi, unda bog'zorlar serob edi, vodiy etagidagi tog'lar esa taqir, qo'ng'ir edi.

3. Har uch munosabat: bog'lanish yo'li bilan, ergashish yo'li bilan bog'lovchisiz munosabatga kirishish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap. M: (1) O'rtoq Xolnazarov ovqatga ishtaxasi bo'lmay, (2) chalquncha yotib qolgan tortar ekan, (3) u ko'z oldidan g'alati manzaralarni o'tkazdi va (4) u ko'z ko'zlari uyquga ketdi, (5) tushiga ham shu manzaralar kirdi.

Bu gapimizda 5 ta sodda gap mavjud bo'lib, birinchi va ikkinchi sodda gaplar o'zaro bir-biriga bog'langan. Bu ikki sodda gap uchinchi sodda gapga ergashish yo'li bilan birikkan. 3 chi 4 chi sodda gaplar va birinchi va ikkinchi sodda gaplar birikishgan. 5 chi gap esa qolgan gaplarga bog'lovchisi bilan birikkan.

O'zga gap.

Ba'zan so'zlovchi o'zganing gapini o'z nutqida ishlatadi. Bu gapning nutqida ishlatilgan boshqa shaxslarning gapi o'zga gap deyiladi. O'zga gapni xil bo'ladi:

1. Ko'chirma gap.
2. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap.
3. O'zlashtirma gap.

Ko'chirma gaplar.

Boshqalarning hyech o'zgarishsiz, aynan berilgan gapi ko'chirma gap deyiladi. Ko'chirma gaplar, odatda, muallif gapi bilan birga qo'llanish qo'shtirnoq ichiga olinadi.

Muallif gapining kesimi sifatida demoq, so'zlamok, aytmoq, gapirguchlik so'zlar keladi. Ko'chirma gapning o'rni asosan quyidagicha bo'ladi:

- a) ko'chirma gap muallif gapidan keyin keladi: Yellikbosh post boshida bilan dedi: "Ho'kizing hyech qayoqqa ketmaydi, topiladi!"

Ko'chirma gap darak gap bo'lsa, nuqta qo'shtirnoqdan keyin qo'llanish so'roq yoki buyruq gap bo'lsa, so'roq va undov belgilari qo'shtirnoq ichiga qo'yiladi.

M: "K?" M: "K!"

1) ko'chirma gap muallif gapidan avval keladi: "Begunoh go'dakning shaharda qilgan duosi ijobat bo'ladi, uyg'oting qizchangizni!" -dedi kampir. "K", -M. "K?" -M. "K!" -M.

2) ko'chirma gap muallif gapini ichida keladi: Majlis raisi labini burdi va bosh chayqab: "Men hyech qanday maqola yozgan yemasman", -dedi. M: "K", -M. M: "K!" -M. M: "K?" -M.

3) ko'chirma gap muallif gapining har ikkala tomonida keladi: "Nizomiddinov, -dedi rais o'midan turib, -siz odamlarning vaqtini olayotirsiz, axir". "K, -m, -k". "K, -m, -k?" "K, -m, -k!"

4) ko'chirma gap ikkita bo'lib, o'rtada muallif gapi keladigan bo'lsa, tinish qo'yidagicha qo'yiladi: "Orzularim mo'l, -dedi O'ktam. -Bu cho'llarda yomil yarataylikki". "K, -m, -k". "K, -m, -k?" "K, -m, -k!"

Ko'chirma gap asosan badiiy va so'zlashuv uslublarida qo'llaniladi.

Ko'chirma gap shakli o'zgartirilib, o'zlashtirilib beriladi. Bu holda ko'chirma gapning muallif to'la saqlangan bo'lishi shart. Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda, o'zlashtirma gap kesimi sifatida aytmq, so'ramoq, buyurmoq, talab qo'yish kabi fe'llari kelishi mumkin, ammo demoq fe'li qo'llanilmaydi.

5) "Bambaba oyoqlari sovuqdan zirqirab og'riyotganini dedi tarzda ifodalanmaydi, ko'chirma gap o'rniga aytdi shakli qo'llaniladi.

6) Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda, odatda, gapda kirish so'z undov tushirib qoldiriladi: "Yeh yoshlik qanday go'zal fasl!" -dedi Yernazar. Yernazar hayajonlanib, yoshlikning go'zal fasl yekanligini ifodaladi.

Ko'chirma va muallif gapining bo'linishi va unda tinish belgilarining ishlatilishi.

1) Ko'chirma gap yozuvda qo'shtirmoqqa olinib, bosh harf bilan yoziladi.

2) Ko'chirma gap avtor gapidan keyin keladi. Bu vaqtda avtor gapining kesimi muallif javob berdi, tugatdi, gapirdi, dedi kabi fe'llar bilan ifodalandi.

3) Ko'chirma gap avtor gapidan keyin kelganda avtor gapidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi va qo'shtirmoq ochilib, ko'chirma gap qo'shtirmoq ichida yoziladi.

4) Ko'chirma gap darak gap bo'lsa nuqta qo'shtirmoqdan keyin qo'yiladi. Agar ko'chirma gap oxiriga - so'roq, undov belgilari qo'yilishi lozim bo'lsa, bu ko'chirma gapdan so'ng qo'shtirmoq yopiladi. M: O'qituvchi aytdi: "Kim fanni puxta o'rganib baho oladi". O'qituvchi so'radi: "Oybekning "Qutlug' qon"

kitabidagi Yo'lchi obraziga kim xarakteristika beradi?". So'zlovchi o'z nutqini davom ettirdi: "Yashasin Respublikamizning mustaqilligi!"

:"....."

:".....?"

:".....!"

3. Ko'chirma gap avtor gapidan oldin keladi. Bu vaqtda avtor bo'laklar inversiyaga uchraydi: Kesim egadan oldin keladi. Avtor gap Avtor gapining kesimi ko'pincha deb aytdi, so'radi, gapirdi, dedi, fe'llar bilan ifodalandi.

Ko'chirma gap avtor gapidan oldin kelganda ko'chirma gap qushtirmoq yopiladi.

Ko'chirma gap darak gap bo'lsa, ko'chirma gapdan keyin qo'shtirmoq vergul qo'yiladi hamda tire qo'yilib avtor gapi yoziladi.

Ko'chirma gaplar oxiriga so'roq va undov belgilari qo'yilgan qo'shtirmoqdan so'ng tire qo'yilib avtor gapi yoziladi.

1. ".....", - _____.

2. ".....?" - _____.

3. ".....!" - _____.

4. Ko'chirma gap avtor gapining har ikki tomonidan keladi. Bu avtor gapi inversiyaga uchraydi. Kesim tarkibi oldin, ega tarkibi keyin Avtor gapi ko'chirma gapning ichida kelganda tinish belgilari quyidagidek:

a) Ko'chirma gap bo'lingan joyda hech qanday tinish belgisi bo'lmasa, unda vergul, nuqtali vergul, tire, ikki nuqta belgilaridan biri bo'lsa, vergul qo'yilib ko'chirma gap davom ettiriladi. M: "SHonli o'zbek xalqi, -deh kuni" Xalq so'zi", -bugun mamlakatimizni hursand qildi".

b) Ko'chirma gap bo'lingan joyda nuqta bo'lsa, avtor gapidan keyin qo'shtirmoq va tire qo'yilib yoziladi. Avtor gapidan keyin esa nuqta va tire qo'yilib gapning qolgan qismi bosh harf bilan yoziladi. M: "Haqiqiy sevgini H-shug'ul tenglashtirib bo'lmaydi, do'stim, -dedi Elmurod, -Sevgi-kishilikning asl bebahosi orzusi".

v) ko'chirma gap bo'lingan joyda so'roq va undov belgilari bo'lmasa, gap saqlanadi va shundan so'ng tire qo'yiladi. Avtor gapidan keyin ko'chirma gap bosh harf bilan boshlandi.

1. ".....", - _____, -.....".

2. "..... ?" - _____, -.....".

3. «.....! - _____, -.....»

5. Ko'chirma gap avtor gapining o'rtasida keladi. Bunday ko'chirma gapning ega tarkibi ko'chirma gapdan oldin, kesim tarkibi ko'chirma gapdan keyin keladi. Avtor gapi bo'lingan joyda ikki nuqta qo'yiladi va qo'shtirmoq ochilib ko'chirma gap oxirida qo'shtirmoq yopilib, ko'chirma gap bo'lsa, qo'shtirmoq yopilgach vergul va tire qo'yiladi, so'ng avtor gapining qolgan qismi yoziladi. Ko'chirma gap oxirida undov va so'roq belgilari bo'lsa, avtor gap belgilar qo'shtirmoq ichida qoladi, qo'shtirmoq yopilgandan so'ng tire qo'yilib avtor gapi davom ettiriladi. M: Kechqurun kamrak eshikdan kirgan avtor gapi: "Sidiqjon aka bizning zvenoda ishlar emishsiz", -dedi (A.Q).

M: Bir kuni podsho afandidan: "Katta hovuzdagi suv neqadar chiqadi?" -deb so'radi.

1. _____, -.....", -.....".

1. _____:"....."?"-_____.
2. _____:".....!"-_____.

3. Dialog tipidagi ko'chirma gaplar:

1) Ketma-ket yozilsa bir-biridan tire bilan ajratiladi va har bir ko'chirma gap o'z ichiga olinadi. M: "Asosiy vaqtimni darsga ajratmay, nima qilay?" - "Boshim ham tildan".

2) Har bir ko'chirma gap yangi yo'ldan boshlansa, undan oldin tire qo'yiladi. Shu vaqtda ko'chirma gapning o'z ichiga olinmaydi. M: "Hozir ovqatningiz sovimasin. -Kel, o'tir, birga ovqatlanamiz.

O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap.

Ayrim hollarda o'zganing fikri avtor gapisiz ko'chirilib, so'zlovchi ishtirok etib bayon qilinadi. Bunday vaqtda avtor ko'chirma gapdagi so'zlovchi o'zining fikrini ham ishtirok qiladi. Bunday gaplar ko'proq badiiy asarlarda uchraydi. M: Rais kabinetda bir o'zi qoldi. U shilq etib divanga tashlandi-da, a'zoyi badani qo'ng'ir bo'lib ketganday bo'ldi. -Mana endi uzoq davr ichida qilingan gunohlar uchun javob berish vaqti keldi. Hozirgacha sen bu payt to'g'risida o'ylab ko'rganing, Qalandarov...(SH.R.).

O'zlashtirma gap.

Ayrim paytlarda o'zgalarning gapi o'zgartirilib bayon qilinadi. Bunda ko'chirma gap mazmuni to'la saqlanadi. Faqat uning shakli o'zgartirilib, avtor o'zining fikrini ham o'z ichiga kiritiladi. O'zgalarning shaklan o'zgartirilib berilgan gapi o'zlashtirma gap deb ataladi. M: "Hiyonatkorlar o'z chuqurlariga o'zlari yiqildilar",-dedi O'ktam hayajon bilan (ko'ch gap).

Havoij ishonch ila xiyonatkorlar o'z chuqurlariga o'zlari yiqiladilar dedi O'ktam hayajon bilan (o'zlashtirma gap).

Ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirish yo'llari qo'yidagicha:

1. Ko'chirma gapning kesimi o'tgan zamon fe'li bo'lsa, o'zlashtirma gapga aylantirishda bu kesimdagi shaxs, son zamon affikslari -gan+moqqa almashtiriladi. Bunday vaqtda ko'chirma gapning egasi qaratqichga aylanadi. Muallif gapning kesimi o'zining fikrini ham o'z ichiga olinadi. M: "Toshkentda chindan ham qadami qutlug' bo'lib qolgan",-dedi O'ktam hayajon bilan.

O'ktam hayajon bilan Toshkentda chindan ham qadamim qutlug' bo'lib qolganini aytdi.

Agar ko'chirma gapning egasi kishilik olmoshi bo'lsa, o'zlashtirma gapga aylantirishda bu ega o'zlik olmoshi bilan almashadi va egalik affiksini oladi. Bunday vaqtda ko'chirma gapning egasi qaratqichga aylanadi. M: "Men a'lo o'qish uchun butun kuchimni sarf qilgandim",-dedi Zulfiya.

Zulfiya a'lo o'qish uchun o'zining butun kuchini sarf qilganligini aytdi.

2. Ko'chirma gapning kesimi-yotir,-yap bilan yasalgan hozirgi zamon bo'lsa, zamon yasovchi -yotgan affiksiga almashtiriladi, so'ng -lik +ega-lik affiksini oladi. M:Ma'ruzachi o'z nutqida:"Butun dunyodagi tinchlik sevar uchun tinchlik uchun kurashayotir",-dedi. Ma'ruzachi o'z nutqida butun dunyodagi tinchliksevar xalqlar tinchlik uchun kurashayotganligini aytdi.

3. Ko'chirma gap kesimi -(e-y) bilan yasalgan kelasi zamon fe'li o'zlashtirishda -ekan to'liqsiz fe'li orttiriladi. Keyin to'liqsiz affikslar shu fe'lga qo'shiladi. M: "Urug'likni o'z paxtamizdan tayyorlaymiz", - dedi jiddiyat bilan Tansiq. Tansiq jiddiyat bilan urug'likni paxtalaridan tayyorlajaklarini aytdi.

Ko'chirma gap kesimi buyruq fe'li bo'lsa, tuslovchi o'rniqa ko'chirish nomining (-i)-sh affiksi +egalik + kerak (lozim, zarur)-lik + egalik qo'shimchalar. M: "O'g'it g'o'zaning tomir-tomirlariga singsin", dedi Anor. Anor o'g'it g'o'zaning tomir-tomirlariga singishi kerakligini (zarurligini) aytdi.

5. Ko'chirma gap kesimi ot kesim bo'lganda, bu kesimga ekasizlik affiksi +egalik +ni ko'chiriladi. M: "Bog' chindan go'zal, -dedi atrofga qarab. Atrof atrofga qarab, bog'ning chindan go'zal, manzaraning chiroyli ekanini aytdi.

6. Ko'chirma gap -ni yuklamasi bilan tuzilgan so'roq, gap bo'lsa gapning kesimi -gan +...magan-lik -egalikni affiksini oladi. M: "Sport bilan shug'ullanish kerakligini unutmadingmi?" - deb so'radi Feruza.

Feruza sport bilan muntazam shug'ullanish kerakligini unutmaganligini so'raydi.

7. Ko'chirma gap kesimi bor, yo'q, so'zlari bilan ifodalansa, uning kesimiga +egalik + ni qo'shiladi. M: "Bizning g'azalimiz el orasida bir qadar shuhrat bor haqida rivoyat bor", - dedi Navoiy kamtarlik bilan.

Navoiy kamtarlik bilan o'z g'azali el orasida bir qadar shuhrat bor haqida rivoyat borligini aytdi.

Diolog

Ikki kishining o'zaro gapi (suhbati) diolog deyiladi. Diologda ko'chirish gapdagi tinish belgilari ishlatiladi, biroq qo'shimcha qo'llanilmaydi. Diologda bir kishining gapi xat boshidan tyeri qo'yilib yoziladi:

-Oting nima? -so'radi chol boladan.

-Yodgor, -deb javob berdi bola.

-Yoshing nechada?

-On to'rtida.

Diologlar asosan so'zlashuv va badiiy uslublarda qo'llaniladi.

Tekshirish savollari

1. Murakkab qo'shma gap deb nimaga aytiladi?
2. Murakkab qo'shma gaplar necha xil bo'ladi?
3. Ko'chirma gap deb nimaga aytiladi?
4. Ko'chirma gaplarda tinish belgilari qanday ishlatiladi?
5. O'zlashtirish gap deb nimaga aytiladi?

- 9) Muallif gapi ko'chirma gap ichida kelganda tinish belgilari qanday bo'ladi?
- 10) Murakkab qo'shma gaplarda tinish belgilari qanday ishlatiladi?
- 11) Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gaplar nechta tinish belgisi bo'ladi?
- 12) Itog'langan murakkab qo'shma gap deb qanday gaplarga aytiladi?
- 13) O'ziga gap deb nimaga aytiladi?

Uslubshunoslik(stilistika). Nutq uslublari

Uslubshunoslik (stilistika) — tilning turli uslublari haqida o'rganuvchi sohasi. Uslubshunoslik deb ham ataladi. Til birliklarining uslubiy imkoniyat va xususiyatlari, funksional-uslubiy, maqsadial-ekspressiv bo'yog'i, shuningdek, nutqda til vositalarini maqsadga muvofiq tarzda tanlash va qo'llash haqidagi ta'limot uslubiyat sanaladi. Darhaqiqat, nutqda o'zaro fikr almashish jarayonida til vositalarini turlicha tanlaydilar va tanlovlar, voqelikka munosabatlarini turlicha ifodalaydilar, natijada nutqning turli ko'rinishlari paydo bo'ladi. Nutqdagi o'ziga xoslik ya'ni til vositalarini maqsadga muvofiq qo'llash va ishlatish usullari nutq uslublari hisoblanadi. Nutq uslublari uslubshunoslikning uslubshunoslik (stilistika) bo'limida o'rganiladi. Shunga ko'ra, uslubshunoslik — tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til vositalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish usullari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslublar, til vositalarining nutqda foydalanish yo'llari, fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklarning xususiyatlari o'rganiladi. Boshqacha aytganda, adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan, bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ko'rinishi adabiy til uslubi deyiladi. Uslub orqali so'zlovchi shaxs o'zining voqealarga, voqealarga shaxsiy munosabatini aks ettiradi.

Uslubshunoslikda quyidagi asosiy nutq uslublari bor: so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, adabiy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub (Ayrim darsliklarda so'zlashuv uslubi bilan boshqa barcha uslublar kitobiy uslub degan umumiy nom ostida ko'rsatiladi); durust, metro, ko'k, tuzuk (so'zlashuv uslubi); moviy, metropoliten uslubi (adabiy).

Har bir uslubni yaratuvchi turlicha vositalar mavjud. Bu vositalarni quyidagi guruhlar bo'lish mumkin:

1) Leksik vositalar: Sinonim, omonim, antonim, paronim, ko'p ma'nolilik, tag'ir so'z (gapning tagida yashiringan ma'no), sifatlash, o'xshatishlar, frazeologik birliklar, shiva, noadabiy so'zlar (jargon, argo, so'kish, qarg'ish kabilar) kasb-hunar so'zlar, mubolag'a (giperbola), arxaik va tarixiy so'zlar, atamalar.

2) Fonetik vositalar: nutq tovushlari, ohang, urg'u.

3. Grammatik vositalar: a) morfologik vositalar: har bir soʻz tarkibi, koʻchma va qoʻshma gaplar, ritorik soʻroq gaplar, undalma, kirish soʻz, undalma, sodda va qoʻshma gaplar, koʻchirma va oʻzlashtirma gaplar.

Maʼlum bir uslubga tegishli boʻlgan soʻzlar uslubiy xoslangan boʻlib yuritiladi: zalvorli soʻzi badiiy uslubga, omonim, sinonim soʻzlari ilohiy uslubga, gapiravotgan kabi soʻzlar soʻzlashuv uslubiga, Senat yigʻinlari markazi kabi soʻz birikmalari ommabop uslubga xosdir. Soʻzlashuv uslubida ham, kitobiy uslubda ham ishlatilaveradigan soʻzlar uslubiy betaraf hisoblanadi: olma, bogʻ, xola, tosh. Bu soʻzlar koʻchma maʼnoda qoʻllanilgan bir uslubga tegishli boʻlishi mumkin.

Nutq uslublari xilma-xildir: soʻzlashuv, rasmiy, ilmiy, publisistik uslublar va badiiy uslublar.

Soʻzlashuv uslubi

Soʻzlashuv uslubida boshqa uslublarga nisbatan soʻz tanlash va qoʻllanish erkinlik ancha katta boʻladi, gap boʻlaklarining oʻrmini istagancha almashirish, unitilgan soʻz yoki birikmalarni gap oxirida keltiraverish mumkin (Qarab qoʻyib koʻchada ekanmi, ukang. Mana ot sotib oldik, Tulpor!)

Soʻzlashuv uslubida nutqning obrazli vositalari: koʻp maʼnoli soʻzlar qoʻllanib boplab qoʻydim-da – adabini berib qoʻydim, choʻzib qoʻying soqqasini – pichoq toʻlang), iboralar (koʻzinga qarab yursang-chi, ogʻzingga qarab gapni, oyun bilan qoʻlinga olib yuguf), sheʼvaga xos soʻzlar, jargonlar, piching, kesatiq, soʻzlashuv qoʻllanish doirasi ancha keng boʻladi.

Soʻzlashuv uslubida undalma, sodda koʻchirma gaplar, toʻliq va qisqartirilgan gaplar ham koʻp qoʻllaniladi. Bu uslubning asosiy xususiyatlaridan yana biri ham soʻzlayotgan paytda har xil imo-ishoralarning ishlatilishidir.

Xalq ogʻzaki ijodi namunalari, xususan, ertaklari va dostonlari ana shu uslub uchun xosdir.

Rasmiy uslub

Rasmiy uslub davlat miqyosida hamda xalqaro tashqi iqtisodiyot va siyosiy aloqadagi barcha rasmiy hujjatlar: davlat qonunlari, qarorlari va farmonlar, notalar hamda xalqaro kengash, simpoziumlar hujjatlari, yoʻriqnomalar, shartnomalar, yeʼlonlar, rasmiy ish qogʻozlari: ariza, buyruq, ishonch qogʻoz, tilxat, maʼlumotnoma, dalolatnomalar yoziladigan uslubdir.

Rasmiy uslubga xos asosiy xususiyatlar shundan iboratki, unda rasmiy asosan xabar-darak mazmunida boʻladi, gap boʻlaklari qatʼiy boʻladi.

...ladi, fikr aniq va ravshan, ma'lum bir qolip (standart)da ifoda yetilib, ...malar, atamalardan foydalaniladi.

Ilmiy uslub

Ilmiy uslub asosan monologik (monolog – bir kishining gapi)xarakterda bo'lib, ... va ijtimoiy hayot kechiradigan jarayon, hodisalar aniq talqin etiladi, ular ... aniq ilmiy xulosalar chiqariladi.

Ilmiy uslubni boshqa uslublardan ajratib turadigan asosiy farq, uning ... logiya –atamalar bilan bog'liqligidir. Aniq va ijtimoiy (gumanitar) fanlarga ... ilmiy asarlar, risolalar, maqolalar ana shu uslubda yoziladi. Bunda ... bir fanning o'ziga xos atamaları qo'llaniladi (ko'p ma'noli so'zlar, ... ta'siriy bo'yoqdor so'zlar, iboralar ishlatilmaydi), gaplar.

Publisistik uslub

Publisistik (lotincha “publikus” –ijtimoiy) uslub Ona tili nutq uslublari ... nisbatan keyinroq, XX asrning boshlarida, Turkistonda dastlabki gazetalar ... bo'lishidan shakllangan.

Publisistik uslub yozma va og'zaki shakllarda namoyon bo'ladi. Ommaviy ... vositalari (gazeta, jurnal, radio, televideniye)uchun yoziladigan, ijtimoiy ... turlı masalalariga oid ocherk, feleton, pamphlet, reportaj, ... nomalar ana shu uslubda yaratiladi.

Publisistikaning og'zaki shakli esa bevosita notiqlik san'atida o'z ifodasini ... Radio, televideniya, turli uchrashuv va kechalarda kundalik voqealar, ... hayotga oid sharhlar bilan chiquvchi notiqlar ana shu uslubda so'z ... Ularning voqellikka bo'lgan munosabatlari fakt tanlash, o'z ... mantiqiy izchil, qisqa, aniq, ravshan tahlil qilishda ko'rinadi.

Publisistik uslubda so'zlashuv uslubiga xos elementlar ishlatilmaydi, ... ijtimoiy-siyosiy atamalar qo'llaniladi.

Badiiy uslub

So'z vositalaridan erkin foydalanish, o'quvchi(tinglovchi)ning ruhiyatiga ... ta'sir ko'rsatish maqsadida tilning tasviriy, obrazli vositalardan, emotsional ... so'zlardan keng foydalanish badiiy uslubning asosiy xususiyatidir.

Badiiy uslub asosan yozma nutqqa xos bo'lib, bu uslubda yoziladigan ... kitobxonga axborot berishdan tashqari estyetik vazifani ham bajaradi, ya'ni

inson tuzg'usiga ta'sir yetadi. Badiiy adabiyotda badiiy tilning yuqori ma'no ko'chma ma'noli so'zlar, iboralar, shevaga xos so'zlar, eskirgan so'zlar, so'zlar, kasb hunarga oid so'zlar, jargonlardan, shuningdek, ritmik so'zlar va his-hayajon gaplardan keng foydalaniladi.

Badiiy uslubni aralash uslub ham deyish mumkin, chunki uslubning barcha uslub unsurlari ham uchraydi.

Eslatma: Ona tili darsligida (2008) nutq madaniyati haqida ham ma'lumot berilgan: Nutq to'g'ri, aniq va yoqimli bo'lishi lozim. To'g'ri va yoqimli gapirish uchun mantiqiy izchillikka va adabiy me'yorlarga riya qilish kerak.

Nutq madaniyati deganda mantiqiy izchillikka, adabiy til me'yorlariga riya qilgan holda to'g'ri, aniq va yoqimli so'zlash tushuniladi.

Tekshirish savollari

1. Uslubshunoslik nima va bu bo'limda nimalar o'rganiladi? 2. Adabiy uslubning ta'rifini ayting. 3. So'zlashuv uslubi haqida gapiring. 4. So'zlashuv uslubida ko'proq qanday gaplardan foydalaniladi? 5. Ilmiy uslub haqida gapiring. 6. Ilmiy uslubda ko'proq qanday til vositalaridan foydalaniladi? 7. Rasmiy-idoraviy uslubda nimalar yoziladi? 8. Rasmiy-idoraviy uslubda qanday gaplardan foydalaniladi? 9. Ommabop uslub haqida gapiring. 10. Ommabop uslubda qanday gap va til vositalaridan foydalaniladi? 11. Badiiy uslubning xususiyatlari haqida gapiring. 12. Badiiy uslub nega aralash uslub deyiladi? 13. Nima uchun ma'nodoshlik uslubiyatning asosi deyiladi? 14. To'g'ri sinonimlar haqida gapiring. 15. Ma'noviy sinonimlar haqida so'zlang. 16. Uslubiy sinonimlar haqida gapiring. 17. Frazeologik sinonimlar haqida gapiring. 18. Grammatik sinonimlar haqida so'zlang. 19. Qanday me'yorlar adabiy tilning barcha ko'rinishlari uchun xos? 20. Qanday me'yorlar adabiy tilning barcha ko'rinishlari uchun xos emas? 21. Nutq madaniyati haqida so'zlang.

Uslubiyat turlari

Yozma va og'zaki nutq me'yorlari haqida

Tilshunoslik manbalarida qayd etilganidek, lug'aviy, grammatik, uslubiy me'yorlar adabiy tilning barcha ko'rinishlari uchun xarakterli, inilo va tilshunoslik belgilarga oid me'yorlar adabiy tilning faqat yozma shakli uchun, to'g'ri talaffuz me'yorlari esa faqat og'zaki nutq shakli uchun xosdir.

Leksik uslubiyat

3. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari. Nutqda omonimlardan foydalangan holda soʻz oʻyinlari hosil qilinadi: Qoʻlingdan kelgancha chiqar yaxshi ot, ot qilib qil, bolam, yomonlikni ot, Nasihatim yod qilib ol, farzandim, Yolgʻiz ot chiqar chiqarmas yaxshi ot. Bu oʻrinda ot omonim soʻzlari turlicha maʼnolarni ifodalaydi. Omonim soʻzlardan foydalangan holda soʻz oʻyinlarini yaratish tajribasizlik sanʼati deyiladi. Badiiy adabiyotda shu badiiy sanʼat qoʻllanib yaratilgan toʻrt turdagi soʻz oʻyinlari boʻladi.

4. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari. Sinonimlarni qoʻllashda hissiy boʻyoq mavjudligi jihatidan farqlanadi: yuz, aft, bashara, bet, chehra, qoʻl, nurxor, diydor sinonimik qatoridagi yuz soʻzi maʼnosi betaraf soʻz boʻlsa, qoʻl soʻzlari salbiy boʻyoqqa ega, bashara soʻzida esa salbiy boʻyoq yanada kuchli, turq soʻzida bashara soʻziga nisbatan ham kuchliroqdir; chehra ijobiy boʻyoqqa ega, jamol soʻzida bu boʻyoq yanada kuchli. SHuningdek, cheharalarning ishlatilish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan boʻlishi bilan farqlanadi. kexsa, qari, oqsoqol, nuroniy, moʻysafid sinonimik qatoridagi qari soʻzining ishlatilish doirasi keng, qolganlariniki esa chegaralangan. Sinonimlarni qoʻllashda ishlatilish oqibatida turli uslubiy xatolar kelib chiqadi: Buldozer soʻzida yiqilay yiqilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yoʻl ochar edi gapida yiqilay soʻzi nooʻrin qoʻllangan, chunki bu soʻz odamlarga nisbatan ishlatiladi; bu gapda devorga nisbatan qulamoq soʻzi ishlatilishi kerak edi.

5. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari. Antonimlardan toʻgʻri foydalana olinadigan holda ham uslubiy xatoliklarni keltirib chiqaradi: CHoyxona mudiri YUsofjonning turmushning issiq-chuchugini totigan kishiga oʻxshaydi. Bu gapdagi issiq-chuchugini juftligi oʻrinda achchiq-chuchugini juftligi ishlatilishi kerak edi. Antonimlardan foydalangan holda yaratiladigan badiiy sanʼat tazod (antiteza) deb ataladi.

6. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari. Paronimlarni toʻgʻri qoʻllamaslik holatida ham xatoliklar kelib chiqadi: CHanoqlardagi loʻppi ochilgan paxtalar gapida yarqirab kumushdek toblanadi. Bu gapdagi toblanadi soʻzi oʻrinda toblanadi soʻzi ishlatilishi kerak edi.

7. Turli sabablarga koʻra qoʻllanishi chegaralangan soʻzlarning uslubiy xususiyatlari. Bunday soʻzlarga eskirgan va yangi soʻzlar, sheva, kasb-hunarga oid soʻzlar, utamalar, jargonlar kiradi. Nutqda bu kabi soʻzlar ham muhim uslubiy xatolar bajaradi. Arxaizmlardan badiiy yoki ommabop asarlarda nutqqa kinoya, haq nuhini kiritish uchun foydalanilsa, tarixiy soʻzlardan oʻtmish voqeligini ifodalash maqsadida foydalaniladi. SHEva soʻzlari mahalliy ruhni ifodalashda ishlatilsa, atamalar ilmiy va badiiy asarlarda fan-texnikaga oid tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi, jargonlar esa maʼlum toifaga mansub kishilar nutqini ifodalash uchun zarurdir.

Albatta, bu guruh soʻzlardan foydalanganda, chegaradan chiqmaslik lozim, aks holda nutqda gʻalazlik paydo boʻladi:

1. Terilgan paxtani tashib turish uchun koʻtarimchi ajratildi.

2. **Buning** ustiga to'kariik stanogining reztsoderjachi o'rtinchi maromiyatni tayyorlanib unga grebenlarni tozalovchi frez o'rnatildi. Birinchi gapda bo'lgan degan o'rinsiz yasalgan yangi so'z ishlatilgan bo'lsa, ikkinchi gapda me'yordan ortiq ishlatilgan.

Nutqda ibora, tasviriy ifoda va maqollar ham ma'lum uslubiy vosita bo'lib, iboralardagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik xususiyatlari, tasviriy ifodalar bilan balandparvozlik, maqollardagi mazmuniy ixchamlik katta uslubiy vositalar yaratadi: Bir yoqadan bosh chiqarmoq iborasi badiiy nutqqa mansul bo'lib, bir jon, bir tan bo'lmoq iborasi umumnutqqa xosdir. YOzuvchi va shouitarlar ibora va maqollar ijod qilishadi: O'likning yog'ini, tirikning timoq'ini (Abdulla Qahhor) O'qsiz soldat – qilichsiz qin. (Oybek)

6. Mubolag'a(yoki giperbola) uslubiy vosita bo'lib, tushunchaning ko'pirtirib, orttirilib tasvirlanishidir. Mubolag'a xalq dostoni, ertaklarda, aytishuv va loflarda faol ishlatiladi: To'qson moliing barmak kavushi... ("Alpomish" dostonidan).

7. Sifatlash (yoki epitet) narsa, shaxs, hodisalarning belgisini ifodalovchi vositasidir. Bu vazifada tilimizdagi belgi bildiruvchi so'z turkumlarini (sifatlar) qo'llanadi: Zolim jallod, bilmaganim bildirgin... ("Kuntuz" dostonidan).

Fonetik uslubiyat

1. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari:

1) *asir, devon* kabi so'zlardagi tovushlarning noto'g'ri (*asr, divan* kabi) talaffuz qilinishi oqibatida nutqda tushunmovchilik yuzaga keladi.

2) *-da, -va, -qa (yoki -q)* kabi bo'g'inglardan keyin yana shunday tovushlar boshlanadigan so'zlarni keltirish nutqiy g'alizlikni keltirib chiqaradi. *So'zlarning gapda qo'llanishi va vazifalari...*

2. Urg'uning uslubiy xususiyatlari:

So'z urg'usining ko'chishi shu so'z ma'nosini o'zgartirishi mumkin (*uzg'irish kiyim(sifat) - yangi damlandi (ravish)*). Gapda ohangning o'zgarishi ham uslubiy mazmun paydo bo'lishiga olib keladi: *Siz ahmoq odam emassiz* (judasiz) *ahmoq* so'zidan keyin to'xtam (pausa) qilinsa, fikr qaratilgan shaxsning *ahmoq* ham odam emasligi ifodalinishi mumkin: *Siz ahmoq, odam emassiz*.

Grammatik uslubiyat. Morfologik uslubiyat

Ot turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1: **Kelishik qo'shimчалarning uslubiy xususiyatlari:**
Kelishik qo'shimchalari o'zaro almashib qo'llanishi mumkin:

va -dan qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: *Qani, oshdan (ni)*

va -ga qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: *Gapingizga*

va -ni tushunmadim.

va -da qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: *Dalani (da) aylandim.*

va -dan qo'shimchalari almashib qo'llanishi mumkin: *kelganlarning biri*

shundan biri.

va uchun qo'shimchalari va ko'makchilar almashib qo'llanadi:

va uchun qo'shimchasi o'rinda uchun ko'makchisi qo'llanadi: *Ukamga oldim - uchun oldim.*

va bilan qo'shimchasi o'rinda bilan ko'makchisi qo'llanadi: *Xatni qalamda yozdi - qalam bilan yozdi.*

va orqali qo'shimchasi o'rinda orqali ko'makchisi qo'llanadi: *Xabarni radiodan - Nabarni radio orqali eshitdik.*

va haqida qo'shimchasi o'rinda haqida ko'makchisi qo'llanadi: *Akasi kelganini - Akasi kelgani haqida gapirdi.*

1. Egalik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari:

Ular qo'llangan egalik qo'shimchasi qaratqich kelishigi qo'shimchasining

qaratqich kelishigi qo'shimchasi esa egalik qo'shimchasining

qaratqich kelishigi ko'rsatib turadi: *maktab hovlisi, bizning maktab.*

Ular (qarashlilik ma'nosi) -niki qo'shimchasi yordamida ham ifodalanishi

mumkin, faqat bu qo'shimcha shaxs-son ko'rsatmaydi: *Bizning maktab - shu maktab bizniki.*

Ular qaratqichli birikmalarda shaxs almashib qo'llanishi ham mumkin: *Mening uyim - shu erda - Kaminaning uyi shu erda.*

2. Ot yasovchi qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari:

Ular qo'shimchalar orasida o'zaro sinonim bo'lgan qo'shimchalar ham uchraydi: *adabiyotshunos - adabiyotchi, mehnatkash - mehnatchi.*

Sifat turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

Ular sifatlardagi qiyosiy darajani yasovchi -roq qo'shimchasi o'rinda -mtir, -

-ish qo'shimchalari qo'llanishi mumkin: *ko'kroq - ko'kish, qoraroq - qoramtir.*

Ular sifat yasovchi qo'shimchalar orasida sinonimlik hodisasi ko'plab uchraydi: *aybli - aybli, serg'ayrat - g'ayratli, chopqir - chopag'on, beg'ubor - g'uborsiz, ma'ni - ma'nili.*

Ular qo'shimchalar orasida antonimlik hodisasi ham uchraydi: *suvli - suvsiz.*

Olmosh turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

U, bu, shu olmoshlari o'rinda bir so'zi (yoki bir xil so'zlari) qo'llanadi: *Bir (shunday) chamanki, atrofida bulbullar giryon. Bir xil (shunday) odamlar tushunmaydi.*

2. Men olmoshi o'rnida kamina so'zi, siz o'rnida bu so'zi qo'llanilgan holatda kaminaning zarracha tajribasi yo'q. Siz va'da bergan ishni bugun va'da bergan edilar.
3. Ilmiy ishlarda, rasmiy hujjatlarda, yig'ilishlarda men olmoshi o'rnida Bizning (mening) bu ilmiy ishimizda ko'rsatish xususiyatlari haqida so'z yuritiladi.
4. Hurmatni ifodalash uchun sen olmoshi o'rnida siz olmoshi ishlatiladi. Sen bugun kelasizmi? Aksincha hurmatsizlikni ifodalash uchun esa sen o'rnida senlar ko'plik qo'shimchasi qo'shiladi: Senlar buni tushunmaysanlar.
5. Ko'rsatish olmoshlari ta'kidlash, ajratish ma'nolarini ifodalaydi. Sen dono maslahatchi.

Fe'llarga xos uslubiy xususiyatlar

1. Shaxs-son qo'shimchalarining sinonimiyasi:

- 1) fe'lning 2-shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida 2-shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: Amaki, ertaga kelasizmi?
- 2) fe'lning 1-shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida 2-shaxs birlik qo'shimchasi ishlatiladi: Tabiatning ishlariga hayron qolasan kishi.
- 3) 2-shaxs ko'plik o'rnida 1-shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: Ushbu kitobni diktant yozamiz.
- 4) 2-shaxs ko'plik o'rnida 3-shaxs birlik qo'shimchasi ishlatiladi: Ushbu ohangda dedi: - SFunaqa ish bilan hazillashib bo'ladimi?

2. Zamon qo'shimchalarining sinonimiyasi:

- 1) hozirgi zamon davom fe'li o'rnida hozirgi-kelasi zamon shakli qo'llaniladi: Butun qishloq ular haqida gaplashishadi (gaplashishvapti).
- 2) kelasi zamon o'rnida hozirgi zamon shakli qo'llanadi: Ushbu ishni tushyapmiz.
- 3) hozirgi zamon o'rnida o'tgan zamon shakli keladi: Qarashon Ushbu ishni kelayotibdi.

3. Mayl qo'shimchalari sinonimiyasi:

- 1) ijro maylidagi fe'l buyruq mayli o'rnida keladi: Qarti, ketdik, bolalar
- 2) ijro mayli shart mayli o'rnida keladi: Kelaman dedingmi, kelish kerak

4. Nisbat qo'shimchalari sinonimiyasi:

- 1) birgalik nisbati qo'shimchasi ko'plik qo'shimchasiga sinonimdir: Ular keladi – Ular keldilar.
- 2) nisbat qo'shimchalari ichida o'zaro sinonimlikni hosil qiladiganlari to'rt turlidir: -il, -n, -in, -sh, -ish; -i, -tir, -dir, -tir, -giz; -kiz, -kaz, -qiz, -qaz.

5. Fe'l yasovchi qo'shimchalar sinonimiyasi:

- 1) ba'zi yasama fe'llar iboralarga sinonim bo'ladi: gulladi – gulga kirib
- 2) qo'shimcha yordamida yasalgan fe'llar qo'shma fe'llarga sinonim bo'ladi: himoyaladi – himoya qildi.
- 3) fe'l yasovchilar o'zaro sinonim bo'ladi: sizlamoq – sizsiramoq, sizsiramoq – sizlamoq.

Sintaktik uslubiyat

Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari

Uzviy aniqlovchilar ot bilan ifodalansa, majoziy ma'no ifodalaydigan bo'ladi: *Kumush choyshab yopib dalalar, qor qo'ynida uxlab yotadi.*

Uzviy aniqlovchilar turli so'z turkumlaridan tuzilib, sifatlash vazifasini bajaradi va so'z birikmalari bilan ifodalanadi: *Osmon o'par tog'lar, bag'ri toq chuki yo'q qirlar, fikri tiniq insonlar.*

Uzviy aniqlovchi takroriy so'zlar bilan ifodalanganda ma'no kuchayishi bo'ladi: *Haland-baland binolar tez uchray boshladi.*

Izohlovchi ham uslubiy vazifa bajaradi. Ma'lumki, izohlovchi laqab, ta'rif, o'xshatish kabi ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunda ta'rif shaxsiga nisbatan munosabat seziladi, ya'ni uslubiy ma'no yuzaga keladi: *U quruq, Ali tajang, Soli sovuq* va h. O'xshashlik ma'nosidagi izohlovchi ma'no tarinkilik (pafos) xususiyatini kiritadi: *ona-Vatan, gulchalar-qizchalar.*

Uzviy bo'laklar jumla tarkibidagi ayrim bo'laklarga urg'u berish, ularni ajratib ko'rsatish, shaxs va narsa haqida qo'shimcha ma'lumot berish, muvazirlarni ta'kidlash kabi vazifalarni bajaradi: *Biz, yoshlar, ota-ona merosini ko'z qorachig'iday asrashimiz lozim.*

Undalmalar ham turli uslubiy vazifalarni bajaradi. Ular gap boshida va ortida kelib, chaqiriq va murojaatni ifodalaydi: *Uka, mening yo'qligimni bilmasa.* Gap oxirida kelgan undalma tinglovchiga nisbatan hurmat, ehtiromni ifodalaydi: *Tuproq'ingni zar bilarman, ona-Vatanim!* Bulardan tashqari undalmalar iltimosni, so'zlovchining his-tuyg'usini, kuchli ehtirosini, xush holatni, piching va kinoyani ifodalash uchun ham xizmat qiladi.

Uzviy so'z va kirish birikmalar so'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini bildiradi. Bu munosabat sifat, son, olmosh, fe'l va modal so'zlar yordamida ifodalanib, gumon, tasdiq, inkor, fikr tartibi, fikr izohi, e'tiborni tortish, ta'kid, ikki fikrni o'zaro bog'lash kabi ma'nolarni aks ettiradi: *U bugun kelmaydi,*

Ayrim gap turlari o'rtasidagi sinonimiya

Uzviy bir fikr gapning har xil turlari bilan ifodalanadi:

a) undalma gap bilan: *Har kim ekkani o'radi.* b) qo'shma gap bilan: *Kim nimani o'z shumi o'radi.*

c) bir bosh bo'lakli va ikki bosh bo'lakli gaplar o'zaro sinonim bo'ladi: *Bugun ketamiz – Biz bugun ketamiz.*

d) tarkib va so'roq gap sinonim bo'ladi: *Vatanni kim sevmaydi – Vatanni hamma sevmaydi.*

Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari

- 1) bog'langan qo'shma gaplar tarkibida biriktiruv va zidlov bog'lanish holatida qo'shma gaplarning tarkibidagi qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari o'zgarib, *-u, -yu, -da* yuklamalari sinonim holatda qo'llanishi mumkin. *Itavo bulutlashdi -yu, yomg'ir yog'a boshladi. Havo bulutlashdi -yu, yomg'ir yog'a boshladi.*
- 2) ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar uslubiy xususiyatlari o'zgarib, sinonim bo'ladi: *Shunisi aniqki, biz bugun yo'lga chiqa olmaymiz - Hava yo'lga chiqa olmaymiz.*
- 3) sabab, maqsad, o'xshatish ergash gaplarning kesimlari sifatlash, harakat bilan ifodalansa, sodda gaplarga sinonim bo'ladi: *Tog' etagi yulduz yo'lga chiqa olmaymiz - CHiroyli gilam to'shalganday - CHiroyli gilam to'shalganday tog' etagi yulduz yo'lga chiqa olmaymiz.*
- 4) payt, sabab, shart, to'siqsiz, natija, ravish ergash gaplarni o'zgarib, sinonimlari bilan almashtirish mumkin: *U kelsa (kelgan paytda, kelar ekan), hamma ketib bo'libdi.*
- 5) bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari o'zgarib, sinonim bo'ladi: *Qor yog'di - don yog'di (Qor yog'sa, don yog'adi. Qor yog'di, don yog'di).*

Ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning uslubiy xususiyatlari

Birovlarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi (ko'chirma gap) o'zgarib, mazmuni saqlanib, shakli o'zgartirilgan holda berilgan gapi (o'zlashtirma gap) uslubiy xususiyatlari o'zgarib, sinonimik holatda bo'ladi: *O'qituvchimiz dedi: "Topshiriqlarni o'z vaqtida bajarish" - O'qituvchimiz topshiriqlarni o'z vaqtida bajarish lozimligi haqida gapirdi.*

Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda quyidagi o'zgarishlar bo'ladi:

1. Ko'chirma gap birikmali to'ldiruvchiga aylanadi: *"Hamma yig'ildi" - dedi navbatchi. Navbatchi hammaning yig'ilganini aytdi.*
2. Ko'chirma gap tarkibidagi undalma vositali to'ldiruvchiga aylanadi: *"Navbatchi biz bilan yuring"; - deb taklif qildi do'sti. Rasulbekka do'sti o'zlarini taklif qildi.*
3. Ko'chirma gap tarkibida kirish so'z vazifasida kelgan undoylar, taqdid so'zlar tushiriladi: *"Voy, qo'rqib ketyapman", - dedi xotini. Xotini qo'rqib ketayotganini aytdi.*

Tekshirish savollari

1. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
2. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
3. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
4. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
5. Ta'kidlash so'zlari ko'ra qo'llanishi chegaralangan so'zlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
6. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
7. Urjuning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
8. Kelishik qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

10. Xususiyatlari haqida gapiring. 9. Egalik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring. 10. Ot yasovchi qo'shimchalarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring. 11. Sifatning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring. 12. O'zining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring. 13. SHaxs-son shakllarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring. 14. Mayl shakllarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring. 15. Nisbat shakllarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring. 16. Fe'l yasovchi shakllarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring. 17. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring. 18. Ayrim gap bo'laklari o'rtasidagi uslubiy xususiyatlari haqida gapiring. 19. Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

Tinish belgilarning ishlatilishi (puntuatsiya)

Ushbu bilimning umumiy grafik tizimida alohida guruhni tashkil etuvchi va yozma matnning harflar yoki boshqa yozuv ifodalari bilan berib (ifodalab) bo'lmaydigan belgilari (nutqning sintaktik qurilishi va mazmunan qismlarga bo'linishini ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi belgilar tinish belgilari hisoblanib, ularning yozma matnda qo'llanishini o'rganadigan bo'lim **puntuatsiya** deb yuritiladi. Tinish belgilari quyidagilardan iborat: nuqta (.), so'roq belgisi (?), undov belgisi (!), vergul (,), nuqtali vergul (;), ikki nuqta (:), ko'p nuqta (...), tire (-), qavs (), qo'shtirnoq (").

Nuqta belgisi va uning qo'llanilishi

Nuqta belgisi quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Tinch ohang bilan aytilgan darak, buyruq va undov (his-hayajon) gaplardan keyin: *Oltin kuz fasli kirib keldi. Darslarni o'z vaqtida tayyorlab yuring. Koshki ushbu kuchi etsa.*
2. Birinchi qismida nuqta, ko'p nuqta, undov yoki so'roq belgisi bo'lgan barchama gap o'rtasida kelgan muallif gapidan so'ng: *"Men hozir jo' nayman, - dedi u. - Siz esa yarim soatlardan keyin yo'lga chiqing".*
3. Qisqartirilgan ism va familiyalarning birinchi harfi yoki qismidan keyin: *Molim (Mirzakalon Ismoiliy)*
4. Sanash yoki ayrim fikrning qismlarini ifodalagan va oy, kun, yillarni bir-biridan ajratish uchun qo'llangan raqam yoki harflardan keyin: *27.09.2002* kabi.

Diqqat! Qavsqa olingan manbadan oldingi gap oxiridagi tinish belgilari o'z o'rnida saqlanadi va qavsdan keyin hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi: *Ketdi. (A.Q.)* SHuningdek, sarlavhalardan keyin (darak gap bo'lsa) nuqta qo'yilmaydi. (18; 104).

So'roq belgisi va uning qo'llanilishi

1. So'roq belgisi so'roq gaplardan keyin qo'yiladi: *Ishga tayyormisiz?*
2. So'roq gaplar bittadan ortiq bo'lib kelishi mumkin; bunday gaplar so'roq belgisi quyidagicha qo'yiladi:
 - 1) so'roq gaplarning har biriga ahamiyat berish lozim topilsa yoki har bir so'roq gap mazmuniga ko'ra mustaqil bo'lsa, har biridan so'ngi so'roq belgisi qo'yiladi: *Qishloqlar qanday? Og'aynilar yaxshi yurishibdimi?*
 - 2) agar so'roq gaplar mazmunan umumiy bir fikrni ifodalasa, so'roq belgisi birinchi so'ngi so'roq gapdan keyin qo'yiladi: - *Tag'in mehmon boshlab keldingizmi?*
kelyapti: Savrimi, Rahbarni, yo akangning bolalarini etaklab kelyapti.
(G'.G')
3. So'z yoki ibora noaniq bo'lsa, unda gumon ifodalansa, so'roq belgisi qo'yiladi: *Bu ishlarning hammasini yarim soat (?) ichida bir o'zi bajaradimmi?*

D i q a t ! Ba'zan qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplardan biri so'roq belgisi shaklida, ikkinchisi esa uning izohi sifatida kelishi mumkin, bunday holatda birinchi orasiga vergul yoki tire qo'yilishi mumkin: *U ertaga keladimi, kelmaydimi, kelmasam men uchun qorong'i.*

Undov belgisi va uning qo'llanilishi

Undov belgisi quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Kuchli his-hayajonni ifodalagan gaplardan so'ng: *YOshligimda nasib baxtiyor edik!*
2. Buyurish, tilak, orzu ma'nolarini ifodalagan gaplardan so'ng: *Hayat bularni ko'zimdanda yo'qot! Qani endi qush kabi osmonda parvoz qilsa!*
3. Gap boshida kelib, kuchli his-hayajon ifodalagan undalmalardan so'ng: *hahnda ha va yo'q so'zlaridan so'ng: Yo'q! Rustam bunday qabihlikka barmay hech qachon! Azizlar! Sizni mustaqillik bayrami bilan tabriklayman!*

Ko'p nuqta belgisi va uning qo'llanilishi

Ko'p nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Fikrning tugallanmaganligi, so'zlovchining hayajonlanib yana nimeda aytmog'chi ekanligini ko'rsatish uchun: *Agar hozir gapingizni to'xtatmasangiz...*
2. Ba'zan ko'p nuqta so'zlovchining o'ylashi, mulohaza qilishini ko'rsatadi: *Bugun... bugun oldingizga o'tsam bo'ladimi?*
3. Ba'zan kimningdir savolga javob bermay indamay turganini ko'rsatish uchun ham ko'p nuqta qo'yiladi:
- *Mendan rozimassiz, bilaman, kechirmaysiz...*
- ...
4. Biror so'z yoki gapning tushirilganini ko'rsatish uchun: *Bugun ettinchi bo'lga kelib; ... fig'uni boshdi. (T. Malik)*

Ko'p nuqta, undov va so'roq belgilarning birikkan holda kelishi

1. So'roq mazmuniga qaraganda his-hayajon kuchli bo'lgan so'roq gaplardan undov va so'roq belgisi birikkan holda (!?) qo'yiladi: *Go'zallik olamni kim uchiga kim ishonmaydi!?*

2. Kuchli his-hayajon bilan berilgan savolni ifodalaydigan so'roq gaplardan undov va so'roq belgisi birikkan holda qo'yiladi: *- A?! - Xonkeldieva erida surat bo'lib qoldi. - Direktorimiz-a?! (H.G'.)*

3. Kuchli his-hayajon ifodalangan va mazmunan tugallanmagan gaplardan undov belgisi va ko'p nuqta birikkan holda (!..) qo'llanadi: *-Nafisa!.. Nafisa!.. - dedi Aziz o'pkasi yumshab, ko'zlariga qaynoq yosh keldi.(H.G'.)*

4. Mazmunan tugallanmagan so'roq gaplardan so'ng so'roq belgisi va ko'p nuqta birikkan holda (?..) ishlatiladi: *- Nima dedingiz? Bularning hammasi men nima?..*

Vergul belgisi va uning qo'llanilishi

Vergul quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Uyushiq bo'laklar orasida:

1) bog'lovchisiz birikkan uyushiq bo'laklar orasida *Andijon, Namangan, Qo'qon, Samarqand - O'zbekning chamani, bog'u bo'stoni.* (G'.G'.) 2) takrorlanuvchi bog'lovchilar bilan birikkan uyushiq bo'laklar orasiga: *U goh kulimsiraydi, goh qayg'u o'yga toladi.* 3) zidlovchi bog'lovchilar yordamida birikkan uyushiq bo'laklar orasiga: *Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi.* (P.Q.)

2. Undalmalarni ajratish uchun: *Ertaga, azizim, toqqa jo'naymiz.*

3. Kirish so'zlarni va tuzilishiga ko'ra murakkab bo'lmagan kirish gaplarni ajratish uchun: *Xullas, ertaga shu erda yig'iladigan bo'ldilar. Men sizga aytsam, o'z yulimning yomoni bo'lmaydi.*

4. *Ha* va *yo'q* so'zlarini gap bo'laklaridan ajratish uchun: *Ha, bu gapingiz bog'ri. Yo'q, ertaga kela olmayman.*

5. Gapning ajratilgan bo'laklarini ayirib ko'rsatish uchun: *"Biz, yoshlar, otalarimiz qoldirgan bebaho merosni ko'z qorachig'iday asrashimiz kerak".*

6. Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarda: *Eshik ochildi, ichkariga qanday havo yopirilib kirdi.*

7. *Va, ham, hamda, yoki* (yolg'iz kelgan) bog'lovchilaridan boshqa bog'lovchilar bilan bog'langan qo'shma gaplarda: *Hamma gapirdi, lekin u bir o'chikkada xomush o'tirar edi.*

8. Ergash gapni bosh gaplardan ajratish uchun: *Hamma yig'ilgach, majlis boshlandi.*

9. Muallif gapini ko'chirma gapdan ajratish mumkin:

Bugungi qilgan ezgu ishlarimiz, - dedi ota, - kelajak uchun mustahkam poydevor asosini bajaradi.

Nuqtali vergul belgisi va uning qo'llanilishi

Nuqtali vergul quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. O'z ichida vergul bo'lgan yoyiq uyushiq bo'laklar orasida
Mehnat, ijod, odam sharafi;
Dil yorug'i, hayot quvonchi
Hammasining asli manbai
Sen, Vatanim - tinchlik tayanchi. (S.Nazar)

2. O'z ichida verguli bo'lgan, mazmunan ma'lum darajada mustaqillikda sodda gaplar orasida hamda har xil turdagi gaplarni o'z ichiga olgan gaplarda: *Daraxtlar, butalar shitirladi; kuzning salqin nafasi yuziga tashadi.*

Ikki nuqta belgisi va uning qo'llanilishi

1. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'z bilan bir qatorda Yig'ilishda tajribali ishchilar: *Salim aka, Abdukarim aka va Sobirjonba* chiqishdi.

Eslatma: Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, lekin bu nuqta qo'yilaveradi: *Qilinishi kerak: traktorlar ta'mirdan chiqarilsin, ishchilarga etarli sharoit yaratilsin.*

2. Quyidagi ma'nolarni ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda birinchi gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: *Ushbu shoshib kirib ketdi: telefon anhadan beri jiringlayotgan ekan.*

2) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: *SHamol juda zo'raydi: daraxtlarning ancha-munchasi sinib tushdi.*

3) agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki taklif qilsa: *Vazifangiz shu: birona odam bu xonaga kirmasligi kerak.*

3. Ko'chirma gapdan oldin, muallif gapidan so'ng: *U baland ovozda so'zlashdi. Kim bor?*

Tire belgisi va uning qo'llanilishi

Tire quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. Ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalanib, kesim bilan bog'lanib birikkan ega va kesim orasiga: *O'zbekistonning poytaxti – Toshkent. Ikki o'rin bor – bir o'tiz. Bularni amalga oshiradigan – siz. O'qish – hayotni uqish.*

2. Uyushiq bo'laklardan so'ng kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: *Ushbu opam va singlim – barchasi meni kutib o'tirishgan ekan.*

3. Ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish bo'lak orasiga: *Men – Mahmud, 1954 yilda Toshkentda tug'ilganman.*

4. Kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: *Tunov kungi ovchi – men o'z o'rmonda uchratib qoldim – menga qiziq bir voqeani so'zlab berdi.*

5. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: *- Bugun kelasizmi? – so'radi qiz.*

6. Dialog tipidagi ko'chirma gaplarda: *- Keldimi? - Keldi.*

Yutilmagan voqea-hodisalarni ifodalagan gaplardan oldin: *Kecha kuzga borgan edim – Asqarjon kelibdi!*

1. Ul mu'noli bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida: *Jismimiz yo'qolur – bizning nomimiz.*

Qavs belgisi va uning qo'llanilishi

1. Ibtidaiy qavs bilan bog'lanayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi yoki iboralar qavsqa olinadi: *Karimjon (sinfimizning a'lochisi) oliy o'quv yurtiga kiribdi.*

2. Qavsdan oldingi tinish belgilari (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) keyinga ko'chiriladi: *CHayandoz bu gaplarni Ertoevga aytishni ham, boshini ham bilmay (aytsa Ertoev xafa bo'ladi, aytmasa bar joydan chatog'i boshini mumkin), boshi qotib ... turganda... Gulchehra mojarosi chiqsa bo'ladimi?*

3. Kirish gaplar yoki remarkalar qavs bilan beriladi: *Ukam (sen uni taniysan) bu xatibni bitirdi. A z i z K a m o l (xayol og'ushida). Vatanimizga qarshi bo'lgan ruhiy va iqtisodiy hujum shu kunlarda cho'qqisiga chiqdi. (S.Az.)*

4. Misol yoki ko'chirmaning manbai: *...Eshik qars etib yopildi. (O.YO.)*

5. Kirish so'z yoki iboraga oid tinish belgilar qavsning ichiga olinadi: *Bundan uning xayoliga akasining bundan besh-olti oy oldin... yozgan xati xatidan beri undan dom-darak yo'q!) ... tushdi. (O.YO.)*

Qo'shtirnoq belgisi va uning qo'llanilishi

1. Ko'chirma gaplarni ajratib ko'rsatish uchun: *"Ertaga kelaman", - dedi.*

2. Ko'chirma ma'nodagi, shartli nom yoki taxallus ma'nosidagi ayrim so'z va so'z tuzilmalari ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin: *"Tog' asali" sotadigan yigit ... kishining nariyog'iga o'tib ketgan. (S.Ahm.)*

3. I s l a t m a : Qo'shtirnoqqa olinishi kerak bo'lgan so'zlarda turlovchi (shakllilik) qo'shimchalar mavjud bo'lsa, bu qo'shimchalar qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi: *Bularni ko'rgan Aziz o'zi haydab kelayotgan «GAZ-69" yurishini ko'rib, yo'lga chiqdi-da, "Jiguli" tomonga burildi. (H.G.)*

Tekshirish savollari

1. Ona tilida jami qancha tinish belgisi bor? 2. Nuqta qaysi o'rinlarda qo'yiladi? 3. Ko'roq belgisining qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 4. Undov belgisining qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 5. Ko'p nuqta qaysi o'rinlarda qo'yiladi? 6. Tinish belgilarining birikkan holda ishlatilishi haqida gapiring. 7. Vergulning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 8. Nuqtali vergulning qo'yilish o'rinlari haqida

gapiring. 9. Ikki nuqtaning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 10. Yana qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 11. Qavsning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 12. Qo'shtirnoqning qo'yilish o'rinlari haqida gapiring. 13. Qaysi tinish belgisi nisbatan ko'p qo'llanadi? 14. Qaysi o'rinlarda vergul doimo ikki marta qo'llanadi? 15. Qaysi o'rinlarda tire doimo ikki marta qo'llanadi? 16. Qaysi tinish belgilari juft(takroriy) ko'rinishga ega? 17. Qaysi tinish belgilari qisqartirish so'zlar bilan qo'llanadi? 18. Inson ruhiyati bilan boqliq o'rinlarda ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating. 19. Izoh ma'nosi ifodalangan o'rinlarda ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating. 20. Raqamli bilim ifodaladigan o'rinlarda ishlatiladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdunazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. –T.: Sharq, 2010-yil.
2. Abdunazizov. Ona tili fonologiyasi va morfologiyasi. –T.: Universitet, 2010-yil.
3. Abdulrahmonov G'., Shukurov Sh., Mahmudov Q. Ona tilining tarixiy grammatikasi. –T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008-yil.
4. Abdulrahmonov G'., Mamajonov S. Ona tili va adabiyoti. – T.: "O'zbekiston", 2002-yil.
5. Abu Ali ibn Sino. Fonetika haqida risola - T.: O'zbekiston, 1979-yil.
6. Ahmad A'zam. Til nomusi. –T.: "Akademnashr", 2013-yil.
7. Alev A., Nazarov K. Ona tili ma'lumotnomasi.-T.: "Fan", 1992-yil.
8. Alisher Navoiy. Muhokamatu-l- lug'atayn. Qosimjon Sodiqov tahlili, tabdili va talqini ostida. –T.: "Akademnashr", 2017-yil.
9. Azizov O. Tilshunoslik kirish. –T.: O'qituvchi, 1996-yil.
10. Doniyorov X., Sanaqulov U. Alisher Navoiy – tilshunos olim. –T.: Fan, 1990-yil.
11. Doniyorov X., Yo'ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. –T.: Fan, 1988-yil.
12. Fitrat A. Tilimiz // Chin sevis. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996-yil.
13. Fitrat A. Unli va unsiz tovishlar //Tanlangan asarlar. 4-j. – T.: Ma'naviyat, 2006-yil.
14. Hamroyev M., Muhamedova D., Shodmonqulova D., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh. Ona tili. –T.: TDPU nashri, 2007-yil.
15. Hojiyev A. Ona tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalişining nazariy masalalari. –T.: Fan, 2010-yil.
16. Hojiyev A. Ona tili so'z yasaliş tizimi. O'qituvchi.-T., 2007-yil.
17. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –T., 2002-yil.
18. Jamolxonov H., Yunusov R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. (Ma'ruzalar matni). 2-qism.-T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2000-yil.
19. Jamolxonov H.A. Fonetika, fonologiya va orfoepiya. Ma'ruzalar matni.-T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 1999-yil.
20. Jamolxonov H.A. Grafika va orfografiya. Ma'ruzalar matni.-T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 1999-yil.
21. Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili 1-qism. Ma'ruzalar matni. T.: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2000-yil.
22. Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T., Talqin, 2005-yil.

23. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. "O'ME" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017-yil.
24. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017-yil.
25. Mahmudov A. Unlilar. – T.: 1992-yil.
26. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012-yil.
27. Mirtojiev M.M. Ona tili fonetikasi – T.: "Universitet" 1998-yil.
28. Mirtojiev M. Turkiy tub so'zlar tadqiqi. –T.: Fan, 2017-yil.
29. Muxtorov A, Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. – T.: "O'qituvchi" 1995-yil.
30. Ne'matov H. Ona tili tarixiy fonetikasi.–T.: "O'qituvchi", 1992-yil.
31. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari. – T.: "Universitet" 2009-yil.
32. Nurmonov A.N. Ona tili fonologiyasi va morfonologiyasi "O'qituvchi", 1990-yil.
33. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. –T.: "O'qituvchi", 1995-yil.
34. Qilichov E. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Ma'ruza matnlari. To'blitqan nashri-Buxoro: "Buxoro universiteti" nashriyoti, 2001-yil.
35. Qurbanova M. Abdurauf Fitrat va o'zbek tilshunosligi.-T.: "Universitet" 1997-yil.
36. Qurbanova M. Fitrat-tilshunos.-T.: "Universitet", 1996-yil.
37. Rahmatullaev SH. Hozirgi adabiy Ona tili. – T.: "Universitet" 2006-yil.
38. Rahmatullaev SH.U. Ona tilining yangi alifbosi va imlo. – T.: "Universitet", 1999-yil.
39. Rahmonov N., Sodiqov Q. Ona tili tarixi. –T.: O'zbekiston faylasulatlari milliy jamiyati nashriyoti, 2009-yil.
40. Safarov Sh. Pragmalingvistika. –T.: "O'ME" Davlat ilmiy nashriyoti, 2004-yil.
41. Safarov Sh. Til nazariyasi va lingvometodologiya. –T.: "Bayoz"n, 2011-yil.
42. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2004-yil.
43. To'ychiev B. Ona tilining taraqqiyot bosqichlari. "O'qituvchi", 1996-yil.
44. To'ychiev B. Ona tili tarixiy fonetikasi.–T.: "O'qituvchi", 1990-yil.
45. Turmiyozov N. Tilshunoslikka kirish. –Samarqand, SDCHTI nashri, 2010-yil.

- 1) Jamiyozov N., Raximov A. O'zbek tili. –Samarqand, SDCHTI nashri, 2007-yil.
- 2) Jursunov U., Muxtorov J., Rahmatullaev SH., Hozirgi o'zbek adabiy tili. Olayta ishlangan, to'ldirilgan . 3-nashri. – T.: "O'zbekiston", 1992-yil.
- 3) Kalmonova Z. Tilshunoslikka kirish. –T.: Universitet, 2007-yil.
- 4) Yo'ldoshev B. Frazzeologiya tarixidan lavhalar. –Samarqand, Sug'diyon, 1998-yil.
- 5) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. –Москва, Наука, 1986.
- 6) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. –Москва, Наука, 1984.
- 7) Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. –Москва, Наука, 1988.
- 8) Ona tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug'ati. –T.: Sharq, 2015-yil.

HLOVA 1. ONA TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARI

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori

O'zbek tilining asosiy imlo qoydalarini tasdiqlash haqida

339-son. 1995-yil. 24-avgust. Toshkent sh.

O'zbekistonning "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy qilish to'g'risida"gi Qonunini bajarish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qarori qabul qilindi.

1. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalariga asoslanib, barcha idoralari, ommaviy axbarot vositalari lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini barcha turdagi yozishmalarda, matbuotda, ish yuritishda ushbu qoidalarini qat'iy qo'llash qo'llanmasi ishlab chiqariladi va amalga oshiriladi.
 2. Respublika vazirligi, idoralar, mahalliy hokimiyat va boshqa idoralari, ommaviy axbarot vositalari lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini barcha turdagi yozishmalarda, matbuotda, ish yuritishda ushbu qoidalarini qat'iy qo'llash qo'llanmasi ishlab chiqariladi va amalga oshiriladi.
 3. O'zbekiston Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, Davlat matbuot qo'mitasi uch oy muddat ichida maktablar, oliy ta'lim muassasalarida o'zbek tilining imlo lug'atini, kishi ismlari va joy nomlari lug'atlarini tayyorlasinlar va nashir etish choralarini ko'rsatib berilsin.
 4. Mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish Vazirlar Mahkamasining Ta'lim va fan hamda Ijtimoiy masalalar va madaniyat bo'limiga yuklatiladi.
- Vazirlar Mahkamasining Raisi I.A. Karimov

O'ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARI

HARFLAR IMLOSI

UNLILAR IMLOSI

1. A a harfi:

- 1) aka, alanga, aloqa, og'a; sentabr, noyabr kabi so'zlarda old qator keng unli ifodalash uchun yoziladi;
- 2) bahor, zamon; savol, gavda; vasvasa kabi so'zlarning old qator unli bo'g'ida, vaqt, vahm kabi so'zlarda a aytiladi va yoziladi.

2. O o harfi:

- 1) ona, oton, quyosh, fido, baho, xola, lotin; mukofot, mahorat kabi so'zlarda old qator keng unli ifodalash uchun yoziladi;
- 2) boks, poyezd, tonna, talon; argon, mikrofon, direktor, termos, kabi so'zlarda old qator unli ifodalash uchun yoziladi.

3. Ii harfi:

- 1) ish, iz, qil; xirof, ilhom, ikki, ixtisos, shoyi, tulki; volida, piramida; bilan, sira, qishloq, chiroy kabi so'zlarda old qator tor unli ifodalash uchun yoziladi.
- 2) o'tin, o'rik, bo'lim kabi oldingi bo'g'ida o' unlisi keladigan so'zlarning keyingi bo'g'ida i aytiladi va yoziladi.

4. Uu harfi:

350

lmi, buzoq, buloq, Buxoro; butun, uchuq, usul, yulduz; mafkura; ko`zgu, shuminiy, yubiley kabi so`zlarda orqa qator unlini ifodalash uchun yoziladi;

oo, ovun, tovush, yovuz, qirg`ovul, chirmovuq kabi so`zlarning oldgi unda o unlisi kelsa, keyingi yopiq bo`in boshidagi v undoshidan keyin u shi va yoziladi.

o harfi : o`t, o`q, o`zbek, o`simlik, do`ppi; bo`tako`z, semizo`t, gulko`rpa, o`g`ir kabi so`zlarda orqa qator o`rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

o harfli: erkin, esla, evara, erkin, eksport; kel, zehn; kecha, behi; telefon, teatr; atelye; e`lon, ne`mat, she`r kabi so`zlarda old qator o`rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

o yon keladigan unlilar imlosi:

o harfi orasiga ba`zan y undishi qo`shib aytilsa ham, yozilmaydi:

o harfli: material, milliard, radiator; tabiat, shariat kabi;

o harfli: biologiya, million, stadion, radio kabi;

o harfli: ellipsoid, doim, shoir, oila kabi;

o harfli: teatr, okean, laureat kabi;

o harfli: unlilari so`z ichida kelganda ikkinchi unli y aytilsa ham, asliga muvofiq e aytiladi: aerostat, poema kabi.

o harfli: hollarda yonma-yon keladigan unlilar odada aynan aytiladi va aytiladi: manfaat, kauchuk, aorta, saodat, burjua, shuaro, inshoot, sanoat, vacuum, ommi, matbuot, tabiiy, rioya va boshqalar.

UNDOSHLAR IMLOSI

l b harfi:

l harfli: bahor, bir majbur, zarb kabi so`zlarda jarangli portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

l harfli: tob, yuzlab, kelib kabi so`zlar oxirida p aytilsa ham, b yoziladi;

l harfli: tobla kabi so`zlarda bazan v aytilsa ham, b yoziladi;

l p harfi : paxta, pichoq, opa, tepa, tup, yopkabi so`zlarda jarangsiz portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi.

l v harfi:

l harfli: ov, suv, kuyov; ovoz, savol; volida, vatan kabi so`zlarda ovozdor sirg`aluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi.

l harfli: Avtobus, avtomat kabi o`zlashma so`zlarda v ba`zan f aytilsa ham, v yoziladi.

l f harfi:

l harfli: fan, fe`l, futbol, fizika; asfalt, juft; insof, isrof kabi so`zlarda jarangsiz sirg`aluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi.

2) Fasl, fayz, fojima, fursat kabi soʻzlarda f tovushni p aytilsa ham, f yoziladi.

12. M m harfi: moy, muborak, tomon, ilhom kabi soʻzlarda m ovozi taʼkidli undoshini ifodalash uchun yoziladi.

13. D d harfi:

1) dala, odat, bunyod, modda, jiddiy kabi soʻzlarda til oldi jarangli undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) obod, savod, marvarid; zavod, pud, sud, badqovoq, badxoʻr kabi soʻzlarda aytilsa ham, d yoziladi.

14. T t harfi: tong, tun; butun, oʻtin, oʻt, kut kabi soʻzlarda til oldi jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

15. Z z harfi:

1) zar, zamon; toza, oʻzbek; yoz, gʻoz kabi soʻzlarda til oldi jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) iztirob, izquvar, boʻzchi, tuzsiz kabi soʻzlarda jarangsiz undoshdan oldin z aytilsa ham, z yoziladi.

16. S s harfi: sogʻ, somon, oson, asos, olmos kabi soʻzlarda til oldi jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

17. Sh sh harflar birikmasi: shahar, shisha, shodlik; ishq, pishiq, bosh, ash kabi soʻzlarda til oldi jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

Sh sh hariflari ikki tovushni ifodalasa, ular orasida ` tutuq belgisi qoʻyiladi: ash, asʻhob kabi.

18. J j harfi:

1) jon, jahon, jiyda, tijorat; rivoj, vaj kabi soʻzlarda til oldi jarangli undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) jurnal, projector; gijda, ajdar, tiraj kabi oʻzlashma soʻzlarda til oldi jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

19. Ch ch hariflar birikmasi: choy, chevar, chiroyli, chaman; achchiq, uchki, bichiqchi; kuch, kech kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz qorishiq undoshni ifodalash uchun keladi.

20. R r harfi: rahmat, rohat, orom, doira, bor, diyor kabi soʻzlarda til oldi ovozdor titroq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

21. L l harfi: lola, loyiq, laʼl, iloj, mahal kabi soʻzlarda sirgʻaluvchi ovozdor undoshni ifodalash uchun yoziladi.

22. N n harfi:

1) non, nomus; ona, tana; bilan, tomon kabi soʻzlarda til oldi ovozdor undoshini ifodalash uchun yoziladi.

10) **o** harfi: yonbosh, jonbozlik; yonma-yon, ko`rinmaslik kabi so`zlarda n tovushi bilan o`qilsa ham, n yoziladi.

11) **g** harfi: gul, go`zal; ega, gugurt; teg, eg kabi so`zlarda til orqa jarangli undoshni ifodalash uchun yoziladi.

12) **o** harfi: ko`l, ko`ylak; uka, moki; tok, bilak kabi so`zlarda so`zlarda til orqa jarangli undoshni ifodalash uchun yoziladi.

13) **o** harfi: yo`l, yigit, yeti, yaxshi, yoz, yulduz; tuya, dunyo, tyyor; soy, tuy kabi so`zlarda til o`tra sirg`aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

14) **ng** harf birikmasi: yangi, ko`ngil, dengiz, singil, keeling, bordingiz; tong, tong kabi so`zlarda til orqa ovozdor burun tovushni ifodalash uchun yoziladi.

15) **q** harfi: qizil, qimiz, qirq, haqiqiy, aql kabi so`zlarda chuqur til orqa jarangsiz undoshni ifodalash uchun yoziladi.

16) **g** harfi: g`oz, bag`ir, tog` kabi so`zlarda chuqur til orqa jarangli sirg`aluvchi undoshni ifodalab keladi.

17) **x** harfi: xabar, xo`roz, xohish, xushnud, baxt, axbarot, mix kabi so`zlarda chuqur til orqa jarangsiz sirg`aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

18) **h** harfi: hosil, hamma, bahor; isloh, nikoh kabi so`zlarda jarangsiz sirg`aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

19) **Yonma-yon** keladigan undoshlarimlosi:

1) **da**nd, Samarqand, poezd; do`st, artist, g`isht kabi so`zlarda d, t tovushni ba`zan birinchi undosh bilan ham, yozildi.

2) **metal**, kilogram, kilovatt, congress kabi o`zlashma so`zlar oxirida bir undosh bilan ham, ikki harf yoziladi. Lekin bunday so`zga huddi shu tovush bilan keladigan qisimqo`shilsa, so`z oxiridagi bir harf qo`shilmaydi: metal+lar=metallar, kilogram+mi=kilogrammi kabi.

3) **tutuq** belgisi:

1) **la**, ba`zan, ma`yus, ta`zim; ra`y, ta`b; e`lon, e`tibor, e`tiqod, me`mor, ne`mat, shu`r, fe`l; Nu`mon, shu`la kabi o`zlashma so`zlarda unidan keyin shu unli tovushning cho`ziqroq aytilishini ifodalash uchun qo`shiladi: mo`jiza, mo`tadil, mo`tabar kabi so`zlarda o` unlisi cho`ziqroq aytilsa ham, tutuq belgisi qo`yilmaydi.

2) **in`om**, san`at, qat`iy, mas`ul kabi o`zlashtirma so`zlarda unidan oldin shu unli undoshni undosh tovushdan ajralib aytilishini ifodalash uchun qo`yiladi.

3) **Asos va qo`shimchalar** imlosi

1) **Qo`shimcha** qo`shilishi bilan so`z oxiridagi unli o`zgaradi:

1) **a** unlisi bilan tugagan fe`llarga -v, -q, -qi qo`shimchasi qo`shilganda a unlisi o`qiladiva shunday yoziladi: syla-saylov, sina-sinov, aya-ayovsiz; so`ra-so`roq, bo`yu-bo`yoq; o`yna-o`ynoqi, sayra-sayroqi kabi.

2)j) unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'llarga -y, q qo'shimchasi qo'shilganda kabi unli u aytiladi va shunday yoziladi: o'qi-o'quvchi, qazi-qazuvchi, qazi-qazuvchi. Lekin I unlisi bilan tugagan ayrim fe'llarga -q qo'shimchasi qo'shilganda kabi unli aytiladi va shunday yoziladi: og'ri-og'riq, qavi-qaviq kabi.

Eslatma: 1) undosh bilan tugagan barcha fe'llarga -uv qo'shiladi: ol-oluv, yur-yuv kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida u unlisi bor fe'lga -uq qo'shiladi: uy-yuq, yutuq kabi. leki uyushiq, burushiq, uchuriq kabiso'zlarning uchunchi bo'g'ida unli aytiladi va shunday yoziladi.

34. k, q undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, bek, bir, q kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga, egalik qo'shimchasi qo'shilganda k unli undoshi, q undoshi g' undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: tildat-tildag, yurak-yuragim, kubok-kubogi, bek-begi; tayog'-tayog'l, qo'shi-qo'shig, yaxshiroq-yaxshirog'l, yo'q-yo'g'l kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarda bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda k, q unli asilcha aytiladi va yoziladi: ishtirok-ishtiroki, ocherk-ocherki, erk-erki, huquq huquqim, ravnaq-ravnaqi, yuq-yuqi kabi.

35. Quydagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushali yoki ortadi:

1) o'rin, qorin, o'g'il, bo'yin, ko'ngil kabi bazi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, qayir, ayir kabi fe'llarga nisbatanshaklini yanada qo'shimchasi qo'shilganda, ikki, olti, yeti so'zlarda -ov, -ala qo'shimchasi qo'shilganda ikkinchibo'g'inidagi unli aytiladi va yoziladi: o'rin-o'rim, qorin-qorini, qorni, burun-burning, o'g'il-o'g'ling, ko'ngil-ko'ngli, yarim-yarmi, qayir-qayir, ulug'-ulg'ay, sariq-sarg'ay, ikki-ikkioy, ikki-ikkila, yeti-yettov kabi;

2) u, bu, shu, o'sha, olmoshlariga -da, -dan, -day, -dagi, -da, -gach, -cha qo'shimchasi qo'shilganda n tovush qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: unda, bunday, shunday, o'shancha kabi; bu olmoshga egalik qo'shimchasi qo'shilganda buningiz, o'shanisi kabi;

3) o, o', u, e unililari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quydagi kabi qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari -m, -ng, -si, -miz, -nigiz, -si (yoki -lari) shaklida tovush ortirmay qo'shiladi: bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobonigiz, bobosi (yoki bobolari); orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi kabi;

b) parvo, obro; mavqe, mavzu, axzo so'zlariga I, II shahs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir y tovushni qo'shib aytiladi va shunday yozuladi: parvoim, parvoing; parvoimiz, parvoingiz; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yimiz kabi; III shahs egalik qo'shimchasi parvo, avzo, obro', mavqe so'zlariga I, II shahs shaklida, xudo, mavzu so'zlariga esa -si shaklida qo'shiladi: avzoyi, mavzusi kabi.

men, sen olmoshlariga -ni, -ning, -niki qo`shimchalari qo`shilganda boshidagi n tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: meni, mening, meniki; seni, sening, seniki kabi.

Quyidagi qo`shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa nam, bir xil bo`ladi:

a) -bon, -boz qo`shimchalari ba`zan -von, -voz aytilsa ham, hamma vaqt -bon, -boz bo`ladi: darvozabon; masxaraboz kabi.

b) -in, -vachcha qo`shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: darvachcha, xolavachcha kabi;

c) -in kelishigi va chaqiriq kelishigi qo`shimchaninig, q`tgan zamon yasovchisi III shaxs ko`rsatkichi -di qo`shimchasining boshidagi undosh ba`zan t aytilsa ham, hamma vaqt d yoziladi: ishda, misdan, ketdi, kelmadi kabi.

d) Quyidagi qo`shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday bo`ladi:

a) so`zlardan fe`l yasovchi -illa qo`shimchasi so`z tarkibida v yoki u tovushi bo`lmasda -ulla aytiladi va shunday yoziladi: shovulla, lovulla, gurulla kabi;

b) nisbat shaklini yasovchi -dir qo`shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir so`zga q`nli so`zlarga, shuningdek, z undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchisidan keyin qo`shiladi: quvdir, egdir, kuldır, yonder; o`tkazdir, tomizdir kabi. Qolgan barcha hollarda bu qo`shimcha -tir aytiladi va shunday yoziladi: oltir, kestir, uyaltir, chaqirtir kabi;

c) jo`nalish kelishigi qo`shimchasi -ga, chegara bildiruvchi -gacha, -guncha, -gani, -gidek, sifatdosh shaklini yasovchi -gan, shuningdek, II shaxs ko`rsatkichi -gin, shuningdek, -gina qo`shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) k undoshi bilan tugagan so`zlarga qo`shilganda bu qo`shimchalarning bosh tovushi k aytiladi va shunday yoziladi: tokka, ko`nikkach, zerikkuncha, to`kkani, kechikkudek, bukkan, ekin, kichkkina kabi;

b) q undosh bilan tugagan so`zlarga qo`shilganda bu qo`shimchalarning bosh tovushi q aytiladi va shunday yoziladi: chopiqqa, qishloqqacha, yoqqac, chiqquncha, chiniqqani, qo`rqqudek, achchiqqina kabi;

d) qolgan barcha hollarda, so`z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo`shimchalarni bosh tovushi k yoki q aytilishidan qat`iy nazar, g yoziladi: bargga, pedagogga, bug`ga, sog`ga, og`gan, sig`guncha kabi.

QO`SHIB YOZISH

18. Xona, noma, poya, bop. Xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab kabi so`zlar yordamida yasalgan qo`shimcha ot va qo`shimcha sifatlar qo`shib yoziladi: qabulxona, fabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombahsh, kamquvvat, bug`doyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devizifat, suvtalab kabi.

39. -(a)r (inkori -mas) qo'shimchasi bilan tugaydigan qo'shimcha qo'shimcha sifatlar qo'shib yoziladi: o'rinbosar, otboqar, cho'qir, qushqo'nmas kabi.
40. Takror taqlib so'zlarda qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan qo'shimcha qo'shib yoziladi: pirpirak (pir+pir+ak), hayhayli (hay+hay+li) (gij+gij+ta) kabi.
41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash, o'xshash bilan bildiruvchi qo'shimcha ot va qo'shimcha sifatleri qo'shib yoziladi: qo'ziqorin, qtquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qop-yop kabi.
42. Narsaning uning rangi, mazasi, o'zidagi biror narsani va shu kabi boshqa asosida bildiruvchi qo'shimcha otlar qo'shib keladi: olqarg'a, qo'ng'ir, achchiqtosh, mingoyoq kabi.
43. Narsaning biror maqsad, ish uchun o'ljallanganligini bildiruvchi qo'shimcha qo'shib yoziladi: kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshraylon, mekka, nosqavoq, ko'zoynak kabi.
44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo'shimcha otlar qo'shib yoziladi: tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul kabi.
45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo'shimcha otlar qo'shib yoziladi: kelintushdi, qoryog'di, Urto'qmoq, Ochildasturxon kabi.
46. Qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga keladigan qo'shimcha otlar qo'shib yoziladi: mingboshi, so'zboshi, omaqoqi kabi.
47. Ikkinchi qisimi turdosh ot bilan yoki obod so'zi bilan ifodalangan joy nomini qo'shib yoziladi: Yangiyo'l, To'rtko'l, Mirzaobod, Xalqobod kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo'lgan joy nomlari ajratilib yoziladi: O'rta Osiyo, O'rta Urganch, O'rta Chirchiq kabi.
48. Rus tilidan aynan o'zlashtirgan yoki so'zlashma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shimcha so'zlar qo'shib yoziladi: kinoteatr, radioteatr, fotoapparat, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti kabi.
49. Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qo'shilgan qo'shimchalar qo'shib yoziladi: SamDU, TashDUning kabi. Lekin yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: O'zXDPMK (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markazi) kengashi) kabi.
50. Bir tovush ikki yoki undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat barcha takror yozish bilan ko'rsatiladi: yo'o'q, nima, himm, uff kabi.

CHIZIQCHA BILAN YOZISH

51. Juft va takror so'zlar so'z qismlari chiziqcha bilan yoziladi: el-yurt, meh-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, to'rt to'rt, o'n-o'n beshta (10-15 ta), bilinear-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, o'ylab-netib, so'ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-taq, qop-qop, ming-ming (ming)

...), bitta-bitta (bitta-bittatalb), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, qo'ng'irlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan kabi.

57. So'zlardan qo'shimcha yordamida yasalgan so'zlar ham chiziqcha bilan yoziladi: baxt-saodatli, xayr-xo'shlashmoq kabi;

58. So'zlar qismlari orasida -u (-yu) bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismlari ajratib yoziladi: do'st-u dushman (do'st-ushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz) kabi;

59. -chi va ko'makchi fe'l bir xil shakilda bo'lsa, chiziqcha bilan yoziladi: borildi, borasan-qo'lasan, uxlabman-qolibman kabi.

60. Belgini kuchaytiruvchi: qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kundizi, qo'ng'ir to'g'ri, bab-barobar kabi so'z shakillari chiziqcha bilan yoziladi (lekin qo'ng'ir so'zi qo'shilib yoziladi).

61. So'zning -ma, ba- yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam kabi. Lekin mustaqil bo'lmaydigan qism qatnashsa, bunday so'zlar qo'shib yoziladi: ro'baro', dar-dar kabi.

62. Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'zlar chiziqcha muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: unter-ofitser, kilovatt-soat kabi.

63. -chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-yey) yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, ketgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qo'y-e, yashang-e, o'g'lim-ey, keldi-yey kabi. -mmo -mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina (-kina, -qina) yuklamalari o'zidan oldin kelgan so'zlarga qo'shib yoziladi: keliboq, o'ziyoq, ko'rganov, ko'rdiyov, meningina, qo'shiqqina kabi.

64. Tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, -nchi qo'shimchasi o'rniga chiziqcha (-) qo'yiladi: 7-sinf, 5- "A", 3-, 7-, 8-, sinf o'quvchilari, 60-yillar, 1991-yilning 1- sentabri kabi. Tartib sonni ko'rsatuvchi rim raqamlaridan keyin chiziqcha yozilmaydi: XX asr, X sinf kabi.

AJRATIB YOZISH

57. Qo'shimcha fe'larning qismlari ajratib yoziladi: sarf qil, ta'sir et, tamom bo'l, sotib ol, olib krl, olib chiq, miq etma kabi.

58. Ko'makchi fe'l va to'liqsiz fe'l mustaqil fe'ldan ajratib yoziladi: aytib ber, olib ko'r, so'rab qo'y, ko'ra qol, bera boshla, yiqilayozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish kabi. Lekin mustaqil fe'l bilan yordamchi fe'l orasida tovush o'zgarishi bo'lsa, bunday qismlar qo'shilib yoziladi: aytaver (ayta ber), boroladi (bora oldi), bilarkan (bilar ekan) kabi.

59. Ko'makchilar ajratib yoziladi: shu bilan, soat sayin, brogan sari, bu qadar, kun bo'yi kabi. Lekin bilan ko'makchisining -la shakli, -uchun qo'makchisining -chun shakli chiziqcha bilan yoziladi: sen-la, sen-chun kabi.

60. Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha so'zlari qildin kelib qildin oldingi so'zdan ajratib yoziladi: hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay yerdan, bu yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa kabi. Lekin birpas, biroz, biratola, birmuncha, birmuncha, buyon so'zlariga qo'shib yoziladi. Shuningdek, qay so'zining qay yoqqa, qayerda kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan to'q, qizil, liq, lang, och kabi so'zlar ajratib yoziladi: to'q qizil, jiqqa ho'l, tin qora, to'q tin, lang ochiq, och sariq kabi.

62. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: o'n bir, besh yuz, qirq ming, bir bir, bir ming yeti yuz sakson beshinchi kabi.

63. Yildan yilga, tomdan tomga kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalar ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi ko'pdan ko'p, tekandan tekim, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarning shaklida, unli bilan tugagan so'zlarga yi shaklida qo'shiladi: dardi boshqasiga nuqtayi nazar, tarjimayi hol kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so'zlar, shuningdek, qisimlardan biri yoki har ikkisi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so'zlar qo'shib yoziladi: gulbeor (guli beor) dardisar kabi.

BOSH HARFLAR IMLOSI

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Umid, O'rinova, Muhabbat Majidovna, Dilshod Tohir o'g'li, Jomana Hakimzoda, Muhammadsharif So'fizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Farqat Yelpig'ichxon, Salomjon Alikov kabi.

67. Joy nomlari bosh harfi bilan boshlanadi: Andijon, Yangiyo'l (shaharlar), Naymancha, Buloqboshi (qishloqlar), Zavraq (dara), bodomzor, chug'at (mahallalar), Yarqoq (yaylov), Qoratog', Pomir (tog'lar), Oqtepa, Uchitopon (tepalar), Zarafshon, Sirdaryo (daryolar), Yoyilma (kanal; Turkiya, Hindiston (mamlaratlar) kabi. Bunday atoqli va tarkibidagi sifatdoshi ham bosh harf bilan yoziladi: Shimoliy Kavkaz, Mazkaziy Qizilqum kabi.

68. Yulduz va sayoralar, boshqa xil osmon jisimlarining attoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Hulkar, Qavs, Mirrix (yulduz va sayyoralar nomi), Tinchlik dengizi (Oydagi relief nomi) kabi. Yer, quyosh, oy turdosh otlari sayyora nomi bo'lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: Yer quyosh atrofida, Oy yer atrofida aylanadi.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san'at asarlariga, san'at va oziq ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo'yiladigan nomlar bosh harf bilan yoziladi: "Tong" (mehmonxona), "Sardor" (firma), "Navro'z" (xayriya jamg'irmasi), "Kamalak" (matbaa birlashmasi), "G'uncha" (bog'cha), "Botanika" (sanatoriya), "Paxtakor" (stadion), "Qurtug' qov

son), "Dilorom" (opera), "Tanovar" (kuy), "Ozodlik" (haykal), "Jasorat" (qahramonlik), "Sino" (sovutgich) kabi.

3. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinch so'z bosh harf bilan boshlanadi: Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro'z bayrami kabi.

4. Davlatlarning, davlat oily ntashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlar tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi. O'zbekiston, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi, O'zbekiston Oliy Mahkamasining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi kabi xalqaro tarkibli nomlarda oily mansabni bildiruvchi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: Bosh vazirning o'rinbosari, Mudofaa vaziri, Yozuvchilar Ittifoqiy Komitasi, O'zbekiston Milliy tiklanish partiyasi kabi. Vazirlar va idoralar, tashkilotlar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinch so'z bosh harf bilan boshlanadi: Sog'liqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qo'mitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti kabi

5. Davlatning oily darajadagi mukofati nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: "O'zbekiston Qahramoni" (unvon), "Oltin Yulduz" (medal). Bosh mukofatlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so'zlar bosh harf bilan boshlanadi: "Sog'lom avlod uchun" (orden), "O'zbekistonda ximat qilgan fan arbobi" (faxriy unvon), "Matbaa a'lochisi" (nishon) kabi.

6. Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanadi: Yer tagidan Muqaddasga bir qadam oldim (O. Yoqubov).

7. Takribli nomlarning bosh harifidan iborat qismlar, atoqli ot bo'lmagan bazi nomlarning qismlari bosh harf bilan yoziladi: AQSH, (Amerika Qo'shma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (atom elektr stansiyasi) kabi. Qisqartma tarkibida bo'g'inga teng qisim bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: ToshDU (Toshkent davlat universiteti) kabi.

KO'CHIRISH QOIDALARI

13. Ko'p bo'g'inli so'zlarning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satirga bo'g'inlab ko'chiriladi: to'q-son, si-fatli, sifat-li, pax-ta-kor, paxta-kor kabi, Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi: va'-da, ma'-rifat, mash'-al, in'om kabi.

14. So'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harifdan iborat bo'lsa, ular quydagicha ko'chiriladi:

1) so'z boshidagi bir harifdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi olidingi satirda qoldirilmaydi: a-badiy emas, aba-diy, e-shikdan emas, eshik-dan kabi;

2) so'z oxiridagi bir harifdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satirga ko'chirilmaydi: mudofa-a emas, mudo-faa, matba-a emas, mat-baa kabi.

15. O'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quydagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi keyingi satirga birgalikda ko'chiriladi: gramma, mono-grafiya kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satirda qoldirilib qilgan ikki undosh keyingi satirga ko'chiriladi: silin-drik kabi.

78. Bir tovushni ko'rsatuvchi hariflar birikmasi (sh, ch, ng) birgalikda ko'chiriladi: pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq, bi-chiq-chi, si-ngil, de-ngiz kabi.

79. Bosh harflardan yoki bo'g'inga teng qisim va bosh hariflardan iborat qisqartmalar, shuningdek, ko'p xonali raqamlar satirdan satirga ko'chiriladi: ko'chiriladi: AQSH, BMT, ToshDU, 16, 245, 1994, XIX kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chiriladi: V "A" sinf, V "B" guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satirga ko'chirilmaydi: "Navro'z-92" (festival), "O'qituvchi-91" (ko'rik barcha), "Andijon-9", "Termiz-16" (g'o'za navlari), "Boing-767" (smolyot), "Foton-114" (televizor) kabi.

82. A. J. Jabborov, R. G. Abdulaev kabilarda ismning va ota ismining bosh harfi harfiga teng qisqartirmalar familiyadan ajratilib ko'chiriladi. Shuningdek, va bosh harflardan iborat boshqalar, sh. k (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi satirdan ajratib ko'chirilmaydi.

ILOVA 2. ONA TILI QO'SHIMCHALARI

I o't, sifat mimemalardan fe'l yasaydi: **son** –**san/a/moq**, **qon** –**qon/a/moq**, **tun** –**tun/a/moq**, **yo'l** –**yo'l/a/moq**, **guldur** –**gul/dur/a/moq**, **qaltir** –**qalt/ir/a/moq**, **bosh** –**bo'sh/a/moq** va boshqalar. Ma'nosi o'zakning semantic xususiyatiga qarab olinadi: mimemalardan yasalganda o'sha ovoz bilan xarakterlanadigan holatni bajarimoq; sifatlardan yasashda o'sha holatga o'tmoq; otlardan yasashda holatga ega bo'lmoq, yaratmoq, unga turlicha munosabat va boshqalar.

« II fe'lning o'ziga qo'shilganda forma yasovchi affiks bo'lib, harakatning takrorlanishi, uzoq davom etishi, intensivlik kabi ma'nolarni ifodalaydi: **bor/a/moq**, **ur/in/a/moq** kabi.

« III **chop/a/g'on**, **bil/a/g'on** tipidagi konstruksiyalarda ham intensivlik ifodlanadi.

« IV **chiq/a/si** kelsa, egasi bosh (**maqol**), **ol/a/si**, **ber/a/si**, **o'l/a/si** kabi otlarda ish oti yasaydi, **tug'a/si** (**rojdenniy**) kabi o'rinlarda sifat yasovchi bo'lib keladi.

« V fe'llardan ot va sifatlar yasaydi: **yar/a** (**yormoqdan**), **to'q/a**; **ko'tar/a** (**avtlo**), **qo'sh/a** –**qo'sh/a** (**uyalar**).

« VI mimemalardan ot va sifat yasaydi: a) yakka mimemalardan: **jizz/a**, **qah/a** (**balig**); b) takrorlangan mimemalardan yasaydi: **qah** –**qah/a**, **shar** –**shar/a**

« VII kichraytirish oti hosil qiladi: **uya** (**uy+a**), **kech/a**.

« VIII **chop/a** –**chop**, **ur/a** –**ur**, **taqir/a** –**tuqur** kabi konstruksiyalar - da kuchaytirish funksiyasini bajaradi.

« IX **qiz/a/loq** kabi o'rinlarda –**a** elementi analogiya yo'li bilan qo'shilgan.

« X ravishdosh formasini hosil qiladi: **bor/a** –**bor/a**, **chop/a** –**chop/a**.

« XI mimemalardan ravish hosil qiladi: **tapp/a** –**tapp/a**, **gupp/a** –**gupp/a**, **hantt/a**, **taqq/a** (**to'xtadi**).

« XII ayollik jinsining ko'rsatg'ichi bo'lib keladi: **Karim/ov/a**, **olim/ov/a**. Demak, bu affiks polisemantik va ommonimlik xususiyatiga ega bo'lib, so'z yasovchi va forma yasovchi funksiyasida keladi. Bu morfema –a shakli bilan o'xshash formaga ega. Masalan, **chop/a** –**chop/a** va **chop/a!** shaklida bo'lganda defies o'rqali ko'rsatilib, shu bilan bular yozuvda farqlanadi). Ayrim hollarda bog'lovchi unli vazifasida ham keladi: **bor/a/r**, **kel/a/r**.

-ajak juda kam qo'llanadi, undosh bilan tugagan fe'llar bilan keladigan keladigan zamon sifatdoshi formasini yasaydi: **kel/ajak, bo'l/ajak, bor/ajak**. Bunda aslida ravishdosh ko'rsatgichidir. Unlilardan so'zga -y ortiriladi.

-ay I fe'llning istak maylini hosil qiladi: **bor/ay, kel/ay, yoo/ay, ter/ay** kabi (q. -y).

-ay II sifatdan ot (**ko'k/a/y**), sifatdan sifat (**o'nf/a/y**) yasaydi.

-ak I otdan ot yasaydi; kichraytirish va o'xshatish ma'nosini ifodalaydi: **yo'l/ak, barg/ak**.

-ak II otlardan o'xshatish bildiruvchi sifatlar yasaydi: **qizil/ak, g'ul/ak, g'alvir/ak (yong'oq), kes/ak**.

-ak III mimemalardan ot yasaydi: a) yakka holda: **qars/ak, g'ul/ak, g'urr/ak**; b) takrorlangan holda: **biz/biz/ak**.

-akay kichraytirish affiksi sifatida ajraladi: **yo'l -yo'l/akay, birvat/akay**.

-akam ot va sifatlardan ravish **ya** sifat hosil qiladi: **yolg'um/dakam, hazil/akam, chin/akam, rost/akam** kabi.

-aki otdan sifat yasaydi: **yod/aki, yuz/aki, og'z/aki**; ba'zan taqlidiy (g'irg'ir/aki, shart/aki, jirt/aki), ravish (**burun/aki**), sifatdan sifat (**qora/aki, sho'r/aki, puch/aki**), fe'ldan sifat (**ko'r/ma -ko'r/aki**) yasaydi.

-ala I forma yasovchi: **ikki, uch, to'rt, besh** sonlarining jamlovchi (**uch/ala, ikk/ala, to'rt/ala, besh/ala**) turini hosil qiladi.

-ala II (-a+la) fe'llarga qo'shilib, intensivlik ma'nosini ifodalaydi: **quv/ala/moq, qayt/ala/moq**.

-alak sifatdan ot yasaydi, kichraytirish ma'nosini bildiradi: **dung/alak**.

alla - so'roq olmoshlari oldidan qo'shilib, gumon olmoshini hosil qiladi: **alla/kim, alla/qaer, alla/qachon, alla/nima, alla/nechuk**. Vaqt, mahal so'zlar oldidan kelib, payt ravishini hosil qiladi: **alla/mahal, alla/vaqt**.

-an arab tilidan kirgan so'z (ot) larda ravish yasovchi funksiyasida keladi: **asos/an, javob/an, shakl/an, umum/an, taxmin/an, vijdon/an, mazmun/an, shaxs/an** kabi.

-ana **ko'rm/ana, to'y/ana, rasm/ana** kabi so'zlarda uchraydigan postpozitiv element.

-ar undosh bilan tugagan fe'llardan kelasi zamon sifatdoshi formasini yasaydi: **tinchliksev/ar, mehnatsev/ar, izquv/ar, husnbuz/ar, ishbuz/ar, bo'lum/otchop/ar, cho'rtkes/ar, bo'yo's/ar, beshiktervat/ar, tevoz/ar**. O'rinbosar/

choq/ar, cho'chqaboq/ar, qo'yboq/ar tipidagi sifatdoshlar odatda otlashgan bo'lib

aro ora so'zi bo'lib, affikslasha boshlagan otlarga qo'shilib keladi, bu so'z o'zaro sifat vazifasida qo'llanadi: o'z/aro, bazm/aro, hujayralar/aro, qo'ngir/aro kabi.

asi (a+si) fe'l negizidan uning sifatdosh formasi yasaladi: kel/asi (yil), mol/mol (mol).

ot 1) arab tilidan kirgan so'zlar guruhida uchraydi: qonun/iy/at, zarur/at, inson/iy/at, majbur/iy/at. 2) fe'ldan ot (o'l/at, ko'ch/at), otdan ot (ot/at) yasaydi.

aqay chap/aqay (sifat)

g'on fe'ldan sifat yasaydi va kuchaytiruv ottenkasiga ega bo'ladi: ol/a/g'on, ol/a/g'on, kul/a/g'on, tep/a/g'on, top/a/g'on, chop/a/g'on, qop/ag'on. Sifat -a (intensivlik affiksi)+g'on (sifatdosh affiksi).

b fe'l negizlaridan o'tgan zamon ravishdoshini hosil qiluvchi morfema: to'la/q, qari/b, o'yna/b, so'zla/b kabi. Bu tipdagi ayrim ravishdoshlar ravishga o'tmagan: Qishloqqa qara/b (tomon) ketdi.

ba – tojik tilidan kirgan pristavka, passiv, o'zbek tilidagi -li morfemasi bajarilgan vazifani bajaradi, uning sinonimi hisoblanadi. U otlar oldidan qo'shilib, ot negizida ifodalangan predmetga egalikni bildiruvchi sifat yasaydi. Odatda o'zbekdan kirgan so'zlar guruhida uchraydi: ba/davlat (davlatli), ba/quvvat (quvvatli), ba/ma'ni, ba/savlat. Ayrim hollarda ba- morfemasini -li morfemasi bilan almashtirish mumkin bo'lmaydi: ba/zo'r // zo'rli (?!).

bad – passiv, tojik tilidan kirgan, otdan salbiy ma'no ottenkali –“yomon ma'nosidagi” sifat yasaydi: bad/nom, bad/baxt, bad/bashara, bad/jahl, bad/qovoq. U tojik tilidagi fe'llardan ham sifat yasaydi: bad/bin, bad/xo'r.

bar – tojik tilidan kirgan otlarga qo'shilib, shu ot ifodalagan ma'noga egalikni bildiruvchi sifat yoki ravish hosil qiladi: bar/qaror, bar/ta'raf, bar/hayot, bar/haq; ba'zan uni o'zbekcha -li affiksi bilan funksional almashtirish mumkin: ba/havo // havo/li // havo/ dor, bar/vaqt// vaqt/li.

be – tojik tilidan kirgan otlardan shu ot ifodalagan predmetga ega emaslikni bildiruvchi sifat va ravish yasaydi. Ba'zan tojik tilidagi no- prefiksi, ba'zan esa o'zbekcha – siz affiksi bilan funksional almashishi mumkin: be/ayb, be/andaza, be/armon, be/baxt, be/vaj, be/vosita, be/ davo. be- bilan –siz yoki no- affikslarni almashtirish mumkin bo'lmaydigan o'rinlar (semantik farqlanadigan o'rinlar) ham

bor: **bo/bosh** qo'llanmaydi, **be/bosh** (sho'x) // **bosh/siz** (boshqarib) // **be/malol** (malolsiz), **nomalol** mumkin emas, **notinch** // **betinch** emas, **tinchsiz** ham qo'llanmaydi.

bo –tojik tilidan kirgan, otdan sifat yasaydi. Tojik tilidagi **ba-**, ser- pe- **-dor** suffiksi Ona tilidagi **-li** affiksi anglatgan ma'noga mos keladigan affiks anglatadi: **bo/adab** –**ba/adab** // **adab/li**, **bo/maslahat** –**ba/maslahat** // **maslahat/li**, **bo/umid** // **umid/li**, **bo/xabar** –**ba/xabar** // **xabardor**.

-boz tojik tilidan kirgan, otdan sifat yasaydi. Ba'zan u **-voz** shaklida kiradi (b-v): **nayza/boz**, **bedana/boz**, **lo'tti/boz**, **kaptar/boz**, **dor/boz**, **astahshashka/voz**, **masxara/voz**, **qog'oz/voz**.

-bon biror narsaga qarab turuvchi, qo'riqlovchi shaxsni bildiruvchi sifat yasaydi: **bog'/bon**, **qo'ychi/bon**, **saroy/bon**, **-bon** morfemasi **-von** formasi bilan qo'rinadi (b-v): **darvoza/von**, **qo'ychi/von** kabi.

-v fe'l negizidan harakat nomi, ish prosesini bildiruvchi otlar yasaydi: **bezillo/v**, **haydo/v**, **ayblo/v**, **so'zlo/v**, **qishlo/v**, **tergo/v**, **undo/v**, **bag'aylo/v**, **sino/v**, **saylo/v**, **maqto/v** bunday vaqtda **v** oldidagi **a** tovushi **o** ga o'tadi. Aniq predmet nomini ko'rsatuvchi ot yasaydi: **yaylo/v**, **bur/o/v**, **qish/lo/v**, qarab **-(i)sh**, **-(u)v**, **-moq** affikslari bilan funksional almashuvi mumkin: **ayblo/v** // **aybla/sh** // **aybla/moq**, **qutlo/v** // **qutla/sh** // **qutlamoq**.

-vachcha tojikcha yosh bola ma'nosidagi bachcha so'zidan olingan morfem element. 1) otlarga qo'shilib, qavm –qarondoshlik munosabatini bildiruvchi otlar yasaydi: **xola/vachcha**, **jiyan/vachcha**, **amaki/vachcha**, **aka/vachcha**, **qozi/vachcha**, **boy/vachcha**; 2) jonivorlarga nisbatan ishlatilganda **bola** (si) ma'nosini bildiruvchi otlar yasaydi: **kuchuk/vachcha**, **it/vachcha**, **mushuk/vachcha**, **It/vachcha**, **qul/vachcha** tipidagi qo'llanishlarda stilistikbo'yoq bor.

-ver bermoq yordamchi fe'lidan bo'lib, affiksga aylanish prosesi bilan bog'liq. Intervokal holatda **b** tovushi **v** ga o'tadi (b-v). **-a** yoki **-y** formasi bilan ravishdoshdan davomlilik, takrorlanganlikni bildiruvchi fe'l yasaydi: **o'qil/y/v**, **yoz/a/ver/di**, **so'z/la/y/ver/di** kabi.

Ba'zan **“boshlayver”**, **“tortinma”** kabi to'siqsizlikni bildirish otlari ham ega bo'ladi: **nega jimsan**, **gapira/ver**.

-viy nisbiy sifatlar guruhida uchraydi. Odatda arab va tojik tilidan kirgan so'zlarda qo'llanadi: **qabila/viy**, **oila/viy**, **zamona/viy**, **afsona/viy** kabi (q: -iy).

-vor sifatlardan, otlardan egalik, kuchaytiruv kabi ma'nolardagi sifat yasaydi: **ulug'/vor**, **umid/vor**, **dori/vor**.

-ga I jo'nalish kelishigi qo'shimchasi: **uy/ga, maktab/ga**.

-ga II ba'zan kelishik affiksi bilan qolgan holda ravishga o'tadi: **erta/ga, sado/ga, tekin/ga, bir/ga, bekor/ga, go'r/ga** (mayli ma'nosida). Shuningdek, III sava egalik affiksi bilan birlikda kelib, sifat, ravish, ba'zan otdan ravish yasaydi: **qad [si/ga], tikka [si/ga], aylan/a [si/ga], chap/pa [si/ga], ochiq/cha [si/ga], qo'r/ona [si/ga], qator/a [si/ga]**.

-ga affiksi **behuda/ga, qayta/ga, jo'rtta/ga, bekor/ga** kabi ravishlar guruhida uchraydi.

-ga III **ena/ga, o'z/ga** kabi otlar guruhida ham uchraydi.

-ga IV **ter/ga/moq, sur/ga/moq** tipidagi fe'llarda intensivlikni ko'rsatish bilan xizmat qiladi.

-gaz (turli fonetik variantlarda keladi) fe'lning orttirma darajasini hosil qiluvchi affiks: **yur/giz, kir/giz, kiy/giz, ko'r/gaz, tur/g'az, o't/kaz, o't/qiz, tut/qaz, tut/qiz, bit/kiz, bit/qaz, et/kaz, et/kiz, et/qaz**. Bu affiksning **-kar, -kir** turidagi varianti ham mavjud: **o't/kaz // o't/kar**. -gaz ning turli xil formalari o'rni bilan orttirma daraja yasovchi boshqa formalar bilan funksiyadosh bo'la oladi: **ko'r/gaz // ko'r/sat, bit/ir // bit/kaz, to'y/g'az // to'y/dir, ye/giz // ye/dir** kabi.

-gani (**-kani, -qani**) fe'l negizlaridan maqsad ravishdoshi yasaydi: **yo'z/gain, ko'r/gain, ek/kani, taq/qani** kabi. Ko'proq poeziyada -gani affiksining **-gali (-kali, -qali)** kabi arxaik formasi ham uchrab qoladi. Hozir u qo'llanishdan chiqqan. -gani (**-kani, -qani**) hozirgi Ona tilida **uchun** ko'makchisi bilan sinonimik munosabatda bo'lishi mumkin.

-gancha (**gan(i)cha**) holat, payt bildiruvchi ravishdosh yasaydi: **o'tir/gancha, yugur/gancha, yot/gancha, ket/gancha** (shu **ket/gancha**qaytib kelmadi). -guncha (**kuncha, quncha**) affikslari -gancha affiksining Grammatik sinonimi hisoblanadi. Ba'zan -ga+qadar konstruksiyasi bilan sinonim bo'lishi mumkin.

Payt bildirganda -ga+qadar, -ga+cha kabi konstruksiyalarga sinonim bo'lishi mumkin. Holat bildirganda "...dan+ko'ra" konstruksiyasiga to'g'ri keladiva boshqalar.

-gar (**-kar, -kor**) otdan ishlab chiqaruvchi shaxs, kasb egasini bildiruvchi shaxs oti yasaydi, passiv. Jarangli undoshdan so'ng

-gar, jarangsizdan so'ng -kar, jarangsiz undosh va unlidan so'ng -kor shaklida ham bo'ladi. Ba'zan unlidan so'ng ham -gar shaklida ishlatiladi: **holva/gar,**

firib/gar, sovun/gar, davo/gar, mifs/kar, tajriba/kor, lavlagi/kor, qaratilgan/ijod/kor, san'at/kor.

-gar affiksi asli tojik tilidagi *kor (ish)* so'zi bilan aloqador bo'lib, tojik va ona tilidagi -chi affiksi anglatgan ma'noga yaqin ma'noni anglatib uchraydigan qiladi. **Qiyos.:** holva/gar // holva/chi, nag'ma/gar // nag'ma/chi, suzum/gar // suzum/chi kabi. Ammo ayrim vaqtlarda ular funksional almasha olmaydilar: hiyla/gar // hiyla/chi, ig'vo/gar // ig'vo/chi.

Shuningdek, -chi bilan birgalikda ham keladi: Savdo/gar/chi/lik. Bu affikspleonastik affikslardir. Bunda ulardan biri semantik jihatdan kuchsizlashib, yasalmas yasovchidan shakl yasovchiga o'tadi.

-garlik otdan ot yasaydigan affiks: sovun/garlik. Ko'pincha

-gar/chi/lik formasida keladi: sovun/gar/chi/lik, oshna -og'ayni/gar/chi/lik (qargarchilik).

-garchilik qo'shma affiks (-gar+chi+lik) bo'lib, abstrak ot yasaydi: boshqalar nomi, kasb nomi va boshqalar: ovora/gar/chi/lik, serob/gar/chi/lik, loy/gar/chi/lik, sovun/gar/chi/lik kabi.

Ko'p hollarda -garchilik affiksi o'zbekcha affikslar -chilik yoki -likning grammatik sinonimi bo'la oladi. Chog'ishtiring: sharmanda garchilik//sharmanda / lik ; mahmadona / garchilik // mahmadona chilik//mahmadona / lik. Bu so'larda -garchilik, -chilik va -lik affikslarini almastirish mumkin bo'lsa, xumori/garchilik kabi so'zlarda -garchilik o'rnida -chilik yoki -lik affiksini ishlatib bo'lmaydi. Xuddi shunday og'ir/chilik tipidagi so'zlardagi -chilik affiksi o'rnida

-garchilik affiksini ishlatib bo'lmaydi.

-gach *k, g* tovushidan so'ng -gach, -kach; *q, g* tovushlaridan so'ng qachaffiksi payt va sabab ma'nosini anglatuvchi ravishdosh yasaydi: kor/gach, yoz/gach, yur/gach, bitir/gach, tek/kach, yiq/qach, chiq/qach. -gach affiksi ravishdosh yasovchi -(i)b affiksi bilan ba'zan sinonimik munosabatda bo'lib o'qi/bbo'l/ib keldim // o'qib bo'l/gach keldim. Ayrim hollarda -gach affiksi *gandan keyin* (so'ng) konstruksiyasi bilan funksiyadosh bo'ladi: U kel/gach, men ketdim // u kel/gandan keyin (so'ng) men ketdim.

Uning payt va sabab ma'nolari, odatda, kontekstda konkretlashib (masalan, u ayt/gach,...), lekin inkor formasi bilan kelganda, ko'pincha sababbildiradi: U borma/gach, men bordim.

-gacha (-ga+cha) qo'shma affiks . Ot, sifat, olmosh, ravishdan chegara ma'nosini bildiruvchi ravish yasaydi: kech/gacha, kuz/gach, uy/gacha, uyat/gacha.

-gacha affiksi qadar //dovur ko'makchilari bilan sinonimik munosabatda bo'lishi mumkin. Chog'ishtiring: Toshkentgacha// Toshkentga qadar // dovur; soat/gacha// oltiga qadar //dovur kabi. Bular orasida nozik semantic farq bor: beshinchigacha (do...) –o'n beshinchiga dovur (po...).

-gi I unli va jarangli undoshdan so'ng -gi (-g'i), -g'u, jarangsiz undoshdan so'ng esa -ki (-qi).

Bu affiks fe'l negizlaridan narsa-ob'ekt va qurol otlarini yasaydi: chol/g'i, dal/g'u, suz/gi, supur/gi, yoqil/g'i.

-gi II abstrakt ot yasaydi: kul/gi, sez/gi, tuy/g'u(q.-ki I, -qi I,-g'i).

-gi III ot, ravishdan ko'pincha nisbiy sifat hosil qiladi: yana/gi, song/gi, ko'ng/gi, endi/gi, ichkari/gi, avval/gi, kunduz/gi, tun/gi, burun/gi kabi (q. -ki II, -qi III).

-gi IV egalik affikslari bilan birgalikda kelib (ish oti bo'lib), u so'z *kelmoq* fe'li bilan qo'shilganda hohish ma'nosini anglatish uchun xizmat qiladi: ko'r/gi+m tildi, o'qi/gi+m keldi kabi. Xuddi shu ma'no -gi +m affiksli so'zlarni *bor* va *yo'q* so'zlari boshqarganda ham yuz beradi: so'ra/gi+m bor, ishla/gi+m bor kabi (q. -ki III, -qi III).

-gi V fe'l negiziga qo'shilib, takrorlanish, davomlilik ma'nosini bildiradi: yugur/gi/la/moq, cho'z/g'i/la/moq.

-giz fe'lning ortirma darajasi formasini hosil qiladi. -giz affiksi, asosan, o'timsiz fe'llarga qo'shilib, uni o'timlashtiradi: yur/giz, kir/giz, ko'r/giz (q. -g'iz, g'uz (-gaz), -kaz, -kiz, -qaz, -qiz).

Ba'zan -iz formasida keladi: em/iz, teg/iz (q. -iz).

-gil -gin affiksining tarixiy formasi: ketur/gil. Hozirgi Ona tilida -gin formasida qo'llanadi (q. -gin).

-gin I -g'in yoki -qin formasida ot yasaydi: yon/g'in, quv/g'in, tosh/qin, qit/g'in, to'v/qin kabi.

-gin II fe'ldan anglashilgan ma'noni alohida ta'kidlash, kuchaytirish bilan ifodalaydigan fe'lning buyruq maylini hosil qiladi: kel/gin, o'tir/gin, ol/gin, yoz/gin, bor/gin (q. -kin I, -qin II).

-gina I sub'ektiv baho formasi: a) o'tning e'klatilish -kichraytirish hisobida hosil qiladi: bola/gina, qiz/gina, jongina(m) kabi; b) sifatning sub'ektiv baho hisobida hosil qiladi: yaxshi/gina, katta/gina, soda/gina, shirin/gina, kichik/gina, engil/gina, jajji/gina; v) ravishda baho formasini hosil qiladi: asta/gina, tez/gina, endi/gina, hali/gina, ko'p/gina.

-gina II urg'usiz holatda ayiruv -chegaralov yuklamasi vazifasini bajaradi: faqat/gina, sen/gina, so'zlami/gina, bizlar/gina kabi (q. -kina, -qina).

-gir fe'l o'zagiga qo'shilib, biror bir harakat yoki xususiyatda o'tirishni bildirish uchun xizmat qiladi: sez/gir, bil/gir kabi. -gir o'zining xususiyati bilan -(a)g'on affiksiga ancha yaqinlashadi. Chog'ishtirishda: //sez/a/g'on, suz/gir //suz/a/g'on, bil/gir// bil/a/g'on.

-gich 1) unli va jarangli undosh tovush bilan tugagan fe'l nepolning qo'shilib, qurol, asbob oti yasaydi: suz/gich, o'tkaz/gich, ko'tar/gich, parkovla/gich, (qozon)yuv/gich, emiz/gich, qistir/gich kabi; 2) fe'l nepolning kuchaytiruv ottenkali sifat yasaydi, bu xususiyati bilan -(a)g'on affiksiga o'xshaydi: bil/gich //bil/a/g'on (tarixanular fonetik o'zgarish natijasida affiksdan kelib chiqqan).

-(v)ich affiksi bilan sinonimlikka ega: iska/gich //isko/vish va boshqalar (q. -kich, qin, -og'ich).

-gor (unli, jarangsiz undoshdan so'ng -kor). Otlarga qo'shilib, kasb ega ishlab chiqaruvchi shaxsni bildiruvchi ot yasaydi: durad/gor. -gor, -kor asl tilidan kirgan (q. -gar,-kar,-kor).

-goh tojik tilidan kirgan. O'zakdan anglashilgan voqea -hodisa bildiruvchi bog'langan o'rinni bildiruvchi ot yasaydi: sayl/goh, jang/goh, orom/goh, qaror/goh kabi. Payt ma'nosidagi "goh" so'zining (bunda goh bog'lovchisining) sinonimi.

-gu fe'lning kelasi zamonini ko'rsatuvchi tarixiy forma. Hozir Ona tilida faqat poeziyadastilistik maqsadlardagina ishlatilib keladi: Hosilingiz bo'l/gu/si, Dushman kuyib kul bo'l/gu/si (q. -qi, -g'u).

-guncha fe'l o'zak negizlaridan payt ma'nosi bilan aloqador ravishda yasaydi: kel/guncha, pish/guncha, uz/guncha, yur/guncha kabi. Davomli ma'nosi: Shaharga et/guncha suhbatlashib keldi (q. -kuncha, -quncha). Ishlatilgan mo'ljallangan ikkinchi ishdan keyin bajarilishi, shuningdek, chog'ishtirishda ma'nosi: "...dan+ko'ra": bekor yur/guncha // bekor yur/gan/dan ko'ra...

-gur fe'lga qo'shilib, istak ma'nosini ifodalaydi; odatda sifatdeklarativ vasifatlarga to'g'ri keladi: bolasi tushma/gur yosh-da... O'lma/gur otam bema'ni sevganimga yof-yof.

-gusi kelasi zamon sifatdoshi yasaydigan arxaik forma: kel/gusi ish, kel/gusi ish kabi (q. -g'usi).

-da I o'rin kelishigi qo'shimchasi: uy/da, ish/da, sex/da, bog'/da.

-da II ta'kid, to'siqsizlik yuklamasi: bo'lsa/da, kelsa/da, bitsa/da, sen/da. Bu bildiruvchi so'zlar qo'shilib, ma'nosi o'rin ravishiga to'g'ri keladi.

-da III yoz/da, kuz/da, yaqin/da, tezlik/da.

-da IV un/da/moq, al/da/moq, in/da/moq, hay/da/moq kabi fe'llar guruhida harbiydir yasovchibo'lib, -la yasovchisining allomorfidir.

-da V bog'lovchi, bunday, vaqtda u va, ham bog'lovchilari bilan sinonimik munosabatda bo'ladi (ma'no o'ttenkasida farq bor): ...keldi/da ketdi // keldi va ketdi, ... kelsa/da ishlamadi // kelsa ham ishlamadi.

-dagi qo'shma affiks (o'rin kelishigi ko'rsatgichi -da) ot, sifat va olmoshdan sifat yasaydi: uy/dagi, bog'/dagi, reja/dagi, sen/dagi, men/dagi, biz/dagi, siz/dagi, tun/dagi, uzoq/dagi, yaqin/dagi, kech/dagi, quyi/dagi, gal/dagi, navbat/dagi kabi.

-day //dek ot, sifat olmosh ba'zan boshqa turkumlardagi so'zlardan sifat yasaydi: yashin/day (-dek), burgut/day (-dek), o'q/day (-dek), siz/day (-dek), kaft/day (-dek), qush/day (-dek), qilich/day (-dek), chaman/day (-dek), bin/day (-dek), avvalgi/day (-dek), tog'/day (-dek), oy/day (-dek), gul/day (-dek), padimgi/day (-dek). Bu affiks vositasida yasalgan sifat va ravishlar o'xshatish, qiyoslash ma'nosini bildiradi va singari, o'xshash, kabi, qadar ko'makchilari bilan sinonimik munosabatda bo'lishi mumkin: gul/day//kabi, singari, oy/day//kabi, singari. Xuddi shu kabi -ga +o'xshash konstruksiyasi bilan ham sinonim bo'ladi: oy/day// -ga o'xshash, qush/day // -ga o'xshash kabi.

-day//dek qiyos ma'nosida -cha affiksi bilan sinonim bo'lishi mumkin: o'lgun//cha -day -dekkabi. -day// -dek formasi ba'zan kuchaytiruvchi -in olib kengayadi: jin/day (qiyos.:qitday) kabi ayrim hollarda o'zakka singib ketib, ajralmasdan qolgan.

-dak I fe'l o'zak negizidan ot, sifat yasaydi. Bunday so'zlar Ona tilida juda kam: kekir/dak, yugur/dak.

-dak II -day yoki -dek elementining so'zlashuv nutqidagi fonetik ko'rinishi (q. -day// -dek).

-dan I chiqish kelishigi qo'shimchasi, harakat boshlangan o'rin, payt, sabab, predmet bo'lganlik, vosita, chog'ishtirish kabi ma'nolarni anglatadi.

-dan II ot, sifat, ravish, sonlardan paradigmadan ajralib -qotib, boshqa turkumga ko'chish yo'li bilan ravish yasaydi: qayta/dan, tub/dan, qasd/dan,

tez/dan, afri/dan, atay/dan, chin/dan, bir/dan, bexos/dan, yangit/dan, ma'nosini bildirganda, qo'shimchasi kelishik qo'shimchasi —ning bilan sinonimik munosabatda bo'ladi. Takror so'zning birinchi komponentida, kuchaytirish ma'nosini bildirishga xizmat qiladi: yangit/dan —yangi, uzun/dan —uzoq, ko'p/dan —ko'p kabi.

—dan III donalik sonlardan taqsim son hosil qiladi: uchta/dan, beshita/dan, o'nta/dan kabi (q. -din).

—dar dar/gumon, dar/g'azab, dar/haqiqat kabi so'zlar guruhida ajratiladi. Ma'nosi: -li, -da morfemalarning mazmuniga to'g'ri keladi. Qiyos.: dar/gumon//gumonli//gumondor; dar/haqiqat//haqiqatda.

—dek //day (q. -day//—dek).

—di I o'zlik darajadagi fe'lga qo'shilib, —indi formasida ot yasovchi ma'nosi kuy/in/di, kel/gin/di, cho'k/in/di, chiri/n/di, qir/in/di, yuv/in/di, chi/in/di, yig'in/di kabi. Ma'nosi: o'sha harakat bilan tug'iladigan natija otlari.

—di II harakatni hozirgi —kelasi, kelasi yoki o'tgan zamonda bajarilganligi yoki bajarilajagini ko'rsatadigan tuslovchi affiks: o'qiy/di, ishlay/di, tashlay/di, yoz/a/di, o'qi/di, yoz/di, kel/di kabi.

Analistik fe'llardan to'liqsiz fe'l ko'pincha, aytilmay qoladi (so'zlashuv nutqi, poeziyada va boshqalar). Natijada, masalan, —ar affiksi vositasida yasalgan sifatdoshdan davomlilik, takrorlanish kabi ma'no anglatuvchi forma hosil bo'ladi: kel/ar/di, ko'r/ar/di, bor/ar/di, tashla/r/di, suz/ar/di kabi. Qiyos.: kel/uv/di —kelib edi.

—digan kelasi zamon sifatdosh formasi hosil qiladi: kela/digan, yoz/adigan, o'qiy/digan kabi. Ba'zan —ar affiksi bilan sinonimik munosabatda bo'ladi: oq/a/suv //oq/a/digan //suv, ko'r/ar/ko'z //ko'r/a/digan ko'z; farqi shundaki, —ar li forma bilan ifodalangan belgi nisbatan turg'unroq bo'ladi va sifatga juda yaqinlashadi. Ba'zan esa

—moqchi affiksi bilan sinonim bo'ladi: yoza/digan bo'ldi //yoz/moqchi bo'ldi, kel/a/digan bo'ldi // kel/moqchi bo'ldi.

—dik //—diq I Ona tilida ayrim fe'llardangina ot yasaydi: siy/dik, qol/diq, tashlan/diq, hor/diq, topil/diq, qoqin/diq, quvon/diq (asli sifatdosh).

—dik II poeziyada, so'zlashuv nutqida ba'zan *edik* (I shaxs ko'plik) fe'li —ar affiksi vositasida yasalgan sifatdoshlardan so'ng —dik formasida ishlatiladi va

avoniylik, takrorlanganlik ma'nosini bildiradi: kelar/dik, yozar/dik, o'qir/dik, bor/ar/dik (q. -diII).

-din (q. -dan hozirgi forma, -din arxaik forma).

-ding I poeziyada, so'zlashuv nutqida *etmoq* fe'lining II shaxs birligi, -ar formasidagi sifatdoshdan so'ng -ding tarzida ham qo'shiladi: kel/ar/ding, yoz/ar/ding, bor/ar/ding kabi (q. -di II).

-ding II ba'zi shevalarda -ning qo'shimchasi ayrim so'zlarda -ding, -ting shaklida ishlatiladi. Lekin bu adabiy norma emas.

-dingiz emoq fe'lining II shaxs ko'pligi, -ar formalisi sifatdoshdan so'ng poeziyada, so'zlashuv nutqida ba'zan -dingiz formasida ham ishlatiladi: kel/ar/dingiz, yoz/ar/dingiz, tur/ar/dingiz.

-dir I kesimlik affiksi. III shaxs birligida, fe'ldan boshqa so'z turkumlariga qo'shib, shu vazifani bajaradi: ukam o'quvchi/dir, singlim uchuvchi/dir, akam injener/dir kabi. Lakin bu "sof" adabiy forma bo'lib, so'zlashuvda, ko'pincha, buning vazifasini pauza bajaradi, demak, -dir qo'llanmaydi. Adabiy tilda ham buni ishlatish kamayib bormoqda, chunki bu element gumon, taxmin ma'nosi bilan bog'lanadi: student /dir (student bo'lsa kerak), brogan/dir (brogan bo'lsa kerak), kelgan/dir, o'qigan/dir, turgan/dir, bajargan/dir kabi.

-dir II so'roq olmoshlaridan gumon olmoshi yasaydi: kim/dir, nima/dir, qayer/dir, qayerdan/dir, kim/dir, qanday/dir kabi

Bunday vaqtda -dir II morfemasi -alla morfemasi bilan sinonim bo'ladi: kim/dir//alla/kim, qanday/dir//alla/ qanday, qayerda/dir//alla/ qayerda kabi.

-dir III fe'l o'zak -negizlaridan uning orttirma darajasi formasini hosil qiladi: yoz/dir, kul/dir, to'l/dir, ol/dir, tol/dir, ko'n/dir, Jarangsiz undoshdan so'ng -tir (q. -tir). Lakin *n, l* tovushlari bilan birgan ko'p bo'ginli so'zlarda -dir emas, -tir qo'llanadi: quvon/tir, cho'mil/tir.

-dir IV (so'zlashuv nutqiga oid. Q. -di I).

-don I tojik tilidan kirgan. Otlarga qo'shib, biror predmetni saqlash uchun xoslangan narsa, idish oti yasaydi: surma/don, suv/don, tuz/don, gul/don, kul/don, qalam/don, o'q/don, siyoh/don kabi.

-don II tojik tilidan qabul qilingan. Otlarga qo'shib, shaxsning xarakterini, xususiyatini, belgisini, ko'rsatuvchi sifat yasaydi: hisob/don, bilim/don, gap/don, qadr/don. Ma'nosi: "biluvchi", mazmunida bo'lib, -chi, -li affiksilariga ichki tomondan yaqinlashadi. Qiyos.: bilim/don//bilim/li, hisob/don//hisob/chi va boshqalar.

-dōr tojikcha *dosh*dan ega boʻlmōq (immet) feʻlidan olingan. Ular qoʻshilib, shu soʻz orqali ifodalangan predmetga egalik yoki predmetning oʻshaiga xos, taalluqli ekanligini bildiruvchi ot yasaydi: chorva/dor, nayza/dor, xazina/dor, mansab/dor, amal/dor. Keltirilgan soʻzlar asli sifatdir. Bu affiks sematika va funksiyasi bilan -li affiksiga toʻgʻri keladi. Lakin birinchidan, -li -aktiv, -dor passiv, ikkinchidan, stilistik boʻyoqda farq bor. Bu affiks, xuddi -li affiksi kabi belgiga ega boʻlishda ortiqlikni ham anglatadi: shira/dor, kungura/dor, ayb/dor, rang/dor, dong/dor kabi. Bu affiks oʻzbekcha -li affiksidagi kabi tojikchadan kirgan soʻzlardagi ser-, ba- prefikslari bilan sinonim boʻla oladi: goʻsht/dor//ser/goʻsht, ayb/dor//ayb/li, shira/dor//shira/li, maza/li//ba/maza (qiyos maza/li//be/maza). Ser- elementi baʼzan oʻzbekcha soʻzlarda ham qoʻshiladi: ser-unum.

-dosh otdan birgalik, sheriklik, umumiylik kabi maʼno anglatuvchi ot yasaydi: vatan/dosh, yoʻl/dosh, qurol/dosh, sinf/dosh, kurs/dosh, qarindosh, fikr/dosh, zamon/dosh.

-dosh baʼzan tojik tilidagi ham- affiksiga sinonimik munosabatda boʻladi: fikr/dosh//ham/fikr, suhbat/dosh//ham/suhbat, kasb/dosh//ham/ kasb, qishloq/dosh//ham/qishloq. Baʼzan ularni almashtirish mumkin emas: teng/dosh//ham/teng (?), emik/dosh//ham/emik (?), zamon/dosh//ham/zamon (?).

Ravish/dosh, sifat/dosh, un/dosh kabi Grammatik terminlar shu affiks yordami bilan yasalgandir.

-doq I 1) buyruq feʻli formasidan ot yasaydi: qovur/doq, qoʻn/doq; 2) taqlidiy soʻzning kengaygan formasidan ot yasaydi: bizil/doq, shaqil/doq, hiqil/doq, likil/doq kabi. Lekin bunda -ildoq kompleksi bir butun yaxlit sanaladi (q. -ildoq).

-doq II **u, bu, shu** koʻrsatish olmoshlaridan un/doq, bun/doq, shun/doq kabi sifatlar yasaydi. (Koʻproq soʻzlashuv nutqida uchraydi.)

-doʻz tojikcha *tikmoq* maʼnosidagi feʻldan. Oʻzakda ifodalangan predmetni tikuvchi hunarmand maʼnosidagi ot yasaydi: doʻppi/doʻz, etik/doʻz, moʻyna/doʻz, kashta/doʻz, chopon/doʻz, zar/doʻz. Koʻpgina shevalarda bu maʼnoda -ch affiksi qoʻshiladi. Masalan, etik/doʻz (adabiy tilda) -adik/chi (xorazm shevalarida).

-yotgan feʻlning ravishdosh formasiga *yotmoq* yordamchisining qoʻshilishidan hosil boʻlgan; bundagi *yotmoq* feʻli affiksiga aylanish prosessini kechirmoqda. -yotgan feʻlning sifatdosh formasi boʻlib, yordamchi funksiyada keladi. Sifatdoshning hozirgi zamon formasini hosil qiladi: kela/yotgan, bora/yotgan, oʻqi/yotgan, soʻzla/yotgan, chiqqa/yotgan kabi (q. -digan).

-yotir ravishdosh formasiga qo'shilib, fe'lning hozirgi zamon formasini hosil qiladi: bora/yotir/man, bora/yotir/san, bora/yotir kabi.

-yotir affiksi ba'zan –moqda affiksi bilan sinonim bo'lsa (bora/yotir//bor/moqda, yura/yotir//yur/moqda, yura/yotir//yurmoqda), ba'zan –ib yuribdi, –ib o'tiribdi konstruksiyalari bilan sinonimik munosabatda bo'lishi mumkin: o'qi/yotir// o'qib o'tiribdi, ukam universitetdao'qi/yotir// o'qib yuribdi va hukazo.

Lekin bularning qo'llanish doirasi va turli ottenkalari o'rni bilan farqlanadi: kela/yotir va kela/yotgan formalari zamonda bir xildek bo'lsa ham, lekin aktiv belgi ma'nosining xarakteri va sintaktik –qo'llanish xususiyati jihatidan bir – biridan ajraladi: bola o'qi/yotir –o'qi/yotgan bola.

-jin sanoqli so'zlar qatorida uchraydi. Rod (jenskiy rod) tushunchasini beradi: g'una/jin, mega/jin.

-jon I affiksoid, asosan, atoqli otlar, qavm –qarindoshlik terminlariga qo'shilin, erkalatish, o'rni bilan kesatish ma'nosini bildiradi: Nabi/jon, qosim/jon, ona/jon, dada/jon, tog'a/jon, uka/jon kabi; baqla/jon, patin/jon, maymun/jon kabi otlardagi – jon boshqa funksiyadagi omonim affiksdir.

-jon II jona/jon, qaqa/jon, oromi/jon, rohati/jon, nim/jon kabi so'zlar sostavidagi –jon “dusha” ma'nosidagi so'zga aloqador.

-zor o'zakdan anglashilgan predmetning bo'lish yoki mo'llik o'rni bildiradigan otlar yasaydi: paxta/zor, olma/zor, bodom/zor, gul/zor, chalak/zor, uzum/zor, qamish/zor, ilon/zor.

Ma'no va funksiyasiga ko'ra o'zbekcha –loq, –lik affikslariga to'g'ri keladi. Qiyos.: o't/zor//o't/loq, olma/zor//olma/liq.

-i I uchinchi shaxs egalik affiksi, birlik. Undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: kitob/i, do'st/i, vatan/i, qalb/i kabi. Unlilardan so'ng –si formasida bo'ladi. Ularda ko'plik ma'nosi o'zidan oldin kelgan –lar orqali ifodalanadi: kitob/lar/i, do'st/lar/i, qalam/lar/i kabi.

-i II boshqa tillardan kirgan so'zlarda uchraydi, odatda, o'rin –joyga munosabatni bildiruvchi sifat yasaydi: kashmir/i, kobil/i, xitoy/i, samarqand/i kabi.

Samarqand/i, Toshkent/i, qo'qond/i kabi so'zlarda u o'zbekcha –lik affiksi bilan sinonim bo'ladi.

-i III ot, sifatdan fe'l yasaydi: ranj/i(moq), tinch/i(moq), chang/i(moq), to'z/i(moq), kam/i(moq) (kam/ay) kabi.

-ib undosh bilan tugagan o'zaklardan fe'ning funksional formatini hosil qiladi: harakatni boshqa biror harakatdan oldin bajarilganligini yoki u bilan bir paytda bajarilganligini bildiradi: yoz/ib (oldim), kel/ib (turdi), bor/ib (oldi), qozg'al/ib (qoldi), ikkilan/ib (o'tirdi), eshit/ib(keldi) kabi.

-iz fe'l o'zigidan uning orttirma darajasi formasini hosil qiladi. Lekin ma'lum fonetik sharoitdagina qo'llanadi. Masalan, m tovushidan keyin o'z-o'ziga tom/iz, oq/iz.

-iy I arabchadan kirgan ayrim so'zlar guruhida uchraydi. Undosh bilan tugagan otlardan (tabiiy, jinoiy kablar bundan mustasno) nisbiy sifat yasaydi: taqlid/iy, tanqid/iy, avlod/iy, markaz/iy, amal/iy, shakl/iy, odam/iy kabi. Bu affiks ba'zi so'zlar guruhida ajratiladi, ba'zilarida esa mustaqil morfema sifatida ajrarilmaydi: madan/iy, siyos/iy, samim/iy, haqqon/iy (q. -viy).

-iy II tojik tilidan kirgan so'zlarda uchraydi. Toponimik nomlardan yoki boshqa ba'zi bir otlardan yoki sifatlardan atoqli otlar (laqablar) yasaydi: Xorazm/iy, Chust/iy, Navo/iy, Muqum/iy kabi. Bu affiks bilan yasalgan so'zlar uchraydigan, passiv bo'lib, shoir, olim va yozuvchilarning familiyasini ham ko'rsatadi: Rahmat Fayz/iy (Fayziyev), Jalol Ikrom/iy (Ikromov), Amin Umar/iy (Umarov), Dushan Fayz/iy (Fayziyev), Yunus Rajab/iy (Rajabov).

Hozirgi tilda bu element o'zak bilan qotgan familiyani bildirmaydi, shuning uchun unga hozirgi aktiv familiya ko'rsatgichi qo'shiladi (Muhammadiyev, Vasliyev).

-ik Internasional so'zlar guruhida uchraydigan bu urg'uli affiks otdan sifat yasaydi: pedagog/ik, dialog/ik, geolog/ik, filolog/ik, xirurg/ik, metod/ik, organ/ik;

-ik II fe'l o'zaklaridan ot va sifat yasaydi: ko'r/ik, o'l/ik, tesh/ik, kes/ik, bek/ik, eg/ik, kelish/ik, ko'p/ik, kekir/ik.

-ik III har xil so'z turkumidan fe'l yasaydi: ko'z/ik (moq), kech/ik (moq), bir/ik (moq), ich/ik (moq) kabi (q. -iq, -uq, -k, -q).

ik II fe'lning o'zlik darajasini yasaydi. Masalan, kermaq (biror narsani)/ker/ik/moq (o'zi).

il undosh bilan tugagan so'zlardan fe'lning majhul darajasini, ba'zan esa o'zlik darajasi formasini hosil qiladi: o't/il/di, sur/il/di, bor/il/di, et/il/di, ot/il/di, tash/il/di, chayqal/di. -il affiksining o'zlik darajada yoki majhul darajada ekanligi ko'p hollarda kontekstda bilinadi (q. -in, -l, -n).

-ildoq taqlidiy va obrazli soʻzlarda ot va sifat yasaydi: bij/ildoq, biz/ildoq, jik/ildoq, lik/ildoq, shilp/ildoq, pir/ildoq, xir/ildoq, pirs/ildoq, poʻrs/ildoq, shaq/ildoq, hiq/ildoq, soʻlq/ildoq kabi.

-illa tovushga taqlidiy va obrazli soʻzlardan feʼllar hosil qiladi. shiv/illa/moq, lov/illa/moq, uv/illa/moq, shuv/illa/moq, huv/illa/moq, ding/illa/moq, viz/illa/moq, gʻiz/illa/moq, ak/illa/moq, serk/illa/moq, dirk/illa/moq, lip/illa/moq, lop/illa/moq, qars/illa/moq kabi.

-im I birinchi shaxs egalik affiksi. Undosh tovushdan soʻng –im, unidan soʻng esa –m. Misollar: vatan/im, shahr/im, koʻz/im, kitob/im, gulzor/im, nigor/im kabi. (q. –m I)

-im II undosh bilan tugagan feʼl oʻzaklaridan ot yasaydi: kiy/im, bil/im, til/im, oʻl/im, boʻl/im, tin/im, qoʻn/im, ter/im, ajr/im, kir/im, kechir/im, qochir/im, oʻr/im, kes/im, bos/im, koʻch/im, chiq/im, un/im. Maʼnosi: natija oti, ish oti, obʼekt oti va boshqalar (q.-im II, -um).

-im III sifatlar va daraja –miqdor ravishlari yasaydi: siq/im, qis/im, ayr/im, chek/im kabi.

-imiz (-im+-iz) egalik affiksining birinchi shaxs koʻpligi. Bu forma undosh bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladi: vatan/imiz, xalq/imiz, Oʻzbekiston/imiz, kitob/imiz (q.-miz).

-imtil (q.-imtir).

-imtir belgining kuchsizligini, kamligini bildiruvchi sifat formasini yasaydi: koʻk/imtir, oq/imtir, sargʻ/imtir, qizgʻ/imtir. Bu affiks baʼzan –imtil formasida ham keladi: koʻk/imtir/koʻk/imtil kabi. Lekin bu adabiy norma emas. –imtir morfemasi –ish va –roq affikslariga oʻrni bilan sinonim boʻla oladi: koʻk/imtir/koʻk/ish, oq/imtir/oq/ish; koʻk/imtir/koʻk/roq.(q. –ish III, –imtir)

-in I feʼlning oʻzlik darajasini, baʼzan majhul darajasini hosil qiladi: kiy/in/moq, taq/in/moq, yop/in/moq, yuv/in/moq, bek/in/moq, chek/in/moq, il/in/moq, qil/in/moq, ol/in/moq kabi (q. –l, –n, –il).

-in II feʼl oʻzak –negizidan ot yasaydi: kel/in, qoʻsh/in, tug/in, yogʻ/in, yigʻ/in, boʻgʻ/in, ek/in, izgʻir/in kabi. Maʼnosi: bajaruvchi nomi, natija oti.

-in III holat, paytga munosabat bildiruvchi ravishlar yasaydi: yoz/in –qish/in, old/in, bir/in –ket/in, och/in –toʻq/in, ert/an –kech/in. Asli qurol kelishigi formasidan tugʻilgan.

-in IV yoz/ay/in, o'qi/y/in, bor/ay/in tipidagi qo'shilishlarda ma'noli kuchaytiruvchi element sifatida qo'llanadi. Qiyos.: shunday//shunday to senday//seday/in kabi.

-ing I egalik affiksi, II shaxs birlik. Undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: kitob/ing, vatan/ing, maktab/ing kabi (q. -ingI).

-ing II qaratqich kelishigi qo'shimchasi ham men, sen olmoshlaridan so'ng -ing formasida (men/ing, sen/ing) bo'ladi. Qiyos.: yozma yodgorliklarda va shevalarda siz/ing tipidagi formalar ham uchraydi.

-ing III undosh bilan tugagan fe'l negiziga qo'shilib, II shaxs hurmat ba'zan esa o'sha shaxsning ko'pligi ma'nosini ifoda qiladi: ol/ing, bor/ing, yoz/ing, kul/dir/ing, ish/lat/ing, chop/tir/ing, top/dir/ing, top/ing kabi (q. -ng III). Bu affiksning egalik formasi va tuslovchi affiks holatlari (ko'z/ing -ko'r/ing) turlicha jihatdan aloqador: bular bir manbaga ega.

-ingiz I ikkinchi shaxs egalik affiksining ko'pligi. Undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: vatan/ingiz, kitob/ingiz, do'st/ingiz kabi (g. -ngizI).

-ingiz II undosh bilan tugagan fe'l o'zak -negizlaridan buyruq maylining II shaxs ko'plik formasini hosil qiladi: chal/ingiz, yoz/ingiz, kel/ingiz, o'tir/ingiz. Bunda o'rni bilan hurmat ottenkasi ham bo'lishi mumkin. So'zlashuv nutqida ko'pincha -inglar formasi qo'llanadi, bu forma brogan sayin adabiy til normasiga aylanmoqda: aytingiz-aytinglar. Qiyos.: qiz/ingiz//qiz/inglar (q. -ngiz II).

-indi fe'llarga qo'shilib, o'sha harakat natijasida paydo bo'lgan predmetni bildiradi, natija oti yasaydi: yuv/indi, qir/indi, supur/indi, chiq/indi, oq/indi, kuy/indi kabi (q. -ndi).

-inti (q. -indi).

-inchi forma yasovchi affiks bo'lib, undosh bilan tugagan so'zlardan (sonlardan)tartib son hosil qiladi: bir/inchi, besh/inchi, o'n/inchi, qirq/inchi, yuz/inchi kabi (q. -nchi).

-ir I ot va mimemalardan fe'l yasaydi, shu o'zakdan anglashilgan ma'no bilan bog'liq bo'lgan harakatni bajarishni bildiradi: gap/ir, tup/ir, shop/ir kabi. Qiyos.: yoz/g'ir (-yoz/iq/di).

-ir II ma'lum fonetik sharoitda (odatda, **ch,sh** tovushi bilan tugagan) fe'llarga qo'shilib ortirma daraja formasini hosil qiladi: ich/ir/moq, bich/ir/moq, oeh/ir/moq: qoch/ir/moq, o'ch/ir/moq, ko/ch/ir/moq, pish/ir/moq, osh/ir/moq.

-ira undosh bilan tugagan ba'zi mimemalardan fe'l yasaydi: sharq/ira, g'urk/ira, yarq/ira. Asli -ir+ra qo'shilmasidan kelib chiqqan (qiyos.:yarq/illa). Ma'nosi: o'sha tovush yoki holat bilan xarakterlanadigan ishni bajarish.

-(i)ston xalq nomiga qo'shilib, u yashaydigan joyni; boshqa predmetlar nomiga qo'shilib, uning o'rnini ko'rsatadigan unimsiz affiks: O'zbek/iston, Tojik/iston, Qirg'iz/iston, Turkman/iston; gul/iston, qabr/iston kabi.

-ish I undosh bilan tugagan fe'l negizlariga qo'shilib, harakat nomi hosil qiladi: bor/ish, kel/ish, yoz/ish, o't/ish, chiq/ish, kul/ish, ek/ish, yur/ish kabi. Lekin bu affiks bilan keladigan ba'zi so'zlar tamoman ot bo'lib ketgan. Masalan, yirt/ish (material parchasi), o'rgan/ish (odat).

-ish II fe'llarga qo'shilib, uning birgalik nisbatini hosil qiladi. Birgalik ma'nosini turli ottenkalarga ega bo'ladi: tekshir/ish/di, tik/ish/di, ko'tar/ish/di, ko'r/ish/di, quchoq/la/sh/ish/di, so'z/la/sh/ish/di, chaqir/ish/di, yur/giz/ish/di, o'p/ish/ish/di, jo'na/t/ish/di, kez/ish/di, qaz/ish/di, chiq/ish/di, yarash/ish/di.

-ish III sifatlarga qo'shilib, rang -tus, belgining kamligini bildiradigan forma yasovchi affiks: oq/ish, ko'k/ish, sarg'/ish, qizg'/ish kabi. Bu forma belgining kamligini bildiruvchi -roq, -(i)mtir, -(i)mtil, -gina kabi formalar bilan sinonimik munosabatda bo'la oladi. Qiyos.: oq/ish // oq (i) mtir // oq/roq, ko'k/ish // ko'k (i) mtil // ko'k/roq sarg'/ish//sarg'(i)mtil//sariq/roq.

-ish IV fe'lning o'zlik daraja formasini hosil qiladi: bur/ish/di, qich/ish/di, ach/ish/di kabi hollarda o'zlik ma'nosi kuchaytirish ottenkasiga ham ega bo'ladi (q. -sh).

-iyat (-iy+-at) arab tilidan kirgan so'zlar (ot va sifatlar)dan mavhum ot yasash uchun xizmat qiladi: sabab/iyat, mag'lub/iyat, zidd/iyat, qobil/iyat, mas'ul/iyat, inson/iyat, rasm/iyat, madan/iyat, imkon/iyat, majbur/iyat, zarur/iyat va boshqalar.

Bunda uch holat bor: a) -iy bilan kelgan element Ona tilida o'zak bo'la olmaydi (madaniy, siyosiy), bunda ajralish madaniy+at bo'ladi; b) -iy bilan kelgan forma mustaqil qo'llanmaydi (mas'uliyat; mas'uliy formasi yo'q). Bunda ajralish mas'ul+iyat formasida bo'ladi; v) hamma element ayrim qo'llanadi; majburiyat. Bunday ajralish -iy+at bo'ladi. Demak, bu tipdagi derivatlar -yasalmalar ikki elementli yoki uch elementli (majbur/iy/at)bo'ladi: o'zak+iy+at yoki o'zak+iyat (mas'ul/iyat). Yoki -iy elementi ajralmaydi, o'zakning guruhida bo'ladi, affiks faqat -at bo'ladi: madaniy+at.

-iq I undosh bilan tugagan fe'llardan ot va sifat yasaydi: soch/iq, chiz/iq, qil/iq, sol/iq, yor/iq, tuta/n/tir/iq, tort/iq, och/iq, yop/iq, yot/iq, qoz/iq, to'z/iq,

yo'y/iq, qiy/iq, o'y/iq, bo'l/iq, to'l/iq, chop/iq, qavar/iq kabi. Ma'nosi: bir natija oti, belgi oti va turli belgilar, holatlar.

-iq II fe'lining o'zlik nisbatini hosil qiladi: tol/iq/moq, so'n/iq/moq, sin/iq/moq, osh/iq/moq, qon/iq/moq. Ma'nosida "ichki tomonga kuchaytirish, intensivlik" ottenkasi bor.

-iq III ot va sifatlar fe'l yasaydi, biror predmetga, holatga, munosabat bildiradi: yo'l/iq, chin/iq kabi (q.-ik).

-ig'liq (q. -iq, -ig', -liq).

-y I unli bilan tugagan fe'llarga qo'shilib, hozirgi zamon ravishdoshi qiladi. Bunday ravishdoshlar, asosan, tuslangan formada bo'ladi: ish/la/y, o'qi/y/man, tash/la/y/man kabi.

Etakchi fe'l funksiyasida kelganda, tuslanmagan formada bo'ladi: ish/la/y boshladim, o'qi/y boshlading.

Hol vazifasida kelganda ham tuslanmagan formada bo'ladi, lekin, odatda, takrorlangan holda qo'llanadi (so'zla/y –so'zla/y charchadi). Yakk qo'llanganda odatda, -b li ravishdoshlar ishlatiladi (so'zlab charchadi).

-y II fe'llarga qo'shilib, istak maylining I shaxs birlik formasini hosil qiladi; undoshlardan keyin qo'shilganda –a bog'lovchisi bilan keladi: bor(a)y, kel(a)y, o'qi/y bosh/la/y, tash/la/y; demoq ko'makchi fe'li bilan birgalikda kelganda, -/moqchi affiksiga sinonimik munosabatda bo'ladi. Qiyos.: ish/la/y deyman// ish/la/moq/chi/man, ko'z/la/y deyman//ko'z/la/moq/chi/man. Lekin keyingi fe'lining zamoni o'zgarsa, umumiy ma'no ham boshqa bo'ladi: u qoqilibiyiqi lay dedi; -lik affiksi bilan birgalikda shu mayning I shaxs ko'pligini hosil qiladi (-y+-lik-- ylik): bosh/la/y/lik, ko'z/la/y/lik; -in bilan birgalikda kelib, ta'kid kuchaytirish ottenkasiga ega bo'ladi: bosh/la/y/in, ko'z/la/y/in kabi

-y III sifatlardan fe'l yasaydi: qora/y (q. -ay). Ma'nosi: biror holatga o'tmoq, shunga ega bo'lmoq.

-k I unli bilan tugagan fe'l o'zaklaridan nars –qurol, natija yoki holat oti yasaydi: kura/k, ela/k, to'sha/k, tila/k, beza/k, tira/k (q. –ak, -uk).

-k II mimemalardan shu ovoz bilan xarakterlanadigan harakatni bildiruvchi predmetlar nomi yasaydi: pir/pir/a/k, biz/biz/a/k, guldur/a/k.

-k III o'tgan zamon fe'lining birinchi shaxs ko'pligini ko'rsatadi, u o'tgan zamon birligiga qo'shiladi. Qiyos.: ish/la/di/k, bor/di/k, yoz/di/k, kel/di/k kabi. Bunda u –miz affiksi bilan sinonimik munosabatda bo'ladi: bordik –bordi/miz.

-ka I **k** tovushi bilan tugagan soʻzlarga qoʻshiladigan joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi: il/gak/ka, chang/ak/ka, handalak/ka, oʻrdak/ka, erkak/ka, malak/ka, lunjak/ka, zulf/ak/ka, katak/ka kabi. Baʼzan g tovushi bilan tugagan soʻzlarda ham joʻnalishkelishigi qoʻshimchasi –ka formasida boʻladi. Unda oʻzakdagi g tovushi ham k ga oʻtadi: barg//bark/ka.

-ka II ruscha –internasional soʻzlar sostavida ajralib, ayollik jinsiga (jen. rod) tegishlilik maʼnosini bildiradi: partizan/ka, mashinist/ka, sanitary/ka, student/ka.

-ka III yoʻl/ka kabi soʻzlar sostavida kelib, kichraytirish maʼnosini bildiradi.

-ka IV is/ka kabi hollarda otdan feʼl yasaydi(qiyos.:is/ka/b topar, is/ko/vuch it). Bu affiksning maʼno va funksiyasi –la yasovchisiga toʻgʻri keladi: is/ka/moq // hid/la/moq.

-ka V feʼlning kuchaytiruvchi affiksi boʻlib keladi: sur/moq –sur/ka/moq.

-kaz jarangsiz undosh bilan tugagan feʼllarga qoʻshilib, ortirma daraja formasini hosil qiladi: oʻt/kaz, et/kaz, ket/kaz kabi (q. –giz, –gʻiz, –kiz, –qiz, –qaz, –gʻaz).

-kak otlarga qoʻshilib asosiy maʼnoga biror ottenka orttiradi (er/kak), feʼllarga qoʻshilganda boshqa tipdagi ot yasaydi (pish/kak –pishgan sutdan tuyish yoʻli bilan sariq yogʻ hosil qiladigan predmet nomi: kuv -masloboyka).

-kali **k, g** undoshlari bilan bitgan soʻzlarga qoʻshilib, maqsad ravishdoshi hosil qiladi: tek/kali, ek/kali, choʻk/kali (q. –gali, –qali). Hozirgi Ona tilida bu forma soʻzlashuv nutqidanoq boʻlib, uning oʻrnini, –gani formasi ishlatiladi (q. –gani). –kali morfemasi –ish+uchun konstruksiyasiga sinonim boʻla oladi.

-kam otlardan sifat yasovchi va biror belgi yoki xususiyatning ozligini, kamligini bildiruvchi prefiks. Tojik tilidan kirgan.Misol: kam/soʻz, kam/gap, kam/quvvat kabi. Ayrim hollarda uning maʼno va funksiyasi –siz affiksiga toʻgʻri keladi..

-kan I feʼlning oʻtgan zamon sifatdoshi formasini hosil qiluvchi morfema: ek/kan, tek/kan, chek/kan, buk/kan, toʻk/kan kabi (q.-gan,- qan)

-kan II poeziyada, ogʻzaki nutqda *ekan* feʼlining qisqargan formasida koʻrinadi va u bajargan vazifani bajaradi: borar/kan (qiyos.:borar ekan), kelar/kan (qiyos.: kelar ekan), asli: erkan.

-kani (q.-gani, -qani, -kali, -qali).

-kancha fe'llarga qo'shilib, biror harakatning yuzaga kelishiga qatnashgan ikkinchi harakatning bajarilishini ko'rsatishga xizmat qiladi: ek/kancha, tek/kancha, to'k/kancha. Mazmuni ham, asosan, -guncha, -kuncha affikslarining ma'nosidan to'g'ri keladi, shuningdek, -dan+ko'ra konstruksiyasi bilan ()zidlash sinonim munosabatga kirisha oladi.

-kar jarangsiz undosh tovushlar bilan tugagan so'zlarga qo'shilib, kasb-hunar bilan bog'liq shaxs oti yasaydi: mis/kar kabi (q. -gar, -gor, -kor).

-kach I fe'lining payt ravishdoshi formasii hosil qilib, biror harakatdan oldin bajarilgan harakatni bildiradi: (bargini) to'k/kach, (paxtani) ek/kach, (yelpa) tek/kach kabi (qiyos.:tek/kach//tek/kan/dan keyin: sinonimiya). Sabab ma'nosini ifodalashga ham xizmat qiladi. (Bu haqda yuqorida gapirildi.)

-kach II ba'zi otlarga qo'shilib, keng ma'noda kichraytirishga to'g'ri keladi: taxta/kach, o'r/kach kabi.

-kacha -g, -k tovushlar bilan tugagan so'zlarga qo'shilib, ravish hosil qiladi. Keng ma'noda chegarani bildiradi: tok/kacha, uzuk/kacha, bark/kacha, zirak/kacha kabi (q. -gacha).

-kash I tojik tilidan kirgan, aslida tortmoq ma'nosidagi so'zdan tug'ilgan. Otlarga qo'shilib, kasb-hunar, professiya egasi bo'lgan shaxs oti yasaydi: arava/kash, mehnat/kash, chizma/kash, paxsa/kash, qalam/kash (q. -chi).

-kash II otlardan sifat yasaydi: dard/kash, xayol/kash, dil/kash, past/kash. Bunday so'zlar ko'pincha ot kabi qo'llanadi.

-kent geografik nomlar guruhida ajratiladigan element, hozir affksga aylangan, unimsiz. Tosh/kent, Chim/kent, G'azal/kent. Ayrim hollarda tojik tilidan kirgan -obod morfemasiga yaqin keladi. Chin/obod, Dehqon/obod kabi. Lekin ma'no ottenkasi boshqacha (obod -благоустроенный). Bu affiksning -qand, -kat, -ket, -gan (O'z/gan) kabi ko'rinishlari ham ba'zi geografik nomlar guruhida ajratiladi.

-ki I jarangsiz undosh bilan tugagan fe'l negizlaridan narsa, qurol, ob'ekt, shuningdek, kasallik oti yasaydi: tep/ki, chert/ki, turt/ki, ko'ch/ki kabi. Bu affiks jarangli va sonor undosh tovushlaridan so'ng -gi formasida bo'ladi (q. -gi, -g'i, -qi).

-ki II jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilib payt va o'ringa munosabatini bildiruvchi nisbiy sifat hosil qiladi: past/ki, ost/ki, ust/ki, kech/ki, ich/ki, qish/ki, soya/ki (q. -gi).

-ki III ish oti hosil qilib, odatda, bog'liq negiz bo'lib qo'llanadi:

+gi +egalik affiksi +kelmoqfe'li yoki +bor, +yo'q kompleksi: kuzat/ki/m kedi, o't/ki/m yo'q kabi.

-ki IV ta'kid, kuchaytirish kabi ma'nolarni anglatuvchi element: shuncha/ki, boring/ki, nima/i/ki, jam/i/ki, demak/ki, afsus/ki, nahot/ki, hayriyat/ki, hol/bu/ki, hatto/ki va boshqalar. Bularning ko'pi aslida bog'lovchi vazifasidagi -ki bilan aoqador. Otang/ki (senga aytdi)kabi qo'llanishlarda yuklamaga to'g'ri keladi.

-ki V tojik tilidan kirgan ergashtiruvchi bog'lovchi: hamma biladi/ki, radiioni rus olimi Popov o'ylab topgan; So'zlaringizdan ma'lum bo'ladi/ki, siz o'z burchingizni bajarishga qattiq ahd qilgansiz.

-kiz jarangsiz undosh bilan tugagan fe'li negiziga qo'shilb ortirma daraja hosil qiladi: et/kiz, o't/kiz, ket/kiz kabi (q. -gaz, -giz, -kaz, -qaz, -qiz, -g'az, -g'iz).

-kin I g, k tovushi bilan tugagan fe'llarga qo'shilib, (II shaxs birligiga) ta'kid, kuchaytirish kabi ma'nolarni beradi: to'k/kin, ek/kin, tek/kin kabi (q. -gin, -qin II).

-kin II og'zaki nutqda (e)kan ko'makchi fe'li vazifasida ishlatiladi: kelarmi/kin//kelar (e)kanmi, borarmi/kin//borar(e)kanmi. Bu formalar semantik -stilistik jihatdan farqlanadi ham.

-kin III fe'ldan sifat yasaydi: kes/kin (q. -qin, -g'in, -gin).

-kina I k, g tovushi bilan tugagan ot va boshqa so'zlarga qo'shilib, kichraytirish -erkalash ma'nosini ifodalaydi; go'dak/kina, bosh/kina, erkak/kina, bilak/kina kabi (q. -gina, -qina). Bu affiks urg'uli bo'lib, urg'usiz holati chegaralash, ta'kidlash, ajratish kabi funksiyalarda keluvchi yuklamadir.

-kina II sifatdan uning sub'ektiv baho formasini hosil qiladi: chuvak/kina, sergak/kina, jindak/kina, hurkak/kina kabi.

-kina III otlarga qo'shilib, chegaralash, ajratish ma'nosini anglatuvchi urg'usiz elementdir: bezgak/kina (faqat bezgak), terak/kina (faqat terak), handalak/kina (faqat handalak). Misol.: kuylak/kina emas, palto ham oldim. Buning ma'no va funksiyasi faqat yordamchisiga to'g'ri keladi, ko'pincha ikkalasi birgalikda qo'llanib, ma'noni kuchaytiradi: faqat kurtak/kina...

-kir I (q. -gir I).

-kir II fe'llarga qo'shilib, o'zakdan anglashilgan ish -harakat yoki xususiyatda, ko'pincha, ortiqlik ma'nosini anglatuvchi sifat yasaydi: kes/kir, o't/kir (q. -gir II, -qir II, -qurII, -g'ir II).

-kich jarangsiz undosh tovush bilan tugagan fe'llarga qo'shilib, ma'no qurol oti yasaydi: sep/kich, tep/kich, kes/kich, ko'r/sat/kich, sovut/kich kabi (q. -g'ich, -qich).

-kor I tojik tilidan kirgan; kasb egasi, mutaxassislik, mashg'ulot bilan bog'liq bo'lgan shaxs oti yasaydi: paxta/kor, bino/kor, xalos/kor, xizmat/kor kabi (q. -kar, -gar).

-ku I ta'kidlash va kuchaytirishni bildiradigan yuklama: ona/ku, inson/ku, sen/ku, olding/ku, o'qiding/ku, bording/ku kabi.

-ku II fe'llardan ish oti yasaydigan morfema bo'lib, qo'llanishi bog'liq holatdadir. (q. -ki III).

-kuncha **k, g** undoshlari bilan tugagan so'zlarga qo'shilib, -guncha affiksi anglatgan ma'noni bildirish uchun xizmat qiladi (q. -guncha, g'uncha, -quncha).

-kur hozirgi Ona tilida -gir, -g'ur, -qur, -g'ir kabi affikslar anglatadigan ma'noga yaqin mazmuni beradi (q. -gir, -g'ur, -qur, -g'ir)

-l unli bilan tugagan fe'llarga qo'shilib, majhul daraja, ba'zan esa o'zlik daraja hosil qiladi: o'qi/l/di, yo(i)l/di, ko'r(i)l/di, qo'z/g'a/l/di, chayqa/l/di, yiq(i)l/di, cho'z(i)l/di, kabi (q. -il, -in, -n).

-la I eng faol fe'l yasovchi affiks bo'lib, deyarli hamma so'z turkumlardan fe'l yasaydi: ish/la, ko'z/la, oq/la, qora/la, bosh/la, sen/la, gijgij/la, tez/la, o'nta/la, beshta/la voyvoy/la kabi. Ma'nosi: o'zakning semantik xususiyatiga qarab o'sha predmetni yaratish, vosita sifatida ishlatish, egalik, aralashtirish, o'xshatish; shuningdek biror belgiga ega bo'lish, holatga ega bo'lish kabi xilma -xil ma'nolarni anglatadi.

-la II fe'llarning o'ziga qo'shilib keladigan unimsiz shakl yasovchidir: quv/la, sava/la, qashi/la kabi. Ma'nosi: harakatning takrorlanishi, kuchayishi, uzoq davom etishi, tez takrorlanishi, "maydalanishi" va boshqalar.

-la III poeziyada *bilan* ko'makchisi qisqartirilib, -la shaklida ishlatiladi, alohida morfema sifatida ajratiladi: Qo'l/la tuzga sozimni (A. S. Pushkin "Haykal"). Bu element fe'l yasovchi -la affiksidan urg'usizligi bilan ham farqlanib turadi. Qiyos.: ko'z/la (fe'l, mo'ljallamoq) -ko'z/la (ko'z bilan: ot+ko'makchi).

-lab turli xil so'z turkumlaridan ravish yasaydi, harakatning bajarilish holatini, paytini va miqdorini bildiradi: yaxshi/lab, oy/lab, yil/lab, sahar/lab, kuy/lab, ko'p/lab, tepa/lab, atay/lab. Lekin -la+-b formasida bo'lganda ikki affiks sanaladi, bunda -b affiksi fe'lning ravishdosh formasini hosil qiladi: mayday/la/b.

-lay (-la+-y) sifatlardan ravish yasaydi; butun/lay, tirik/lay kabi. Ba'zan kuchaytiruvchi -in affiksi bilan kengayadi: butun/lay/in, tirik/lay/in. Holat bildirishiga ko'ra -ligicha elementi bilan sinonimik munosabatda bo'la oladi. Qiyos.: tirik/lay/in//tirik/lig/i/cha.

-lan I (-la+-n) sifat va sonlarga qo'shilib, fe'l hosil qiladi. Bu fe'l odatda o'zlik darajada bo'ladi: shod/lan/di, ot/lan/di, ikki/lan/di, tin/ch/lan/di, qurol/lan/moq kabi.

-lan II arxaik forma bo'lib, sonlarga qo'shilib keladi va jamlik son hosil qiladi (ma'lum sonlarga qo'shiladi): ikk/ov/lan, to'rt/ov/lan, olt/ov/lan kabi. Bu tarixan fe'l yasovchi -la affiksi va holat bildiruvchi n morfemasining birikishidan tug'ilgan: oltov/lan "oltitasi bir bo'lgan holatda" degan ma'noda.

-lar I otlarga qo'shilib kelib, predmetning birdan ortiqligini ko'rsatadi (noaniq ko'plik), ko'plikning morfologik ko'rsatkichi bo'lib, u shakl yasovchidir: odam/lar, qush/lar, kitob/lar. -lar morfemasi ko'plikdan tashqari hurmat, kesatish, mubolag'a kabi ma'nolarni ham bildiradi.

-lar II bu affiks kesimning ega bilan sonda moslashuvini ko'rsatganda, sintaktik funksiya bajaradi va so'z o'zgartiruvchi sanaladi: MISOL YOZILISHI KERAAAAAAAAAK.

-larcha (asli:-lar+-cha) -cha, -chasiga affikslari kabi harakatning qay tarzda bajarilishi, harakat va belgining o'xshashligikabi ma'nolarni anglatuvchi ravishlar hosil qiladi: botir/larcha, do'st/larcha, qadrdon/larcha, telba/larcha, bola/larcha, nodon/larcha, , million/larcha, o'n/larcha, surbet/larcha kabi (q. -cha).

-lat (asli: la+-t) orttirma daraja formasidagi fe'l hosil qiladi: obodon/lat kabi. Aslida fe'lni -la affiksi yasagan, orttirma darajani esa -t affiksi hosil qilgan. Bu ikki affiks ayrim o'rinlarda ajralmas holatga kelib, -lat qo'shma affiksini yaratgan.

-lash (-la+-sh)birgalik darajadagi fe'l hosil qiladi: yordam/lash/moq, xayr/lash/moq, gap/lash/moq, savdo/lash/moq, do'st/lash/moq kabi.

-lashtirish (-la+-sh+-tir+-ish) to'rt morfemaning birikishidan hosil bo'lgan qo'shma affiks. Bu baynalminal so'zlar sostavidagi: -izasiya -"ifikasiya" kabi affikslarni kalkalashtirish natijasida kelib chiqqan: radio/lashtirish, gaz/lashtirish, ecran/lashtirish, avtomat / lash- tirish, elektr/lashtirish kabi. Yuqoridagi -lash va -lashtirish affikslari umumiy funksiyasi jihatidan o'xshash bo'lsa ham, lekin ma'lum farqlar bilan bir-biridan ajraladi.

-li keng ma'noda otlarga qo'shilib, sifat yasaydigan umumiy affiksdur. Ma'nosi: biror predmetga, belgi -holatga ega ekanlikni, predmetni biror narsaga

yaroqli ekanligi, egalikda ortiqlikni, ish otlariga qo'shilganda, shunga juda ham mos kelishni anglatadi: suv/li, miltiq/li, ong/li; gavda/li, eyish/li, ichish/li, qormu, elka/li min/ish/li (ot) kabi.

Biror predmetga egalik yoki shu jihatdan ortiqlik bildirganda tojik tilidan kirgan, ba-, -dor ba'zan ser- morfemalari bilan sinonimik munosabatda bo'ladi: maza/li//ba/maza, unum/li//ser/unum//unum/dor kabi.

-a(r) bilan yasalgan sifatdoshlarga qo'shilganda "shu holatga egalik, shunga mos, arziydigan" degan ma'noni ifodalaydi: qoniqar/li (baho), aytar/li (gap). Ota -ona/li (qiyoslang.: otali -ona/li)tipidagi qo'llanish xususiyati bilan yasovchi affikslardan ajralib turadi.

Sheryurak (yigit) -sheryurak/li (yigit) kabi konstruksiyalarda uning qo'llanishi fakultativdir.

-lik I turli xil so'z turkumlariga qo'shilib, abstract ma'noli ot yasaydi (belgi oti): bola/lik, ona/lik, talaba/likzargar/lik, kosib/lik, bog'/dor/lik, so'l/lik, og'/ma/chi/lik, tez/lik yaxshi/lik, yangi/lik, yolg'iz/lik, botir/lik, eski/lik.

Ba'zan aniq predmat otini yasaydi: shirin/lik (qand, parvarda kabilar), dars/lik, kunda/lik, o's/im/lik, ich/im/lik (napitok). Geografik nomlarga qo'shilganda, shaxsning o'sha yerga tegishliekanligi, u yerlik ekanligi anglashiladi: toshkent/lik, samarqand/lik kabi.

-lik II infinitive va ayrim ish otlariga qo'shilganda, ma'noni bir oz kuchaytiradi, ta'kid bildiradi: bor/moq/lik, ayt/ish/lik, demak/lik. Bunday hollarda u ma'no va funksiyasiga ko'ra forma yasovchi affiksga to'g'ri keladi.

-liq I turli xil so'z turkumlaridan abstract ma'noli ot yasaydi: ayri/liq, bor/liq, o't/liq, bosh/liq, ot/liq, do'sh/liq, yo'q/lik.

-liq II otlarga qo'shilib o'sha otdan anglashilgan predmetning o'rni, shuningdek, idish ma'nosini bildiradi: Olma/liq, tuz/liq kabi (q. -luq).

-liq III -iq, -ig' affikslari +-gan morfemasi vositasida yasalgan (osig'/osilgan, yop/iq//yopilgan) so'zlar anglatgan ma'noda kelib, predmet holatini ko'rsatuvchi sifat hosil qiladi: os/ig'/liq (qozon), yopiq/liq (qozon), solig'/liq.

-lig' (q. -liq).

-loq I otlarga qo'shilib, o'zakdan anglashilgan predmetning o'rmini, ba'zan -shi o'rinda o'sha predmetning mo'lligi ma'nosini anglatadi: suv/loq, qum/loq, o't/loq, tosh/loq.

-loq II otlarga qo'shilib, sub'ektiv baho formasini hosil qiladi. Kichraytirish va erkalash ma'nosini anglatadi: qiz/a/loq, bo'ta/loq, chaqa/loq, toy/loq. Ba'zi o'rinlarda -cha affiksi bilan sinonim bo'la oladi. Qiyos.: qiz/a/loq//qiz/cha, toy/loq//toy/cha.

-luq: tuz/luq (q.-liq).

-m I unli bilan tugagan otlarga qo'shilib, birinchi shaxs birligini ko'rsatuvchi egalik affiksi: bo'ta/m, ona/m, ota/m, bola/m, tog'a/m, ko'rpa/m. Undoshdan so'ng -im: qiz/im, ko'z/im, shart/im kabi. (q.-im I)

-m II fe'llarda so'zlovchi birligini ko'rsatuvchi shaxs-son affiksi: keldi/m, yozdi/m, ko'rdi/m, sevdi/m, uchdi/m kabi.

-m III alda/m, chida/m kabi o'rinlarda fe'llardan harakat, holat oti hosil qiladi.

-m IV fe'llardan natija oti hosil qiladi: to'p/la/m, to'g'ra/m kabi.

-m V dam/la/m, ho'p/la/m, tish/la/m kabi yasalishlarda miqdor anglatish bilan bog'liq bo'lgan ot yasaydi.

-ma I fe'lining bo'lishsiz formasi ko'rsatkichi sifatida ajratiladigan urg'usiz affiksdir. Inkor, taqiqlash, ogohlantirish, taxmin kabi ma'nolarni anglatadi: bor/ma(di), yoz/ma(di), o'qi/ma(di), ko'r/ma/di, teg/ma, yaqin/la/sh/ma, (olov o'chib qolgan) bo'l/ma/sin kabi. (Bu ma'nolarni ifodalashda fe'lining formasi ham rol oynaydi).

-ma II Fe'ldan ot va sifat hosil qiluvchi urg'uli morfema: gaz/la/ma', yul/la/ma', dim/la/ma', ter/la/ma', yo'q/la/ma', qo'l/yoz/ma', suz/ma', tug/ma', unda/l/ma', qotir/ma', bos/tir/ma' (ot); ivi/t/ma', qovur/ma', qay/na/t/ma', ag'dar/ma', qayt/ar/ma', bo'ya/ma', yasa/ma', bura/ma', jarang/la/ma' (taqlidiy so'zdan), buk/la/ma' (sifat).

Ma'nosi xilma-xil bo'lib, o'zakning semantik xarakteri bilan belgilanadi: natija oti, joy oti, ish oti; shu belgi bilan xarakterlanadigan narsaning oti, harakat bilan bog'lanadigan belgi, ovoz bilan bog'lanadigan belgi va boshqalar.

-ma III tojik tilidan kirgan (**b-m**) takror formasidagi ravishlarning birinchi komponentida kelib, holat, harakatning belgisini bildirish uchun xizmat qiladi: qo'l/ma -qo'l, yon/ma -yon, ket/ma -ket, bir/ma -bir, ust/ma -ust, old/in/ma -keyin, yuz/ma -yuz, orqa/ma -orqa, tizza/ma -tizza kabi.

-man kesimlarda birinchi shaxs birligini ko'rsatadigan so'z o'zgartiruvchi affiks: a) fe'llarda: yoz/a/man, bor/a/man, ish/la/y/man, ko'z/la/y/man, bajar/a/man, suz/a/man kabi; 2) boshqa so'zlarda: ish/chi/man,

pedagog/man, yaxshi/man, katta/man, bit/ta/man, million/ta/man. Birinchi holatdagi -man (a punkt) urg'uli bo'lib, keyingisi urg'usizdir (urg'uning differenziya qilish funksiyasi).

-mand otlarga qo'shib sifati yasaydi, belgi, xususiyat bildirish uchun xizmat qiladi: bahra/mand, ayol/mand, hunar/mand, davlat/mand, orzu/mand, ishtiyok/mand kabi. Bu so'zlar otlar oldida kelganda sifati kabi qo'llanadi, lekin ko'pincha shaxs oti bo'lib qo'llanadi. Ma'nosi: ko'pgina o'rlarda -li, -do affikslarining mazmuniga yaqin keladi.

-mas (-ma+-s) I-(a)r affiksi vositasida yasalgan sifatdoshning bo'lishsiz formasi sifatida ajratiladi (r-z-s): bil/mas, ko'r/mas, sez/mas, top/mas, o'zgar/mas, to'y/mas, qo'rq/mas. Bu morfema sifatdosh sostavida kelib, ayrim ajratiladi. Reduplikasiya yo'li bilan yasalgan ravishlarda ham shunday: bil/ar -bil/mas (gapiradi), kel/ar -kel/mas, ayt/ar -ayt/mas, eshit/ar -eshit/mas kabi.

-mas II -gan formali sifatdoshdan keyin ba'zi so'zlarda *emas* to'liqsiz fe'lining qisqargan formasi sifatida ajratiladi. Bu odatda, og'zaki nutqda, poeziyada uchraydi. Qiyos.: kel/gan emas//kel/gan/mas, yur/gan emas//yur/gan/mas, suz/gan emas//suz/gan/mas. Buning ham aslida sifatdoshga aloqasi bor.

-maslik (-ma+-s+-lik) fe'lga qo'shib harakat, holat nomi yasaydi; abstract ma'noli so'z hosil qiladi: qo'rq/maslik, ish/la/maslik, ko'r/sat/maslik kabi.

-miz I birinchi shaxs egalik affiksining ko'pligi: unli bilan tugagan so'zlardan keyin qo'shiladi: ota/miz, tog'a/miz, armiya/miz, opa/miz, ona/miz.

-miz II fe'llar sostavida III shaxs ko'pligini ko'rsatuvchi tuslovchi affiks sifatida ajratiladi: bor/a/miz, ko'r/a/miz, yur/a/miz, top/a/miz, suz/a/miz; xuddi shu vazifada fe'l bo'lmagan so'zlarga ham qo'shib keladi. Lekin bunda urg'usizligi bilan ham farqlanadi: talaba/miz, ish/chi/miz, peda/gog/miz kabi (q.-m II).

-mish eski Ona tilida o'tgan zamon sifatdoshining belgisi bo'lgan bu forma yasovchi affiks bugungitilda qo'llanmaydi, faqat qotgan: ot/mish (yil), qil/mish -qidir/mish, e/mish so'zlarida uchraydi. Hozirgi tilda bu vazifani -gan affiksi bajaradi.

-mon -(a)r affiksi vositasida hosil qilingan sifatdoshlardan shaxs oti va sifatlar yasaydi: o'l/ar/mon, ye/yar/mon, ich/ar/mon, bil/ar/mon, usta/buz/ar/mon, ish/buz/ar/mon (q.-man). Bu unimsiz affiks sanoqli so'zlardagina uchraydi. "O'sha ishni bajaruvchi, shu belgiga egalik, shunda ortiqlik" kabi ma'nolarni anglatadi. Buning ma'nosi va funksiyasi -(a)g'on affiksiga yaqin keladi: bil/ar/mon/bil/a/g'on (q.

-man).

-moq I fe'llardan infinitiv, harakat nomi hosil qiladi: yasha/moq, ish/la/moq, tash/la/moq, bosh/la/moq, yosh/la/moq.

-moq II fe'llarga qo'shilib, narsa predmet oti yasaydi: kuy/moq, kas/moq (qazmoq), chaq/moq, to'q/moq kabi (q. -mak).

-moqda (asli: -moq+-da bo'lib, ot formasidir) hozirgi zamon davom fe'lining ko'rsatgichi: ish/la/moqda,, yoz/moqda, ko'z/la/moqda, bosh/la/moqda, o'qi/moqda.

-moqlik (-moq+-lik) (q. -moq va -lik).

-moqchi (asli -moq+-chi tusida bo'lib, ot formasidir) fe'lining sifatdosh formasi bo'lib. maqsad ma'nosini ifodalash bilan bog'langan: bor/moqchi, o'qi/moqchi kabi.

-mtir (-(i)mtir) sifatlarga qo'shilib, belgining kamligini, kuch- sizligini ko'rsatuvchi morfema -yasovchi affiksidir: ko'k/(i)mtir, qora/mtir, sarg'/(i)mtir. Bu affiks belgining darajasini anglatish jihatidan -g'ish va -roq morfemalari bilan sinonimik munosabatda bo'ladi. (Qiyos.: ko'k / (i) mtir // ko'k / ish // ko'k / roq; qora / mtir // qora / roq; sarg'/(i)mtir//sarg'/ish) kabi (q. -imtir, -ish III).

-n I fe'lining o'zlik, ba'zan esa majhul darajasini hosil qiladi: tara/n/di, o'y/la/n/di, tash/la/n/di, o'ng/la/n/di, tayyor/la/n/di, o'q/la/n/di, so'z/la/n/di (q. -in, -il, -l).

-n II poetik asarlarda ba'zan uchinchi shaxs egallik affiksidan so'ng qo'shilgan tushum (-ni) va qaratqich (-ning) kelishigi ko'rsatkichi sifatida qo'llanadi: Chiroylidir go'yo yosh kelin, ikki daryo yuvar kokili/n. (H. Olimjon.) Har oila o'chog'i/n o'z qutlug' tarixi bor (H. G'ulom). Bu formaning qaratqich ko'rsatkichi sifatida qo'llanishi hozirgi adabiy til normasidan tashqaridir.

-na fe'lining ba'zi bir tarixiy formalari sostavida ajratiladi: chaq/na/moq, to'q/na/sh/moq, to'g'/na/moq, chat/na/moq. Bularning ko'pi tarixan -n+-a tusidadir: yig'+in+a -yig'/na.

-namo tojik tilidan kirgan, otlardan va sifatlardan, sifatdoshlardan "o'xshashlik" ma'nosini anglatuvchi sifat yasaydi: jinni/namo, majnun/namo, hazil/namo, olim/namo, kul/gan/namo kabi.

- ne ne/ga, ne/gap bo'ldi kabi ayrim so'zlar sostavida nima so'roq olmoshining qisqa formasi: a) yakka holda ham qo'llanadi (nima ma'nosida: ne sababdan -nima sababdan); b) nega kabi so'zlar sostavida o'sha ma'noda keladi; v) takrorlanib, aniqlovchi bo'lib kelganda, odatda, nima olmoshi bilan almashmaydi. Masalan, Jangga kirdi ne -ne yigitlar (Uyg'un).

-ni tushum kelishigi ko'rsatkichi.

-niki ot yoki olmoshlarga qo'shilib, abstract –mustaqil qarashlilik ma'nosini anglatadi, lekin so'z yasash vazifasini bajarmaydi, demak, u forma yasovchi affiksdir: me/niki, Karim/niki, siz/niki, biz/niki, ukam/niki, maktab/niki, o'zim/niki kabi.

nim- tojik tilidan kirgan, aslida “yarim” ma'nosidagi so'z bo'lib, sanoqli so'zlar sostavida uchraydi: nim/rang, nim/jon, nim/pushti. Ma'nosi: belgining kuchsizligi, odatdagidan kamligi.

-ning qaratqich kelishigi ko'rsatkichi. Biror predmet yoki hodisaning boshqa biror predmet yoki shaxsga tegishli ekanligini bildiradi: Navoiy/ning asarlari, qalam/ning uchi, so'z/ning kuchi, ko'z/ning qorasi, Salima/ning kuylashi kabi. U qaralmish bilan birgalikda bir butunlik hosil qiladi. Uning –niki ma'nosida qo'llanishi hozirgi zamon adabiy tili normalariga xilofdir. Masalan, *****

no- tojik tilidan kirgan so'zlar sostavida ajralib, ba'zan o'zbekcha so'zlarga ham qo'shiladi, ot va sifatlar oldidan kelib, yo'qlik, inkor kabi ma'nolarni bildiradi: no/rozi, no/umid, no/qulay, no/ma'lum, no/to'g'ri, no/haq, no/iloj, no/tinch, no/o'rin. Ma'no va funksiyasi jihatidan o'zbekcha –siz affiksiga to'g'ri keladi. Lekin no- ko'pincha sifatlariga qo'shiladi. –siz esa, asosan, otlarga qo'shiladi. no- morfemasi inkor, bo'lishsizlik anglatuvchi emas yordamchisi ham aloqadordir. Lekin orada grammatik –stilistik farq bor: no/to'g'ri//to'g'ri emas (q.be-, -siz).

-nomatojik tilidan kirgan “yozuv”, “xat”, “hujjat” ma'nosini anglatadi. Otdan ot yasaydi: talab/noma, ayb/noma, jang/noma, arz/noma, tabrik/noma, yil/noma, vakolat/noma, taklif/noma, guvoh / noma, shart/noma.

-nchi unli bilan tugagan sanoq sonlardan tartib son hosil qiladi: ikki/nchi, olti/nichi, etti/nchi, yigirma/nchi kabi (q.-inchi).

-ng I unli bilan tugagan so'zlardan so'ng qo'shilib, egalik affiksi ikkinchi shaxs birligini ko'rsatadi: ona/ng, ota/ng kabi (q.-ing I).

-ng II unli bilan tugagan fe'llarga qo'shilib, ikkinchi shaxs ko'pligi yoki hurmat ma'nosini beradi: ishla/ng, bosh/la/ng, bog'/la/ng, ko'z/la/ng kabi (q. ing II).

-ng III fe'llarga qo'shilib a) ish –holat oti yasaydi (qistala/ng); b) natija belgisini anglatuvchi sifat yasaydi. Masalan: bur/a/ng (taxta burang bo'lib qolibdi), v) natija oti yasaydi: yiri/ng.

-ngiz I ikkinchi shaxs egalik affiksi ko'pligining ko'rsatkichi, unli bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: ota/ngiz, ona/ngiz, tog'a/ngiz, martaba/ngiz, mahalla/ngiz (q. -ingiz I).

-ngiz II fe'llarda ikkichi shaxs ko'pligini ko'rsatuvchi tuslovchi affiks: bosh/la/ngiz, tash/la/ngiz, uz/ma/ngiz (q. -ingiz II).

-obod tojik tildan kirgan ayrim so'z ma'nosida qo'llanishdan tashqaritashqariaffiksoid sifatida ishlatilib, "obod" joy ma'nosini beradi. Misollar: Xalq/obod, Dehqon/obod, Yunus/obod.

-ov sanoq sonlarga qo'shilib, jamlik, to'da, yig'indi ma'nolaridagi son hosil qiladi: ikk/ov, uch/ov, to'rt/ov, besh/ov, olt/ov, ett/ov. Lekin bu affiks bir so'ziga analogiyayo'li bilan qo'shilgan bo'lib, uning ma'nosi boshqachadir.

-ovlan (-ov+-lan): olt/ovlan, to'rt/ovlan (q.-ov).

-oy ayollar ismlariga qo'shilib, erkalatish ma'nosini beradi: Salima/oy, Turg'un/oy, Barchin/oy kabi.

-on I otlarga qo'shilib, kichraytirish ma'nosini ifodalaydigan unimsiz forma yasovchi affiks: o'g'l/on, to'z/on. (Lekin *to'z* so'zi ham ot, ham fe'l bo'lgan ikki so'zdir).

-on II eski Ona tilida *-b* li ravishdoshlarga qo'shilib, kuchaytirish funksiyasini bajaradi: qichqirtirib/on.

-on III fe'llardan protses oti yasaydi: qo'zg'ol/on.

-ona I ot va sifatlardan holat bildiruvchi ravishlar yasaydigan unimsiz affiksdir: mard / ona, shoir / ona, razil / ona, johil / ona, qahra mon/ona, ayyor/ona. -ona ravish sostavi kelganda -larcha, -chasiga affiksi bilan ham sinonimik xususiyatda bo'ladi. Qiyos.: qahramon/ona //qahramon/larcha // qahramon/chasiga. Ba'zi so'zlarda -ana formasida qo'llanadi. Masalan, rasm/ana (q.-ana).

- ong'ich (q.-ag'on) suz/ong'ich // suz(a)g'on, tep/ong'ich//tep/(a)g'on, kul/ong'ich//kul/(a)g'on. Bu affiks aslida ikki qismdan iboratdir (-on+-g'ich). Bundagi n tovushi orttirilgan elementdir.

-os mimemalarga qo'shilib, shu tovushning umumiy nomini bildiruvchi ot yasaydi: sharr/os, g'uvv/os, chuvv/os. Guldur/os sifati guldur→+a+s formasida yasalgan.

-ot arab tilidan kirgan so'zlarning bir qismida ajraladi: ajoyib/ot, tartib/ot, hisob/ot, mahsul/ot, mashg'ul/ot, ma'lum/ot, bayon /ot, axbor/ot kabi. -ot ayrim so'zlarda Ona tilidagi -lar affiksi bilan sinonimik munosabatda bo'lishi

mumkin. Lekin -lar ko'plik bildiradi; -ot esa jamilik bildiradi. Qiyos.: ahvol/ot//ahvol/lar, mozor/ot//mazor/lar (q.-t).

-oq I fe'llardan sifat yasaydi: qo'rq/oq, baqir/oq, qol/oq. Ma'nosi: o'zakdan anglashilgan ish –holat bilan xarakterlanadigan belgi.

-oq II fe'ldan, taqlid so'zdan ot yasaydi: buq/oq, qo'sh/oq, qoch/oq, yot/oq, o'tir/oq, qo'n/oq kabi. Ma'nosi: bajaruvchi shaxs nomi, natija oti va boshqalar.

-oq III fe'llardan ish oti yasaydi: o'r/oq. Qiyos.:suvo/q.

- oq IV otlardan ularning kichraytirish formasini hosil qiladi: bosh/oq kabi.

-og'ish (-o+-g'ish) dialekt. (q. -ong'ich, -(a)g'on.)

-paz tojikcha "pishirmoq" ma'nosidagi so'zdan, asosan, ovqat nomlariga qo'shilib, shuni pishirish, tayyorlash bilan shug'ullanuvchi shaxsni –kasb egasini bildiradi: osh/paz, somsa/paz, kabob/paz, kalla/paz, manti/paz. Unumsiz affiks bo'lib, sanoqli so'zlardagina uchraydi.

-parast tojikchadan kirgan otlar sostavida o'zakdan anglashilgan predmetga, holatga moyillik, shuni sevisish kabi ma'nolarni anglatadi: unimsiz affiks: mansab/parast, amal/parast, may/parast, xayol/parast.

-parvar tojik tilidan kirgan so'zlarda ajralib, o'zakdagi otdan anglashilgan predmetni tarbiyalash, shunga yaxshi munosabat kabi ma'nolarni angatadi:odam/parvar, soya/parvar, maorif/parvar, inson/parvar, taraqqiy/parvar.

pe-sh- pesh/qadam, pesh/ayvon, pesh/taxta kabi otlar sostavida ajralib, prefiks sifatida qo'llanadi va ~~oldingi~~ ~~degan~~ ma'noni anglatadi (q. -pesh/ana).

-r unli bilan tugagan fe'llardan sifatdosh formasini yasaydi: ish/la/r, qayna/r, bo'z/la/r, bosh/la/r kabi (q. -ar).

-ra I ko'proq mimemalardan, ba'zan esa bundan boshqa so'zlardan fe'l yasaydi: jav/ra, gang/ra (<-gang/-ir/a), ing/ra(<-ing/ir/a). Ma'nosi: o'zakdan anglashilgan tovushni hosil qilish yoki shu tovush bilan xarakterlanadigan ishni bajarish.

-ri asli(r+u) fe'llardan holat bildiruvchi sifatlar yasaydi: unumsiz:eg/ri, buk/ri.

-roq I) sifatlarga qo'shilib, uning ozlik darajasini bildiruvchi forma yasovchi affiks. Bu jihatdan u **-ish affiksiga yaqin** turadi: oq/roq//oq/ish, ko'k/roq/ko'k/ish kabi. Yana misollar: qalin/roq, baland/roq, ko'k/roq, qizil/roq,

katta/roq, kichik/roq, suvsiz/roq, sovuq /roq; 2) ravishning qiyosiy darajasini hosil qiladi: tez/roq, erta/roq, sekin/roq; 3) ravishdoshlarga qoʻshilib kelganda ham shu maʼnoni beradi: oʻxsha/b/roq, uyal/ib/roq, torti/n/ib/roq; 4) sifatdoshlarda ham shunday: oʻxshagan/roq, qizar/gan/roq, oqar/gan/roq. Buning maʼnosi sal, bir oz soʻzlariga mos keladi. Hozirgi tilda bu affiks qiyosmaʼnosida ishlatilmaydi hisob. Chunki bu maʼno (qiyos darajasi) "...dan+koʻra, ...ga+qaraganda, ...ga+nisbatan, ..." kabi vositalar orqali ifodalanadi. –roq esa ortiqlikni yoki kamlikning "bir ozgina" ekanligini bildiradi.

–sa I otlarga qoʻshilib, oʻshandan anglashilgan predmetni istashmaʼnosidagi feʼllar yasaydi: suv/sa (suv istash) kabi.

–sa II shart mayli, uchinchi shaxs birligining koʻrsatkichi: yoz/sa, ishla/sa, koʻr/sa, bor/sa, bosh/la/sa, tash/la/sa kabi. Maʼnosi: 1) mustaqil sodda gapning kesimi boʻlib kelganda istash, iltimos maʼnolarini anglatadi. Bunday vaqtda u urgʻusiz boʻladi: shu kitobni menga ber/sa bugun yomgʻir yogʻ/sa; 2) ergash gapning kesimi boʻlib kelganda shart, payt kabi maʼnolarni anglatadi. Bunday vaqtda –sa elementi urgʻuli boʻladi: shu kitobni menga ber/sa, juda xursand boʻlardim; samolyotdan qara/sa/m, choʻlda otlar yugurishib yuribdi.

–sa+k (q. –k).

–san I 1) ikkinchi shaxs birligini koʻrsatuvchi tuslovchi affiks: ish/la/y/san, bor/a/san, ket/a/san, yoz/a/san kabi; 2) feʼl sostavida kesimlik koʻrsatuvchi morfema sifatida ajratiladi: student/san, odam/san, katta/san, yosh/san kabi.

ser- tojik tilidan kirgan otlarga qoʻshilib, oʻzakdan anglashilgan predmetning moʻlligini, shunga ega boʻlishda ortiqlikni anglatadi: ser/suv, ser/unum, ser/hosil, ser/shovqin, ser/goʻsht, ser/pul kabi ser- morfemasi unumli –li, baʼzan unumsiz –dor affikslari bilan sinoimik munosabatga kirisha oladi. Qiyos.: ser/unum//unum/li, ser/pul//pul/dor, ser/shovqin//shovqin/li.

Soʻzlashuv nutqida baʼzan bir soʻzda ser- va –li elementlar birgalikda qoʻllanib, maʼnoni kuchaytiradi (ser/sut/li sigir). Lekin bu pleonastic qoʻllanish adabiy til normalariga kirmaydi.

–si I boshqa soʻzlarda feʼl yasaydi, juda passiv: sanoqli soʻzlardagina uchraydi: alax/si, boʻr/si, garang/si. Maʼnosi: oʻzakdan anglashilgan narsaga moyillik, yaratish, oʻxshashlik. U –so formasida ham keladi va koʻpgina boshqa affikslar bilan birga qoʻllaniladi: garang/si/moq, sarim/soq, qurum/soq, boʻr/si/moq (boʻr –hid).

-si VI egalik affiksining uchinchi shaxs birligi ko'rsatkichi, ulti tovushlardan so'ng qo'shiladi: uka/si, ona/si, ota/si. Ba'zan egalik qo'shimchasidan so'ng qo'shib, affiksial hleonazm yaratadi: bir/i/si, yarm/i/si.

-si III ol/a/si, o'l/a/si, kel/a/si kabi so'zlar tarkibida sifatdosh ko'rsatkichi bo'lib, ma'no va vazifasi jihatidan -gan qo'shimchasiga to'g'ri keladi. Lekin -si sanoqli so'zlarda uchraydi: kel/a/si yil // keladi/gan yil.

-siz I 1) Birinchi shaxs ko'pligini bildiradigan tuslovchi affiks "yoza/siz, kel/a/siz, bor/a/siz kabi; 2) fe'ldan boshqa so'z turkumlarida kesimlik affiksi sanaladi va tuslovchiga kiradi: student/siz, odam/siz, yaxshi/siz, pedagog/siz kabi (q. -man, -san).

-siz II otlarga qo'shib, o'zakdan anglashilgan predmetning yo'qligi yoki kamligini bildiradi: suv/siz, tuz/siz, bilim/siz, ilm/siz, aql/siz, harakat/siz, tajriba/siz, plomba/siz, reja/siz, maza/siz, yog'siz, sabab/siz, so'z/siz, ong/siz.

Yuqoridagi ikki xil -siz affiksi urg'u orqali farqlanadi. Masalan, odam/siz(xona) -odam/siz (siz yaxshi odamsiz).

Ba'zan otdan bosha so'zlarga ham qo'shiladi: tengsiz (tengi yo'q).

-simon (asli: -si+-mon) otlarga qo'shib, "o'xshash", "singari", "kabi" ma'nosidagi sifatlar yasaydi, kamunum: voronka/si mon, shisha/simon, halqa/simon, chualchang/simon, , gaz/simon, odam/simon, oltin/simon, qalqon/simon, vint/simon, kumush/simon kabi. -simon affiksi ko'p o'rinlarda -ga +o'xshash konstruksiyasi, kabi, singari ko'makchilari bilan sinonimik munosabatda bo'la oladi. Qiyos.: odam/simon//odamga o'xshash// odam kabi//odam singari.

-sin I buyruq maylining III shaxs birligi ko'rsatkichi: o'qi/sin, ish/la/sin, kel/sin, bor/sin, kuzat/sin, yur/siz kabi. Ma'nosi: ikkinchi shars orqali buyurish, ogohlantirish, istak, iltimos va boshqalar.

-sin II (asli: -si+-n) sifat va ravishlarga qo'shib, ularni fe'lga aylantiradi. Ma'nosi: "o'zicha shu belgi kabi, shunday sanamoqshunday deb bilmoq", unimsiz. Misollar: oz / sin / moq, og'ir / sin / moq, arzon / sin/moq, qiziq/sin/moq.

-sira fe'l yasovchi bu unumsiz affiks o'zakdan anglashilgan predmetni istash, shunga moyillikkabi ma'nolarni anglatadi: suv/sira, uyqu/sira, tuz/sira, qon/sira. Lekin ayrim hollarda "deb sanash", "deb bilish", "shunday deb gumon qilish" kabi ma'nolarni ham bildiradi: xavf/sira, hadik/sira; san/sira, siz/sira kabi olmoshlardan yasashda uning semantik xususiyati boshqacharoq bo'ladi.

-soz aslida tojik tilidan kirgan “yasamoq” ma’nosidagi bu element Ona tilida faqat affiks bo’lib qo’llanadi: arava/soz, kema/soz, mashina/soz, soat/soz stanok/soz, asbob/soz, samolyot/soz. Ma’nosi: o’zakdan anglashilgan predmetni yaratish, yasash va tuzatish.

-ston unli tovushlardan keyin qo’shilib, -iston morfemasining bir ko’rinishi sanaladi va ma’nosi u bilan bir xil (q. -iston).

- t unli tovush bilan tugagan so’zlarga, shuningdek, r, y undoshlari bilan tugagan ko’p bo’g’inli so’zlarga qo’shilib, fe’lning orttirma darajasini hosil qiladi: ish/la/t, bosh/la/t, to’xta/t, , so’zla/t; keng/ay/t/moq, uzay/t/moq, kam/ay/t/moq, qora/y/t/moq,, kich/ray/t/ moq, pas/ay/t/moq, sus/ay/t/moq, ulug’ay/t/moq, sarg’ay/t/moq, qabar/t/moq, o’zgar/t/moq, ko’k/ar/t/moq, yosh/ar/t/moq, gapir/t/moq, bo’ya/t/moq kabi.

Ayrim izohlar: 1) r yoki y bilan tugagan bir bo’g’inli so’zlarga t emas, balki –dir formasi qo’shiladi: tiy/dir, kuy/dir, qur/dir, ur/dir; 2) ikki bug’unli so’zlarda –m ham, –tir qo’llanadi: qisqar/t//qisqar/tir kabi. Bu –t affiksi qisqargan formadir. Bularning har birining o’z qo’llanish o’rinlari bordir.

-ta I Sanoq sonlardan donalik sonlar hosil qiladi, urg’usiz: o’n/ta, besh/ta kabi. Bu element “dona” ma’nosini beradi: o’n/ta//o’n dona.

-ta II o’sim/taquram/ta kabi ba’zi otlar sostavida ham uchraydi qoladi.

-tarash asli tojikcha taroshso’zidan bo’lib, strich ma’nosini anglatadi. Affiks holda ham shu ma’noni saqlaydi. Bundan oldingi qism –o’zak –ot shu harakatning ob’ektini bildiradi: haykal/tarosh, qalam/tarosh, tosh/tarosh kabi.

-tacha (-ta+-cha)sanoq sonlarga qo’shilib, chama son hosil qiladi: besh/tacha, o’n/tacha, qirq/tacha, ellik/tacha. Taxminni bildirish uchun ayrim hollarda –ch ning o’zi qo’llanadi: bir ming/-cha.

-tir fe’lning orttirma daraja formasini hosil qiladi: uy/la/n/tir, ko’z/ik/tir, o’qi/t/tir, kel/tir, ort/tir. Jarangsiz undoshdan keyin qo’shiladi. Lekin ko’p bo’g’inli so’zlarda l, n, y sonor tovushlardan keyin ham qo’shiladi: yuksa/l/tir (qiyos.:to’l/dir), yasa/n/tir (qiyos.: ko’n/dir), ko’pay/tir (qiyos.: qo’y/dir).

turg’on (q. –di+gan)

- u I affiks tusidagi kuchaytiruv, ta’kid yuklamasi, aslida –ku yuklamasining qisqargani: ayt-dim/-u.

-u II zidlik bog’lovchisi. Bu ham –ku yuklamasi bilan aloqador: borar/-u, lekin qaytmas. (Ko’pincha *lekin* bog’lovchisi bilan birga keladi.)

“Bordim—u’keldim” tipidagi qo’lmaishlarda ziddik ma’nosini emas, balki kuchaytirish, ishning tez bajarilishi, biridan ikkinchisiga tez ulanib ketishi kabi ma’nolar ifodalanadi.

- (u)v I fe’lning infinitiv ish oti formasini hosil qiladi: bor/uv (bormoq, borish).

- (u)v II fe’ldan ot yasaydi. Bu aslida –(u)v I dan kelib chiq- qan: yoz/uv (письмо), o’q/u/v (учёба), ish/lo/v (обработка), tortish/uv (тяжба).

-um I) fe’lga qo’shilib, harakat natijisida hosil bo’lgan predmetning otini, harakat protsessining nomini hosil qiladi: un/um, yut/um, tush/um kabi (q.-m).

- un (q. – in III).

- ur (q. -ar).

- uq sostavida **u** yoki **yu** tovushi bo’lgan fe’llardan ot va sifat hosil qiladi: yut/uq, buz/uq, buyr/uq, uz/uq, yul/uq, uch/uq. Ma’nosi: natija oti yoki harakat natijasida tug’ilgan belgining oti (q. –k, –q, –ik, –iq, –uk, –ak, –oq).

- furush tojikcha, “sotmoq” ma’nosidagi *furuxtan* so’zidan olingan. O’zakdan anglashilgan predmetni sotish bilan shug’ullanadigan shaxsni ko’rsatuvchi ot yasaydi: meva/furush, beda/furush, gazlama/ furush, olma/furush, kitob/furush, shoyi/furush, gul/furush, holva/furush, chit/furush kabi.

- xon I tojikcha *o’qimoq* ma’nosidagi so’zdan olingan, o’zakdan anglashilgan narsani o’qish bilan shug’ullanadigan shaxsni ko’rsatuvchi ot yasaydi: jurnal/xon, kitob/xon, mushtum/xon, gazet/xon kabi.

- xon II asosan, xotin –qizlar otlariga qo’shilib, erkalash yoki kesatish kabi ma’nolarni anglatadi: Lola/xon, Salima/xon, Raisa/xon, Habiba/xon, Barno/xon kabi.

- xona tojik tilidan kirgan. U “komnata” ma’nosidagi mustaqil so’z. Shuningdek, biror predmet bilan bog’langan o’rin, joy biror narsa saqlanadigan yoki o’zakdan anglashilgan ish bajariladigan bino ma’nosini anglatuvchi affiksoid ham dir. Otdan ot yasaydi: pilla/xona, bosma/xona, choy/xona, to’y/xona, grim/xona, quyon/xona kabi.

xush- tojik tilidan kirgan, asosan, otlar oldidan kelib, “yaxshi”, “yoqimli” ma’nosidagi sifat hosil qiladigan affiksoid: xush/bichim, xush/muomala, xush/tabiat, xush/manzara kabi.

-xo’r tojikcha xo’rdan –“yemoq” fe’lidan, negizda anglashil- gan predmetni yeydigan, ichadigan yoki ko’p yeydigan, ko’p ichadigan shaxsni bildiruvchi ot yasaydi: go’ja/xo’r, palov/xo’r, qimiz/xo’r, shattoli/xo’r, non/xo’r,

go'sht/xo'r, choy/xo'r. Ba'zan sifatlarga ham qo'shilib, shaxsni belgi orqali anglatadi: tekin/xo'r kabi.

-ch I fe'lining o'zlik darajasidan, umuman, **n** tovushi bilan tugagan fe'llardan abstrakt ot va sifatlari yasaydi: sev/in/ch, ishon/ch, o't/in/ch, quvon/ch, suyan/ch, ayan/ch, suyan/ch, shoshil/in/ch, o't/in/ch, qo'rq/in/ch. Ma'nosi: holat oti, abstrakt tushuncha, belgi oti.

-ch II **n** tovushi bilan tugagan so'zlarga qo'shilib, sifat yasaydi: jirkan/ch, tin/ch kabi.

-cha I otlar sostavida kichraytirish va erkalatish affiksi sifatida ajratiladi: qiz/cha, yigit/cha, arava/cha, lampa/cha, zarra/cha, xo'roz/cha, yulduz/cha. Bu affiks sifatlarda, ravishlarda, shuningdek, fe'llar sostavida ham kichraytirish ma'nosida kela oladi: qisqa/cha, hozir/cha, o'rta/cha, terma/cha/la/moq kabi.

-cha II o'xshatish, tarz kabi ma'nolar bilan bog'langan ravishlar hosil qiladi: yangi/cha, evropa/cha, bola/lar/cha, o'zga/cha, qush/cha (urg'usi birinchi bo'g'inda) va boshqalar. O'n/lar/cha, yuz/lar/cha, ming/lar/cha kabi so'zlar sostavida chama, oshirish ma'nosini bildiradi.

-cha III bu affiks ayrim hollarda bir qo'shilmaning o'zida ikki xil vazifani bajaradi: sifatga qo'shilib, kichraytirish ma'nosini saqlagan holda uni otga aylantiradi: masalan, qizil/cha (lavlagining bir turi, shuningdek, kasallik nomi), ko'k/cha (qovunning turi). Bunday hollarda -cha morfemasi so'z yasovchi sanaladi.

-chak I kelin/chak, tugun/chak kabi otlar sostavida -cha affiksi anglatgan kichraytirish ma'nosini bildiradi (q. -cha). O'yin/choq kabi qo'llanishlarda kichraytirish bilan birga ob'ekt nomi ham kelib chiqadi.

-chak II iyman/chak, kuy/in/chak, erin/chak kabi so'zlarda fe'lining o'zlik daraja formasidan sifat yasaydi. Shu xususiyat bilan xarakterlanuvchi shaxsning belgisini anglatadi (q. -choq).

-chan I otlar, harakat nomlariga qo'shilib sifat yasaydi: a) ish otlariga qo'shilganda shaxsni shu harakat bilan xarakterlanish belgisi orqali aniqlaydi. Bunda ko'pincha ortiqlik ma'nosi ham bo'ladi. Misol: yashov/chan, sez/uv/chan, yon/uv/chan; b) otlarga qo'shilganda ortiqlik ma'nosi bilinadi: bo'y/chan, o'y/chan, uyat/chan. Bunda -li affiksi bilan yaqinlik bor: bo'y/chan//bo'y/li.

-chan II otlarga qo'shilib, "shu predmetning o'zi bilangina" yoki "shu predmetsiz" ma'nosidagi sifatlari yasaydi: kuylak/chan, mayka/chan, mahsi/chan va boshqalar.

-chang (q, -chan).

-chasiga (-ch +-siga) ravish yasovchi bo'lib, harakatning qanday bajarilishini, bu jihatdan o'zakdan anglashilgan predmetga o'xshatish ma'nosini bildiradi: harbiy/chasiga, soldat/chasiga, qahramon/chasiga, mard/chasiga, dehqon/chasiga, ochiq/chasiga. Bunda asl ma'noni -cha affiksi beradi. -si+-gu elementi esa shu ma'noni bir oz kengaytiradi.

-chi I otlardan (ish otlaridan, harakat nomidan ham), ba'zan sifat, son, olmoshlardan ot yasaydiganserunum affiksidir: ish/chi, kolxoz/chi, o'quv/chi, ko'pming/chi, a'lo/chi, ikki/chi (dvoechnik) kabi.

Ma'nosi xilma -xil bo'lib, bu turlilik o'zak-negizning semantik xarakteriga bog'liqdir: a) predmet otlariga qo'shilganda, "shuni yasash, sotish, biror ishni shu orqali bajarish, shuni boshqarish" kabi ma'nolarni anglatadi; b) ish otlariga qo'shilganda, shu harakatning bajaruvchisini bildiradi: ter/im/chi, tash/uv/chi, tinglov/chi kabi; v) sifatlarga qo'shilganda, shu belgi bilan karakterlanish ma'nosini anglatadi: a'lo/chi, qiziq/chi.

-chi II so'roq, kuchaytiruv, taajjub ma'nolarini anglatuvchi yuklama: Karim/-chi, sen/chi, otsang/-chi, kelsang/-chi kabi.

-chil I otlarga qo'shilib, biror xususiyatga ega ekanlik va bundagi ortiqlikni anglatadi: dard/chil, xalq/chil, ep/chil, iz/chil.

-chil II sifat va ravishlarga qo'shilib, ozaytirish-kuchsizlik ma'nosini bildiradi. Bunda -roq affiksi anglatgan ma'noga yaqin mazmun ifodalanaadi: Qiyos.: ko'k / chil // ko'k / roq // ko'k / ish; kam / chil//kam/roq; oq/chil//oq/roq//oq/ish//oq/imtir.

-chilik (-chi +-lik)qo'shma affiks; ot yoki sifatlardan kasb -hunar, holat bildiruvchi ot yasaydi: sodda/chilik, quda/chilik, oila/chilik, oshna/chilik, xursand/chilik, qassob/chilik kabi.

Ayrim izohlar: 1) shaxs bildiruvchi so'zga -chilik qo'shilgan- da pleonazm hosil bo'ladi (sovun/gar/chilik kabi). Bunda shaxs bildiruvchi morfemalardan birining ma'no va funksiyasi kuchsizlanib, uforma yasovchiga yaqinlashadi; 2) pishiq/chilik, loy/gar/chilik kabi o'rinlarda -chi affiksi bevosita shaxs ma'nosini ifodalamaydi. Qo'shma suffiksning bir elementi sanaladi; 3) qari/chilik (qiyos.: qari/lik) tipidagi qo'llanishlarda -chi affiksi nozik bir semantik ottenkani ko'rsatadi. Bunday o'rinlarda u morfema yasovchi bo'ladi.

-chiq I ot va sifatlarga qo'shilib, sub'ektiv baho formasini hosil qiladi, kichraytirish, erkalash ma'nolarini bildiradi: qop/chiq, qora/chiq, bola/chiq, to'y/chiq kabi. Bu affiks -choq elementining allomorfidir (q. =choq, -chak).

-chiq II sirpan/chiq, yupan/chiq, qizg'an/chiq, sirg'an/chiq kabi so'zlar sostavida fe'llardan sifat yasovchi bo'lib, o'sha xususiyatga egalik ma'nosini anglatadi va maqtan/choq tipiga yaqin keladi.

-choq kichraytirish va erkalsh ma'nosidagi ot formasini hosil qiladi: qo'zi/choq, toy/choq.

-sh I fe'ldan harakat nomi va unga omonimik munosabatdagi ot yasaydi. Qiyos.: o'qi/sh (ot)// o'qi/sh (fe'lning ayrim formasi).

-sh II fe'llarda birgalik daraja hosil qiladi: ayb/la/sh/di, quchoq/la/sh/di, ish/la/sh/di, qara/sh/di, uchra/sh/di kabi.

-sh III fe'lning o'zlik formasini hosil qiladi: bur/ish/moq, qur/ish/moq, og'ir/la/sh/moq kabi.

-shunos tojik tilidan kirgan, tanimoq ma'nosidagi so'zdan olingan otlarga qo'shib, kasb –hunar, mutaxassislik, mashg'ullik oti yasaydi –passiv element: til/shunos, adabiyot/shunos, sharq/shunos, huquq/shunos, tuproq/shunos, tovar/shunos kabi. Ko'pgina o'rinlarda –chi affiksiga to'g'ri keladi va u bilan almasha oladi: til/shunos// til/chi.

-yum (q. –um, –im II, –m II).

-yajak (q. ajak).

-yap (ya+p) –a, –y bilan yasalgan ravishdoshlardan fe'lning hozirgi zamon davon formasini hosil qiladi: kel/ya(ya)p/man, ish/la/ya(ya)p/man, bosh/la/ya(ya)p/man kabi.

Bu morfema aslida, “yotmoq” so'zidan bo'lib, affikslanish prosessini kechirgan.

-q I unli bilan tugagan fe'llardan narsa, qurol va prosess bildiruvchi otlar, shu harakat bilan turlicha belgini anglatuvchi sifatlar yasaydi: o't/o/q, quro/q, suvo/q (q.-iq, –oq, –uq).

-q II unli bilan tugagan fer'llardan sifat yasaydi, harakat va holat darajasida yuzaga kelgan belgini bildiradi: tarqo/q, por/lo/q, chanqo/q, shildir/o/q, tit/ro/q, xir/il/do/q kabi (q.-k, –ik, –iq, –uk, –uq, –ak, –oq).

-qa I jo'nalish kelishigi qo'shimchasi: q, g' tovushi bilan tugagan so'zlardan keyin qo'shiladi: qirg'oq/qa, boq/qa (g'+g'→q+q), toq/qa (tog') kabi (q.-ga, –g'a, –ka).

-qa II fe'ldan sifat yasovchi affiks: qis/qa, qash/qa. Ma'nosi: natija oti.

-qaz jarangsiz undosh tovushdan so'ng qo'shilib, fe'lning o'stirma darajasini ko'rsatadi: qut/qaz/moq, yut/qaz/moq, o't/qaz/moq, tut/qaz/moq (q. – gaz, -giz, -kaz, -kiz, -qiz, -g'iz).

-qali: chiq/qali, taq/qali, uq/qali (q. –gani, -gali).

-qan (q. –gan, -kan I).

-qani: chiq/qani, tuq/qani, boq/qani (q. -qali).

-qach: (chiq/qach, qiziq/qach, taq/qach, tuq/qach, boq/qach) (q. -g'ach, -kach).

-qacha: toq/qacha, qish/loq/qacha, qirq/qacha (q. –kacha, -gacha).

-qi I jarangsiz undosh tovush bilan tugagan fe'l negizlariga qo'shilib, narsa, qurol, ob'ekt oti yasaydi: sachrat/qi, achit/qi, qichit/qi, soch/qi, ivit/qi, chop/qi (q. –ki).

-qi II nisbiy sifat yasaydi, negizdan anglashilgan harakat bilan bog'liq belgi, o'rin, vaqtga aloqadorlikni bildiradi: vaysa/qi, qabar/in/qi, qis/in/qi.

-qiz: o't/qiz/moq, yut/qiz/moq (q. -kiz, -giz).

-qil(arx.) boq/qil, chiq/qil, uq/qil (q. -qin).

-qin I fe'ldan ot va sifat yasaydi: to'l/qin, bos/qin, to's/qin, sot/qin, tosh/qin. Ma'nosi: proses nomi, bajaruvchi nomi va boshqalar.

-qin II boq/qin, toq/qin (q. -gin, -kin).

-qina: qiz/a/loq/qina(m); bo'ta/loq/qina(m), do'ndiq/qina(m), qar/o/q/qina(m)kabi (q. -gina, -kina).

-qir: chop/qir, top/qir, uch/qir (q. –gir, -kir, g'ir).

-qich fe'llarga qo'shilib (jarangsiz undosh tovushdan keyin), qurol – asbob otini yasaydi: qis/qich, yorit/qich kabi.

-qoq I: qoch/qoq, bot/qoq, tut/qoq (q. -g'oq, -kak, -gak).

-qoq II: fe'llardan biror belgi bilan xarakterlanish ma'nosidagi sifatlar yasaydi: tirish/qoq, urush/qoq, qoch/qoq, yopish/qoq, uyush/qoq, burish/qoq kabi.

-qu(arx): cho/qu kabi (q. –qiII).

-qun: uch/qun, tut/qun (q. –g'in, -qin, -gin).

-quncha: chiq/quncha, tuq/quncha, yoq/quncha (q. -guncha).

-qur: uch/qur (qiyos.: chop/qir) (q. -gir, -kir, -qir, g'ir).

-g'a I (q. –ga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi).

-g'a II memimadan ot yasaydi: g'ov/g'a (qiyos.: g'ov/ur-g'uv/-ur).
Ma'nosi: shu ovoz bilan xarakterlanadigan hodisa.

-g'az: tur/g'az, to'lg'az kabi (q. -qaz, -kaz).

-g'i: chal/g'I, yon/il/g'I, yoq/il/g'I, qir/g'I (q. -gi, ki).

-g'iz: to'y/g'iz/moq, to'l/g'iz/moq, o'tir/g'iz/moq kabi (q. -g'az, -giz; -kaz, -kiz; qaz, qiz).

-g'in I fe'ldan ot yasaydi. Ma'nosi: jarayon va holatning nomi. Misol: yon/g'in, quv/g'in, qir/g'in kabi (q. -qiz, -kin).

-g'in II fe'ldan sifat yasaydi: oz/g'in, so'l/g'in. Ma'nosi: shu belgi bilan xarakterlanish, o'zakdan anglashilgan harakat natijasida tug'ilgan belgi.

-g'ir: ol/g'ir, o'z/g'ir (q.-gir, -kir, -qir, -qur).

-g'ich I: qash/la/g'ich, elpi/g'ich, qir/g'ich, chiz/g'ich, sava/g'ich, to'g'na/g'ich, tomiz/g'ich, so'r/g'ich (q.-gich, -kich, qich).

-g'ich II: yul/g'ich, bosh/la/n/g'ich, suz/on/g'ich, qop/on/ g'ich kabi (q. -gich, -kich)

-g'oq I fe'ldan ot yasaydi: to'lg'oq. Ma'nosi: harakat-holat nomi.

-g'oq II fe'ldan sifat yasaydi, predmetning xususiyatini anglatadi: toy/g'oq.

-g'u: chol/g'u, ur/g'u, tuy/g'u (q. -gu, -ku).

-g'un II fe'ldan sifat yasaydi. Ma'nosi "shu xususiyatga ega bo'lish" mazmunidagi belgi: buz/g'un, uy/g'un, tuy/g'un (q. -gun, -g'in, -gin).

-ham- ham/fikr, ham/suhbat, ham/kasb kabi (q. dosh).

Shodiyev F. T.

ONA TILI

Oliy o'quv yurtlari pedagogika fakultetlarining boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma

Muharrir
Musahhih
Texnik muharrir

J. Bozorova
L. Xoshimov
B.Egamberdiyev

ISBN 978-9943-6429-5-9

2020 yil 25 iyulda tahririy-nashriyot bo'limiga qabul qilindi.
2020 yil 29 iyulda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.
Qog'oz bichimi 60x84^{1/16}. "Times New Roman" garniturasida.
Offset qog'oz. Shartli bosma tabog'i – 25,0.
Adadi 80 nusxa. Buyurtma № 281.

SamDU tahririy-nashriyot bo'limida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

ISBN 978-9943-6429-5-9

9 789943 642959